KARAKALPAK EFSANELERİ (İNCELEME-METİNLER)

Pınar DÖNMEZ FEDAKÂR

İZMİR-2012

İTHAF

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII

GİRİŞ: KARAKALPAK TÜRKLERİ VE KARAKALPAKİSTAN 13

1. KARAKALPAKİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİ 13

2. KARAKALPAK ADI, URUKLARI VE ŞECERESİ 19
2.1. Karakalpak Adı 19
2.2. Karakalpak Urukları 29
2.3. Karakalpak Şeceresi 34

3. KARAKALPAK TARİHİ 40
3.1. Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Karakalpak Tarihi 41
3.2. 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kadar Karakalpak Tarihi 46

4. KARAKALPAK TÜRKLERİ HAKKINDA TÜRKİYE'DE YAYINLANAN ÇALIŞMALAR 54
4.1. Kitaplar 54
4.2. Kitap Bölümleri 60
4.3. Ansiklopedi Maddeleri 64
4.4. Tezler 66
4.5. Makaleler 71

5. ARAŞTIRMA VE İNCELEME YÖNTEMİ HAKKINDA 82

I. BÖLÜM: KARAKALPAK FOLKLORU 86
I.1. Destan (Dastan, Epos) 88
I.2. Masal (Ertek) 92
I.3. Fıkra (Anekdot) 95
I.4. Koşuk (Kosık) 97
I.5. Atışma (Aytıs) 107
I.6. Bilmece (Jumbak) 108
I.7. Tekerleme (Jañıltpaş) 109
I.8. Atasözleri ve Deyimler (Nakıl – Makallar) 111
I.9. Türkü (Aytım) 111

II. BÖLÜM: BİR TÜR OLARAK EFSANE VE KARAKALPAK EFSANELERİ 114

II.1. KARAKALPAKİSTAN'DA EFSANE ÇALIŞMALARI 116

II.2. EFSANE TANIMI VE KARAKALPAK EFSANELERİ 127

II.3. EFSANELERİN TASNİFİ VE KARAKALPAK EFSANELERİNİN SINIFLANDIRILMASI 174

II.4. EFSANENİN SÖZLÜ KÜLTÜR ORTAMI VE ANLATIMA DAYALI TÜRLERLE İLİŞKİSİ 207

II.5. KARAKALPAK EFSANELERİNDE İNANÇ, TARİH VE EFSANE İLİŞKİSİ 232

III. BÖLÜM: KARAKALPAK EFSANELERİNDEKİ UNSURLAR VE EFSANELERİN MOTİF YAPISI 260

III.1. KARAKALPAK EFSANELERİNİN YAPI, KONU VE İŞLEV BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 260

III.2. KARAKALPAK EFSANELERİNİN MOTİF YAPISI 274
III.2.1. Karakalpak Efsanelerindeki Bazı Motiflerin Değerlendirilmesi 274
III.2.1.1. Hayvanlarla İlgili Motifler (B) 280
III.2.1.2. Değişmeyle İlgili Motifler (D0-D699) 285
III.2.1.3 Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler (G.100; G200-G299; F; V) 288
III.2.1.4. Sosyal Hayatla İlgili Motifler (P400-P499) 290
III.2.1.5. Sayılarla İlgili Motifler (Z71) 291
III.2.1.6. Diğer Motifler 293
III.2.2. Karakalpak Efsanelerinin Motif Listesi 295

III.3. KARAKALPAK EFSANELERİNDEKİ UNSURLAR VE KÜLTÜREL YAPI İLİŞKİSİ 330
III.3.1. KARAKALPAK EFSANELERİ VE KÜLTÜREL YAPI 330
III.3.2. KARAKALPAK EFSANELERİNDEKİ UNSURLAR 352
III.3.2.1. Karakalpak Efsanelerinde Adlarla İlgili Unsurlar 353
III.3.2.2. Karakalpak Efsanelerinde Bitki ve Hayvanlarla İlgili Unsurlar 378
III.3.2.3. Karakalpak Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklarla İlgili Unsurlar 382
III.3.2.4. Karakalpak Efsanelerinde Araç ve Gereçlerle İlgili Unsurlar 386
III.3.2.5. Karakalpak Efsanelerinde Evlilik Kurumu ve Kadınla İlgili Unsurlar 390
III.3.2.6. Karakalpak Efsanelerinde Atasözü ve Deyimler 398

IV. BÖLÜM: METİNLER 402

IV.1. KARAKALPAK TÜRKÇESİ İLE METİNLER 402

IV.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILAN METİNLER 506

IV.3. KAYNAKLAR LİSTESİ 637

SONUÇ 645

BİBLİYOGRAFYA 651

DİZİN 685

ÖNSÖZ

Su ve susuzluk, varlık ve yokluk, hayat ve ölüm arasında, başka bir ifadeyle Aral Gölü ve Karakum-Kızılkum Çölleri arasında asırlardır yaşayarak imkânsızı başarmış bir Türk boyu olan Karakalpaklar, bugün bu zorlu coğrafyada yer alan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde hâlâ coğrafî ve ekonomik şartlar bakımından büyük olumsuzluklar içinde yaşamaktadır. Asırlardır yaşanan pek çok sıkıntıya rağmen Karakalpak Türkleri, ortak Türk kültürünün harmanlandığı Orta Asya'nın merkezi denebilecek bir konumda Türk kültürünü yaşamaya ve yaşatmaya devam etmektedir.

Yaşadıkları merkezî coğrafya nedeniyle Karakalpak Türklerinin folklor yaratmaları da Türk kültürünün zengin kaynaklarını barındırmaktadır. Bu nedenle, Karakalpak efsaneleri de Karakalpak kültürünün olduğu kadar, geniş ve zengin Türk kültürünün de âdeta bir yansımasını oluşturmaktadır. Karakalpak efsaneleri üzerinde yapılacak çalışmalar, hem Karakalpak Türklerinin hem de Türk Dünyasının tecrübelerinin, hayat görüşünün, değer ve inançlarının, tasvip ettiği ve etmediği söz, davranış ve düşüncelerinin ve de örnek insan tipinin bilhassa ahlakî özelliklerinin tespit edilmesinde sayısız faydalar içermektedir. Buna rağmen, Karakalpak Türklerinin folklor ürünleri ve özellikle Karakalpak efsaneleri üzerine Türkiye'de hazırlanmış

araştırmaların bulunmaması, bu çalışmanın şeklinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Çalışmamızın "*Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan*" adlı *Giriş* kısmında efsanelere kaynaklık eden ve Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan hakkında kısa ve tanıtıcı bilgi verilmiştir. Beş alt başlıktan oluşan *Giriş* kısmının ilk başlığı "*Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti*"dir. Bu kısımda bu kısımda Karakalpakistan'ın coğrafî yapısı, iklimi, sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında bilgi verilmiştir. "*Karakalpak Adı ve Urukları*" adlı ikinci kısımda ise Karakalpak adının kökeni, anlamı ve Karakalpak tarihi üzerinde etkili olan siyasi yapının ve Karakalpak folklorunu oluşturan sosyal yapının daha kolay anlaşılması amacıyla Karakalpak urukları üzerinde durulmuştur. "*Karakalpak Tarihi*" adlı üçüncü kısımda ise, öncelikle Karakalpak sözlü tarihi olarak değerlendirebileceğimiz ve Karakalpak tarihi hakkında tarihi kayıtlardan daha eski bilgi ihtiva eden şecerelerin incelendiği "Karakalpak Şeceresi" adlı kısım yer almaktadır. Daha sonra ise, "*Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Karakalpak Tarihi*" ve "*16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kadar Karakalpak Tarihi*" başlıkları altında Karakalpak tarihi hakkında bilgi verilmiştir. "*Karakalpak Türkleri Hakkında Türkiye'de Yayımlanan Çalışmalar*" adlı kısımda ise; Karakalpak Türkleri hakkında, Türkiye'de yayımlanan az sayıdaki çalışma "Kitaplar", "Kitap Bölümleri", "Ansiklopedi Maddeleri", "Tezler" ve "Makaleler" başlıkları altında tasnif edilmiş ve her kısım kendi içinde kronolojik olarak ele alınarak, söz konusu çalışmaların tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılmıştır. *Giriş* kısmı, çalışmada

kullanılan araştırma ve inceleme yöntemlerinin tanıtıldığı ve çalışmanın amacının açıklandığı "*Araştırma ve İnceleme Yöntemi Hakkında*" adlı kısımla tamamlanmıştır.

"*Karakalpak Folkloru*" adlı *Birinci Bölüm*'de Karakalpak folkloru içinde önemli bir yere sahip olan sözlü türler üzerinde durulmuş ve sözlü türler sırasıyla "Destan", "Ertek (Masal)", "Anekdot (Fıkra)", "Kosıklar (Koşuklar)", "Aytıs (Atışma)", "Jumbak (Bilmece)", "Jañıltpaş (Tekerleme)", "Nakıl-Makallar (Atasözleri ve Deyimler)" ve "Aytım (Türkü)" başlıkları altında tanıtılmıştır.

"*Bir Tür Olarak Efsane ve Karakalpak Efsaneleri*" adlı *İkinci Bölüm*'de efsanenin "tanım" ve "tasnif" sorunu üzerinde durulmuştur. Bu bölümün "*Efsane Tanımı ve Karakalpak Efsaneleri*" adlı ilk kısmında öncelikle, efsane çalışmalarını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiş olan efsane tanımları ele alınmış ve bu tanımlar "yapı", "konu" ve "işlev" bakımından değerlendirilmiştir. Daha sonra ise, bu tanımlar ışığı altında ve elimizdeki efsane metinlerinden hareketle Karakalpak efsaneleri tanımlanmıştır. "*Efsanelerin Tasnifi ve Karakalpak Efsanelerinin Sınıflandırılması*" adlı ikinci kısımda ise Batı'da, Türkiye'de ve Türk dünyasındaki efsane çalışmalarına yön veren efsane tasnifleri bakış açısı, yapısı ve amacı bakımından değerlendirilmiş ve ardından elimizdeki efsane metinlerinden yola çıkılarak Karakalpak efsaneleri tasnif edilmiştir. "*Efsanenin Sözlü Kültür ve Anlatıma Dayalı Türlerle İlişkisi*" adlı üçüncü kısımda ise sözlü kültür ortamının günümüzde hem sözlü, hem de yazılı ortamda yaşamakta olan ürünlerinden efsanelere, bu türün hem yaratıldığı ve anlatıldığı ortamı teşkil eden sözlü kültür ortamının

etkileri ve efsanenin anlatıma dayalı diğer türlerle değerlendirilmiştir. Bu bölümün "*Karakalpak Efsanelerinde İnanç, Tarih ve Efsane İlişkisi*" adlı son kısmında öncelikle, efsane ve inanç kavramları ele alınmış ve bu kavramlar arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Daha sonra ise, efsane ve tarih ilişkisi ele alınmış, Karakalpak tarihine ve efsanelerine yansıyan ortak tarihî olay, şahıs ve mekânlar mukayese edilerek Karakalpak tarihi ve efsaneleri arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

"*Karakalpak Efsanelerindeki Unsurlar ve Efsanelerin Motif Yapısı*" adını verdiğimiz *Üçüncü Bölüm*, efsane türünün yapı, konu ve işlev özelliklerinin, Karakalpak efsanelerinin motif yapısının ve kültürel yapıyla ilişkisinin değerlendirildiği üç alt başlıktan oluşmaktadır. "*Karakalpak Efsanelerinin Yapı, Konu ve İşlev Bakımından Değerlendirilmesi*" adlı ilk kısımda, Karakalpak efsaneleri üzerine yaptığımız metin merkezli bu araştırmaya kaynaklık eden metinlerden seçtiğimiz örnekler ışığında Karakalpak efsanelerinin yapı, konu ve işlev özellikleri tespit edilmiştir. "*Karakalpak Efsanelerinin Motif Yapısı*" adlı kısımda, öncelikle motif kavramı üzerine ileri sürülmüş görüşler değerlendirilmiştir. Daha sonra ise, Karakalpak efsanelerinin motif yapısı hakkındaki tespitlerimiz "Hayvanlarla İlgili Motifler", "Değişimle İlgili Motifler", "Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler", " Sosyal Hayatla İlgili Motifler" ve "Sayılarla İlgili Motifler" başlıkları altında değerlendirilmiştir. "*Karakalpak Efsanelerinin Motif Listesi*" adlı kısımda ise, Karakalpak efsanelerindeki motifleri içeren kapsamlı bir liste hazırlanmış ve bu listede yer alan motifler Stith Thompson'un "The Motif Index of Folk Literature" (Halk Edebiyatının Motif İndeksi) adlı

eserinde oluşturduğu sisteme göre listelenmiştir. "*Karakalpak Efsanelerindeki Unsurlar ve Kültürel Yapı İlişkisi*" adlı ikinci kısımda ise, Karakalpak efsaneleri ve Karakalpak kültürü arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. "*Karakalpak Efsaneleri ve Kültürel Yapı*" adlı alt başlıkta, Karakalpak efsanelerinden bazı örnekler, efsanelerin içerdiği semboller, dinleyiciye aktarmak istediği anlamlar, vermek istediği öğütleri işlevleri tespit edebilmek ve bu unsurların kültürel yapıyla ilişkilisini ortaya koyabilmek amacıyla hazırlanmış "Efsanenin Konusu", "Olay Örgüsü", "Unsurlar /Semboller /Metaforlar", "Efsanenin Boyutları", "Motifler", "Efsanenin Türü", "Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi" ve "Efsanenin İşlevi" hakkındaki sorular ışığında incelenmiştir. "*Karakalpak Efsanelerindeki Unsurların Listesi*" adlı kısımda ise, Karakalpak kültürel yapısına ilişkin pek çok sembolü efsanelerin anlatım ortamına taşıyan ve Karakalpak Türklerinin günlük hayatından, ritüellerine, inançlarından korkularına uzanan geniş bir yelpazedeki unsurlar, Karakalpak Türklerinin kültürel yapısına ait geniş bir envanter sunak ve bu alanda yapılacak kültürel incelemelerde kullanılacak zengin bir kaynak elde etmek amacıyla tespit edilmiştir. Bu listede; Karakalpak efsanelerindeki "Adlar", "Bitki ve Hayvanlar", "Olağanüstü Varlıklar", "Araç ve Gereçler", Evlilik Kurumu ve Kadın"la ilgili unsurlar ve pek çok kültürel sembolü efsane metinlerine taşıyan "Atasözü ve Deyimler"e yer verilmiştir.

"*Metinler*" adlı *Dördüncü Bölüm'*de, çeşitli yazılı kaynaklardan tespit ettiğimiz yetmiş üç Karakalpak efsanesinin, öncelikle Karakalpak

Türkçesi metinlerine, ardından da Türkiye Türkçesine aktarmalarına yer verilmiştir.

Sonuç kısmında, çalışmanın diğer bölüm ve kısımlarında yaptığımız tespitler, elde ettiğimiz bulgular ve sonuçlar toplu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonunda ise, kullandığımız kaynakların yazarların soyadına göre sıralandığı "*Bibliyografya*" ve "*Dizin*" kısımları yer almaktadır.

Çalışmanın konu seçiminden başlayarak, her aşamasında bize daima yol gösterdiği için danışmanım, değerli Hocam Prof. Dr. Fikret Türkmen'e şükranlarımı sunarım.

Bu çalışma sırasında karşılaştığım güçlükleri aşmamda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Metin Ekici'ye teşekkür ederim.

Çalışmamızda kullandığımız efsane metinlerinin temini için Taşkent-Özbekistan'a yaptığımız zorlu yolculuğun her anında bize yardımcı olan Prof. Dr. Töre Mirzayev ve Doç. Dr. Cabbar İşankul'a ve de Nukus-Karakalpakistan'da bize evini açarak misafirperverliğini, kaynaklara ulaşmamızda ise bilimsel bilgisini esirgemeyen Prof. Dr. Sarıgül Bahadırova ve Dr. Zliha Tileova'ya şükranlarımı sunarım. Ayrıca; Azize Bektaş, Bahıt Karabaev ve Emine Hilal Ercan'a da yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Pınar Dönmez FEDAKÂR

İzmir 2008

GİRİŞ: KARAKALPAK TÜRKLERİ VE KARAKALPAKİSTAN

1. KARAKALPAKİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİ

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan'a bağlı Özerk bir cumhuriyettir. Aral Gölü'nün güneyinde yer alan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Türkmenistan ve doğuda Özbekistan ile komşudur.[1]

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti 41º00 ve 44º10 paralel, 56º20' ve 65º15' meridyenleri arasında yer almaktadır. Karakalpakistan, Aral Gölü'nün güney kıyısında yer almakta olup, on iki siyasi bölgeye ayrılır. Karakalpakistan, sert ve karasal iklime sahiptir. Yıllık sıcaklık ortalaması 10º ile 13º arasındadır. Yıllık yağış hacmi ise 75 ile 100 m³ arasındadır ve genelde ilkbahar ve kış aylarında yağış alır. Karakalpakistan'daki Sirderya Nehri'nin güney-batı tarafından ayrılan büyük kolu Janaderya Nehri bulunmaktadır. Karakalpakistan'ın en büyük nehri ise Amuderya Nehri'dir. Bu nehir, cumhuriyetin güney kısmı ve merkezinde bulunan ovaları besler. Karakalpakistan'da başta Karateren Gölü olmak üzere irili ufaklı göller de bulunmaktadır. Karakalpakistan'ın güney ve batısında bulunan Kızılkum Çölü'nde 1000 m. yüksekliğinde Sultan Üvez, Bukan-Tay gibi küçük dağlar yer alır. Karakalpakistan'ın güney-doğu bölgesinde yarı çöl halinde bulunan Üstyurt adında bir plato vardır. Bölgede karasal iklime ait bitkiler yetişir. Bu bitkiler yanında çöl

[1] R. Rahmeti Arat. "Kara-Kalpaklar." *İslam Ansiklopedisi*. C. 6, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1967, s. 184.

ve yarı çöl ortamına uygun bitkiler de yetişmektedir. Kongırat bölgesinde "toğay" adı verilen sazlıklar ve bataklıklardan oluşan küçük ormanlar bulunmaktadır.[2]

Karakalpakistan'ın yüz ölçümü yaklaşık 165.642 km² olup, başkenti Nökis (Nukus) şehridir. 1932 yılına kadar başkenti Amuderya sahilinin güneyinde bulunan Törtkül'dür. Bu tarihten sonra Nökis (Nukus) başkent yapılmıştır.[3] Karakalpakistan'ın en önemli şehirleri ise Nökis (Nukus) yanında, Törtkül, Şımbay, Hocaeli, Moynak, Kongırat ve Biruni'dir.[4]

Karakalpakistan, 1925-1930 yılları arasında Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bölgeydi. 20 Temmuz 1930'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edildi. Aralık 1936 tarihinde ise Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı. Bugün ise Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölgedir.[5]

Karakalpak Türklerinin bugünkü nüfusunun büyük bir kısmı, Özbekistan Cumhuriyeti'nin içinde yer alan "Karakalpak Özerk Cumhuriyeti"nde yaşamaktadır. 1979 yılında yapılan nüfus sayımına göre Karakalpakistan'ın nüfusu 904.000'dir. Karakalpaklar, bu nüfusun

---

[2] N. A. Baskakov. "Kara-kalpakskaya ASSR" (Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti). *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya.* C. 31, Hzl. O. Yu. Şmidt, Moskova: Rosudarstvennıy İnstitut, 1937, ss. 437-438.

[3] Ahmet Taşağıl. "Karakalpaklar." *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 426-427.

[4] Salih Yılmaz. *XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2006, s. 147.

[5] Nadir Devlet. *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989, s. 173.

ancak %31'ini oluşturmaktadır, fakat Özbekistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Karakalpaklar da mevcuttur.[6] 1970 yılında yapılan sayıma göre Sovyetler Birliği'nin genelinde yaşayan Karakalpakların toplam nüfusu 217,505[7] iken, bugün ise Karakalpakistan'ın nüfusunun yaklaşık olarak 1.500.000 olduğu tahmin edilmektedir. Başkentin nüfusu ise 250.000'dir.[8] Bugün Karakalpakistan nüfusunun %33'ünü Özbekler, %32'sini Karakalpaklar, %26,2'sini Kazaklar, %5'ini Türkmenler, %1,6'sını Ruslar oluşturmaktadır.[9] Karakalpaklar, nüfusu 25.000.000 olarak kabul edilen Özbekistan'ın %1,7'sini oluşturmaktadır.[10]

Karakalpakistan ekonomisinin temeli tekstil ve gıda ürünlerinden oluşmaktadır. Bunların ardından pamuk üretimi, hayvancılık ve balıkçılık gelmektedir.[11] Karakalpakistan, Özbekistan'daki buğday üretiminin % 21'ini karşılamaktadır. Karakalpak sanayisini pamuk işleme tesisleri oluşturmaktadır. Ayrıca pamuk yağı üretim tesisleri de bulunmaktadır. Aral Gölü'nün güney kıyısındaki Moynak Bölgesinde balık işleme

---

[6] Nadir Devlet. *age.* s. 173.

[7] W. Barthold. "Karakalpak." *The Encyclopaedia of Islam.* Ed. Evandonzel, B. Lewis Chpellat, Volume 4, Leiden: E. J. Bill, 1990, s. 611.

[8] Faruk Uysal, Ömer Kocaman. "Umutlar Ülkesi Karakalpakistan." TİKA Avrasya Bülteni, S. 39, Ekim 2005, ss. 16-22.

[9] "Karakalpak Özerk Cumhuriyeti." *Türkler*. C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 647.

[10] Nilüfer Avcı Işık. "Özbekistan Cumhuriyeti." *Türkler*. C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 643.

[11] "Kara-kalpakskaya ASSR" (Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti). *Sovetskaya Entsiklopediya.* C. 20, Hzl. B. A. Vedenskiy, Moskova: Rosudarstvennıy İnstitut, 1953, ss. 118-119.

tesisleri vardır. Aral Gölü'nde başta sazan olmak üzere, barbus (bıyıklı balık), kılıç balığı gibi balıklar avlanmaktadır. Karakalpak sanayisinde süt ve yağ üretimi yapan kuruluşlar ve bunları işleyen fabrikalar da vardır. Gıda üretim tesisleri Nökis ve diğer büyük şehirlerde bulunmaktadır. Hocaeli şehrinde küçük tonajlı gemi tamir atölyeleri bulunmaktadır.[12]

Karakalpakistan'ın coğrafi özellikleri üzerinde durulurken bahsedilmesi gereken önemli bir konu da çevre sorunudur. Aral Gölü ve çevresinde önemli bir çevre felaketi yaşanmaktadır. Kimyasal atıklar, gölü besleyen su kaynaklarının yataklarının değiştirilmesi veya kuruması gibi sebeplerle hızla kurumakta olan Aral Gölü, bölgedeki tuz oranının artmasını hızlandırarak çölleşmeye neden olmaktadır. Bugün Aral Gölü'nde yaşayan canlıların sadece %38'i hayatta kalmıştır. Aral Gölü tabanında biriken kimyasal atıkların ise bölge insanının büyük bir kısmının ölümcül hastalıklara yakalanmasına ve sakat doğumlara sebep olduğu bilinmektedir.[13] Aral ve çevresinde yaşanan bu çevre felaketi, başta tarım sahası olmak üzere Karakalpakistan'ın ekonomik yapısına çok ciddi zararlar vermektedir. Bu noktada Karakalpak Türkçesi hakkında ve onun sözlü ve yazılı dildeki kullanım özellikleri hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır. Kazak Türkçesinin bir kolu olan Karakalpak Türkçesinde ç>ş, ş>s ve y->j- sistemli ses değişmeleri vardır. Bunun yanında, "e, o, ö" ünlüleri kelime başında yarı diftonglaşır.

---

[12] Mehmet S. Erol. "Özbekistan Cumhuriyeti." *Türkler.* C 19. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. s. 700.

[13] "Karakalpak." *Türkler.* C. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. s. 251.

Kelime hazinesi bakımından Karakalpak Türkçesi, Özbek ve Türkmen Türkçelerinden pek çok kelime almıştır.[14] Kıpçak grubu içinde yer alan Karakalpak Türkçesi, Kazak Türkçesine çok yakındır. Bu nedenle, bazı araştırmacılar tarafından Kazak Türkçesinin bir diyalekti olarak da kabul edilmektedir. Karakalpak Türkçesi, Sovyetler Birliği döneminde yazı dili haline getirilmiştir. 1924-1932 yıları arasında Arap alfabesi, 1928 yılında Latin alfabesi (birinci alfabe), 1932-1938 yılları arasında Latin alfabesi (ikinci alfabe), 1940-1957 yıllarında Kiril alfabesi (birinci alfabe), 1957 yılında Kiril alfabesi (ikinci alfabe) kullanılmıştır. 1993 yılında Özbeklerle birlikte Latin alfabesine geçilmiştir.[15]

Orta Asya'daki diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Karakalpakistan'ın da nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman'dır. Karakalpak Türkleri İslami inançları uygulamakla birlikte, İslamiyet'ten önceki inançlarını da korumuşlardır. Karakalpakistan'ın tarih boyunca, yerleşik kültürle, atlı göçebe kültürün sınırını teşkil eden kültürel bir eşik konumunda olması, Karakalpak Türklerinin eski Türk inançlarını, İslamiyet'le kaynaştırarak canlı bir şekilde yaşatmasında önemli bir rol oynamıştır. Hanefi mezhebine mensup Karakalpakların İslam dinini ne

---

[14] Ceyhun Vedat Uygur. *Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks).* Denizli: Bilal Ofset, 2001, s. IV; *Karakalpak Tilinin İmla Kağıydaları* (Karakalpak Dilinin İmla Kuralları). Nökis: Bilim, 1994, ss. 3-6; Ahmet Bican Ercilasun. *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, ss. 26-27.

[15] Pınar Dönmez-Fedakar. "Karakalpak Türklerinin Sözlü Halk Edebiyatında Bazı Şekil ve Türler Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* Hzl. G. Gülsevin, vd. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 197-206.

zaman kabul ettikleri bilinmemektedir.[16] Bununla birlikte Karakalpakistan, Orta Asya Cumhuriyetleri içinde dini bakımdan en muhafazakâr bölge olma özelliğinin yanında, Orta Asya sufizminin merkezi olması nedeniyle de özellikle Sovyet döneminde yoğun bir ateizm propagandasına maruz kalmıştır.[17] Karakalpakistan'da, güçlü olan pek çok İslami tarikat bulunmaktadır. Bunların başında Nakşibendîyye, Kübrevîyye, Yesevîyye tarikatları gelmektedir.[18]

Bu kısmı özetlemek gerekirse, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, Orta Asya'daki diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Karakalpak Özerk Cumhuriyeti de ekonomik sıkıntı içine düşmüştür. Diğer bölgelerden farklı olarak coğrafi yapı ve iklim şartlarının zorluğu ve çevre kirliliği sonucu iş imkânlarının hızla tükenmesi sebebiyle büyük bir dış göç vermektedir. Bu nedenle günümüz Karakalpakistan nüfusunun çok büyük bir kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Bu durum ise başta çok eşlilik olmak üzere, sosyal yapıda pek çok soruna yol açmaktadır. Yaşanan pek çok sıkıntıya rağmen Karakalpaklar, Türk kültürünü yaşamaya ve yaşatmaya devam etmektedir.

---

[16] Ahmet Taşağıl. "Karakalpaklar." *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 427.

[17] Fikret Türkmen. "Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları." VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (Mersin 18–22 Haziran 2001). *Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Seksiyon Bildirileri.* Ankara: Kültür Bakanlığı-Hagem Yayınları, 2002, ss. 269–275.

[18] A. Bennigsen - C. Lemercier-Quelquejay. *Sûfi ve Komiser-Rusya'da İslâm Tarikatları*. Çev. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988, s. 278.

2. KARAKALPAK ADI, URUKLARI VE ŞECERESİ

2.1. Karakalpak Adı

Karakalpak adına tarihi kaynaklarda ilk olarak 1578 yılında Buhara Hanı'na ait belgelerde rastlanmaktadır.[19] Fakat bu tarihten önce 12. yüzyıla ait Rus kaynaklarında "Çernıe Klobuki" (Siyah Başlıklı), Moğol yıllıklarında ise "Hara Malagay" (Siyah Başlık), Doğu'ya giden seyyahların notlarında ise "Kara Börklü" adlı kavimlerden bahsedilmektedir. Bu kaynaklarda yer alan "kara kalpak" veya "kara saç" anlamındaki adlarla anılan kavim ya da kavimlerin bugünkü Karakalpaklar olduğu ise tartışma konusudur.

Söz konusu kaynaklarda zikredilen adın bugünkü Karakalpaklara ait olması durumu, hem Karakalpak tarihine ve hem de Karakalpakların etnik kökenine ait bilgileri doğrudan etkileyecektir. Bu nedenle Karakalpak adının kökeninin ve anlamının burada ayrıntılı olarak tartışılması yerinde olacaktır.

Karakalpak adının iki ayrı kökten veya kaynaktan geldiği iddia edilmektedir. Karakalpak adının, bu kavmin giydiği baş giysisinden kaynaklandığı görüşü yanında, yine bu kavmin üyelerinin başlarında bıraktıkları bir tutam saç nedeniyle de bu adın verildiği düşünülmektedir.

Karakalpak adının kökeniyle ilgili "kara kalpak" veya "kara saç tutamı" olduğuna dair görüşlerin ortaya atılması tarihi ve etnografik bilgilerin yanında "kalpak" ve "kulpak" kelimeleriyle de yakından

---

[19] S. Kamalov - A. Koşanov. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Bilim, 1993, s. 124.

ilişkilidir.[20] Bu iki görüşe ait fikirlere yer vermeden önce, Karakalpak Türkçesindeki "kara", "kalpak" ve "ğulpak" kelimelerinin anlamlarına ve eş anlamlı kelimelere değinmek gerekmektedir.

Karakalpakların "kara" sıfatıyla adlandırılmaları; "yas" ve "matem" tutma sırasında siyah başlıklar giymeleri geleneğiyle ilişkilendirilmektedir. Karakalpakların "kara" sıfatıyla adlandırılmasıyla ilgili bir görüşe göre, Karakalpaklar savaşta yitirilen kardeşleri için yas tutmaları sırasında siyah başlıklar giymeleri nedeniyle "Karakalpak" adını almışlardır.[21] Karakalpakların "kara" sıfatıyla adlandırılmasının nedenini açıklayan bir diğer görüşe göre de Karakalpak adı, muhtemelen Moğol saldırısı sonucu İdil kıyılarına göç etmek zorunda kalan Karakalpakların vatanlarını kaybetme üzüntüsünün işareti olarak siyah renkli başlıklar giymeleriyle ilişkilidir.[22] Karakalpak uruklarından "Karabaylı" ile ilgili efsanelerde, insanın ölmesi üzerine yas işareti olarak çadırlarına kara bezler bağlayan bir kısım Karakalpak'ın da yas alameti olarak "kara" sıfatını adlarında taşıdıkları anlatılmaktadır.[23] Bu görüşler ve örnekler "kara" rengin yas tutma geleneği ile ilişkili olduğuna

---

[20] Jemiyet Berdiev. "Ğulpak hem Kalpak Terminleri Hakkında." (Gulpak ve Kalpak Terimleri Hakkında). Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı, S. 3, Nökis, 1993, ss. 119-121.

[21] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı-İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme).* Nökis: Karakalpakstan, 1993, s. 34.

[22] Davlen Aytmuratov. *Turkskie Etnonimı: Karakalpak, Çernie Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Tyurk, Peçeneg, Sak, Massaget, Skif (Türk Etnonimi).* Nökis: Karakalpakistan, 1986, ss. 8-42. (Rusça olan bu eserin alıntıladığımız kısımları Ç. Sagınbekova tarafından bu çalışmada kullanılmak üzere tercüme edilmiştir.)

[23] *Karakalpak Añızları, Apsaneleri ham Şeşendik Sözleri (Karakalpak Añızları, Efsaneleri ve Şeşenlik Sözleri)*. Hzl. Z. İşmanava, Nökis: Karakalpakstan Baspası, 1992, ss. 122-123.

işaret etmektedir, fakat "kara" rengin Türk kültüründe "yas" ve "matem"in sembolü olarak kabul edilmesi tartışmalı bir meseledir. Bugün Karakalpak Türkleri yas işareti olarak siyah kıyafetler giymekte, özellikle kadınlar siyah elbise ve ceket giyip, siyah başörtü takmaktadırlar, fakat Karakalpak Türklerinin yas tutma geleneğinde yer alan rengin mavi olduğu yönünde bir görüş de mevcuttur. Pek çok kültürde bazı renkler yas işareti olarak kabul edilmektedir. Örneğin Avrupa'da siyah, Çin'de beyaz ve Mısır'da sarı renk yas işaretidir. Karakalpak Türklerinin ise eskiden yas işareti olarak "mavi" renkli kıyafetler giydikleri bilinmekte ve Eski Türklerde de yas renginin mavi olduğu düşünülmektedir.[24] Eski Türklerde cenazelere yas anlamı taşıyan belli bir renkteki kıyafetler giyip giymediği konusu tartışmalıdır, fakat cenazelerde gösterişli ve yeni kıyafetler giyildiği bilinmektedir. Erkek ve kadınların giydikleri bu kıyafetler aslında bayramlık kıyafetlerdir. Türklerin yas anlamı taşıyan kıyafetler giymeleri ise Uzak Doğu'nun cenazelerde beyaz giyme geleneğinden etkilenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.[25] Türklerde kara rengin anlamının daima kaygı ve sıkıntıyla

---

[24] H. Esbergenov-J. Hoşniyazov. *Etnografiçeskie Motivı v Karakalpakskom Folklore (Karakalpak Folklorunun Etnoğrafik Motifleri)*, Taşkent: Fan, 1988, s. 9. (Rusça olan bu eser, Begenç Muhammedov tarafından bu çalışmada kullanılmak üzere tercüme edilmiştir.)

[25] Jean-Paul Roux. *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm.* Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999, s. 274. Türk kültüründe yas hakkında bk. Abdülkadir İnan. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, ss. 176-200; Mehmet Açа. "Kazak ve Kırgız Türklerinde Defin Sonrası Bazı Uygulamalar ve Aş Verme (Aş Toyu)" Milli Folklor, S. 43, Güz-1999, ss. 24-33; Fikret Türkmen. "Türk Destanları ve Halk Hikâyelerinde Ölümden Sonra Dirilişin İfade Ediliş Şekilleri." Türk Dünyası Kültür, Sanat, Haber ve Araştırma Dergisi, Ankara: Türksoy Yayınları, S. 2, 2001, ss. 15-19;

yakın ilişkili olmasıyla ilgili akla gelen ilk örnekler Dede Korkut Kitabı'nda "Ak çıkarıp kara giymek", "karalar bağlamak", "kara gün" gibi ifadelerdir, fakat Türklerin cenaze törenlerinde yas alameti olarak kara rengin yanında beyaz ve mavi renkli kıyafetler de giydikleri bilinmektedir.[26] Bu nedenle, Karakalpak adındaki "kara" sıfatının yas tutma geleneğiyle ilişkisi ve kara rengin Türk kültüründe yas geleneğiyle olan ilişkisi, üzerinde daha fazla durulması gereken bir konudur.

Karakalpak adında yer alan "kalpak" kelimesi "*Çoğunlukla yazları giyilen baş giyimi*" anlamına gelmektedir.[27] Kalpak kelimesi ile ses benzerliğine sahip olan "ğulpak" kelimesi "*Kız ve erkek çocukların başında bırakılan bir tutam saç.*" anlamına gelmektedir.[28] "Aydar" ve "burım" kelimeleri ise "ğulpak" kelimesiyle eş anlamlıdır. "Aydar" kelimesi "*küçük çocukların başının üstünde bırakılan bir tutam saç*",[29] "burım" kelimesi ise "*kızların saçlarının parça parça örülmesi, örülmüş saç*"[30] anlamındadır. "Kalpak" ve "ğulpak" kelimeleri arasındaki ses benzerliği yanında, hem başlığın hem de saç tutamının başta bulunan bir

---

Ruhi Ersoy. "Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller." Milli Folklor, S. 54, Yaz-2002, ss. 86-101.

[26] *Nevruz ve Renkler*. Hzl. Sadık Tural, Elmas Kılıç. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Yayını, 1996, ss. 52, 58, 96; Yaşar Kalafat. "Türk Halk İnançlarında Kara." Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ağustos-1999, S. 152, ss. 17-21.

[27] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü)*. Hzl. Mamut Kalenderov, C. 3, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1988, s. 110.

[28] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü)*. Hzl. Mamut Kalenderov, C. 2, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1984, s. 49.

[29] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü)*. Hzl. Mamut Kalenderov, C. 1, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1982, s. 40.

[30] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü).* C. 1, s. 371.

tür işaret olması nedeniyle, iki kelimenin anlam benzerliğine ya da benzer işlevlere sahip olmasından bahsedilebilir.

Karakalpak adının kökeninin "kalpak" ve "ğulpak" kelimeleri olduğuna dair iki ayrı görüş olduğundan daha önce söz etmiştik. Bu iki görüşten ilki, kelimenin kökeninin "kara saç" veya "kara melik" anlamındaki "kara ğulpak" olduğu yönündedir. Ğulpak, tam olarak bir tür işaret olması amacıyla küçük erkek çocukların başlarında bırakılan bir tutam saç anlamına gelmektedir.[31]

Karakalpak Türkleri arasında çocukların başlarının tepesinde bir tutam saç bırakılarak tıraş edilmesi geleneği vardır. Bugün Karakalpaklar arasında yapılmayan bu uygulamanın çocuğun hayatta kalması işlevine sahip olduğu görüşü mevcuttur. Özellikle çocuğu ölen aileler, daha sonra dünyaya gelen çocuğun yaşaması için çocuğun başında bir tutam saç bırakıp başın diğer kısımlarındaki saçları kazımışlardır. Bu uygulamanın daha sonra dünyaya gelen çocuklara yapılması mecburiyeti olmadığı için bütün Karakalpak çocuklarının ğulpağı yoktur. Çocukların saçları kesildiğinde kutlamalar yapılmaktadır. Bu uygulamaya Kazak Türklerinde de rastlanmaktadır. Moğol, Çin, Mançu ve Tungus halklarında saç uzatmak zorunludur. Bu gelenek güzellik anlayışından

---

[31] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü)*. Hzl. Mamut Kalenderov, C. 2, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1984, s. 49; Davlen Aytmuratov. *Turkskie Etnonimı: Karakalpak, Çernie Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Tyurk, Peçeneg, Sak, Massaget, Skif (Türk Etnonimi).* Nökis: Karakalpakistan, 1986, ss. 8-42. (Rusça olan bu eserin alıntılanan kısımları Ç. Sagınbekova tarafından bu çalışmada kullanılmak üzere tercüme edilmiştir.); M. Tlevmuratov-J. T. Berdiev-Z. M. Tlevmuratova. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 2004, s. 7.

çok can ve ruhun saçların arasında saklandığı inancıyla ilgilidir. Şaman ve rahiplerin saç uzatması ve vücut ve elbiselerinin güç ve anlam ifade eden tüylerle süslenmesi de saçın kutsallığıyla ilişkili olmalıdır.[32] Saç örgüsü bırakma, saç uzatma, hayat ve saç arasındaki inanmalar sadece Karakalpaklarda değil, pek çok kültürde bulunmaktadır. Bu nedenle ğulpağın, Karakalpakları tanımlayan bir işaret olarak kabul edilmesi ve adına kaynaklık etmesinin mümkün olamayacağı kanaatindeyiz.

Karakalpak adıyla ilgili diğer bir görüş ise, bu adın ırk özellikleriyle ilgili olmayıp, Karakalpakların başlarına taktıkları kara kalpaklarla ilgili olduğunu ileri sürmektedir.[33] Karakalpakların yaşadıkları coğrafyanın özellikleri, geçim kaynakları ve geleneksel giyim-kuşam malzemeleri göz önüne alındığında Karakalpaklara adını veren başlığın keçe ya da benzeri bir malzemeden üretilmiş olması muhtemel olmakla birlikte, savaşta başlarını korumak amacıyla demir başlıklar giydikleri ve bu nedenle Karakalpak adını aldıklarına dair bir görüş de mevcuttur. Karakalpak sözlü kültüründe yer alan "*Bas aman bolsa, jav jeñiledi (Baş sağlam olursa, düşman yenilir)*" atasözünün bu

---

[32] H. Esbergenov-J. Hoşniyazov. *Etnografiçeskie Motivı v Karakalpakskom Folklore (Karakalpak Folklorunun Etnoğrafik Motifleri).* Taşkent: Fan, 1988, ss. 7-8. (Rusça olan bu eser Begenç Muhammedov tarafından bu çalışmada kullanılmak üzere tercüme edilmiştir.) Türk kültüründe saç ve ruh ilişkisi hakkında bk. Türk kültüründe saçla ilgili inanmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sedat Veyis Örnek. *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966, ss. 117-118; Jean-Paul Roux. *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm.* Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999, ss. 274, 109-145; *Saç Kitabı*. Editör: Emine-Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2004.

[33] R. Rahmeti Arat. "Kara-Kalpaklar." *İslam Ansiklopedisi*. C. 6, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1967, s. 185.

görüşü desteklediği ileri sürülmektedir.[34] Bu Karakalpak atasözüne rağmen yukarıda sıralanan şartlar ve "Kalpak" sözünün Türk lehçelerindeki bugünkü ortak anlamı söz konusu başlıkların keçe veya türevi bir malzemeden üretildiğini düşündürmektedir.

Ünlü Karakalpak destan anlatıcısı Berdak tarafından 19. yüzyılda yazılmış olan Karakalpak "Şecere"sinde de Karakalpakların baş giyimleri nedeniyle bu adı aldıkları açıklanmıştır;

Mäliktiñ uğlı Razı-haq,
Yaşlığında qoydı ğulpaq,
Kiygen eken qaraqalpaq,
Şundın "Qalpaq" bolğan eken.[35]

(Melik'in oğlu Razı-hak,
Gençken ğulpağı varmış,

Başına Karakalpak giymiş,
Bu nedenle "Kalpak" olmuş.)

Türk boy ve gruplarının tarih boyunca yaygın olarak giyimlerine göre adlandırıldıkları bilinmektedir. Karakalpak adının kökenini oluşturduğu düşünülen kara renkli baş giysisinin 12-14. yüzyıllarda Aral Gölü'nün çevresinde yaşayan Oğuzlar ve Peçenekler tarafından da

[34] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme)*. Nökis: Karakalpakstan, 1993, s. 34.

[35] Berdak. *Şejire (Şecere)*. Nökis: Karakalpakstan, 1993, ss. 3-4.

kullanıldığı bilinmektedir.[36] Bunun yanında Kazak Türklerinin iki küçük grubu "Konur Börük" ve "Kızıl Börük",[37] Kıpçak uruklarından "Kara Börüklü"[38] ve bugün büyük bir kısmı Türkiye ve Azerbaycan'da yaşamakta olan "Karapapaklar"[39] giydikleri başlıklarla alakalı olarak adlandırılmışlardır.

---

[36] M. Tlevmuratov - J. T. Berdiev - Z. M. Tlevmuratova. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 2004, s. 7; Fikret Türkmen. "Garaoğlu Destanı." Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 1, 1982, ss. 47–59.

[37] R. Rahmeti Arat. *agm.* s. 185.

[38] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme)*. Nökis: Karakalpakstan, 1993. s. 38.

[39] "Karapapaklar" hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selahattin Dündar-Haydar Çetinkaya. *Terekemeler (Karapapak Türkleri).* Ankara: Dündar Yayınları, 2004; Fahri Valehoğlu. *Karapapaklar ve Onların XIX. Asr Harp Tarihi*. Bakü: Seda Yayınevi, 2005; Mirza Bala. "Kara-Papak." *İslam Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967, ss. 330-331; Yaşar Kalafat. "Karapapak Türklerinde Halk İnançları." Türk Kültürü, Mart-1999, S. 431, ss. 160-170. Bugün Türkiye'de, özellikle Kars ve çevresinde, Azerbaycan'da, bir kısmı Güney Azerbaycan'da ve Ermenistan'da yaşamakta olan Karapapaklar ile Karakalpakların isim benzerliği dikkati çekmektedir. Karapapaklar bu çalışmanın konusu dâhilinde olmamakla birlikte Karapapaklar ve Karakalpaklar arasındaki ilişkiye burada kısaca değinmek yerinde olacaktır. Karakalpaklarda, Oğuz etkisi olmakla birlikte dil ve halk bilgisi ürünleri değerlendirildiğinde Kıpçak özelliklerinin ağırlık kazanır. "Terekeme" olarak da adlandırılan Karapapaklar, aynı özellikler bakımından mukayese edildiğinde Oğuz oldukları görülmektedir. Bu konunun geniş ve müstakil bir çalışma gerektirdiği açık olmakla birlikte Karakalpak ve Karapapak adlandırmalarındaki benzerliğin bir isim benzerliği olarak değerlendirilmesi yönünde bir görüş ortaya çıkmaktadır. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi baş giyimlerine bağlı isimlendirmeler Türk boyları içinde sıkça karşımıza çıkmakta ve Kazak grupları arasında "Kızıl Börük" ve "Konur Börük", Kıpçak urukları arasında ise "Kara Börklü" gibi benzer isimlendirmeler söz varlığı bilinmektedir, fakat bu görüş yanında Karakalpakların Anadolu ve Kafkaslardan Orta Asya'ya göç etmeleri sonucu Karapapaklarla aynı kökene sahip olduğu görüşü de mevcuttur. Bu görüş Türklerin milattan önceki tarihlerde Ön Asya'da yaşadığı ve oradan Orta Asya'ya göç ettiği hipotezi ile desteklenmeye çalışılmaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Nahmedov. "Eski Bir Türk Boyu Müytenler ve Menşe Efsaneleri." *Türkler.* C 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 580-583.

Karakalpak adına benzer adlandırmalardan biri de "Çernıe Klobuki"dir. "Çernıe Klobuki"nin Rus kaynaklarında yer alan "Kara Kalpaklar" anlamındaki bir kavim adı olduğunu daha önce belirtmiştik. Her ne kadar iki adlandırmanın anlamı aynı gibi görünse de, "Çernıe Klobuki" adıyla anılan kavmin bugünkü Karakalpaklar olup olmadığının mutlaka açıklanması gerekmektedir. Burada aydınlatılması gereken ilk konu "Çernıe Klobuki" ve "Karakalpaklar" terimlerinin aynı anlamda olup olmadığı; ikinci konu ise "Çernıe Klobuki" adıyla anılan kavmin Karakalpaklar olup olmadığı meselesidir.

Rusça "çernıe" kelimesi "siyah", "kara" anlamına gelmektedir. "klobuki" kelimesi "klobuk" kelimesinin çoğul halidir. "klobuk" kelimesinin ise, "*Din adamlarının giydiği siyah renkli başlık*" anlamına geldiği ve Türkçe kaynaklı olduğu, ama Rusçaya Yunanca üzerinden geçtiği yönünde Rus bilim adamlarının ileri sürdüğü görüşler mevcuttur.[40]

"Klobuk" kelimesiyle ses ve anlam bakımından benzerliğiyle dikkati çeken "kolpak" kelimesi "*Kalpak, serpuş, takke*"[41] anlamına gelmektedir, fakat Rusça "kolpak" ve "klobuk" kelimeleriyle Türkçe "kalpak" kelimesi arasındaki benzerliğin etimolojik bakımdan daha ayrıntılı incelenmesi ile daha kesin sonuçlar ortaya koymak mümkündür.

"Çernıe Klobuki" adı ilk defa 12. yüzyıla ait Rus yıllıklarında rastlanmaktadır. Kıpçaklar, Cengiz Han'ın saldırısı ve Moğol askerlerin

[40] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. http://tatural.ru/euro/nasledie.htm

[41] E. M. Mustafayev-V. G. Şerbinin. *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük.* İstanbul: Engin Matbaacılık, 1996, s. 332.

Amuderya'nın yatağını değiştirmesi sonucu oluşan kuraklık nedeniyle 13. asırda İdil Nehri kıyılarına göç ettiklerinde, Doğu Peçeneklerinin bir kısmı, yani Karakalpakların bir kısmı da onlarla birlikte Rus topraklarına göç etmiştir. Karakalpaklar, Peçeneklerle birlikte Dinyeper Nehri kıyısına yerleşmişlerdir. Rus topraklarına yapılan bu büyük göçten söz eden 1140 yılına ait Rus yıllıklarında "Çernıe Klobuki" (Kara Kalpaklar) adına rastlanmaktadır.[42]

Burada sözü edilen "Kara Kalpaklar" anlamındaki "Çernıe Klobuki" adlı kavmin bugünkü Karakalpaklar olması mümkün olduğu gibi, Rus topraklarına göç eden Kıpçak, Peçenekler ve Karakalpaklar gibi kavimlerin tamamını anlatmak için kullanılmış olması da mümkündür. "Çernıe Klobuki" adlandırılmasının Karakalpakların Rus kaynaklarında geçen adı olarak kabul edilmesi konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, her iki adın da aynı anlama geldiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, "Karakalpak" adının bu Türk boyuna mensup olanların başlarına giydikleri "kara kalpaklar"la veya başlarında bıraktıkları bir tutam kara saçla ilgili olduğuna dair iki ayrı görüş vardır. Karakalpak adının kökeni konusunda çalışmalar yapan tarihçi ve etnograflar arasında görüş birliği olmadığını, ama bu Türk boyuna

---

[42] S. Kamalov. "*Karakalpaklardıñ Halık Bolıp Käliplesivi Häm Onıñ Mämleketliginiñ Tariyhınan.*" *(Karakalpakların Halk Olarak Ortaya Çıkışı ve Onun Memleket Haline Gelmesi Tarihinden).* Nökis: Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Häm Etnografiya İnsitutı "Habarşısı Jurnalı" (N. 3 sanına kosımşa) 2001, s. 11; "Çernie Klobuki" ve 11-12. yüzyıldaki Rusya Kinezliği ilişkisi hakkında bk. Olcas Süleyman. *Az i Ya*. Çev. Natık Seferoğlu, Hzl. Kamil Veli Nerimanoğlu-Fikret Türkmen-Mustafa Öner, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 149; Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme)*. Nökis: Karakalpakistan, 1993, s. 36.

mensup olanların başlarına taktıkları kara kalpaklara bağlı olarak "Karakalpak" adını aldığı görüşünün ağırlık kazandığını belirtmek gerekmektedir. Biz de, Türk boy ve gruplarının sıklıkla giyim tarzlarına göre isimlendirilmesi[43] ve Karakalpak sözlü yaratmalarda Karakalpak adının kökeninin siyah renkli baş giyimi olduğunun açıklanması nedeniyle bu görüşe katıldığımızı belirtelim.

2.2. Karakalpak Urukları

Türk sosyal yapısının temelinde önemli bir yere sahip olan "Uruk", ailelerin oluşturduğu birlikler anlamına gelmekte ve uruklar da bir araya gelerek boyları oluşturmaktadır. "Uruk" terimi, Karakalpak Türkçesinde "uruw" şeklinde ve aynı anlamda kullanılmaktadır. İleride ayrıntılı olarak ele alınacak olan "uruk" terimi hakkında burada şunu belirtmek gerekmektedir ki, Karakalpak sosyal yapısının çekirdeğini aileler (geniş anlamda sülaleler) ve ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan uruklar meydana getirmektedir. Bu nedenle, Karakalpak tarihi üzerinde etkili olan siyasi yapının ve Karakalpak folklorunu oluşturan sosyal yapının daha kolay anlaşılması için Karakalpak "urukları" ve sözlü kültürde bugün yaşamaya devam eden uruklara ait anlatmaların bilinmesi gerekmektedir.[44]

---

[43] Fikret Türkmen. "Garaoğlu Destanı." Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 1, 1982, ss. 47–59.

[44] 2006 yılında Karakalpakistan'da yaptığımız saha çalışması sırasında derlediğimiz anlatmalar şahsi arşivimizde yer almaktadır. Bu çalışmanın temelini yazılı kaynaklardaki malzemeler oluşturduğu için söz konusu derleme metinlerine yer verilmemiştir, fakat ileride yapacağımız müstakil bir çalışmada değerlendirilecek olan bu malzemeler ışığında, Karakalpak urukları hakkındaki anlatmaların nesilden nesile aktarılması amacıyla aile tarafından çocuklara öğretilmesinin bugün de canlı olarak

Karakalpak toplumsal yapısının en büyük kısımlarını "arıs"lar oluşturmaktadır. "Arıs", Karakalpak Türkçesinde "*Bölüm, kısım, taraf*" anlamına gelmektedir. Arıs, Karakalpak Türkçesinde "*1. Kavim, bölüm 2. Nesil, evlat*"[45] anlamına gelen "uruk"lara ayrılır. Uruklar da kendi içinde daha küçük kısımlara ayrılmaktadır, fakat bu küçük kısımlar da bazen "uruk" adıyla tanımlanmıştır. Bu nedenle hem terminoloji konusunda hem de Karakalpak uruklarının sayısında aşağıda daha geniş olarak açıklanacak karışıklık ortaya çıkmaktadır. "*Bir parçanın daha küçük kısmı*" anlamındaki "tiyre" ise urukların da alt kısımlarını oluşturmaktadır.[46] Oldukça ayrıntılı bir yapıya sahip olan Karakalpak urukları daha küçük kısımlara da ayrılmaktadır.[47] Fakat burada kısaca ve genel olarak bu konuya değinmenin yeterli olacağı görüşündeyiz.

---

yaşayan bir Karakalpak geleneği olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle söz konusu anlatmaların son derece canlı ve yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Karakalpak tarihi hakkındaki anlatmalar için bk. J. Berdiev. *Otrajenie v Legendah i Narodnıh Predaniyah İstorii Karakalpakov XIII-XVII vv. (13-17. Yüzyıllardaki Karakalpak Tarihinin Efsane ve Rivayetlerdeki Yansımaları)*. Nökis*:* Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Ham Etnografiya İnsitutı, 1996. (Yayımlanmamış Doktora Tezi.)

[45] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü)*. Hzl. Mamut Kalenderov, C. 4, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1992, s. 393.

[46] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü)*. C. 4, s. 318.

[47] Karakalpak urukları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kamal Mambetov. *Karakalpaktıñ Etnografiyalık Tariyhı (Karakalpak'ın Etnografik Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 1995, ss. 17-37. Bu konuda ayrıca bk. T. A. Jdanko. *Oçerki İstoriçeskoy Etnografii Karakalpakov-Rodo-Plemennaya Struktura i Rasselenie v XIX-Naçale XX Veka (Karakalpak Halkının Etnografik Tarihi Yazıları–19. Asrın Sonu 20. Asrın Başına Kadar Yerleşim ve Şecere Yapısı).* Akademiya Nauk SSSR Trudı İnstituta Etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaya Novaya Seriya, Tom IX. Moskva-Leningrad: İzdatel'stovo Akademi Nauk SSSR, 1950.

Karakalpaklar farklı kavimlerin çeşitli sosyal ve siyasi etkiler nedeniyle birleşmeleri sonucunda oluşmuştur. Karakalpakları oluşturan altı ayrı topluluktan bahsetmek mümkündür.[48] Karakalpak adı altında birleşen "Kongırat", "Kıpçak", "Mangıt" gibi topluluklar, Karakalpakların toplumsal yapısını oluşturan aile sistemleri olarak tanımlanabilecek kısımların yani "uruklar"ın da kökenini oluşturmaktadır. Bu topluluklar, kendi adlarını koruyarak nesilden nesile aktarmışlar ve bu şekilde Karakalpaklar içinde farklı aile gruplarını oluşturmuşlardır.

Bütün toplumlar sosyal ve siyasi olarak küçük gruplardan oluşmaktadır.[49] Bu grupların ve toplum düzeninin temelinde de aile düzeni vardır. Aile yapısı ile toplum yapısı arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Aile içi ilişkiler sosyal ve hukuki yönlerden toplumun bütün cephelerinde görülebilir ve aile tipinin değişmesi sosyal yapıyı etkiler. Bu bakımdan Türk aile yapısının dikkate değer özellikleri vardır. Eski Türk aile sisteminin esasları, toplumun siyasi ve sosyal alanlardaki hemen bütün kurumlarına yansımıştır. Esasen eski Türk devleti, "aile" ve "ordu"dan oluşan iki sosyal birliğe dayanmaktadır. Bu sosyal birliklerden biri de aileler birliği manasındaki "uruk"lardır, fakat uruk tabirinin sosyal yapı içinde tam olarak neyi ifade ettiği açık değildir. Ailelerin veya

---

[48] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Şejiresi (Karakalpaklar Şeceresi).* Nökis: Bilim, 1993, s. 82.

[49] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme)*. Nökis: Karakalpakkistan, 1993, s. 104.

urukların bir araya gelmesi ise, Türk siyasi ve sosyal yapısının bir diğer temel unsuru olan "boy"ları oluşturmaktadır.[50]

Aile birlikleri, Eski Türklerde olduğu gibi, pek çok Türk boyunda bugün de etkilidir. Tarihi, coğrafi, siyasi, sosyal, ekonomik vb. gibi etkiler sonucunda ayrılmış olan Türk boyları içinde Kazak, Kırgız ve Türkmenlerde bugün de canlı olarak yaşamaya devam eden ve hem sosyal hem de siyasi yapı üzerinde etkili olan "uruk" adı verilen küçük gruplar bulunmaktadır.[51]

Karakalpak uruklarının sayısı bazı bilim adamlarına göre doksan altı, bazılarına göre ise üç yüz yedidir. Bu konu üzerinde fikir birliği oluşmamakla birlikte, Karakalpak urukları hakkında genel olarak şunları söylemek mümkündür. Karakalpak urukları "arıs" adı verilen iki ana grupta toplanmaktadır. İki arısa ayrılan Karakalpaklar, "Kongırat", "Müyten", "Kıpçak", "Kıtay", "Keneges" ve "Mangıt" adlı altı ana uruğa bölünmektedir. "Kongırat" ve "On Dört Uruk" adı verilen iki arıs vardır. Bu iki arıtsan ilki olan "Kongırat", "Müyten" ve "Kongırat" uruklarını; "On Dört Uruk" ise "Kıpçak", "Kıtay", "Keneges" ve "Mangıt" uruklarını içermektedir. En geniş Karakalpak uruğu Kongıratlardır. 127 tiyreye bölünür. En küçük uruk olan müytenler 18, on dört uruk arısını oluşturan dört uruğun her biri 50 veya yetmiş tiyreye bölünmektedir. Her

[50] İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995, s. 217; Zeki Velidi Togan. *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 39.

[51] Kamal Mambetov. *age*. s. 105.

uruğun kendine ait bir damgası ve urukların "uran"ı, yani piri, koruyucusu ve atası vardır.[52]

Karakalpakların altı uruğa ayrıldığını gösteren bir diğer kaynak ise Karakalpak Şeceresi'dir. Şecerede yer alan uruklar şunlardır:

"*Müyten, Qoñırat, Qıtay, Qıpşaq,*
Keneges-Mañğıt jiptikdäk
Bäri altı urıw Qaraqalpaq,
Özbekten ayrılğan eken.[53]

(Müyten, Kongırat, Kıtay, Kıpçak,
Keneges, Mangıt bir kök,
Hepsi altı uruk Karakalpak,
Özbek'ten ayrılmış imiş.)

Uruklar, Karakalpakların sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi vb. gibi hemen hayatın her alanında ve tarihin her devrinde olduğu gibi bugün de etkilidir. Herhangi bir Karakalpak yedi kuşak dedesinin kim olduğunu, hangi uruğun hangi tiyresinden olduğunu bilir.[54] Kaba bir hesapla Karakalpakların soylarını en az üç asır öncesine kadar bildiklerini söylemek mümkündür. Bu gelenek Karakalpak tarihi konusundaki çalışmalar için önemli bir sözlü kaynak oluşturmaktadır.

---

[52] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Şejiresi (Karakalpaklar Şeceresi).* Nökis: Bilim, 1993, ss. 83-84, 86.

[53] Berdak. *Şejire (Şecere)*. Nökis: Karakalpakstan, 1993, s. 7.

[54] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme)*. Nökis: Karakalpakkistan, 1993, s. 105.

Uruklar, kültürel ve biyolojik yapının korunmasında önemli işlevlere sahiptir. Uruklar kendi içinden evlilik yapmazlar. Bu nedenle farklı kültürlere sahip topluluklar, bir isim altında birleşerek urukları oluşturduğunda, bu kaynaşma sonucunda toplumun kültürel yapısı zenginleşir. Akraba evliliğinin söz konusu olmaması sonucunda ise, biyolojik yapı sağlıklı olur. Urukların toplumsal yapı için yararları yanında, zararlı yönleri olduğunu da söylemek mümkündür. Neticede urukların toplumsal yapıdaki gruplaşmalar olmasına bağlı olarak, siyasi bölünmelere ve sorunlara zemin hazırladığı bilinmektedir.[55] Bazen bu yapı dışarıdan yapılacak müdahalelerle daha kolay etkilenebilen bir siyasal ve sosyal yapının oluşmasına yol açmaktadır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, sözünü ettiğimiz yapıda var olan küçük anlaşmazlıklar, ciddi kırılmalara yol açacak etkilere açıktır.

Kısaca tekrar etmek gerekirse, Karakalpaklar "Kongırat", "Müyten", "Kıpçak", "Kıtay", "Keneges" ve "Mangıt" olmak üzere altı ana uruğa ayrılmaktadır. Karakalpaklar arasındaki yedi kuşak atasını bilme ve kendi uruğundan kız almama geleneği urukların bugün de canlı olarak yaşamasını sağlamaktadır.

2.3. Karakalpak Şeceresi

16. yüzyıldan önceki Karakalpak tarihi hakkında yazılı bilgi yok denecek kadar azdır. Bu nedenle bu yüzyıldan önceki Karakalpak tarihi hakkındaki bilgiler yazılı kaynaklardan çok, arkeolojik eserlere ve sözlü

[55] Kamal Mambetov. *age*. s. 83.

kaynaklara dayanmaktadır. Karakalpak tarihi hakkındaki çalışmalarda kullanılan sözlü kaynaklar, elbette halk bilgisi yaratmalarıdır. Karakalpaklar arasında anlatılarak nesilden nesile aktarılan pek çok efsane, menkıbe ve Karakalpakların kökeni hakkındaki anlatmalardan oluşan Karakalpak şeceresi, tarih çalışmalarında kullanılan önemli kaynakların başında gelmektedir. Bir anlamda Karakalpak sözlü tarihi olarak değerlendirebileceğimiz Karakalpak şeceresi yanında, pek çok Karakalpak uruğunun şeceresi ve Kazak, Özbek ve Oğuz boylarının şecereleri de Karakalpak tarihi hakkında kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle Karakalpak tarihi ve Karakalpak folklorundan bahsetmeden önce Karakalpak şeceresine kısaca değinmek gerekmektedir.

Şecere kelimesinin anlamı; "*Bir kişinin veya bir ailenin en uzak atasından başlayarak bütün kollarını belirten çizelge, soy ağacı, soy kütüğü, hayat ağacı*"dır.[56] Karakalpak Türkçesinde "şejire" şeklindeki kelime, Karakalpak Türkçesindeki sözlüklerde "*1. Söz ustası, dilbaz. 2. Tarihi vakıa, olay, mazi, geçmiş.*" şeklinde açıklanmaktadır.[57] Şecere kelimesiyle ilgili tanımlar göz önüne alındığında, şecereleri tarihi bilgilerin kaynaklarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı zamanda şecerelerin edebi bir eser olduğu ve özellikle yazılı metin halindeki şecerelerin bir sanatçı tarafından kaleme alındığı da unutulmamalıdır. Şecerelerde yer alan tarihi gerçekleri içeren konular, sanatçının süzgecinden geçmekte ve şecereler sübjektif bir bakış açısıyla

[56] "Şecere." *Türkçe Sözlük.* C. 2, Ankara: TDK, 1998, s. 2080.

[57] *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü).* Hzl. Mamut Kalenderov, C. 4, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1992, s. 523.

anlatılmakta veya yazıya geçirilmektedir. Bu nedenle şecerelerde sadece tarihi gerçekler değil, aynı zamanda sözlü yaratmalarda da yer almaktadır. Nesilden nesile aktarılarak sözlü kültür içinde yaşayan şecereler, bütün sözlü kültür ürünleri gibi efsane, menkıbe, masal, inanmalar vb. gibi çeşitli halk bilgisi ürünlerini de içermektedir. Bu durumda şecerelerin tarih bilimi için olduğu gibi, folklor için de önemli kaynaklar olduğunu söylemek mümkündür.

Çeşitli milletlere, kabilelere, uruklara ve hatta tarihte önemli rol oynamış kişilere ait şecereler olduğu bilinmektedir. "Karakalpak Şeceresi" dışında, "Başkurt Şeceresi", "Kazak Şeceresi", "Oğuz Şeceresi" gibi pek çok Türk boyunun şeceresi olduğu bilinmektedir. Karakalpak uruklarından "Mangıt", "Kıpçak" ve "Kongırat"lara ait şecereler de bulunmaktadır. Türk boylarına ait şecerelerin pek çoğu aynı yapıya sahiptir. Bu şecerelerin ilk bölümlerinde ele alınan konular "*Âdem Ata'dan Türk Kağan'a Kadar*", "*Türk Kağan'dan Cengiz Han'a Kadar*" ve "*Cengiz Han'dan Türk Boylarının Ayrılmasına Kadar*" ortak başlıklarına sahiptir.[58] Bu başlıklar değerlendirildiğinde, Türk boylarına ait şecerelerdeki ortak bir gelenekten bahsetmek mümkündür. Bu şecerelerdeki ortaklık, Türk boylarının kökenindeki ortaklığa işaret etmektedir. Türk boylarına ait şecerelere göre, İslamiyet'in etkisine bağlı olarak Türk boylarının ortak kökeni Hz. Âdem'dir ve şecerelerin kaynağı da Hz. Âdem'e veya Hz. Muhammed'e dayanmaktadır, fakat bundan sonra gelen kısımda Türk boylarının ortak kağanı Türk Kağan'a yer

[58] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Şejiresi (Karakalpaklar Şeceresi).* Nökis: Bilim, 1993, ss. 4-7.

verilmektedir. Türk Kağan'dan sonra, Türk tarihi bakımından bir dönüm noktası olan Cengiz Han ve Türk boylarının bölündüğü dönem yer almaktadır. Buraya kadar olan kısım, şecerelerdeki ortak Türk tarihi olarak kabul edilebilir. Elbette bütün bu kısımların her şecerede yer alması gibi bir zorunluluktan söz etmek imkânsızdır, fakat Türk boylarına ait şecerelerde, her boyun kendi tarihi ve ataları hakkındaki kısmın öncesinde, yani şecerenin başında sıklıkla ortaklık olduğu da göz ardı edilemez.

Yukarıda bahsedilen ortak geleneğe bağlı kalan bir Karakalpak Şeceresi olduğu gibi, Hz. Muhammed'le başlayan ve Türk Kağan'dan bahsetmeyen bir başka Karakalpak Şeceresi de vardır. Bu farklıkların, şecereleri kaleme alan yazarın dünya görüşü ve İslamiyet'in etkisi altında kalma sonucunda meydana geldiğini düşünmek mümkündür. En ünlü Karakalpak şeceresi Karakalpakların ünlü destan anlatıcısı Berdak Ğarğabayov tarafından 19. yüzyılda kaleme alınmış olan "Şejire" adlı manzum eserdir.[59] Ayrıca Profesör Kamal Mambetov tarafından kaleme alınmış nesir bir Karakalpak şeceresi daha vardır.[60] Bu eser aynı

---

[59] Berdak. *Şejire (Şecere)*. Nökis: Karakalpakstan, 1993. Berdak hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Marat Nurmuhammedov. *Berdak-Karakalpak Halkınıñ Ulı Şayırı (Berdak-Karakalpak Halkının Büyük Şairi).* Nökis: Karakalpak Baspası, 1979; Adisayit Pahratdiynov. *Berdak Şayır Tvorçestvosınıñ Jıynalıv, Basıp Şığatılıv Ham İzerleniv Tariyhınan. (Berdak Şair Anlatmalarının Derlenmesi, Basılması ve İncelenmesi Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 1990; Adisayit Pahratdiynov**.** *Berdak Şayırdıñ Destanlık Şığarmaları (Berdak Şairin Destan Türündeki Anlatmaları).* Nökis: Karakalpakstan, 1987; *Karakalpak Halk Ozanı Berdak*. Hzl. İ. Ü. Nasrattınoğlu, Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

[60] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Şejiresi (Karakalpaklar Şeceresi).* Nökis: Bilim, 1993.

zamanda Karakalpak şeceresi ve urukları konusunda bir incelemeyi de içermektedir.

Berdak tarafından kaleme alınan Karakalpak şeceresinin yazıldığı tarih konusunda, eserin son kısmında şu bilgi yer almaktadır:

Berdimurat haqtıñ qulı,
Sahrada ösken bülbili,
Bu şejireni jılqı jılı,
Xalıqqa mäşhur qılğan eken.[61]

(Berdimurat Hakk'ın kulu,
Bozkırda öten bülbülü,
Bu şecereyi yılkı yılında,
Halka meşhur etmiş imiş.)

Bu eserin "at yılında" yazıldığına dair bilgiye dayanarak, şecerenin 1894 yılında yazılmış olduğu sonucuna varılmıştır.[62] Manzum olan şecere, dörtlükler halinde yazılmıştır ve 1058 mısradır. Mısralar genellikle sekiz hecelidir, ama yedi ve dokuz heceli mısralar da vardır. Bu nedenle bir ölçüden söz etmek mümkün değildir. Şecerenin kafiye şeması ise (a b a b / c c c b / d d d b / …) koşma şeklindedir.

Berdak'ın kaleme aldığı bu şecere, diğer şecereler gibi tarihi olaylara ve gerçeklere yer vermektedir. 19. yüzyılda yaşamış olan şairin tarih bilgisine sahip olması ve bu bilgiden faydalanmış olması muhtemeldir, fakat Berdak, şecereyi yazarken sözlü kültürdeki

[61] Berdak. *age*. s. 36.
[62] Kamal Mambetov. *age*. s. 58.

anlatmalardan özellikle menkıbe ve efsanelerden yararlanmış olduğunu yine kendi kalemiyle şöyle ifade etmiştir[63]:

…
Bärşeniñ ata-babasın,
Aytıp bayan qılğan eken.
(Herkesin ata-babası
Deyip beyan kılmış imiş.)
…
On tört uruwdı köşirip,
Babañ aydap kelgen eken.
(On dört uruğu yazarak,
Atan deyip gelmiş imiş.)

Berdak tarafından kaleme alınmış şecere, Hz. Muhammed'le başlayıp, 19. yüzyılda tamamlanmıştır. Karakalpakların sözlü tarihine yer veren şecereye göre Karakalpakların soyu Hz. Muhammed zamanına dayanır. Peygamberin Enes ve Malik adlı iki sahabesi vardır. Enes, Kazak Türklerinin atasıdır. Malik'in oğlu Razıhak'ın gençken ğulpağı, yani kazınmış başının üstünde bırakılmış bir tutam saçı vardır ve başına kara bir kalpak takar. Bu nedenle "Kalpak" denir ve Karakalpak adının kaynağı da budur. Kalpak'ın (Razıhak'ın) oğlunun adı Özbek, onun oğlu ise Jiyen'dir. Jiyen'in Baybiçe'den (ilk eşinden) doğan oğlu Maykı Bey'in Jayılğan ve Seyilhan adlı iki oğlu olur. Seyilhan'ın ilk eşinden "Türkmen", Jayılğan'ın "Kongırat"; ikinci eşinden "Kıtay", "Kıpçak",

[63] Berdak. *age*. ss. 33-34.

üçüncü eşinden "Müyten" ve "Kıyat"; dördüncü eşinden ise "Keneges", "Mangıt" ve Teke Yavmıt" adlı oğulları olur. Maykı Bey'in oğlu Seyilhan'dan doğan çocukları altı Karakalpak uruğunu oluşturur. Şecerenin bundan sonraki kısmında ise Karakalpak tarihi yer almaktadır.

3. KARAKALPAK TARİHİ

Karakalpak adına tarihi kaynaklarda ilk defa 16. yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır. Bu nedenle 16. asırdan önceki Karakalpak tarihi hakkındaki bilgiler, yazılı kaynaklardan daha ziyade arkeolojik eserler ve sözlü kaynaklarda yer alan efsane ve rivayetlere dayanmaktadır.[64] Karakalpak tarihi hakkında araştırma yapan tarihçiler, arkeolojik kalıntılara ve tarihi damgalara dayanarak Karakalpakların M.S. 3. yüzyıldan beri Aral Gölü ve Amuderya (Ceyhun) Nehri arasında kalan bölgede yaşadığını belirtmektedir.[65]

Bu kaynaklarda verilen bilgiler, adı geçen bölgede milattan sonraki ilk asırlarda yaşamış olan çeşitli kavimlerin Karakalpakların ataları olduğunu ve daha sonra bu kavimlerin bir kısmının Karakalpak adı altında bir araya geldiğini ifade etmektedir. Söz konusu çalışmalarda, Karakalpakların kökenini Aral Gölü etrafında yaşamış olan Sak-Massagetler ve Peçeneklerin oluşturduğuna ve daha sonra bu bölgeye

---

[64] Kamal Mambetov. *age*. ss. 10-11.

[65] M. Tlevmuratov-J. T. Berdiev-Z. M. Tlevmuratova. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 2004, s. 6.

gelen Oğuzlar ve Kıpçakların bir kısmının Karakalpak adı altında bu kavimlerle birleştiğine işaret edilmektedir.[66]

Yukarıda belirttiğimiz gibi Karakalpakların kökeni ve 16. asırdan önceki Karakalpak tarihi hakkında bilgiler temel olarak arkeolojik eserlere ve sözlü kaynaklara dayanmaktadır. Bu nedenle, Karakalpak tarihi 16. yüzyıl ve sonrası olmak üzere iki kısımda incelenecektir.

3.1. Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Karakalpak Tarihi

Karakalpaklar hakkındaki tarihi kaynaklar, Karakalpakların ata yurdunun Aral Gölü'nün güney kısmı ve Amuderya Nehri arasında kalan ve bugün Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölge olduğu göstermektedir. S. P. Tolstov ve T. A. Jdanko ve Karakalpak tarihçi S. K. Kamalov'un Karakalpak tarihi hakkındaki çalışmalarında, tarihi kaynaklarda Karakalpak adına 16. yüzyılda rastlanmasına rağmen Karakalpakların asırlardır Aral Gölü ve çevresinde yaşamakta olduğu belirtilmiştir.[67]

---

[66] S. Kamalov. "Karakalpaklardıñ Halık Bolıp Käliplesivi Häm Onıñ Mämleketliginiñ Tariyhınan." (Karakalpakların Halk Olarak Ortaya Çıkışı ve Onun Memleket Haline Gelmesi Tarihinden). Nökis: Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Häm Etnografiya İnsitutı "Habarşısı Jurnalı" (N. 3 sanına kosımşa), 2001, ss. 8-10. Karakalpak şeceresi hakkındaki ilk çalışma, İ. A. Belyaev tarafından yapılmıştır. Belyaev, 1903 yılında Karakalpakistan'da iki ay boyunca yaptığı bilimsel gezilerde derlediği malzemeleri "Şecire (Şercere)" adıyla 1917 yılında basılan "Protokolı Zasedanii i Soobşeniy çlenov zakaspyskogo krujka lyubiteley arhiologii i istorii Vostoka (Hazar Bölgesi Doğu Tarihi ve Arkeoloji Gönüllüleri Derneği Üyelerinin Haber ve Toplantı Belgeleri)" adlı çalışma içinde yayımlamıştır.

[67] Karakalpak tarihi hakkında ilk çalışmaları yapan S. P. Tolstov, T. A. Jdanko ve S. K. Kamalov'dur. 16.-20. ve 19.-21. yüzyıllar arasındaki Karakalpak tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. S. Yılmaz. *XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi.*

Aral Gölü ve çevresinin Karakalpakların ata yurdu olarak kabul edilmesinde, bu bölgedeki kalelerde yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilerin önemli bir katkısı olmuştur. 7.-8. yüzyıllarda inşa edilmiş ve Harezm mimarisine ait olan "Kiyik Kale" ve "Tök Kale"de yapılan arkeolojik kazılarda bulunan çeşitli kaplara ve kale duvarlarına resmedilmiş olan çeşitli şekillerin Karakalpak uruklarının damgaları olduğu tespit edilmiştir. Bugün Karakalpakistan'ın kuzey-doğusunda bulunan Tahtaköprü (Tahtaköpir) Bölgesi'ndeki "Barak Dam" adlı arkeolojik eserin mimari yapısının "kara üy" olarak adlandırılan çadırların kuruluş yapısına benzediği ve yapının ikinci katının üstünün de çadır yapımında kullanılan keçe ile kapatıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca "Ayaz Kale", "Burlı Kale", "Koy Kırılğan Kale", "Kırk Kız Kale" ve "Dev Kesken Kale"de bulunan arkeolojik malzemeler de Karakalpakların ata yurdunun Aral Bölgesi olduğunu göstermektedir.[68]

M.S. 2.-3. yüzyılda yapılmış olan ve bugün Karakalpakistan'ın doğu sınırında bulunan Ellikkale Bölgesinde "Toprak Kale"de yapılan arkeolojik incelemeler sonucunda, kalenin yapımına o dönemde bölgede yaşadıkları düşünülen pek çok kavmin katılmış olduğu ve her kavmin kullandığı kerpice kendi damgasını bastığı anlaşılmıştır. Bu damgaların

---

Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2006 ve S. Yılmaz. *Karakalpak Türkleri ve Karakalpak Tarihi (1873-2003).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. (Yayımlanmamış Doktora Tezi.); Karakalpak tarihi hakkında ayrıca bk. *Karakalpak Edebiyatı*. Hzl. Pirmat Şermuhammedulı-Tahir Kahhar, Aktaran: Vedat Ceyhun Uygur. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Başlangıcından Günümüze Kadar*. C. 23, Redaktör. Nevzat Köseoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2003.

[68] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme).* Nökis: Karakalpakkistan, 1993, ss. 9-10.

kaç çeşit ve kime ait olduğunu anlamak amacıyla kalenin farklı kısımlarından 624 kerpiç alan arkeologlar 60 kerpicin damgasız olduğunu, fakat 564 kerpiçte 66 farklı türde damga olduğunu tespit etmiştir. Üzerinde damga bulunan 564 kerpicin 313'ünde Karakalpakların altı uruğunun damgaları bulunmaktadır. Örneğin, Kongırat-Kostamgalı uruğunun damgası "çift elif" (ll şekli), Kıpçak uruğunun damgası "tek elif" (l şekli), Keneges uruğunun damgası "atanak" (+ şekli) ve Kongırat-Karamoyın uruğunun damgası "tuğır" (T harfi) ve Müyten uruğunun damgası "diren" (Ψ şekli) bulunmuştur. Araştırmacılara göre; söz konusu kalelerde bulunan malzemeler ve kale duvarlarında bulunan damgalar, Toprak Kale'nin inşa edildiği 2.-3. yüzyıllardan beri Karakalpakların bugünkü Karakalpakistan'ın bulunduğu coğrafyada yaşamakta olduğunu göstermektedir.[69] Aral Gölü ve Amuderya Nehirleri arasında kalan bölgede, Karakalpaklardan önce başka kavimlerin yaşamakta olduğu bilinmektedir. Tarihi kaynaklar bu bölgede yaşamakta olan birkaç kavmin Karakalpak adı altında birleşerek Karakalpakların kökenini oluşturduğuna işaret etmektedir.[70] Bu nedenle Karakalpakların tarihiyle ilgili bilgi verirken, öncelikle Aral Gölü çevresinde yaşamış olan kavimler hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Aral Gölü çevresi ve Amuderya Nehri kıyılarında M.Ö. 7.-5. yüzyıllarda yaşayan Sak-Massagetler, bu bölgede yaşayan en eski kavim

---

[69] S. Kamalov. *agm.* ss. 7-8. Toprak Kale hakkında bk. Ğ. Hojaniyazov-J. Hekimniyazov. *Karakalpakstannıñ Ajayıp Jeti Esteligi* (Karakalpakistan'ın Muhteşem Yedi Eseri). Nökis: Özbekistan İlimler Akademiyası, 2004, ss. 50-61.

[70] S. Kamalov. *agm.* s. 7.

olarak bilinmektedir. Massagetler, birkaç kavmin birleşmesinden oluşmuştur. Bu kavimlerden biri olan Apasiaklar, bazı tarihçiler tarafından, Karakalpakların ataları kabul edilmektedir. M.S. 1.-4. yüzyıllarda Aral çevresine Hun akınları başlamıştır. 7.-8. yüzyıllar arasında yaşanan Hun akınlarını takiben bölgeye yerleşen Peçenekler, Karakalpakların ataları kabul edilmektedir. 10. yüzyılda Oğuzlar bölgenin büyük bir kısmını ele geçirir. 8.-10. yüzyıllar arasında Peçenekler ve Oğuzlar arasında siyasi ve ekonomik bakımdan güçlü ilişkiler olmasına rağmen, 10. yüzyılda Hazarlar ile birleşen Oğuzlar, Batı Peçeneklerini ikiye böler ve göç etmek zorunda bırakır. Doğu Peçenekleri ise Aral'ın güney kısmında kalırlar. 11. yüzyılda Oğuzlar, bugünkü Türkmenistan, İran ve Türkiye topraklarına akın ederken, Oğuzların bir kısmı Aral'ın çevresinde kalarak Doğu Peçenekleriyle siyasi ve ekonomik birliktelik içine girer. 11. yüzyılda Doğu Peçeneklerinin ve bir kısım Oğuzların bulunduğu bölgeye Sibirya ve İrtiş tarafından gelen Kıpçakların bir kısmı, Peçeneklerin yönetimi altına girer. Peçeneklerle birleşen Kıpçaklar da, Karakalpakların ataları arasında kabul edilmektedir.[71] 13. yüzyılda Cengiz Han'ın Aral Gölü bölgesine yaptığı akınlar sebeiyle bu bölgede yaşayan halklar göç etmek zorunda kalmışlardır. Karakalpaklar da 11.-14. yüzyıllar arasında Don Nehri kıyısına göç etmiş, fakat bir kısmı ata yurdu olan Aral Gölü çevresini terk etmemişlerdir. Tarihi kaynaklar 12.-14. yüzyıllar arasında Şımbay ve Devkara Bölgelerinde Karakalpakların yaşadığını

[71] S. Kamalov. *agm.* ss. 7-11.

belirtmektedir. 13. yüzyılda Harezm Bölgesinin Altın Orda Devleti'nin yönetimine geçmesinden sonra İdil kıyılarında yaşamakta olan Karakalpaklar ata yurtlarına geri dönmeye başlamışlardır. Bu nedenle 14.-16. yüzyıllar arasındaki Karakalpak tarihi Harezm tarihiyle iç içedir.[72]

13. yüzyılda Karakalpakların İdil kıyılarına göç etmesinin sebebi sadece Cengiz Han komutasındaki Moğol saldırıları değildir. Cengiz Han'ın askerlerinin Amuderya Nehri'nin yatağını değiştirmeleri sebebiyle Aral Gölü'nün kurumasının yanında, Karakalpakların yaşadığı bölgelerde kuraklık başlamıştır. Karakalpakların büyük bir kısmının ata yurdundan göç etmesinde Moğol saldırıları yanında kuraklık da etkili olmuştur. Karakalpaklar ata yurdundan göç ederek, başka yönetimler altına girmiştir. 14.-15. yüzyıllar arasında Altın Orda Devleti'nin, 15. yüzyılda Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra Özbek Hanlığının ve 15.-16. yüzyıllar arasında da Nogay Hanlığı'nın yönetiminde yaşamışlardır. Karakalpaklar her ne kadar ata yurdundan göç etse ve başka yönetimler altına girseler de kendi kimliklerini korumayı başarmışlardır.

Özetlemek gerekirse; Karakalpaklar hakkındaki ilk yazılı belge 16. yüzyılın sonlarına aittir. Bu yüzyıldan önceki Karakalpak tarihine ait bilgiler ise arkeolojik kazılarda elde edilen malzemeler ve sözlü kaynaklara dayanmaktadır. Bu bilgiler ışığında, Karakalpakların ata yurdunun Aral Gölü'nün güney ve güney-doğu kıyıları ile Amuderya Nehri arasında kalan bölge olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede yaşayan

[72] Kamal Mambetov. *age*. s. 11.

öncelikle Massagetler, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar ise Karakalpakların ataları olarak kabul edilmektedir.

3.2. 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kadar Karakalpak Tarihi

Amuderya'nın yatağının değişmesi sebebiyle Aral Gölü ve çevresinde yaşanan kuraklık, bu bölgede yaşayan pek çok halkın göç etmesine sebep olmuştur. Karakalpakların bir kısmı İdil Nehri çevresine göç ederken, bir kısmı da tarıma elverişli topraklara sahip Sirderya boylarına göç etmiştir. 16. yüzyılda Sirderya çevresine Karakalpaklarla birlikte Özbekler de göç etmiştir. 17. yüzyıla gelindiğinde Sirderya çevresine toplananların sayısı artmış, güçlenmiş ve "Arallılar" adını almıştır. Bu devirde Karakalpakların hanlıkları vardır ve hanları Ebulgazi'dir. 17. yüzyılda Hive Hanlığının bölgedeki hâkimiyetini kıran Ebulgazi, Arallıların askeri gücüyle Hive Kalesini ele geçirir. 17. yüzyılın sonunda hanlık Ebulgazi'nin oğlundadır ve o da Buhara Hanı tarafından öldürülünce, Hive Hanlığı bölgedeki hâkimiyetini tekrar kazanır. Bu dönemde Hive Hanı tarafından yeni kaleler ve su getirmek amacıyla yeni kanallar inşa edilir.[73]

Kuraklık nedeniyle, Aral Gölü ve çevresinde yaşanan Karakalpakların bir kısmı Sirderya boylarına göçmüş, bir kısmı ise İdil boylarına göç ederek Nogay Hanlığı içinde yer almıştır. 17. yüzyıldan itibaren Ruslar, Nogay Hanlığına saldırılara başlar. Nogayların bu saldırılar sonucunda zayıflamasından faydalanan Kalmuklar 17. yüzyılın

[73] M. Tlevmuratov-J. T. Berdiev-Z. M. Tlevmuratova. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 2004, ss. 14-15.

otuzlu yıllarında İdil ve Ural Nehirlerinin çevresini ele geçirir. Bunun üzerine Nogayların bir kısmı Kırım tarafına, bir kısmı Dinyeper tarafına diğer bir kısmı ise doğuya doğru göç eder. Bu sırada Nogay Hanlığından ayrılan Karakalpaklar uzun bir süre hem Ruslara hem de Kalmuklara karşı savaşmışlardır.[74]

16. yüzyıldan itibaren İdil kıyılarından ata yurtlarına dönmeye başlayan Karakalpaklar kuraklık sebebiyle Aral ve Amuderya çevresine yerleşememişler, Sirderya (Seyhun) Nehri kıyılarına yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Karakalpaklar 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Aral Gölü'nün doğusunda Sirderya boylarında yaşamışlardır.[75]

Sirderya boylarında yaşayan Karakalpakların 17. yüzyılda siyasi olarak ikiye ayrılmış, bir kısmı Buhara Hanlığına, bir kısmı ise Kazak Hanlığına bağlanmıştır. Kazakların Küçük ve Orta Cüzlerinin hanlarına bağlanan Karakalpaklar, onlara vergi ödeyerek hanlıklarını devam ettirmişlerdir.[76]

Kalmukların Kazak ve Karakalpaklara saldırmaları üzerine Kazakların Küçük Cüz'ü Hive'ye ve İdil ve Ural boylarına, Orta Cüz Semerkant ve Buhara'ya göç etmiş, Büyük Cüz ise Kalmukların hâkimiyeti altına girmiştir. Bu gelişmeler Karakalpakları doğrudan etkilemiştir. Karakalpakların bir kısmı Kazaklarla birlikte Taşkent'e doğru göç ederken, bir kısmı ise Aral çevresine göç etmiştir. Böylece

[74] M. Tlevmuratov vd. *age*. s. 17.

[75] S. Kamalov. *agm.* s. 21.

[76] M. Tlevmuratov vd. *age*. s. 18; S. Kamalov. *agm.* s. 22.

Kalmukların Sirderya'nın ortasını ele geçirmesi üzerine Karakalpaklar "Yukarı" ve "Aşağı" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Aşağı Karakalpaklar 1743 yılına kadar Kazakların Küçük Cüz'üne bağlı olarak yaşamıştır. Küçük Cüz'ün Hanı 1730 yılında Rus hâkimiyetine girince, onlara bağlı olan Karakalpaklar da Rus hâkimiyetini kabul etmiştir. Rus hâkimiyetinde olmalarına rağmen Küçük Cüz'ün Hanı 1740'lı yılların hemen başında Karakalpaklardan çok yüklü miktarda vergi almaya başlayınca, Karakalpaklar, Kazakların Küçük Cüz'ünün hâkimiyetinden ayrılıp, Karakalpak Beyi Maman Bay elçiliğinde Rus vatandaşlığına girmeyi talep etmişler ve 1743 yılında doğrudan Rus hâkimiyetine girmişlerdir. Aynı yıl Küçük Cüz'ün Hanı vergi vermedikleri için Karakalpaklara saldırır ve Ruslar Karakalpaklara yardım etmezler. Bu saldırı ve birkaç yıl içinde Orta Cüz'ün Hanının da yaptığı saldırılar Karakalpakların Janaderya boylarına göç etmesine neden olur. 18. yüzyılın ikinci yarısında Janaderya boyuna göç eden Karakalpaklar tarımla ve ticaretle uğraşarak refah düzeylerini artırmışlardır. Bu nedenle Amuderya ile Janaderya arasındaki bölge 19. yüzyılın ilk yarsına kadar "Karakalpak Eli" olarak adlandırılmıştır. Bu bölgede yaşayan Karakalpaklar Şımbay Kalesi etrafında Karakalpak Hanlığını kurmuşlardır. Karakalpak efsanelerinde geniş yer alan Maman Bey, Begis, Mırjık (Mirza Muhammed), Esengeldi Bey, Aydos Bey ve Töre Bey bu hanlığın beylerinden bazılarıdır. Aydos Bey, 18. yüzyılın sonunda kendi isteğiyle Hive Hanı'na bağlanmıştır. Hive Hanı, bu olay üzerine ikiye bölünen Karakalpakları ele geçirmek için sık sık saldırılar

düzenlemeye başlamış ve 19. yüzyılın başında Karakalpakların tamamını yönetimi altına almayı başarmıştır.[77]

Karakalpakları yönetimi altına alan Hive Hanı ağır vergiler getirir. Bu vergilere dayanamayan Karakalpaklar Hive Hanı'na karşı ayaklanır. Ayaklanmayı Kıtay uruğu başlatmasına rağmen Koldavlı uruğundan Aydos Bey yönetir, ama Hive Hanı tarafından kısa sürede öldürülür. Karakalpakların isyanını bastıran Hive Hanı 19. yüzyılın ortasına doğru vergileri daha çok artırır. 1853 yılında vergiler ve askeri baskıların yanında salgın hastalıklar da yayılır. 1855 yılında Türkmenler isyan eder ve Hive Hanı'nı öldürür. Yerine geçen han, ikinci defa isyan eden Türkmenleri, Kazak ve Karakalpaklardan oluşan askerlerle bastırmak ister, ama 1855 yılının sonunda Karakalpaklar, Kongırat'ın Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz liderliğinde Hive Hanı'na karşı ayaklanır. Ernazar; Karakalpak, Kazak ve Arallı Özbekleri de bir araya toplar. Hive Hanı isyanı bastıramaz ve askerler Hocaeli'ni terk etmek zorunda kalır. Hive Hanı Türkmenlerin desteklediği ağabeyi tarafından öldürülür, fakat hanın oğlu, amcasını öldürerek babasının yerine tahta geçer ve babasının acımasız politikasını sürdürür. Önce Türkmenleri bölen Hive Hanı, daha sonra On Dört Uruk'u Kongırat'ın Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz'e karşı kendi tarafına geçmeye ikna eder. Uzun süren ayaklanma Ernazar Alaköz'ün 1856 yılında On Dört Uruk tarafından öldürülmesiyle bastırılır. Karakalpakların 1855-1856 yıllarındaki isyanından sonra, 1858 yılında Hive Hanı'nın vergileri tekrar

[77] S. Kamalov. *agm*. ss. 23-28.

artırması üzerine, Karakalpaklar 1859 yılında Muhammed Fenanı liderliğinde ikinci isyan hareketini başlatırlar. 1858-1859 isyanı da aynı yıl içinde liderin öldürülmesiyle bastırılır. Ardı ardına yaşanan iki isyan sonucunda Hive Hanı, Karakalpakların siyasi sistemini değiştirir. 1859 yılına kadar hana bağlı en üst makam "Bey"dir, fakat bu tarihten sonra Karakalpaklar "Atalık" adı verilen yönetime geçirilirler. Kongıratlar ve On Dört Uruk iki ayrı atalığa ayrılır. Beyler ise atalıklara bağlanır. İki atalık da handan sonraki en üst siyasi makam olan "Ağa Bey"e bağlanır. Bu şekilde görev ve yetki dağılımı artar ve Hive Hanı'nın kontrol mekanizması sağlamlaşır. Karakalpaklar, Rusların Hive Hanlığının ele geçirdiği 1873 yılına kadar Erejep Bey adlı Ağa Bey'e bağlı olarak yönetilir.[78]

1873 yılında Hive Hanlığını işgal eden Rusya, sadece Amuderya Nehri'nin sağ tarafını alır ve Hive Hanlığına son vermez. Rusya'nın bu kararı sonucunda Karakalpakların bir kısmı Rus yönetimindeki Amuderya bölümünde, bir kısmı ise Hive Hanlığı yönetiminde kalarak ikiye ayrılır. Her iki yönetim de halka ağır vergiler getirir. Yaşanan ekonomik sıkıntılar üzerine Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasında yönetime karşı hareketlerin başlamasına neden olur. 1898 yılında çiftçilerin vergi vermemek için isyan etmesinin ardından, 1899 yılında genel bir ayaklanma başlar. 1905 yılında Ruslara karşı büyük bir karşı bir ayaklanma başlar. 1905-1907 ayaklanması 1907 yılında bastırılır. Bu ayaklanmanın ardından, 1908 yılından itibaren başta çiftçiler olmak

[78] S. Kamalov. *agm*. ss. 38-40.

üzere, hemen her kesimde pek çok isyan başlar.[79] 1911-1912 yılları arasında ürünler yetişmez, yöneticiler sürekli isyan eden halka yardım etmez ve çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanan büyük bir açlık felaketi yaşanır.

1907 yılından itibaren Bolşevikler yönetime karşı görüşlerini çeşitli gazeteler ve dergilerle duyurmaya başlar. 1912 yılına gelindiğinde **"**Proleter Pravdası (İşçi Gerçeği)", "Za Pravdu (Doğruluk İçin)" ve "Taşkentskiy Raboçiy (Taşkent İşçisi)" gazeteleri başta olmak üzere, pek çok gazete ve dergide Marks ve Engels'in düşüncelerini içeren yazılarla, Lenin'in görüşlerine yer verilir. Bu matbuat hareketleri Bolşeviklerin halk üzerinde çok etkili olmasını sağlar.[80]

1914 yılında I. Dünya Savaşı başlar ve aynı yıl Karakalpak balıkçılar vergiler nedeniyle ayaklanır. Onları 1915 yılında ayaklanan çiftçiler izler. 1916 yılında ise Hive Hanlığına ve dolayısıyla Ruslara karşı büyük bir isyan başlar. Hive Hanlığında yer ve su sorununun büyümesi, vergilerin artması, siyasi adaletsizlikler Kazak, Türkmen ve Karakalpakların birlikte uzun sürecek ayaklanmalarına neden olur. Hanlığa bağlı Türkmen beylerinin Hocaeli'deki kızları zorla almaları 8 Ocak 1916'da ilk isyan hareketini başlatır. İsyan hızla yayılarak Hive'ye ulaştığında ise isyanın liderleri asılarak, ayaklanma bastırılır. Hive Hanlığındaki ayaklanma, 1916 yılının yaz aylarında Amuderya bölümüne

---

[79] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. K. Sarıbaev. *Karakalpakstan da Jer-Suv Katnasları Tariyhınan (Karakalpakistan'daki Yer-su İlişkileri Tarihinden)* Nökis: Karakalpakstan Baspası, 1965; S. Kamalov *agm.* ss. 41-44.

[80] S. Kamalov-A. Koşanov. *Karakalpakstan Tariyhı.* Nökis: Bilim, 1993, s. 185.

yayılır. Bu tarihten sonra Amuderya bölümünde ve Hive Hanlığında ardı ardına ayaklanmalar yaşanmaya başlar. Törtkül, Sarıbiy, Mıbulak, Tamdı, Biynazar, Şımbay ve Moynak gibi bölgenin hemen her tarafında isyanlar çıkar. Bu ayaklanmalara Karakalpaklar liderlik etmekle birlikte, bölgede yaşayan Kazak ve Türkmen gruplar da katılmıştır. 1916 yılının sonunda büyük bir kıtlık yaşanır. Açlıktan çok sayıda kişi ölür. 1917 yılının başlarında ise susuzluk baş gösterir. Bütün bu sıkıntılar ayaklanmaları durduramaz ve 29 Ocak 1917 tarihinde han Hive'yi terk eder. Bu olay Karakalpakların isyan hareketine güç verir. 1917 yılının başlarından itibaren Bolşeviklerin kurduğu komiteler işçi, öğretmen vb. gibi grupları isyan için örgütler. 1917 Mart'ında Rusya'da çarlık rejimi yıkılır, ama Bolşeviklerin yönetime gelmesi 1917 yılının Ekim ayında gerçekleşir.[81]

1917 yılının Ekim ayında kurulan Sovyet Hükümeti 1924 yılına kadar bütün Türkistan'da olduğu gibi Karakalpaklara karşı da ılımlı ve anlayışlı bir politika izler. Türklerin, diğer Müslüman halkların ve doğu halklarının desteğini almayı amaçlayan bu politikayla milli ve dini özgürlükler korunur. Karakalpaklarla birlikte, Kazak, Türkmen ve Özbeklerin de yaşadığı Türkistan bölgesi 1918 yılında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edilir. 1920 yılında ise Karakalpakların yaşadığı Amuderya bölümünün siyasi yapısı değiştirilerek vilayete dönüştürülür. Karakalpakların yaşadığı Hive Hanlığı yerine ise aynı yıl Harezm Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulur.

[81] S. Kamalov. *age*. ss. 48-55.

Karakalpakların yaşadığı bütün bu siyasi değişimler onların ulusal hâkimiyetine dayanan bir devlet kurma isteklerini değiştirmez ve 1924 yılında, başta Alaylar Dosnazarov olmak üzere büyük bir ayaklanma düzenlenir. 1926 yılında Karakalpakistan Özerk Bölgesi, Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanır, fakat bu durumda da bütün kararlarını önce Kazakistan'a onaylatmak zorunda kalan Karakalpaklar doğrudan Rusya'ya bağlanmak ister ve bu yönde ayaklanmalara devam eder. Sonuçta Karakalpaklar 1930 yılında Rusya Federasyonuna bağlanır, 1932 yılında ise Karakalpak Özerk Cumhuriyeti kurulur. 1936 yılında Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanır. Karakalpakistan 1924 yılından itibaren özerk cumhuriyet olsa da, 1991 yılında siyasi yapısı değişene kadar 67 yıl boyunca ağırlıklı olarak Karakalpak olmayan yöneticiler tarafından yönetilir. Bu süre içinde toplam 14 yöneticiden sadece 4'ü Karakalpak'tır. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti 1991 yılında ise Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlanır ve dış işlerinde Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı, iç işlerinde özgür siyasi bir yapıya kavuşur.[82]

[82] S. Kamalov. *age*. ss. 55-75.

4. KARAKALPAK TÜRKLERİ HAKKINDA TÜRKİYE'DE YAYINLANAN ÇALIŞMALAR

Karakalpak Türkleri hakkında, Türkiye'de yayımlanan çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Ağırlıklı olarak dil, tarih ve folklor alanlarındaki bu çalışmalar incelememizin bu kısmında; "Kitaplar", "Kitap Bölümleri", "Ansiklopedi Maddeleri", "Tezler" ve "Makaleler" başlıkları altında tasnif edilecek ve her kısım kendi içinde kronolojik olarak ele alınacak, söz konusu çalışmaların tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

4.1. Kitaplar

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayımlanan ilk müstakil çalışma,1974 yılında Ankara'da yayımlanmış olan, Ziya Kurter'in kaleme aldığı "Karakalpak (Türkleri)" adlı kitaptır.[83] Bu eserde Karakalpak Türklerinin dili, edebiyatı, tarihi, o dönemki siyasi durumu hakkında bilgi verilmiş, Sovyetler birliği yönetimindeki Türklerin siyasi ve sosyal durumu ile Karakalpaklar ve Terekemeler (Karapapaklar) arasındaki ilişki tartışılmıştır. Eser, Karakalpakların ve Terekemelerin tarihi bakımdan aynı kökene sahip olduğu görüşü ile son bulmuştur. Eserde yararlanılan kaynakların belirtilmemiş olması, bu çalışmadaki en ciddi eksiktir. Eser, bilimsel bakımdan pek bir ehemmiyeti olmamasına rağmen, bu alanda yapılmış ilk çalışma olması bakımından dikkate değerdir.

---

[83] Ziya Kurter. *Karakalpak (Türkleri).* Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1974.

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayımlanan ikinci çalışma, meşhur Karakalpak âşık Berdak hakkında, İrfan Ünver Nasrattınoğlu tarafından hazırlanmış ve 1997 yılında Ankara'da yayımlanmış olan "Karakalpak Halk Ozanı Berdak" adlı çalışmadır.[84] "Giriş" ve "Şiirler" olmak üzere iki bölümden oluşan çalışmanın "Giriş" kısmında Nasrattınoğlu'nun Karakalpakistan'a yaptığı bir gezinin hatıralarına ve orada yapılan gözlemlere yer verilmiştir. Bu kısımda Karakalpakistan'ın coğrafyası, ekonomisi, nüfusu, tarihi hakkında çok genel bilgilere de yer verilmiştir. Bu tanıtıcı kısmın hemen ardından Berdak'ın şiirlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmış metinlerine yer verilmiştir. Aktarması yapılan şiirlerin hangi kaynaktan alındığı belirtilmemiş olup, bu durum ciddi bir eksiklik olarak kalmıştır.

Karakalpak Türklerinin edebiyatı konusunda Türkiye'de yapılmış çalışmalardan biri de, Ceyhun Vedat Uygur tarafından hazırlanmış olan "Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer, Yazılı Edebiyat, Destanlar)" adlı eserdir.[85] 1999 yılında Denizli'de yayımlanan bu çalışma, "Giriş" ve üç bölümden meydana gelmektedir. "Giriş" kısmında Karakalpakistan'ın kısa bir tanıtımı yapıldıktan sonra, Karakalpak Türkçesinin incelendiği "Birinci Bölüm" yer almaktadır. Bu dil incelemesini takip eden "İkinci Bölüm"de Karakalpak edebiyatı örneklerle tanıtıldıktan sonra, "Destanlar" adı verilen "Üçüncü Bölüm"de meşhur bazı Karakalpak destanlarının özetlerine yer verilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise

---

[84] İ. Ü. Nasrattınoğlu. *Karakalpak Halk Ozanı Berdak*. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

[85] Ceyhun Vedat Uygur. *Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer, Yazılı Edebiyat, Destanlar*). Denizli: Özcan Ofset, 1999.

Karakalpak atasözlerinden örnekler yer almaktadır. Bu eser, Karakalpak edebiyatının Türkiye'de tanıtan ilk çalışmalardan biri olması bakımından önemlidir.

2001 yılında yayımlanmış olan "Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks)" adlı çalışma, Karakalpak Türkçesi hakkında Türkiye'de yayımlanan ilk müstakil dil incelemesidir.[86] Ceyhun Vedat Uygur tarafından hazırlanmış olan bu eserde Karakalpak Türkçesinin fonetik yapısı ve dilbilgisi özellikleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu çalışmanın sonunda Karakalpak Türkçesindeki çeşitli edebi eserlerden ve inceleme eserlerinden alınmış metin parçalarının transkripsiyonlarına ve bu metinlerin Türkiye Türkçesine aktarmalarına da yer verilmiştir.

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayınlanmış bir diğer çalışma, Karakalpak bilim insanları Sarıgül Bahadırova ve S. Ahmedov tarafından kaleme alınmış olan "Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları" adlı sözlük çalışmasıdır.[87] Ali Abbas Çınar tarafından Karakalpak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılan kitabın orijinal adı "Folklorik Terminlerdin Kıskaşa Sözligi" olup, Bilim Yayınevi tarafından 1992 yılında Nökis'te yayımlamıştır. Halk edebiyatı terimlerinin alfabetik olarak açıklandığı kitabın sonunda bulunan "Ekler" kısmında bazı Karakalpak destan özetlerine yer verilmiştir. Türkiye'deki

---

[86] Ceyhun Vedat Uygur. *Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks*), Denizli: Bilal Ofset, 2001.

[87] Sarıgül Bahadırova-S. Ahmedov. *Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları*. Aktaran.: Ali Abbas Çınar. Muğla: Karaca Matbaası, 2004.

Karakalpak folklor çalışmaları bakımından faydalı bir yardımcı eser olan bu kitabın "Önsöz"ünde Ali Abbas Çınar, Türkiye Türkçesine aktarmasında, çalışmanın içeriğinin daha açık anlaşılması için "Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları" adının tercih edilmiş olduğunu belirtmiştir. Kitabın adlandırılmasında dikkati çeken diğer bir nokta ise, kitabın dış kapağında "Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri" adı kullanılmışken, iç kapaktaki ad "Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları"dır. Çalışmanın isminde bulunan bu ikiliğin giderilmesi gerekmektedir. Kitap, "Terimler Dizini" ve "Destanlar Dizini" kısımlarıyla tamamlanmıştır. Eserin orijinalinde bulunmayan ve Çınar tarafından eklenen bu kısımlar, Türkiye'deki okuyucu için faydalı olmuştur.

Karakalpak Türkleri hakkında yayımlanan en yeni çalışma Salih Yılmaz tarafından hazırlanan "XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri" adlı kitaptır.[88] Yazarın, 2000 yılında tamamladığı "Yeniçağda Karakalpak Türkleri" adlı yüksek lisans tezi temelinde hazırlanmış olan çalışma, Karakalpak Türklerinin tarihi konusunda Türkiye'de yayımlanan ilk müstakil çalışma olması yanında, aynı zamanda en kapsamlı çalışmadır. "Giriş", beş bölüm ve "Sonuç" kısımlarından oluşan çalışmanın "Giriş" kısmında Karakalpak terimi açıklanmış, Birinci Bölümde Karakalpak Türklerinin tarih sahnesine çıkışı, İkinci Bölüm'de Karakalpak Türklerinin 16.-18. yüzyıllardaki tarihi, Üçüncü Bölüm'de Karakalpak Türklerinin Türkistan hanlıklarıyla ilişkileri, Dördüncü

[88] Salih Yılmaz. *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Bölüm'de Karakalpak Türklerinin 16.-18. yüzyıllardaki kültür ve teşkilatlanması ve Beşinci Bölüm'de Karakalpak Türklerinin 20. yüzyıldaki tarihi ele alınmıştır. Eser, Karakalpak Türklerinin yakın çağdaki tarihi ve kültürü bakımından oldukça kapsamlı bir bilimsel çalışmadır.

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yapılmış bilimsel yayınların yanında, popüler yayımlar da bulunmaktadır. Hasan Kallimci tarafından düzenlenmiş olan "Kırk Kahraman Kız" adlı çocuk kitabı, Karakalpak Türklerin meşhur destanı "Kırk Kız"dan uyarlanmıştır. Renkli resimlerle süslenmiş olan bu kitabın kaynağını, Prof. Dr. Fikret Türkmen başkanlığında, TDK tarafından sürdürülmekte olan "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi" kapsamında Ceyhun Vedat Uygur tarafından hazırlanmış olan "Kırk Kız Destanı (Metin-Aktarma)" oluşturmaktadır.[89] Bilindiği gibi Türk kültürünü yaşatmanın en önemli ve verimli yollarından biri kültürü çocuklarımıza öğretmek ve sevdirmektir. Türk dünyasını ve destanlarını Türkiye'deki çocuklarımıza öğretmenin yolu da elbet destanları çocukların ilgisini çekecek şekilde yeniden işleyip, düzenlemektir. Hasan Kallimci'nin çalışması bu konudaki önemli bir boşluğu doldurması bakımından Türk kültürü için yapılmış önemli bir hizmettir.

Karakalpak Türkleri hakkındaki bir diğer popüler yayım ise ünlü Karakalpak romancı Tulepbergen Kaipbergenov'un "Karakalpak Kızı"

[89] Hasan Kallimci. *Kırk Kahraman Kız*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2003.

adlı romanının Türkiye Türkçesine çevirisidir.[90] Kayhan Yükseler tarafından Rusça'dan tercüme edilmiş olan romanda, Sovyetler birliği döneminde rejim değişikliğiyle birlikte yaşanan değişlikler ve zorluklar, bir Karakalpak köyünde yaşayan bir kadının hikâyesi çerçevesinde anlatılmaktadır.

Karakalpak Türkleri hakkında burada ele alınmış olan müstakil çalışmaların yanında, hâlihazırda yayıma hazırlanmakta olan birkaç çalışma daha bulunmaktadır. Ceyhun Vedat Uygur tarafından TDK tarafından yürütülmekte olan "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Projesi" kapsamında dört ciltlik "Karakalpak Türkçesi Sözlüğü"nün Türkiye Türkçesine aktarılması tamamlanarak TDK'ya teslim edilmiştir. Karakalpak Türkleri hakkında yayıma hazırlanmakta olan bir başka çalışma ise Prof. Dr. Fikret Türkmen başkanlığında, TDK tarafından sürdürülmekte olan "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi" kapsamında yine Ceyhun Vedat Uygur tarafından hazırlanmış olan "Kırk Kız Destanı (Metin-Aktarma)"dır. Karakalpak Türklerinin milli simgesi olan, dünyaca ünlü "Kırk Kız Destanı"nı Türkiye Türkçesine kazandıran olan bu çalışma, Karakalpak Türkleri konusunda yapılan çalışmalar kadar, Türk destanları hakkındaki çalışmalar bakımından da önem arz etmektedir.[91]

---

[90] Tulepbergen Kaipbergenov. *Karakalpak Kızı*. Çev. Kayhan Yükseler, İstanbul: Evrensel Basım Yayın-Roman Dizisi, 2006.

[91] *Karakalpak Destanları, Kırk Kız Destanı.* Yay. Hzl. Ceyhun Vedat Uygur. Ankara: TDK, 2007.

4.2. Kitap Bölümleri

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayımlanmış müstakil kitaplar ve makaleler yanında bazı kaynaklarda Karakalpak Türkleri hakkında bölümler bulunmaktadır. Bunun yanında bazı kaynaklar da ele aldıkları konu dâhilinde Karakalpak Türklerine kısaca da olsa değinmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkiye'de bu konuda yayımlanan çalışma sayısı pek az olduğu için müstakil çalışmalar yanında, kitap bölümlerine ve Karakalpak Türklerine değinen kaynaklara da yer vermeyi uygun gördük.

Karakalpak Türklerine yer veren çalışmaların en eski tarihlilerinden biri Baymirza Hayıt tarafından hazırlanmış ve 1975 yılında yayımlanmış olan **"**Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi" adlı kitaptır.[92] Söz konusu kitapta Türkistan Devletlerinin tarihi içinde Karakalpak Türklerine de yer verilmiştir.

Orta Asya Türk Devletleri ve grupları hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalara ışık tutan Zeki Velidi Togan'ın "Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi" adlı kitap, Karakalpak Türklerinin tarihi konusunda da en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.[93] Toganın eserinde Karakalpaklara ayrılmış bir bölüm bulunmamakla birlikte, Türkistan tarihi içinde yeri geldikçe Karakalpak Türklerine de değinilmiştir.

---

[92] Baymirza Hayıt. *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: TTK, 1975.

[93] Zeki Velidi Togan. *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi.* İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Nadir Devlet'in, Türk dünyasının coğrafyası, ekonomisi, tarihi, sosyal, kültürel ve dini yapısı vb. gibi hemen her konuda kısaca bilgi veren bir başvuru kaynağı niteliğindeki "Çağdaş Türk Dünyası" adlı kitabının, Özbekistan Cumhuriyeti'ne ayrılan bölümü (ss. 163-187) içerisinde "Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" (ss. 173-174) başlığı altında Karakalpak Türklerine de yer verilmiştir.[94] Karakalpakistan hakkındaki genel bilgilerin düzenli ve açık olarak yer aldığı bu kaynak eser, konuları ele alışı bakımından oldukça yararlı olmakla birlikte, baskısı üzerinden yirmi yıla yakın bir süre geçtiği için söz konusu bilgilerin güncellenmesi gerekmektedir.

İbrahim Kafesoğlu'nun Türk kültürü konusunda bilimsel araştırmalarda temel başvuru kitabı olan "Türk Milli Kültürü" adlı eserinde ele alınan Türk tarihi, devletleri ve kültürüne dair konular Karakalpak Türkleri hakkında yapılan çalışmalara zemin niteliğindedir.[95] Kitapta, kısa tarihi bilgi verilmesi dışında (s.182) Karakalpak Türkleri üzerinde doğrudan durulmamış olsa da, eser Türk tarihi ve kültürünü bir bütün olarak kabul eden bilimsel çalışmalar için oldukça kıymetlidir.

1999 yılında Ankara'da yayımlanan, Metin Ergun'un hazırladığı "Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi" adlı iki ciltlik çalışma, Türk dünyası efsaneleri hakkında bilgi veren en kapsamlı çalışmalardan biridir.[96] Çalışma, değişme konusuyla sınırlanmakla birlikte, Türk

---

[94] Nadir Devlet. *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayını, 1989.

[95] İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.

[96] Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 2, Ankara: TDK Yayını, 1997.

dünyası efsane metinlerine, efsane kataloguna ve bunun yanında efsane hakkında yapılan çalışmalara yer vermesi bakımından önem arz etmektedir. Kitapta, Karakalpak efsaneleri üzerinde yapılan araştırmalara (C.1, ss. 137-139) ve sekiz tane Karakalpak efsanesi metninin transkripsiyon ve aktarmasına (C.2, ss. 761-768) yer verilmiştir.

Saim Sakaoğlu'nun "101 Türk Efsanesi" adlı kitabında da bir Karakalpak efsanesi bulunmaktadır.[97] Kitapta, "Karakalpak" (ss. 62-63) başlığı altında yer alan efsane, Metin Ergun'un yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz "Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi" adlı kitabından alınmıştır.

Türk dünyası efsaneleri hakkında hazırlanmış bir diğer kaynak da "Türk Dünyası Edebiyat Tarihi"[98] adlı eserdir. Eserin ikinci cildinde yer alan "Efsane" kısmı Bilge Seyidoğlu ve Metin Ergun tarafından hazırlanmıştır. Eserde, efsane türünün tanımı ve özellikleriyle, Türk dünyasındaki efsane araştırmaları ele alınmıştır.

Türk Dünyası El Kitabı'nın beşinci cildinin Ceyhun Vedat Uygur tarafından kaleme alınan "Karakalpak Edebiyatı" (ss. 399-421) adlı kısmında Karakalpak Türklerinin edebiyatı ve folklor ürünleri hakkında bilgi verilmiştir.[99] Söz konusu kısımda hem Karakalpak edebiyat tarihi hem de Karakalpak edebiyatçılarından önemli isimlerin eser adları yer almaktadır.

---

[97] Saim Sakaoğlu. *101 Türk Efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

[98] *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. C. 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002.

[99] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpak Edebiyatı." *Türk Dünyası El Kitabı*. C. 5, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1999, s. 399-421.

Bu kısımda değerlendirilen kaynaklar yanında, aşağıda adlarına yer verilen kaynaklarda da Karakalpak Türkleri hakkında bilgi verilmektedir. Söz konusu çalışmalar şunlardır; Fuat Bozkurt'un "Türklerin Dili"[100], Nevzat Özkan'ın "Türk Dünyası-Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat"[101], Mustafa Öner'in "Bugünkü Kıpçak Türkçesi"[102], Saadettin Gömeç'in "Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi"[103], Akdes Nimet Kurat'ın "Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar"[104], Yaşar Kalafat'ın Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları (Hazara, Karakalpak, Karapapağ, Dağıstan, Nogay, Kabartay, Karaçay, Karay, Ahıska, Bulgar, Gagauz, Başkurt, Çuvaş, Altay, Kazak, Tatar Türkleri)[105], Ceyhun Vedat Uygur vd.'nin "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri"[106], "Türk Lehçeleri Grameri"[107] "Türk Dünyası

[100] Fuat Bozkurt. *Türklerin Dili*. İstanbul: Cem Yayınları, 1992.

[101] Nevzat Özkan. *Türk Dünyası-Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*. Kayseri: Geçit Yayınları, 1997.

[102] Mustafa Öner. *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: AKM Yayını, 1998.

[103] Saadettin Gömeç. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

[104] Akdes Nimet Kurat. *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK, 2000.

[105] Yaşar Kalafat. *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları (Hazara, Karakalpak, Karapapağ, Dağıstan, Nogay, Kabartay, Karaçay, Karay, Ahıska, Bulgar, Gagauz, Başkurt, Çuvaş, Altay, Kazak, Tatar Türkleri*). C.1, Ankara: Sosyal Antropoloji Araştırmaları, 2002, ss. 56-83.

[106] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpak Türkçesi." *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*. C.1-Fiil- Basit Çekim, Ankara: TDK, 2006.

[107] *Türk Lehçeleri Grameri.* Ed. A. Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 2007, ss. 543-622.

Edebiyat Metinleri Antolojisi"[108], "Türk Dünyası Edebiyat Tarihi"[109] ve Ercan Alkaya'nın "Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar".[110]

4.3. Ansiklopedi Maddeleri

Karakalpak Türkleri hakkında bilgi veren kaynaklardan biri de ansiklopedi maddeleridir. Ansiklopedi maddeleri ayrıntılı bilgi içermese de, başvuru kaynağı olma nitelinde olduğu için Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayımlanan çalışmalar dâhilinde değerlendirilmiştir.

Ansiklopedilerin "Karakalpak" maddeleri içerisinde İslam Ansiklopedisinin, Reşit Rahmeti Arat tarafından yazılmış olan "Karakalpaklar" maddesi önemli bir yere sahiptir.[111] Zengin bir bibliyografyaya sahip olan bu maddede yer alan, özellikle tarihle ilgili bilgiler, Karakalpak Türkleri hakkında daha sonra yayımlanan çalışmaların hemen hepsinde değerlendirilmiş olmakla birlikte söz konusu maddedeki siyasi yapı, nüfus ve ekonomi gibi pek çok bilginin o dönemki verilere dayandığı unutulmamalıdır.

Karakalpak Türkleri hakkındaki bir diğer başvuru kaynağı ise Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*'nde yer alan ve

---

[108] *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*. C. 7, Ankara: AKM Yayınları, 2001-2006.

[109] *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. C. 7, Ankara: AKM Yayınları, 2002-2006.

[110] Ercan Alkaya. *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007.

[111] Reşit Rahmeti Arat. "Karakalpaklar." *İslam Ansiklopedisi*. C. 6, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1967, ss. 184-188.

Ahmet Taşağıl tarafından yazılmış olan "Karakalpaklar" maddesidir.[112] Son dönemde hazırlanan bu maddede yer alan bilgiler, yukarıda zikredilen ansiklopedi maddelerine göre daha güncel bilgilere sahiptir ve bu maddenin sonunda zengin bir bibliyografya bulunmaktadır.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisinin 23. cildi "Karakalpak Edebiyatı"na ayrılmıştır.[113] Prof. Dr. Pirmat Şermuhammedulı ve Tahir Kahhar tarafından hazırlanan ve Ceyhun Vedat Uygur tarafından Latin harflerine çevrilerek, Karakalpak Türkçesinden aktarılan çalışmada "Karakalpak Halkı, Karakalpak Dili ve Karakalpak Edebiyatı", "Karakalpak Halk Edebiyatı", "Halk Destanları", "XVIII.-XIX.Asırlar Karakalpak Yazılı Edebiyatı" ve "XIX.Asrın Sonu Ve XX.Asrın Başlarındaki Karakalpak Yazılı Edebiyatı" başlıkları yer almaktadır. Karakalpak edebiyatı ve sözlü folklor ürünlerinden destanlar hakkında bilgi verilen kaynakta, Karakalpak edebiyatçılarının eserlerinden örnek metinler de bulunmaktadır. Ayrıca metinlerden önce yazarlar hakkında da bilgi verilmiştir. Kitapta transkibe edilmiş metinler ve aktarma birlikte sunulmaktadır. Karakalpak Türkleri hakkında çalışanlar için önemli bir yardımcı kaynak olma niteliğindeki bu esere, matbu baskısının yanında, "http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB0

[112] Ahmet Taşağıl. "Karakalpaklar." *İslam Ansiklopedisi.* C. 24, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 426-427.

[113] *Karakalpak Edebiyatı.* Hzl. Pirmat Şermuhammedulı-Tahir Kahhar, Aktaran: Vedat C. Uygur. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Başlangıcından Günümüze Kadar*. C. 23, Redaktör. Nevzat Köseoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2003.

ED0AA5232E402F2B98091CB91374CB" adresinden de ulaşılabilmektedir.

Türkler Ansiklopedisi'nin pek çok cildinde Karakalpaklara değinilmekle birlikte, birinci ciltte Özbekistan ve dâhilinde Karakalpakistan'ın ekonomik yapısı, üçüncü ciltte "Karakalpak Özerk Cumhuriyeti", on dokuzuncu ciltte "Özbekistan Cumhuriyeti", yirminci ciltte ise "Karakalpak Türkçesi" hakkında kapsamlı bilgi verilmektedir.[114]

Ayrıca, Meydan Larousse Ansiklopedisi'nin "Karakalpaklar"[115], Türk Ansiklopedisi'nin "Karakalpaklar"[116] ve Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin "Karakalpaklar"[117] maddelerinde de Karakalpakistan'ın coğrafyası, ekonomisi, tarihi, sosyal ve kültürel yapısı vb. gibi konularda ansiklopedik bilgi verilmiştir.

4.4. Tezler

4.4.1. Doktora Tezleri:

Ceyhun Vedat Uygur tarafından, Ahmet Bican Ercilasun danışmanlığında hazırlanan "Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim" adlı doktora tezi Karakalpak Türkçesi hakkında Türkiye'de yapılan

---

[114] *Türkler Ansiklopedisi.* C. 1, 3, 19, 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

[115] "Karakalpaklar." *Meydan Larousse Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: Meydan Yayınları, 1973.

[116] "Karakalpaklar." *Türk Ansiklopedisi*. C. 21, Ankara: MEB, 1974.

[117] "Karakalpaklar." *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. C. 5, İstanbul, 1982.

ilk dil incelemeleri arasında yer alır.[118] Çalışmanın "Giriş"inde yer alan "Karakalpak Türkçesi" adlı kısımda Karakalpak Türkçesinin ses özelliklerine yer verilmiştir. Tezin diğer bölümleri isimlerin ses ve dil özelliklerine ayrılmış, Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçeler mukayese edilerek, örneklere yer verilmiştir.

Karakalpak Türkçesi hakkındaki tezlerden biri de Leyla Karahan danışmanlığında, Erol Güngördü tarafından hazırlanan "Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil" adlı çalışmadır.[119] Kazak ve Kırgız Türkçelerinin yanında Karakalpak Türkçesindeki fiillerin ses ve dil özelliklerini inceleyen çalışmanın "Giriş" kısmında yer alan "Karakalpaklar" (ss. 42-59) adlı kısımda, öncelikle Karakalpak tarihi hakkında bilgi verildikten sonra, Karakalpak Türkçesinin çağdaş Türk lehçeleri içindeki konumu değerlendirilmiş ve ses düzeni hakkında kısa bir tanıtım yapılmıştır. Tezin diğer bölümleri fiillerin ses ve dil özelliklerine ayrılmış, Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçeler mukayese edilerek, örneklere yer verilmiştir. Karakalpak Türkçesindeki fiilleri başta Kazak ve Kırgız Türkçeleri olmak üzere, diğer Türk lehçeleriyle mukayeseli olarak ele alan çalışma, Karakalpak Türkçesi konusunda yapılan çalışmalar için önemli bir yardımcı kaynak niteliğindedir.

Karakalpak Türkçesine değinen bir diğer çalışma da Ercan Alkaya tarafından hazırlanan "Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar"

---

[118] Ceyhun Vedat Uygur. *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

[119] Erol Güngördü. *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

adlı tez çalışmasıdır.[120] Çalışmada Kuzey grubu Türk lehçeleri dâhilinde Karakalpak Türkçesindeki edatlar da incelenmiştir.

Karakalpak Türkleri hakkında son dönemde yapılan tezlerden biri Salih Yılmaz tarafından hazırlanan "Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi (1873-2003)" adlı tezdir.[121] "Giriş" ve dört bölümden oluşan tezin "Giriş" kısmında Karakalpak tarihinin başlangıçtan 1873'e kadar olan kısmı ele alınmıştır. Birinci Bölüm'de Çarlık Rusyası dönemi, İkinci Bölüm'de Sovyetler Birliği dönemi, Üçüncü Bölüm'de Özbekistan Cunhuriyeti ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Dördüncü Bölüm'de ise Karakalpak Türklerinin kültürü, siyasi ve sosyal yapısı ele alınmıştır.

4.4.2. Yüksek Lisans Tezleri:

Karakalpak Türkleri hakkında hazırlanmış yüksek lisans tezlerine aşağıda kronolojik sırayla yer verilmiştir:

1. Filiz Kılıç. *Aral-Hazar Grubu Karşılaştırmalı Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

---

[120] Ercan Alkaya. *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002. [Bu çalışmanın kitap şeklindeki yayını için bk. Ercan Aklaya. *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar.* Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007]

[121] Salih Yılmaz. *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi (1873-2003).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

2. Salih Yılmaz. *Yeniçağda Karakalpak Türkleri*. Adapazarı: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2000. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
3. Çetin Yalçın. *Karakalpak Türkçesinin Sentaksı,* Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
4. Feyza Turgut Tokat. *Karakalpak Şair Ve Ozanı Berdak`ın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

4.4.3. Bitirme Tezleri:

Karakalpak Türkleri hakkında hazırlanmış lisans bitirme tezlerinden bazılarına aşağıda kronolojik sırayla yer verilmiştir:

1. Sibel Dolu. *Yusup-Ziliyxa (Karakalpak Varyantı)* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1998.
2. İsmail Gökçe. *Karakalpak Bilmeceleri* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1998.
3. Ayşegül İmeç. *Karakalpak Atasözleri* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1998.
4. Behiye Kafa. *Karakalpak Atasözleri* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1998.
5. Bilal Uysal. *Karakalpak Şairi Hacıniyaz.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1998.

6. Okan Akkaya. *Jahanşa Destanı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
7. Osman Atalay. *Er Ziyvar Destanı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
8. Ali Çetin. *Devletyarbek Destanı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
9. Işılay Doğru. *Kırk Kız Destanı (1. ve 2. Bölümler)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
10. Şebnem Dönmez. *Kanşayım ve Kurbanbek Destanlarının Karakalpak Varyantı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
11. Ümran Erdemir. *Edige Destanı'nın Karakalpak Varyantı (3. ve 4. Bölümler)* . Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
12. Yaşar Geçgel. *Edige Destanı'nın Karakalpak Varyantı (1. ve 2. Bölümler)* . Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
13. Bakiye Karaöz. *Alpamıs Destanı'nın Karakalpak Varyantı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
14. Evren Özdamarlar. *Kırk Kız Destanı (3. ve 4. Bölümler).* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.

15. Ayşe Savran. *Koblan Destanı'nın Karakalpak Varyantı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
16. İsmail Şimşek. *İbragim Yusupov'un "Begligingdi Buzba Sen" Adlı Şiir Kitabının İndeksi.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
17. Feyza Turgut. *Yusup-Ahmet Destanının Karakalpak Varyantı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
18. Çetin Yalçın. *Mespatşa Destanı (Karakalpak Varyantı).* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
19. Arafat Yırtıcı. *Hurliha-Hemira Destanı'nın Karakalpak Varyantı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1999.
20. Suna Akar. *Munlık-Zarlık Destanı'nın Karakalpak Varyantı.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Eğitimi Bölümü, 2001.
21. Sezgi BALCI. *Karakalpak Halık Añızları hem Anekdotları (Transkripsiyon-Aktarma*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 2004.

4.5. Makaleler

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayımlanan çalışmaların büyük bir bölümünü makaleler teşkil etmektedir.

Karakalpak Türkleriyle ilgili diğer konularda kaleme alınan makalelerin ise sadece bibliyografik bilgilerine yer verilecektir.

Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yayımlanan ilk çalışma, D. A. Rasovsky tarafından yazılmış olan "Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü" adlı makaledir.[122] H. Ortekin tarafından tercüme edilen makale 1937, yılında Ülkü dergisinde yayımlanmıştır. Bu ilk çalışmayı, 1938 yılında yayımlanan P. P. İvanov'un "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller" adlı üç makaleden oluşan çalışması takip etmiştir. Ülkü dergisinin 65-66 ve 67. sayılarında yayımlanan makale, H. Ortekin tarafından tercüme edilmiştir.[123] 1941 yılında Abdülkadir İnan'ın "Türkler-Karakalpaklar" adlı iki makaleden oluşan çalışması, Bozkurt dergisinin 11. ve 12. sayılarında yayımlamıştır.[124] Bu makaleler, Abdülkadir İnan'ın "Makaleler ve İncelemeler" adlı kitabında "Karakalpaklılar" adıyla yeniden basılmıştır.[125]

Murat Nurmuhamedov'un "III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi"nde sunduğu "Karakalpaklarda Aşık (Kemik) Oyunları" adlı

---

[122] D. A. Rasovsky. "Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü." Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 57, 1937, ss. 248-258.

[123] P. P. İvanov. "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller." Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 65, 1938, ss. 417-424; P. P. İvanov. "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller." Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 65, 1938, ss. 539-544; P. P. İvanov. "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller." Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 65, 1938, ss. 29-41.

[124] Abdülkadir İnan. "Türkler-Karakalpaklar." Bozkurt (Yeni Bozkurt), S. 11, 1941, s. 268; Abdülkadir İnan. "Türkler-Karakalpaklar." Bozkurt (Yeni Bozkurt), S. 12, 1941, s. 265.

[125] Abdülkadir İnan. "Karakalpaklılar." *Makaleler ve İncelemeler.* C. 1, Ankara: TTK, 1987, ss. 45-49.

bildiri, kongrenin bildiri kitabında 1987 yılında yayımlanmıştır.[126] N. A. Baskakov tarafından kaleme alınan "Uzların (Oğuzların) Mikroetnonimleri-Rus Vakayinamelerindeki Kara Kalpaklar." adlı makale ise 1988 yılında yayımlanmıştır.[127]

Saim Sakaoğlu'nun 1995 yılında yayımlanan "Nasreddin Hoca'mızın Türk Dünyasındaki Arkadaşları" adlı makalesinde Nasreddin Hoca ve Türk dünyasındaki fıkra tiplerinden Möcip Divane (Kazan), Aycarık (Kazakistan), Kemine (Türkmenistan), Ömirbek Lakkı (Karakalpakistan), Mokut (Kazan Tatarları), Ayrım Tağı (Azerbaycan), Ahmet Akay (Kırım Tatarları) ve Kosti Ağa (Gagauz) fıkralarıyla Nasreddin Hoca fıkraları karşılaştırılarak benzer yönler vurgulanmıştır.[128] Sakaoğlu'nun "Türk Dünyası Mahallî Fıkra Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellikler" makalesinde Türkiye'de fıkra ile ilgili yapılan çalışmalar kronolojik olarak verilmiş, ardından fıkra teriminin Türk dünyasındaki karşılıkları değerlendirilmiş ve Uygur, Kazak, Karakalpak, Türkmen, Kazan ve Kırım Tatarları, Azerbaycan, Gagavuz, Bulgar ve Irak Türklerinin fıkra tipleri tanıtılmıştır. Yazıda

---

[126] Murat Nurmuhamedov. "Karakalpaklarda Âşık (Kemik) Oyunları." *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. C. 3-Halk Müziği Oyun Tiyatro Eğlence, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, MİFAD Yayınları, 1987, ss.173-183.

[127] N. A. Baskakov. "Uzların (Oğuzların) Mikroetnonimleri-Rus Vakayinamelerindeki Kara Kalpaklar." Çev. F. Sema Barutçu, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 2, 1988, ss. 19-28.

[128] Saim Sakaoğlu. "Nasreddin Hoca'mızın Türk Dünyasındaki Arkadaşları." Türk Edebiyatı, C. 23 S. 255, Ocak 1995, ss. 13-15.

ayrıca, Türk dünyası fıkra metinleri ve tiplerinin ortak ve farklı özellikleri tespit edilmiştir.[129]

Metin Ergun'un "Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar" adlı dört makaleden oluşan çalışmasında[130] birinci makalenin başında Karakalpak âşık tipleri için kullanılan "jırav", "baksı", "kıssahan", "koşıkşı", "halık şayırı" terimleri açıklanmıştır. Birinci makalenin devamı ve diğer makaleler ise Karakalpak destan anlatıcılarının hayatları ve eserlerinin adlarını ihtiva etmektedir. Makale, Karakalpak destan anlatıcılarının biyografileri hususunda bilgi veren bir çalışmadır.

Sabır Kamalov'un yazdığı "Karakalpaklarda Nevruz" adlı bildirinin girişinde Karakalpakistan tarihi hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Karakalpak Türklerinin nevruz kutlamaları, nevruza bağlı uygulamalar ve inançlar anlatılmıştır. Bildiride, Karakalpak Türklerindeki nevruz geleneği, Özbek Türklerinin nevruz kutlamalarıyla mukayese edilerek ele alınmıştır.[131]

---

[129] Saim Sakaoğlu. "Türk Dünyası Mahallî Fıkra Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellikler." Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 9-10, 1995, ss. 267-288.

[130] Metin Ergun. "Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar-1." Türk Kültürü, 397, Mayıs 1996, ss. 275-289; Metin Ergun. "Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar II." Milli Folklor, S. 35, Güz-1997, ss. 10-16; Metin Ergun. "Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerine Araştırmalar III." Milli Folklor, S. 38, Yaz-1998, ss. 29-35; Metin Ergun. "Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerine İncelemeler IV." Milli Folklor, S. 55, Kış-2003, ss. 200-210.

[131] Sabır Kamalov. "Karakalpaklarda Nevruz." *Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: 1996, ss. 255-260.

Embergen Allambergenov'un "Traditional Family Holidays and Ritual Folklore of Karakalpak People" (Karakalpak Türklerinin Geleneksel Bayramları ve Ritüel Folkloru) adlı İngilizce makalesinde Karakalpak Türklerinin ritüelleri "Seyrek Uygulanan Ritüeller" ve "Aile Yaşamına Bağlı Ritüeller" olarak ikiye ayrılmış ve makalede aile yaşamına bağlı ritüeller değerlendirilmiştir.[132] "Beşik Toyu", "Tusav Kesiv", "Üyleniv Toyu" ve düğün geleneğine bağlı "Kuda Tüşiv", "Kız Uzatıv" gibi Karakalpak törenlerindeki pratikler anlatılmış ve bu uygulama ve inançların kökenleri hakkında bilgi verilmiştir. Aile törenlerinde söylenen koşuklardan örneklere yer verilen çalışmada, ritüeller ve halk şiiri arasındaki ilişki tespit edilmştir.

Ceyhun Vedat Uygur'un yazdığı, Karakalpak Türklerinin milli sembolü haline gelen "Kırk Kız Destanı"nı konu alan "Kırk Kız" adlı makalede kısaca destan üzerinde yapılan çalışmalara değinildikten sonra, destanın teşekkülü meselesi tartışılmıştır.[133] Kırk Kız destanının konusuna yer veren makale, destanın önemli unsurlarının değerlendirildiği bir çalışmadır.

1997 yılında Salih Yılmaz'ın "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan" adlı makalesi yayımlanmıştır.[134]

---

[132] Embergen Allambergenov. "Traditional Family Holidays and Ritual Folklore Of Karakalpak People." (Karakalpak Halkının Ritüel Folkloru ve Geleneksel Aile Tatilleri). Milli Folklor, S. 35, Güz-1997, ss. 17-22.

[133] Ceyhun Vedat Uygur. "Kırk Kız." Millî Folklor, S. 34, 1997, ss. 30-47.

[134] Salih Yılmaz. "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan." Yeni Türkiye Dergisi, S. 16. Temmuz-Ağustos 1997, ss. 1320-1330.

Saim Sakaoğlu "Türk Edebiyatında Ortak Fıkra Tipleri" adlı bildirisinde Uygur, Azerbaycan, Karakalpak, Kazak, Türkmen olmak üzere, Türk dünyası fıkra tiplerinin ortaklıkları ve farklılıklarına değinmiştir.[135] Yazıda, bazı fıkraların metinleri, bazılarının ise espri cümleleri incelenerek Türk dünyasının fıkra tiplerindeki ortaklıklar tespit edilmiştir.

S. Ahmetov ve S. Bahadırova tarafından yazılan ve Ali Abbas Çınar'ın aktardığı "Karakalpak Türkleri Destan ve Özetleri" adlı makale, 1998 yılında yayımlanmıştır.[136]

2000 yılında, Salih Yılmaz'ın "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya." adlı makalesi[137] ile Yaşar Kalafat'ın "Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları." makalesi[138] yayımlanmıştır. 2001 yılında ise, Ceyhun Vedat Uygur'un "Karakalpak

---

[135] Saim Sakaoğlu. "Türk Edebiyatında Ortak Fıkra Tipleri." *İkinci Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı Bildirileri*. (8-10 Aralık 1994, Ankara) Ankara: 1998, ss. 317-322.

[136] S. Ahmetov-S. Bahadırova. "Karakalpak Türkleri Destan ve Özetleri." Aktaran: Ali Abbas Çınar, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, Bahar-1998, ss. 140-171.

[137] Salih Yılmaz. "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya." Avrasya Etüdleri, S. 18, Ankara: TİKA Yayınları, 2000, ss. 93-110.

[138] Yaşar Kalafat. "Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları." Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Haziran-2000, S. 126, ss. 167-181. Yaşar Kalafat'ın , "Karakalpak Türklerinde Halk İnançları" (Milli Folklor, S. 40, Kış-1998, ss. 11-14.) başlığını taşıyan bir diğer makalesinin adında "Karakalpak" kelimesi bulunmasına rağmen, makalenin inceleme konusu "Karapapaklar" yani "Terekemeler" hakkındadır. Bu makalede Karakalpaklarla mukayese dahi söz konusu değildir.

Türkçesi Gramer Terimleri Sözlüğü." adlı makalesi "Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi"nde yayımlanmıştır.[139]

Prof. Dr. Fikret Türkmen tarafından 2002 yılında yayımlanan "Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları" adlı bildiri, hem Karakalpak folklor çalışmaları hem de Türk destan çalışmaları açısından önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu makalede kronolojik sırayla yer verilen Karakalpak folklor çalışmaları siyasi, sosyal ve kültürel bakımlardan ayrı ayrı değerlendirilmiş ve siyasi sistemin çalışmalara etkisi de ayrıca tespit edilmiştir.[140] Makalede Karakalpak destan çalışmaları yanında, Karakalpak destanlarının genel özellikleri üzerinde de durularak, Karakalpak destanlarının konu ve motif bakımından Türk destan geleneği içinde özel bir yeri olduğu tespit edilmiştir.

Aynı yıl, Ülkü Çelik Şavk tarafından yazılan "Karakalpak Kişi Adları Üzerine Bir İnceleme" adlı makalede 608 Karakalpak kişi adı incelenmiştir.[141] Karakalpak kişi adları içerisinde alıntı olan kelimelerin ait olduğu diller tespit edildikten sonra kişi adları ve din ilişkisi tartışılmıştır. Makalede, bir milletin sahip olduğu dinin, kişi adlarını etkilediği fikri savunulmaktadır.

---

[139] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpak Türkçesi Gramer Terimleri Sözlüğü." Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. S. 11, 2001, ss. 51-69.

[140] Fikret Türkmen. "Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları." VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (Mersin 18–22 Haziran 2001), *Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Seksiyon Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı-Hagem Yayınları, 2002, ss. 269-275.

[141] Ülkü Çelik Şavk. "Karakalpak Kişi Adları Üzerine Bir İnceleme." Milli Folklor, S. 54, Yaz-2002, ss. 62-67.

Yine 2002 yılında Salih Yılmaz'ın "Karakalpak Türkleri"[142] adlı makalesi ile Ceyhun Vedat Uygur'un "Tolğav Edebî Türü ve Karakalpak Tolğavları"[143] adlı bildirisi yayımlanmıştır. 2003 yılında ise, Salih Yılmaz'ın "Agehi'nin 'Riyazu-d-Dovle' Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar" adlı makalesi, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nde basılmıştır.[144]

Ceyhun Vedat Uygur'un "Karakalpak Edebiyatında Kadın" adlı makalesinde Karakalpak Türklerinin folklorik ürünlerden destan ve atasözlerinde; yazılı edebiyatın şiir ve nesrinde (hikâye, roman, piyes) örneklerle tespit edilen direkt veya dolaylı olarak kadınlar hakkındaki görüşlerden hareketle, Karakalpak Türklerinin sosyal ve kültürel yapısı ve günlük hayatında kadının yeri değerlendirilmiştir.[145] Sonuç olarak Karakalpak edebiyatında kadın ve kızların etrafında teşekkül etmiş bir özel edebiyatın var olduğu savunulmaktadır.

Ceyhun Vedat Uygur'un "Karakalpaklarda Nevruz" adlı yazısında Karakalpak Türklerinin nevruz kutlamaları, nevruza bağlı

---

[142] Salih Yılmaz. "Karakalpak Türkleri." Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 137, Mart-Nisan 2002, ss. 215-226.

[143] Ceyhun Vedat Uygur. "Tolğav Edebî Türü ve Karakalpak Tolğavları." *IV. Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*. (Mersin, 26-28 Mayıs 2000). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 2002, ss. 677-687.

[144] Salih Yılmaz. "Agehi'nin 'Riyazu-D-Dovle' Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar." Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 146, Eylül-Ekim 2003, ss. 231-238.

[145] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpak Edebiyatında Kadın." Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, S 13, Bahar-2003, ss. 251- 280.

uygulamalar ve inançlar anlatılmıştır.[146] Karakalpak Türklerindeki nevruz kutlamalarının önemli bir kısmını oluşturan yemekler ayrıntılı olarak ele alınmış, nevruzda yapılan bazı uygulamalardan bahsedilmiştir. Nevruz kutlamalarında söylenen türkülere (bet aşar ve lapar) yer veren makale, tanıtıcı nitelikte bir çalışmadır.

2004 yılında, Salih Yılmaz'ın "Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde Misyonerlik Faaliyetleri"[147] ve "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde Dil ve Gelişimi."[148] adlı çalışmaları ve Ceyhun Vedat Uygur'un "Karakalpak Şairi Ajiniyaz ve Karışık Dili Üzerine"[149] adlı bildirisi yayımlanmıştır.

2005 yılında, Faruk Uysal ve Ömer Kocaman'ın birlikte hazırladıkları "Umutlar Ülkesi Karakalpakistan"[150] ve Salih Yılmaz'ın "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Yalnız Kalmış Bir Çevre Örgütü: Udasa"[151] adlı makaleleri ile Ceyhun Vedat Uygur'un.

---

[146] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpaklarda Nevruz." *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi. A*nkara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004, ss. 279-285.

[147] Salih Yılmaz. "Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde Misyonerlik Faaliyetleri." Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S. 207, Mart-2004, ss.59-64.

[148] Salih Yılmaz. "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde Dil ve Gelişimi." *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK, 2004, ss. 3249-3268.

[149] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpak Şairi Ajiniyaz ve Karışık Dili Üzerine." *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK, 2004, ss. 3249-3268.

[150] Faruk Uysal, Ömer Kocaman. "Umutlar Ülkesi Karakalpakistan." TİKA Avrasya Bülteni, S. 39, Ekim-2005, ss. 16-22.

[151] Salih Yılmaz. "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Yalnız Kalmış Bir Çevre Örgütü: Udasa." Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S. 217, Ocak-2005, ss. 22-27.

"Karakalpak Türkleri Arasındaki Mizahi Tipler ve Nasreddin Hoca" adlı bildirisi basılmıştır.[152]

Yine 2005 yılında tarafımızdan yazılan "Karakalpak Türklerinin Sözlü Halk Edebiyatında Bazı Şekil ve Türler Üzerine" adlı makalede, öncelikle Karakalpakistan tarihi, coğrafyası, ekonomisi, soysal ve kültürel yapısı hakkında bilgi verildikten sonra, Karakalpak folklorcu Kabıl Maksetov'un yaptığı sözlü folklor ürünlerinin tasnifine yer verilmiş ve bu tasnifte yer alan lirik türler tanıtılmıştır.[153] Söz konusu türler ele alınırken, Türkiye Türklerinin folklor ürünlerinden örneklerle karşılaştırmalar yapılmıştır.

2005 yılında Kocaeli'de düzenlenen "Halk Kültüründe Değişim Uluslararası Sempozyumu"nda tarafımızdan sunulan "Karakalpak Halk Kültürü Üzerinde Siyasal Etkiler ve Karakalpak Efsanelerinde Değişim" adlı bildiride, siyasi rejimlerin folklor ürünlerine etkisi ve aynı zamanda folklor ürünlerinin siyasi amaçlar için kullanılmasına örnek verilmiştir. Sovyetler birliği döneminin siyasi yapısının Karakalpak halk kültürü ürünlerine etkisinin örneklerle değerlendirildiği çalışmada, siyasi yapı ve folklor ürünlerinin değişimi arasındaki ilişki ulusal folklor kuramları ve işlevsel teori çerçevesinde tartışılmıştır.[154]

---

[152] Ceyhun Vedat Uygur. "Karakalpak Türkleri Arasındaki Mizahi Tipler ve Nasreddin Hoca." *I. Uluslararası Akşehir Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri*. (6-7 Temmuz 2005). Niğde: Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları 6, 2005, ss.443-453.

[153] Pınar Dönmez-Fedakar. "Karakalpak Türklerinin Sözlü Halk Edebiyatında Bazı Şekil ve Türler Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 197-206.

[154] Pınar Dönmez-Fedakar. "Karakalpak Halk Kültürü Üzerinde Siyasal Etkiler ve Karakalpak Efsanelerinde Değişim." *Halk Kültüründe Değişim Uluslararası*

2005 yılında basılan makalelerden biri de Sarıgül Bahadırova'nın "Dede Korkut Kitabı ve Alpamış Destanı'nın Karakalpak Varyantı" adlı çalışmasıdır.[155]

Karakalpak Türkleri hakkında burada ele alınmış olan makalelerin yanında, hâlihazırda bildiri olarak sunulmuş birkaç çalışma daha bulunmaktadır. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü tarafından Nisan 2006'da Çeşme'de düzenlenen "I. Uluslararası Türk Kültür Kurultayı"nda Ceyhun Vedat Uygur'un sunduğu "Kazak ve Karakalpak Türkçeleri Temelinde Renkler ve Yan Anlamları" adlı bildiri, söz konusu Kurultay'da sunulmuştur. Aynı kurultayda tarafımızdan sunulmuş olan "Karakalpakistan'daki Kutsal Mekânlar" adlı bildiri de yayımlanmıştır.[156]

Karakalpak Türkleri üzerine Türkiye'de yayımlanan çalışmalara ayrılan bu kısımda kronolojik olarak değerlendirdiğimiz çalışmalar, Türkiye'de Karakalpaklar üzerine yapılan bilimsel ve popüler alandaki eserler, diğer Türk boyları hakkındaki çalışmalara göre, yok denecek

---

Sempozyumu Bildirileri. (Kocaeli, 17-18-19 Aralık 2004), Kocaeli: Motif Vakfı Yayınları, 2005, ss. 146-156.

[155] Sarıgül Bahadırova. "Dede Korkut Kitabı ve Alpamış Destanı'nın Karakalpak Varyantı." Karakalpak Türkçesinden Aktaran: Pınar Dönmez-Fedakar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 5/1, İzmir 2005, ss. 113-121.

[156] Vedat Ceyhun Uygur. " Kazak ve Karakalpak Türkçeleri Temelinde Türkçe Renk Adlarının Yan Anlamları." *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir–Bildiri Kitabı V,* Ankara: Lazer Ofset, 2007, ss. 2227-2237. Pınar Dönmez Fedakar. "Karakalpakistan'daki Kutsal Mekanlar." *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir – Bildiri Kitabı II*, Ankara: Lazer Ofset, 2007, ss. 865-870.

kadar az olduğunu göstermektedir. Çalışmaların nicelik bakımında azlığındaki ilk etken Sovyetler Birliği zamanındaki kapalı siyasi yapıdır. Bu dönemde, bütün SSCB gibi, Karakalpakistan'ın da Türkiye ile ilişkilerinin neredeyse olmaması, daha sonraki dönemde ise Özbekistan yönetimiyle yaşanan çeşitli siyasi sıkıntılar bilim adamlarının Karakalpakistan'da inceleme yapabilmesini olumsuz etkilemiştir. Siyasî sıkıntılardan sonraki neden ise Karakalpakistan'ın coğrafi ve iklim şartları sebebiyle yaşanan ulaşım zorluğudur. Bütün bu sıkıntılar bilim adamlarının bölgeye olan ilgisini sekteye uğratmış olmalıdır, fakat günümüzde Özbekistan ve Türkiye arasında günden güne artan siyasi ilişkiler ve Karakalpakistan'ın geçmişe göre daha iyi olan ekonomik şartlarına bağlı olarak ulaşım ve yaşam şartlarının düzelmesi, internet başta olmak üzere sanal ortamda Karakalpakistanlı bilim adamlarıyla iletişim kurulabilmesi gibi çeşitli etkenler bu alanda yapılan çalışmaların artmasını sağlayacağı görüşündeyiz. Bu tür maddi şartların yanında, günümüzde Orta Asya politikalarında Özbekistan ve dolayısıyla Karakalpakistan'ın göz ardı edilemez bir stratejik önemi olduğu bilinmektedir. Bu durumda bölgenin ekonomisi, tarihi, dili ve folkloru vb. gibi konularda yapılacak çalışmaları bilimsel bir heves olmaktan çıkarıp, elzem araştırmalar haline getirmektedir. Bu durumun gelecekte Karakalpak Türkleri hakkında Türkiye'de yapılacak bilimsel çalışmaları olumlu etkileyeceği kanaatindeyiz.

5. ARAŞTIRMA VE İNCELEME YÖNTEMİ HAKKINDA

Efsanelerin de içinde yer aldığı sözlü folklor yaratmalarının incelenmesindeki ilk aşama yaratmalara, yani kaynaklara ulaşılmasıdır.

Folklor araştırmalarında kullanılan kaynaklara saha araştırması yoluyla veya daha önceden yayımlanmış metinlerin kullanılması yoluyla ulaşılmaktadır. Farklı şekillerde elde edilen kaynaklar, farklı özelliklere sahiptir ve bu nedenle de farklı yöntemlere bağlı olarak incelenmelidir.

Sözlü folklor yaratmalarında metin ve icra bir bütündür. Metnin yanında anlatıcı, dinleyici ve icra ortamını incelemeye dâhil eden "Bağlam Merkezli Araştırmalar"a kaynak temin etmek için saha çalışması esastır. Folklor yaratmasının metne bağlı olarak değerlendirildiği "Metin Merkezli Araştırmalar"da ise folklor yaratması yapı, şekil, konu ve kısmen işlev bakımından değerlendirilir. Elbette folklor yaratmasının anlatıcı, dinleyici ve icra ortamıyla birlikte değerlendirildiği incelemeler çok yönlü ve zengin sonuçlar elde edilmesini sağlar. Öte yandan metin merkezli çalışmalar da bugüne kadar yapılan folklor araştırmalarının temelini ya da ilk basamağını oluşturur.[157]

Bugüne kadar Karakalpak efsaneleri üzerinde Türkiye'de inceleme yapılmamıştır. Bu nedenle Karakalpak efsaneleri üzerinde yapılacak metin merkezli araştırmalar bu çalışmaların ilk basamağını

---

[157] Halk bilimi araştırma yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Metin Ekici. "Araştırma Yöntemleri." *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004, ss. 69-111; Halk bilimi derleme yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kenneth S. Goldstein. *Sahada Folklor Derleme Metotları*. Çev. Ahmet E. Uysal, Ankara: Kültür Bakanlığı Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1977; Fikret Türkmen. *Sahada Folklor Derleme Teknikleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992-1993; Julius Krohn-Kaarle Krohn. *Halk Bilimi Yöntemi*. Çev. Günsel İçöz, Yayına Hzl. Fikret Türkmen, Ankara: TDK Yayınları, 1995; Metin Ekici. *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. (Genişletilmiş 2. Baskı), Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2007

oluşturacaktır. Ayrıca hem coğrafî yapı, hem de siyasî şartlar nedeniyle Karakalpak efsanelerinin derlenmesi konusundaki zorluklar saha çalışması yapmayı zorlaştırmaktadır. Biz de bu şartlar altında Karakalpak efsaneleri üzerinde ilk araştırma niteliği taşıyan çalışmamızda metin merkezli inceleme yöntemlerini kullanmayı tercih ettik.

Çalışmamızda yer vereceğimiz Karakalpak efsane metinlerini tespit ederken, bugüne kadar yayımlanmış kaynakların tamamına ulaşmaya çalıştık. Bu kaynaklara Türkiye'den ulaşmanın imkânsız olması nedeniyle, araştırmalarımızı Mayıs-Haziran 2006 tarihleri arasında Taşkent ve Nukus kütüphanelerinde tamamladık. Elbette gözden kaçan kaynakların olması muhtemeldir, fakat Karakalpak efsanelerinin yayımlandığı kaynakların büyük bir kısmı çalışmamızın metin kısmında değerlendirilmiştir.

Tespit ettiğimiz 73 Karakalpak efsanesinin incelenmesinde ise, tek yöntemle sınırlı kalmadık ve karma bir yöntem uygulamayı tercih ettik. Karakalpak efsanelerini yapı, konu, işlev, motif ve unsurlar bakımından değerlendirdiğimiz çalışmamızda Tarihi-Coğrafi Metot ve Yapısal Teori'den faydalanılmıştır. Karakalpak efsanelerinin bugüne kadar motif incelemesi yapılmamıştır. Bu durum göz önüne alarak, Karakalpak efsanelerinde yer alan motifler Stith Thompson'un "The Motif Index of Folk Literature" (Halk Edebiyatının Motif İndeksi) adlı eserine göre incelenmiş ve motif listesi oluşturulmuştur. Motif incelemesi konusunda önde gelen araştırmacı Stith Thompson; Tarihi-Coğrafi Metot'un temsilcilerinden biridir ve motif incelememizde Tarihi-Coğrafi Metot kullanılmıştır. Ancak, Tarihi-Coğrafi Metot'ta metnin varyantları

başta motif olmak üzere çeşitli unsurlar bakımından mukayeseli olarak incelenir. Bizim çalışmamız mukayeseli bir inceleme olmadığı için Tarihi-Coğrafi Metot'tan sadece motif inceleme yöntemi bakımından faydalanılmıştır.

Çalışmamız, Türkiye'de Karakalpak efsaneleri üzerine ilk müstakil inceleme olması bakımından, daha sonra yapılacak mukayeseli incelemelerde kullanılabilmesi için efsanedeki unsurları tespitinde Yapısal Teori'den faydalanılmıştır

Sonuç olarak, Karakalpak efsane araştırmalarında Türkiye'de bir ilk olacak çalışmamızda, amacımız mukayeseli bir araştırma ortaya koymaktan çok, efsanelerin temel özelliklerini, içinde yaratıldıkları ve yaşadıkları kültürel yapıyla ilişkilerini tespit etmektir. Bu nedenle, Karakalpak efsanelerinin olay örgüsü Yapısal Teori kullanılarak, motifleri ise kısmen Tarihi-Coğrafi Metot kullanarak incelenmiştir.

I. BÖLÜM: KARAKALPAK FOLKLORU

Kazak, Türkmen ve Özbek Türkleriyle asırlardır iç içe yaşayan Karakalpak Türkleri komşularına nazaran nüfus bakımından küçük bir grup olmalarına rağmen, asırlardır yaşadıkları coğrafyanın özel konumu nedeniyle, başka bir ifadeyle Aral Gölü, Kızıl ve Kara Kum Çölleri arasında kalan bir tür yalıtılmış ortamda bulunmaları sebebiyle, hem diğer Türk boylarının zengin folklor ürünlerini kendi kültürel yapılarına katma ve hem de kendi folklor ürünlerini koruma olanağı bulmuşlardır. İşte bu sebeplerden dolayı Karakalpak Türkleri dokuma, yemek, oyunlar, inanç ve uygulamalar ve sözlü folklor ürünleri gibi hem somut hem de somut olmayan folklor ürünleri bakımından çok zengin bir mirasa sahiptir.

Bütün bu kültürel hazine içinde bozkır hayatının ve ortak Türk kültürünün muhteşem eserleri nazarıyla bakabileceğimiz sözlü folklor ürünleri ise hem nitelik ve hem de nicelik bakımından özel bir yere sahiptir. Sözlü folklor ürünleri bakımından zengin bir mirasa sahip olan Karakalpak Türklerinin halk edebiyatı ürünleri deyince ilk akla gelen kuşkusuz "Kırk Kız" destanıdır. Kahramanının kadın olması bakımından dikkati çeken Kırk Kız Destanı dünyaca ünlüdür ve Karakalpak Türklerinin milli bir sembolü haline gelmiştir.[158] "Kırk Kız Destanı"nın

[158] Karakalpakistan'da yapılan destan çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fikret Türkmen, "Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları." *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi-Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları*

yanında, Türk dünyasının ortak destan geleneğinde önemli bir yeri olan Alpamıs, Göruglı, Edige destanları da Karakalpak Türklerinin destan anlatma geleneğinin önemli örnekleri arasında yer alır. Karakalpak Türklerinin sözlü folklor ürünleri, destanların yanında halk şiiri, masal, bilmece, atasözü, fıkra vb. türler bakımından da oldukça zengindir.

Bu bölümde, Karakalpak folkloru içinde önemli bir yere sahip olan sözlü türler hakkında kısaca bilgi verilecektir. Aşağıda ele alınacak türler sırasıyla şunlardır; Destan, Ertek (Masal), Anekdot (Fıkra), Kosıklar (Koşuklar), Aytıs (Atışma), Jumbak (Bilmece), Jañıltpaş (Tekerleme), Nakıl-Makallar (Atasözleri ve Deyimler) ve Aytım (Türkü)dır.[159]

Burada ele alınacak türler tespit edilirken şekil ve içerik (konu) bakımından müstakil (ana) türler ele alınmıştır. Bu türlerin seçiminde, Karakalpak folklor türlerini sınıflandıran araştırmacıların tasniflerinin tamamında müstakil tür olarak kabul edilen türler dikkate alınmıştır. Bazı araştırmacılar tarafından mğüstakil tür olarak kabul edilip, diğerleri tarafından alt tür olarak ele alınan türler hakkında ise, yeri geldikçe alt başlık olarak bilgi verilmiştir.

Burada konu edilen müstakil türler ve alt türler meselesine örnek vermek gerekirse, söz gelimi Karakalpak folklorunda "Tolğav" adıyla yer alan, tarihi olay veya şahıslar hakkındaki koşuklar, Karakalpak folkolor

---

Seksiyon Bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2002, s. 269-275. Karakalpak Türklerinin destanlarının büyük bir kısmı *Karakalpak Folkloı* adlı 20 ciltlik seride yer almaktadır.

[159] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri, (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları).* Nökis: Bilim, 1996, s. 70.

türlerini tasnif eden bazı araştırmacılar tarafından müstakil tür olarak ele alınmıştır. Yine benzer biçimde, Karakalpak Türkçesinde "Joklav" adıyla bilinen "Ağıtlar" da bazı bilim adamları tarafından müstakil bir tür olarak ele alınmıştır. Bize göre tolğav ve joklav şekil ve konu bakımından "Koşuk" türünün alt başlıklarından biridir ve bu müstakil tür dâhilinde yer alır.

Yukarıdaki örnekle açıklamaya çalıştığımız gibi, bu bölümde Karalpak sözlü folklor ürünlerinden müstakil türlere yer verilecek ve bu ana başlıklar içinde yer alan alt türlere ise yeri geldikçe değinilecektir.

I.1. Destan (Dastan, Epos)

Bugün de canlı olarak yaşamakta olan Türk destan geleneğinin bir parçası olan Karakalpak destanlarının en yaygınları "Alpamıs", "Kırk Kız", "Maspatşa", "Koblan" ve "Edige" dir. Karakalpak destan geleneği hemen yakınında bulunan zengin Özbek, Kazak ve Türkmen destan geleneklerinin zengin destanî yaratmalarından etkilenmiştir. Bu durum Karakalpak destan geleneğini hem repertuar, hem de icra bakımından zenginleştirmiştir. Uzun manzum destanları kopuz, dutar ya da dombra eşliğinde icra eden Karakalpak destan anlatıcıları Karakalpak destan geleneğini günümüze taşımışlardır.

Karakalpak destan anlatıcıları "Şayır", "Kıssahan", "Jırav", "Baksı" ve "Jırşı" olarak adlandırılır. Bu anlatıcılar birbirinden repertuarları ve icraları bakımından ayrılırlar. Şayırlar, irticalen şiir söyleme yeteneğine sahiptir. Eski destanları yeniden yaratır ve yeni destanlar üretir. Şayırların bir kısmı "Kıssahan" adıyla da anılır. "Berdak

Şayır", "Ejiniyaz Şayır", "Öteş Şayır", "Kulımbet Şayır" en tanınmışlarıdır.

Jıravların repertuarlarında sadece "Kırk Kız", "Koblan", "Alpamıs" gibi "Kahramanlık Destanı" adıyla ayrılan türe ait destanlar bulunur. Ayrıca "terme-tolğav" adı verilen tarihi şiirleri de söylerler. Jıravlar destanları sadece kopuz eşliğinde nağmeli bir şekilde anlatırlar. Baksıların repertuvarında ise "Garip Aşık", "Yusuf-Ahmet", "Sayathan" gibi "Aşk Destanları" adıyla anılan türe ait destanlar bulunur ve icralarında sadece dutar kullanırlar. Jırşılar ise, Kazak Türkleri arasında yaygın olan dombra çalan ve Kazak Türklerinin halk şiiri geleneğinde bulunan "Öleñ"leri ve destan parçalarını söyleyen sanatçılardır.[160]

Karakalpak destanlarını İ. Sagitov konu ve motifleri bakımından beş gruba ayırmaktadır. İlk grup "Kahramanlık Destanları"dır. Bu gruba dâhil edilen başlıca destanlar; "Alpamış, Koblan, Kırk Kız, Edige ve Er Şora"dır. İkinci grup ise "Liriko-Epik ya da Romantik-Kahramanlık Destanları"dır. Bu gruba; "Gerip Aşık, Maspatşa, Hurlika-Hemra, Sayathan-Hemra" anlatmaları dahil edilmiştir. Karakalpak destan tasnifinde üçüncü grup ise "Masal Karakterli Destanlar"dır. "Şirin-Şeker, Şaryar ve Kanşayım" bu gruba dâhil edilen anlatmalardan bazılarıdır. Dördüncü grup, "Başka Halklardan Alınan Destanlar" olup, bu grupta "Göroğlı, Hurlika-Hemra, Avzhan, Kırmandeli, Bezirgan" vb. gibi

---

[160] İ. T. Sagitov. *Karakalpak Halkının Kaharmanlık Eposı (Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı).* Nökis: Memleket Baspası, 1963, ss. 43-44; Kabıl Maksetov. *Destanlar, Jıravlar, Baskılar.* Nökis: Karakalpakistan, 1992; Adisayit Pahratdiynov. *Halık Şayırlarının Şayırşılıktın Kelip Şığıv Tariyhınan (Halk Şairlerinin Şairliğinin Teşekkül Tarihinden).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1980.

destanlar bulunmaktadır. Destanların beşinci grubu ise "Tarihi Jırlar"dır. "Aydosbiy ve Devletyarbek" anlatmaları bu gruba dâhildir.[161]

Karakalpak destanlarıyla ilgili çalışmaların başlangıç tarihi, Karakalpak folklor çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. 1740-1741 yıllarında Rus Çarının emriyle Orta Asya'ya gelen Muravin ve Gladişev adlı iki bilim adamının Sirderya kıyısındaki Karakalpaklardan destan metinleri derlemesiyle başlayan Karakalpak destan çalışmaları, sonraki dönemlerde derleme faaliyetleriyle devam etmiştir. Karakalpak destanları hakkında bilimsel anlamdaki çalışmalar ise, folklor biliminin dünyadaki gelişmesine ve bölgedeki siyasi değişmelere bağlı olarak 20. yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlamıştır. Karakalpak destanları üzerine yapılan çalışmalar Prof. Fikret Türkmen'in aynı adlı makalesinde ayrıntılı olarak değerlendirildiği için burada destan çalışmalarını ayrıntılı olarak ele almak yerine, en yaygın Karakalpak destanları hakkındaki ilk çalışmaları belirtmekle yetinilecektir.[162]

---

[161] İ. T. Sagitov. *age*. ss. 39-40; Kabıl Maksetov. *age.* 1996, s. 225-317. *Jırav Namaları (Jırav Nağmeleri).* Hzl. T. Adambaeva, Nökis: 1991; K. Maksetov. *Karakalpak Kaharmanlık Destanlarının Poetikası.* Takent: İlim Baspası, 1965; *Edige (Karakalpak Halık Destanı).* Hzl. S. Bahadırova-K. Mambetnazarov-J. Nizamatdnov. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 2001; K. Allambetgenov. *Karakalpak Halık Destanı Edige.* Nökis: Bilim Baspası, 1995; *Kırık Kız.* Hzl. K. Maksetov. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1993; *Maspatşa: Karakalpak Halık Eposi.* Taşkent: Gafur Gulam Neşriyatı, 1985.

[162] Karakalpak destan çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fikret Türkmen. "Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları." *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (Mersin 18–22 Haziran 2001), Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Seksiyon Bildiriler.* Ankara: Kültür Bakanlığı-Hagem Yayınları, 2002, ss. 269–275.

Karakalpak Türklerinin milli sembolü haline gelen "Kırk Kız Destanı"nda Gülayım adlı Karakalpak kızın vatanını savunmak için yanındaki kırk kız ile verdiği mücadele ve kazandığı zaferler anlatılmaktadır. Türk anlatmalarında kadın kahramanların maceralarına yer veren anlatmalar bulunmakla birlikte, kadın kahramanlar sıklıkla yardımcı karakterler konumundadır. Kırk Kız destanı ise, destan geleneği içinde kahramanın kadın olduğu nadir anlatmalardandır.

Kırk Kız Destanı ilk olarak, 1939-1940 yıllarında Şair Kurbanbay Tejibaev'den, A. Begimov, Ğ. Hojaniyazov ve S. Mevlenov tarafından derlenmiştir. Destanın ilk yayımı 1948 yılında Taşkent'te yapılır. Karakalpak Türkçesindeki ilk yayım ise 1949 yılında "Karakalpak Halk Destanı Kırk Kız" adıyla Nökis'te yapılır. Kırk Kız Destanı 1951'de Moskova'da basılır. 1956 yılında Taşkent'te yeniden basılan destan, 1959 yılında Kazak Türkçesine aktarılarak Alma-ata'da yayımlanır.[163]

Karakalpak Türkleri arasında yaygın olan bir diğer destan da "Alpamış"tır. Alpamış Destanı'nın Karakalpak Türkleriyle birlikte Kazak ve Özbek Türkleri arasında da varyantları vardır. Alpamış Destanı'yla aynı konuya sahip anlatmalar, Tatar, Başkurt ve Altay Türkleri arasında da bulunmaktadır.

Alpamış Destanı'nın Karakalpak Türkçesindeki varyantı ilk defa, Jiyemurat Bekmuhammedov'dan Abubekir Ahmedjanoviç Divaev

---

[163] İ. T. Sagitov. *Karakalpak Halkının Kaharmanlık Eposı (Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı).* Nökis: Memleket Basması, 1963, ss. 298-299; Kabıl Maksetov. *Karakalpak Kaharmanlık Destanı Kırık Kız.* Nökis: Karakalpak Basması, 1962.

tarafından derlenerek, 1901 yılında Karakalpak Türkçesi ve Rusça olarak basılmıştır. Karakalpak folklorcu Kallı Ayımbetov'un Ögiz Jırav'dan derlediği varyant ise 1934 yılında basılmıştır. Bu metin 1941 yılında Taşkent'te tekrar basılır. 1955 yılında, A. Karimov, Alpamış Destanı'nın yeni bir varyantını Jırav Kıyas Hayrattinov'dan derleyerek, 1957 yılında Nökis'te yayımlamıştır. Aynı yıl R. Hojambergenov, ünlü baksı Ejemurat Nurabullaev'den derlemiştir. Alpamış Destanı'nın toplam sekiz Karakalpak varyantı bulunmaktadır.[164]

I.2. Masal (Ertek)

Karakalpak sözlü folklor ürünlerinin derlenmesi faaliyetleri sırasında en çok derlenen ve dolayısıyla hem folklor çalışmaları hem de metin neşirlerinde en geniş yere sahip olan tür şüphesiz ki, masallardır. Türkiye Türkçesindeki "Masal"ın Karakalpak Türkçesindeki karşılığı "Ertek"tir.

Ertekler, Karakalpak folklor çalışmalarının temelini oluşturan derleme faaliyetlerinde en çok derlenen ve dolayısıyla üzerinde en çok çalışılan ve metin yayımı yapılan folklor türüdür. Söz konusu derleme ve inceleme çalışmalarında araştırmacıların hemen hemen ortak olarak kabul ettikleri ve özellikle inceleme çalışmalarının üzerine bina edildiği masal tanımı, Karakalpak folklorcular Kabıl Maksetov ve E. Tejimuratov tarafından yalpan tanımdır. Maksetov ve Tejimuratov masal türünü şöyle tanımlar; "*Masallar, halkın hayalleri ile isteklerin, sosyal yapının*

[164] İ. T. Sagitov. *age*. ss. 181-182; *Alpamıs-Koblan (Karakalpak Folkloru).* Hzl. S. K. Kamalov vd. C. 1, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1995.

düzeninin ve toplumun bakış açısının tabiat ve insan arasındaki ilişkinin romantik ve folklorik planda suretlerini içeren sözlü nesir yaratmalardır."[165]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karakalpak folkloruyla ilgili yapılan çalışmalr içinde en geniş yere sahip tür "ertek" yani "masal"dır. Ayrıca, Karakalpak folkloruyla ilgili ilk çalışmalar da masal derleme çalışmalarıdır. Karakalpak masal çalışmaları 18. yüzyılın ortalarında başlar. 1740-1741 yıllarında Rus Çarlığının emriyle Orta Asya'ya gelen Muravin ve Gladişev adlı iki bilim adamı Sirderya kıyısındaki Karakalpaklardan pek çok masal derlemiştir. Bu ilk derleme faaliyetiyle başlayan masal araştırmaları ancak 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarında A. Divaev'in yaptığı çalışmalarla bilimsel bir nitelik kazanmıştır. Divaev, yaptığı derlemeleri 1895 yılında "Sırder'ya Oblastındağı Tuzem Halıklarınıñ Ertek, Timsal, Nakıl, Jumbak, Irım hem Desanlar (Sirderya Bölgesi Halklarının Masal, Atasözü ve Deyim, Bilmece, Gelenek ve Destanları)" adlı çalışmada yayımlanmıştır. Ünlü Sovyet araştırmacı N. A. Baskakov, 1926-1949 yılları arasında yaptığı derlemelere yer verdiği "Karaklpakskiy Yazik (Karakalpak Dili)" adlı, 1959'da yayımlanan kitabında masallara da yer vermiştir. 1965 yılında önsözü K. Mambetnazarov tarafından yazılan "Sıykırlı Kabak (Sihirli Kabak)" adlı

---

[165] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *age.* s. 162; Karakalpak masal türü ve metinleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kallı Ayımbetov-G. Esemuratov-A. Karimov. *Karakalpak Halk Ertekleri (Karakalpak Halk Masalları)*. Nökis: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1956; İsmail Kurbabaev. *Karakalpak Balalar Edebiyatı Tariyhının Öçerki (Karakakpak Çocuk Edebiyatı Tarihi Yazıları).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1974; Karl Reichl. *Karakalpakische Märchen (Karakalpak Masalları).* Bochum: Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, 1985.

masal kitabı yayımlanmış olup, bu eser sadece masal metinleri ihtiva etmektedir. İsmail Kurbanbaev tarafından hazırlanan ve 1974 yılında yayımlanan "Karakalpak Balalar Edebiyatı Tariyhının Öçerki (Karakalpak Çocuk Edebiyatı Tarihi Yazıları)" adlı kitapta masal türleri incelenmiş, masalın Karakalpak çocuk edebiyatındaki yerine değinilmiş ve masal metinlerine yer verilmiştir. 1977 yılında "Karakalpak Folkloru" adlı çok ciltlik çalışmanın "Karakalpak Masalları"na ayrılan ilk iki cildi yayımlanmıştır. Burada sadece masal metinleri bulunmaktadır.[166] K. Maksetov ve E. Tejimuratov tarafından 1979 yılında yayımlanan "Karakalpak Folkloı" adlı çalışmada masal çalışmaları ve tasnifi ile bazı masalların özetlerine yer verilmiştir. Kalbay Mambetnazarov'un masal metni ve incelemesine yer verilen "Karakalpak Ertekleri Hakkında" adlı kitabı 1981 yılında yayımlanmıştır. 1996 yılında yayımlanan Kabıl Maksetov'un "Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri, (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları)" adlı çalışmasında diğer sözlü folklor türleriyle birlikte masallar da ele alınmış, masal çalışmalarına yer verilerek, Karakalpak masalları tasnif edilmiştir.

Karakalpak masalları; "Olağanüstü Olaylar Hakkındaki Masallar", "Hayvanlar Hakkındaki Masallar", "Günlük Hayat Hakkındaki Masallar" şeklinde üç başlıkta tasnif edilmektedir. Kabıl Maksetov tarafından yapılan bu tasnif, günümüze kadar yapılan pek çok masal araştırmasında aynen kullanılmıştır.[167] Karakalpak masallarından

---

[166] Kalbay Mambetnazarov. *Karakalpak Ertekleri Hakkında (Karakalpak Masalları Hakkında).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1981, ss. 15-24.

[167] Kabıl Maksetov. *age.* ss. 162-181.

bazıları şunlardır; “Duzakşı Ğarrı (Tuzakçı İhtiyar)”, “Arık Mergen (Zayıf Avcı)”, “Akıllı Kız”, “Üş Ağayinli Jigit (Üç Kardeşli Yiğit)”, “Altın Tavık (Altın Tavuk)”, “Han Kızın Alğan Bala (Han Kızıyla Evlenen Genç)”, “Tülki Menen Koraz (Tilki ile Horoz)”, “Eşki, Koy, Ögiz (Keçi, Koyun, Öküz)”, “Aş Kaskır (Aç Kurt)”, “Kırk Avız Ötirik Aytkan Şopan (Kırk Yalan Söyleyen Çoban)”, “Hayallar Patşası Hakkında Ertek (Kadınlar Padişahı Hakkında Masal).

I.3. Fıkra (Anekdot)

Fıkra türüne Karakalpak Türkçesinde “Külkili Söz (Gülünç Söz)” ve “Anekdot” adı verilmektedir. Karakalpak fıkralarıyla ilgili derleme ve inceleme çalışmaları, diğer folklor ürünlerine göre daha geç başlamıştır.[168]

1959 yılında Özbekistan İlimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü’nün açılmasıyla artan folklor çalışmalarıyla birlikte fıkra türüne ait örnekler de derlenmeye ve incelenmeye başlamıştır.[169] 1962 yılında

---

[168] Karakalpak fıkra incelemeleri ve metinleri için bk. Yunıs Pahratdinov. *Karakalpak Satirası (Karakalpak Mizahı).* Nökis: Karakalpakistan, 1992; Yunis Pahratdinov. *Adam Jemiyet Satira (İnsan, Toplum, Mizah).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1991; Yunis Pahratdinov. *Hezrgi Zaman Karakalpak Prozasındağı Satira (Günümüz Kararakalpak Nesrinde Mizah).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1988; *Anekdotı Ömirbeka (Ömirbek Fıkraları).* Hzl. Sabir Kamalov. Nukus: Karakalpakistan Baspası, 1977; *Ömirbektin Anekdotları (Ömirbek Fıkraları).* Hzl. K. Maksetov-N. Kamalov-K. Mambetnazarov-S. Bahadırova. Nökis: Karakalpakistan, 1990; K. Maksetov-N. Kamalov-K. Mambetnazarov. *Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları).* Nökis-Semerkand: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1962; K. Maksetov-N. Kamalov-K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995.

[169] Kabıl Maksetov. *age*. ss. 214-218.

K. Maksetov, N. Kamalov ve K. Mambetnazarov tarafından hazırlanan "Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları)" adlı çalışmada Hocanasreddin ve Ömirbek fıkra tiplerine ait fıkra metinlerine yer verilmiştir. 1990 yılında "*Ömirbektin Anekdotları (Ömirbek Fıkraları)*" adlı metinlerden oluşan çalışma ise, K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mambetnazarov, S. Bahadırova tarafından hazırlanmıştır. 1992 yılında Yunıs Pahratdinov tarafından hazırlanan "Karakalpak Satirası (Karakalpak Mizahı)" adlı kitapta Karakalpak edebiyatında ve fıkralarında tipler ve mizah anlayışı tartışılmış, mizah konusunda çalışan bilim adamlarının görüşlerine yer verilmiştir.

Karakalpak mizah tiplerinin başında bütün Türk dünyasının ortak mizah tipi Nasreddin Hoca, Karakalpak Türkçesindeki adıyla Hojanasreddin gelmektedir. Kazak Türkleriyle ortak fıkra tipi Aldar Köse de Karakalpak fıkra tiplerindendir. En meşhur fıkra tipi ise Ömirbek Lakkı'dır. 19. yüzyılda yaşamış bir derviş olduğu düşünülen Ömirbek'in dönemin padişahı Hive Hanı'na karşı kendini ve Karakalpakları savunurken zekice yaptığı espriler onun sevilmesini sağlamıştır.[170]

[170] Karakalpak fıkra tipi Ömirbek Lakı hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalar şunlardır; Saim Sakaoğlu. "Türk Edebiyatında Ortak Fıkra Tipleri." *İkinci Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı Bildirileri.* (8-10 Aralık 1994, Ankara) Ankara, 1998, ss. 317-322; Saim Sakaoğlu. "Nasreddin Hoca'mızın Türk Dünyasındaki Arkadaşları." Türk Edebiyatı, C. 23, S. 255, Ocak 1995, ss. 13-15; Saim Sakaoğlu. "Türk Dünyası Mahallî Fıkra Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellikler." Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 9-10, 1995, ss. 267-288.

I.4. Koşuk (Kosık)

Karakalpak Türklerinin halk şiiri ürünleri koşuk adıyla anılmaktadır. Koşuk, Türkiye Türkçesinde kullanılan "koşma" ya da Azerbaycan Türkçesindeki "koşug" gibi, "koş-" fiilinden türetilmiştir. Şiirle ezginin birlikte söylenmesi nedeniyle bu türe "koşuk" denilmiştir.

Karakalpak Türklerinin sözlü halk edebiyatı ürünleri arasında koşuklar geniş yer tutmaktadır. Karakalpak Türklerinin günlük hayatından, gelenek göreneklerine kadar hemen hemen her konuda söylenen ve doğumdan ölüme kadar Karakalpak Türklerinin hayatında önemli bir yere sahip olan koşuklar sözlü halk edebiyatının hazineleri arasında kabul edilmektedir. Koşuklar konuları bakımından şu şekilde tasnif edilmektedir;[171]

I.4.1. Miynetke Baylanıslı Kosıklar (İş-Çalışma ile İlgili Koşuklar):

Bu koşuklar çalışma kurallarını, yapılan işlerin türlerini örneğin ekin ekme, toprağı sürme, ekin biçme, hayvan gütme, vb. gibi işleri konu edinmektedir. Bu koşuklar sadece işleri konu edinir, işe ve çalışmaya duyulan sevgiyi dile getirir.

Azan menen mal aydadım padağa, Ezan ile hayvan kattım sürüye,

Deste deste gül tüsüpti kalağa, Deste deste çiçek düşmüş şehire,

---

[171] K. Maksetov-K. Palımbetov. *Karakalpak Destur Kosıkları (Karakalpak Gelenek Koşukları).* Nökis: Bilim, 1997, s. 3.

Aytıp barıñ Metjan degen balağa, Gidip deyin Metjan adlı çocuğa,

Atın taslap özi kelsin kalağa. Atını koyup kendi gelsin şehre.

Jüveri ektim kendir menen aralas, Jüveri[172] ektim kendir ile karışık,

Bir yar tuttım orta boylı kalem kas, Bir yar tuttum orta boylu kalem kaş,

Jurt aytadı jeniñ yarıñ kara dep, Herkes der ki senin yârin karadır,

Kara bolsa hem hinji marjan aralas.[173] Kara olsa da inci mercan karışık.

I.4.2. Muhabbatka Arnalğan Kosıklar (Sevgi Koşukları):

Bu koşuklarda genellikle insan sevgisi konu edilmektedir. Gençler sevdikleri kızlara, kızlar da sevdikleri delikanlılara duygularını koşuklarla dile getirirler. Sevgi koşuklarında aşk ve sevgi konularının yanında ayrılık, vefasızlık, ihanet vb. gibi duygulara ve bunlara bağlı durumlara da yer verilmektedir.

Zalım duşpan, töteledi jol saldı, Zalim düşman toplayıp yola sürdü,

---

[172] Jüveri: Tahıl türü.

[173] Kabıl Maksetov. *age*. s. 82.

Men sorlığa, penje urdı, kol saldı, Ben garibe, pençe vurdu, el saldı,

Dert üstine, dert kosılıp jamaldı, Dert üstüne dert eklenip, çoğaldı,

Ekevimizdi kosar künler barmeken İkimizin kavuşacağı gün gelir mi.

Ak jüziñniñ nesi bar, Ak yüzünün nesi var,

Koşa-koşa kalı bar, Çifte çifte beni var,

Lebleriñniñ nesi bar, Dudaklarının nesi var,

Şiyrin-şeker palı bar. Şirin şeker balı var.

Kızılgüldi egesende keteseñ, Kızıl gülü dikesin de gidersin,

Şakasına bülbil konsa neteseñ, Dallarına bülbül konsa neylersin,

Öziñniñ süyikli yarıñ turğanda, Senin sevgili yârin dururken,

Baska yarğa kevil koyıp neteseñ.[174] Başka yâre gönül verip ne edersin.

I.4.3. Besik Jırı, Heyyiv Kosığı (Ninni):

[174] Kabıl Maksetov. *age.* s. 82-84.

Bu grupta yer alan koşuklar halk arasında “heyyiv” (ninni) olarak da bilinir ve kadınlar tarafından çocukları uyutmak için söylenir. Bu koşuklar çocuğun büyümesi, evlenmesi vb. gibi temennileri içerir. Ninnilerin, diğer koşukların ezgilerinden ayrılan ve çocuğu uyutmaya uygun, kendine has ezgileri vardır.[175]

Heyyiv Heyyiv, ak böpem ay, Ninni ninni, ak bebeğim ay,

Ak besikte jat böpem ay, Ak beşikte yat bebeğim ay,

Apañ toyğa ketkende, Ablan toya gidince,

Jılay berme sen böpem ay. Ağlama sen bebeğim ay.

Heyyiv Heyyiv, heyyivim ay, Ninni ninni, ninnim ay,

Alla berdi alsın dep, Allah verdi, alsın diye,

Alsa kolı talsın dep, Alırsa eli tutulsun diye,

Süygende miyri kansın dep.[176] Sevince mihri kansın diye.

---

[175] Sarıgül Bahadırova-S. Ahmedov. *Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları*. Muğla: Karaca Matbaası, 2004.

[176] Kabıl Maksetov. *age.* s. 86-87.

I.4.4. Balalar Kosıkları (Çocuk Koşukları):

Çocuk koşukları, çocukların oyun sırasında söyledikleri oyun türküleri ve tekerlemelerdir. Bu koşuklar, genellikle karşılıklı olarak erkek ve kızlar tarafından hep bir ağızdan ve soru-cevap şeklinde söylenir. Çocuk koşuklarının en yaygın bilinen örnekleri; "Tulkişek", "Evelemen-Düvelemen", "Hekke Kayda" ve "Aykulaş" gibi çocuk oyun türküleri ve tekerlemeleridir:

-Tülki-tülki tülkişek,	Tilki, tilki tilkicik,
Tünde kayda barasan?	Gece nereye gidersin?
-Mamamnıñ üyine baraman.	Anamın evine giderim.
-Mamañ sağan ne berer?	Anan sana ne verir?
-Eşki savıp süt berer.	Keçi sağıp süt verir.
Eşkisiniñ süti jok.	Keçisinin sütü yok.
Ilağınıñ putı jok.	Oğlağının butu yok.
-Taram-taram et berer.	Parça parça et verir.
-Onı kayda koyasañ?	Onu nereye koyarsın?
-Tal tübine koyaman.	Ağaç dibine koyarım.
-İt alıp alıp ketse ne kılasañ?	İt alıp gitse neylersin?
-İt avzınan alaman.	İt ağzından alırım.

Batır hanğa baraman.[177] Batır hana giderim.

I.4.5. Tariyhıy Kosıklar (Tarihî Koşuklar):

Tarihî bir olayı veya kişiyi anlatan koşuklardır. Tarihî koşuklar yaratıcısına göre, şairi belli olmayan ve şairi belli olup halk arasında çok yaygın olan koşuklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. "Bozatav", "Aksar Batır" ve "Merdikar" bu koşukların en meşhurlarından bazılarıdır.[178]

Ata jurtı Türkistandı tasladı, Ata yurdu Türkistan'ı bıraktı

Esengeldi mehrem joldı basladı, Esengeldi mehrem[179] yola koyuldu,

Kıtay, Koñırat eki eldiñ destanı, Kıyat, Kongırat iki ilin destanı,

Halık avızında añız boldı Karakalpak.[180] Halk ağzında efsane oldu Karakalpak.

I.4.6. Termeler, Akıl-Nasiyat Kosıkları (Termeler, Akıl ve Nasihat Koşukları):

---

[177] Kabıl Maksetov. *age.* s. 85-86.

[178] S. Bahadırova- S. Ahmedov. *age.* s. 108.

[179] Mehrem: Naip.

[180] Kabıl Maksetov. *age.* s. 88.

Yaygın olarak “terme” adı ile bilinen ve destan anlatılmaya başlamadan hemen önce destan anlatıcısı (jırav) tarafından söylenen ve genellikle atasözleri, deyimler ve özlü sözleri ihtiva eden koşuklardır.[181]

Bir degende ne jaman? Bir deyince ne kötü?

Bilimsiz ösken ul jaman. Bilimsiz büyüyen oğul kötü.

Ekilenşi ne jaman? İkinci ne kötü?

Erkelep öksen kız jaman. Şımarık büyüyen kız kötü.

Üşilenşi ne jaman? Üçüncü ne kötü?

Üşkilsiz pişken ton jaman. Üşkilsiz (ağsız) dikilen giysi kötü.

Törtilenşi ne jaman? Dördüncü ne kötü?

Törde otıran töre biy, Törde (başköşede) oturan beyzade,

Töresin buzsa sol jaman. Töresini bozarsa bu kötü.

Besilenşi ne jaman? Beşinci ne kötü?

Bes vaklı bes namaz, Beş vakitli beş namaz,

Kaza kalsa sol jaman.[182] Kazaya kalırsa bu kötü.

---

[181] S. Bahadırova-S. Ahmedov. *age.* s. 112.

[182] Kabıl Maksetov. *age.* s. 92.

I.4.7. Hezil-Delkek Kosıkları (Mizahî Koşuklar):

İçinde mizahî unsurlar barındıran koşuklara Hezil-Delkek adı verilir. Düğünde damadın arkadaşları arasında karşılıklı olarak söylenir. Düğünlerde, bayramlarda ve halkın bir araya geldiği her türlü eğlencede bu koşuklar eğlenmek amacıyla söylenmektedir.

Müdam jürer tam basında, Daim yürür dam başında,
Bir pulı jok jambasında, Bir pulu yok arkasında,
Bara almaydı kız kasına, Varamaz kız karşısına,
Halın kalay seniñ (palenşe).[183] Halin nedir senin (falanca).

I.4.8. Destur Kosıkları (Gelenek Koşukları):

Halkın gelenek, görenek ve âdetlerinin uygulanması sırasında söylenen koşuklardır. Düğünde yapılan çeşitli uygulamalar sırasında söylenen koşuklar ya da cenaze defnedilirken ölü evinde yapılan uygulamalara bağlı olarak söylenen koşuklar bu grupta yer almaktadır. Gelenek koşukları şunlardır; *Hevjar*, *Sınsıv* (Vedalaşma Koşuğu), *Bet Aşar* (Yüz, Duvak Açma Koşuğu), *Joklav* (Ağıt).[184]

I.4.8.1. Hevjar (Düğün Koşukları):

[183] Kabıl Maksetov. *age.* s. 93.
[184] K. Maksetov, K. Palımbetov. *age.* s. 3-10.

Düğün sırasında söylenen koşuklar arasında yer almaktadır. Hevjarda gelinin ana evinden ayrılmasına bağlı olarak duyduğu üzüntü dile getirilir. Düğüne katılan kız ve erkekler tarafından söylenir.[185] Hevjar koşuğu, Türk dünyasında "yar-yar" adıyla da bilinmektedir.

Munda ekem kaldı dep, Burada ağabeyim kaldı deyip,

Gam jemeniz yar-yar ay. Gam çekmeyin yar yar ay.

Jaksı bolsa keyin atañız Sonra iyi olursa babanız

Ornın basar hevjar ay.[186] İşini yapar hevjar ay.

I.4.8.2. Sınsıv (Vedalaşma Koşuğu):

Gelin, ana evinden çıkarken kız tarafının söylediği koşuklardır. Gelinin ailesi, akrabaları ve arkadaşları gelinle, aynı zamanda gelin de ailesiyle vedalaşırken bu koşuklar söylenir.[187] Sınsıvlarda, kızın ana evinden ayrılışı dolayısıyla duyulan üzüntü ile düğünün sevinci bir arada yer alır.

Tañ seherden oyanğan, Tan seherde uyanan,

Tal besikke tayanğan, Ağaç beşiğe dayanan,

Ak sütiñge rıyzaman, Ak sütünü helal et,

---

[185] S. Bahadırova-S. Ahmedov. *age.* s. 48.

[186] K. Maksetov-K. Palımbetov. *age.* s. 6.

[187] Kabıl Maksetov. *age.* s. 97.

Hoş aman bol anajan.[188] Sağ salim kal anacan.

I.4.8.3. Bet Aşar (Yüz-Duvak Açma Koşuğu):

Düğün sırasında gelinin yüzü ya da duvağı açılırken söylenen koşuklardır. Bu koşuklarda gelinin yeni evine ve yeni hayatına uyum sağlaması nasihat edilir. Bet aşarların bir başka işlevi ise, bu koşuklarla gelinin yeni ailesinin fertleri ve komşularıyla tanıştırılmasıdır.[189]

Eki jaksı bas kossa İki iyi bir olsa
Birin-biri kıymaydı, Birbirine kıyamaz,
Eki jaman bas kossa, İki kötü bir olsa,
Bir elatka sıymaydı, Bir ülkeye sığamaz,
Edepli bolıñ kelinşek.[190] Edepli ol gelincik.

I.4.8.4. Joklav (Ağıt):

Joklav, ölen kişinin ardından söylenen koşuklardır. Ölen kişinin meziyetleri, yaptığı hizmetler, kişinin ölümünden duyulan üzüntü vb. gibi konulara yer verilir. Belirli bir ezgi ile söylenen joklavlar, genellikle kadınlar tarafından söylenir. [191]

Barsa kelmes kaladan, Gitse gelmez şehirden,

---

[188] K. Maksetov-K. Palımbetov. *age.* s. 7.
[189] K. Maksetov-K. Palımbetov. *age.* s. 7.
[190] Kabıl Maksetov. *age.* s. 100.
[191] K. Maksetov-K. Palımbetov. *age.* s. 9.

Jan ağama hat keldi, Can ağama yazı geldi,

Hemirler bolğan biylerden, Emirler olmuş beylerden

Saylanıp ağaş at keldi.[192] Hazırlanıp ağaç at (tabut) keldi.

I.5. Atışma (Aytıs)

Aytıs, iki kişinin karşılıklı olarak manzum şekilde atışmasıdır. Aytıslar söyleyeni bakımından ikiye ayrılır; "Şeşenler Aytısı" ve "Kız-Jigit Aytısı." Şeşen (söz ustası), koşuk söyleyen usta halk şairleridir. Şeşenlerin söyledikleri aytıslara "Şeşenler Aytısı" adı verilir. Düğün, bayram gibi çeşitli eğlencelerde bir araya gelen kız ve oğlanların karşılıklı olarak söyledikleri aytıslara ise "Kız-Jigit Aytısı" denilmektedir. Aytısı başlatan kişinin söylediği ve karşısındakinden cevap beklediğini belirten aytısa "Juvap (cevap)" denir.[193] Juvap söyleyenlere ise "Juvabıy" denilmektedir. Toplantıları şenlendirdikleri için bu kişiler toplantılara özellikle davet edilirler.[194]

Jigit: Hav, kim eken desem, Yiğit: Hey kim imiş desem,

---

[192] Kabıl Maksetov. *age.* s. 104.

[193] Kabıl Maksetov. *age.* s. 124-125.

[194] S. Bahadırova-S. Ahmedov. *age.* s. 27.

Kızlar eken goy. Kızlar imiş ya.

1. Kız: He, kız adamnıñ horıma, 1. Kız: Hey kızları hor görme

Közge ilinbes tarıma? Göze görünmez darı mı?

2.Kız: Köziñe mayda temeki az körineme? 2.Kız: Gözine ince tütün az mı göründü?

Jigit: Her tavdın jırası bar, Yiğit: Her dağın deresi var,

Her sözdiñ menisi bar.[195] Her sözün manası var.

I.6. Bilmece (Jumbak)

Bilmece bütün dünyada ortak olan türlerden biridir. Özellikle çocuklar tarafından söylenen bilmeceler, soru ve cevap olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. Soru kısmında, canlı ya da cansız varlıklar, duygu ve düşünceler vb. gibi akla gelebilecek her şeyin iç ve dış özelliklerinden bir veya bir kaçı ipucu olarak söylenir ve özellikleri söylenen şeyin ne olduğu sorulur. Cevap kısmında ise, bu özelliklerden yola çıkılarak tespit edilen isim söylenir.

Karakalpak bilmeceleri de iki kısımdan oluşmakta ve bir, iki, dört ya da altı ve daha fazla mısradan meydana gelebilmektedir.[196]

[195] Kabıl Maksetov. *age.* s. 125.

Karakalpak bilmecelerinde söz sanatlarının yoğun olarak yer aldığı görülmektedir.[197]

Tappas, tappas, tappas jumbak, Bulmaz, bulmaz, bulmaz bilmece,

Tanalı sıyırğa bermes jumbak, Danalı sığıra vermez bilmece,

Kızlar kelse kıymas jumbak, Kızlar gelse kıymaz bilmece,

Kızıl altınğa bermes jumbak. Kızıl altına vermez bilmece (Can)

Tam basına tarı jaydım Dam üstüne darı yaydım (Yıldız)

Jol üstinde maylı kayıs Yol üstünde yağlı kayış (Yılan)

I.7. Tekerleme (Jañıltpaş)

Tekerlemeler, "yanıltmaç" adının açıkça belirttiği gibi, söyleyeni yanıltmayı amaçlayan, söylenmesi zor ses ve kelimelerin bir arada tekrarlanmasıyla oluşan çocukların oyun oynarken söyledikleri bir türdür. Ayrıca masalların başında, ortasında ve sonunda da yer almaktadır. Masalla birlikte söylenmeleri sebebiyle bazı araştırmacılar, tekerlemeleri masala bağımlı bir tür olarak kabul etmektedirler. Karakalpak halk edebiyatında ise bağımsız bir tür olarak kabul edilmektedir. Tekerlemeler

---

[196] Kabıl Maksetov. *age.* s. 144.

[197] S. Bahadırova-S. Ahmedov. *age.* s. 25-26.

2, 3 mısralı olabileceği gibi 6, 7, 9 ve daha fazla mısradan da meydana gelebilir. Genellikle tekerlemelerin herhangi bir konusu yoktur. Bununla birlikte bir konuyu içeren tekerlemeler de bulunmaktadır. Bu tür tekerlemelere soru ve cevap şeklindeki tekerlemeler örnek verilebilir.[198]

- Uştı Uştı	- Uçtu uçtu
Kim uştı?	Kim uçtu?
- Kıskış uştı!	- Kıskaç (maşa) uçtu!
Kıs uştı!	Kerpiç uçtu!
- Kıskış uçpas,	- Kıskaç uçmaz,
Kısta uşpas.	Kerpiç de uçmaz.
Uşsa uşar,	Uçsa uçar,
Kus uşar.	Kuş uçar.

Tamara hanımıñ toyında, Tamara Hanım'ın toyunda

Toğız mıñ toğız jüz Dokuz bin dokuz yüz

Toksan toğız tabak tartıldı, Doksan dokuz tabak çekildi

Toyğanlaram toydı, toymağanlaram toydı.[199] Doyanlar doydu, doymayanlar doydu

[198] K. Maksetov-K. Palımbetov. *Karakalpak Jañıltpaşları (Karakalpak Tekerlemeleri).* Nökis: Bilim, 1993, 3-8.

[199] K. Maksetov-K. Palımbetov. *age.* s. 6, 32.

I.8. Atasözleri ve Deyimler (Nakıl – Makallar)

Atasözleri toplumsal tecrübenin en kısa ifadeleridir. Atasözlerinde soyut kavramlar, mecazlar ve diğer edebi sanatlar kullanılarak somutlaştırılır. Atasözlerinin temel işlevi öğüt vermektir.

Bazı araştırmacılar Karakalpak nakıl-makallarını "nakıl" ve "makal" olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Makallar ve nakıllar teşekkülleri ve işlevleri bakımından birbirinden farksızdır fakat, makalar nakıllardan daha kısadır. Nakıllar iki, üç, dört mısradan oluşur. Nakılların "terme" olarak adlandırıldığı görüşü de mevcuttur.[200]

Jakşı atka bir kamşı, jaman atka mıñ kamşı.
(İyi ata bir kamçı, kötü ata bin kamçı.)

İt kutırsa iyesin kabar.
(İt kudursa sahibini ısırır.)

Akıllı jigit el koruydı, akmak eldi korlaydı.
(Akıllı yiğit halkı korur, ahmak yiğit halkı hor görür.)[201]

I.9. Türkü (Aytım)

Şamanizm dönemindeki çeşitli uygulamaların günümüze kadar gelen ve uygun yerde söylenen halk şiirine "aytım" adı verilmektedir. "Irım" yani halk inanması ya da batıl inanç olarak tanımlanan bu uygulamalar sırasında söylenen aytımlar içerdikleri dini özelliklere göre ikiye ayrılırlar; Birincisi Şamanizmle, ikincisi ise İslam dini ile ilgili

[200] Kabıl Maksetov. *age.* s. 156-158.
[201] Kabıl Maksetov. *age.* s. 161, 162.

aytımlardır. Şamanizmle ilgili aytımlara "Bedik" ya da "Gülabsan" denilmektedir ve şamanların ruh çağırıp çeşitli hastalıkları iyileştirmek için yaptıkları uygulamalar sırasında geceleyin ya da akşam vakti söylenir. İslam dini ile ilgili aytımlar, İslam dininin kabulünden sonra yaratılmış ve İslam dininin etkilerini taşıyan aytımlardır. "Ya ramazan", "Kurban Koşukları" İslam dini ile ilgili aytımların en yaygın örneklerini oluşturmaktadır.[202]

Bedik ala, Bedik ala,

Bedik ala, Bedik ala,

Bedikti köşiregör alla tala, Bediği geçiriver Allahütealâ

Bedikti köşirmeseñ alla tala, Bediği geçirmezsen Allahütealâ

İziñnen jiberemen otlı şala. Peşinden gönderirim ateşli közü.

Yaramazan ayta keldim esigiñe, Ya ramazan deyip geldim kapına

Koşkarday ugıl bersin besigine. Koç gibi oğul versin beşiğine,

Tagısın tagı bersin nesiybeñe, Daha daha versin nasibine,

[202] Kabıl Maksetov. *age.* s. 110-113.

Musılman ümmetine yaramazan.[203] Müslüman ümmetine ya ramazan.

[203] Kabıl Maksetov. *age.* s. 112, 119.

II. BÖLÜM: BİR TÜR OLARAK EFSANE VE KARAKALPAK EFSANELERİ

Bu çalışmanın ana konusu Karakalpak efsanelerini halk bilimi disiplini içinde incelemektir. Böylesi bir incelemenin yapılabilmesi için öncelikle ele alınan malzemenin, yani Karakalpak efsanelerinin tanımlanması gerekmektedir. Karakalpak efsanelerinin ne olduğunu kavrayabilmek için ise, efsane türünün tanım ve tasnifi üzerinde durmak gerekmektedir. Bununla birlikte, folklor sahasındaki çalışmalarda tanım ve tasnif meselesinin temel bir sorun olarak karşımıza çıktığı da unutulmamalıdır.

Halk bilimi disiplini içerisinde yapılan herhangi bir çalışmanın konusunun sınırlarını çizmek, ancak ele alınan türün (somut ya da somut olmayan herhangi bir türün) teorik olarak tanımlanması ve tasnif edilmesiyle mümkün olacaktır. Aksi takdirde, incelemenin daha ilk aşamasında eldeki malzemenin türünün tespit edilmesi, yani masal mı efsane mi ya da kilim mi olduğuna karar verme aşamasında problemlerle karşılaşılacaktır. Buradaki sorun incelenecek malzemenin ait olduğu türün tanım ve tasnifinin doğru bir şekilde yapılmış olmasıyla ilgilidir.

Bu nedenle, folklor çalışmalarında, özellikle sözlü kültür ürünleri hakkındaki çalışmalarda, öncelikle aydınlatılması gereken konu "tanım" ve "tasnif" sorunudur. Buradan yola çıkarak biz de çalışmamızın bu bölümünü tanım ve tasnif sorununa ayırdık. Karakalpak efsanelerinin tanımlanması ve tasnif edilmesi meseleleri ele alınmasında önce, Karakalpakistan'da efsane konusunda yapılmış çalışmaların gözden

geçirilmesinde fayda vardır ve bu bölümün ilk kısmı Karakalpakistan'da yapılan efsane çalışmalarına ayrılmıştır.

İkinci Bölüm'ün ilk kısmında, Karakalpakistan'daki efsane çalışmaları değerlendirildikten sonra, efsane çalışmalarını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiş olan efsane tanımlarını ele alınacak ve bu tanımları "yapı", "konu" ve "işlev" bakımından tartışılacaktır. Daha sonra, Karakalpak efsaneleri, bu tanımlar ışığı altında ve elimizdeki efsane metinlerinden hareketle tanımlanmaya çalışılacaktır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, folklor çalışmalarında "tanım" meselesinden sonra ele alınması gereken ikinci başlık "tasnif"tir. Bu nedenle, bu bölümün ikinci kısmı, efsanelerin tasnifi konusuna ayrılmıştır. Bu kısımda, dünyadaki efsane çalışmalarına yön veren tasnifler; bakış açısı, yapısı ve amacı bakımından değerlendirildikten sonra, elimizdeki efsane metinlerinden yola çıkılarak Karakalpak efsanelerinin tasnifiyle ilgili önerilere yer verilecektir.

İnceleme konumuz olan efsanenin en temel özelliği, bu türün sözlü kültür ürünlerinden biri olmasıdır. Dolayısıyla, efsanenin yaratıldığı ve yaşatıldığı ortam olan "sözlü kültür"ün ne olduğunu tartışmak ve efsanenin sözlü kültürdeki yerini tespit etmek bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın üçüncü kısmında, sözlü kültür ortamı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra sözlü kültürün efsaneye etkileri ve efsanenin sözlü kültür ortamındaki yeri, anlatıma dayalı diğer türlerle mukayese edilerek tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bu bölümün son kısmında ise, efsaneyi diğer anlatı türlerinden ayıran iki temel özellik olan "inanma" ve "tarihî unsurları barındırma"

üzerinde durulacaktır. Efsane ve inanç ilişkisinin tartışılacağı ilk kısımdan sonra, efsane ve tarih ilişkisi Karakalpak efsanelerinde tespit ettiğimiz örneklerden hareketle tartışılacaktır.

II.1. KARAKALPAKİSTAN'DA EFSANE ÇALIŞMALARI

Karakalpak efsaneleriyle ilgili çalışmaları, Karakalpak folklor çalışmalarıyla birlikte başlamıştır. Karakalpak folklor çalışmaları Rus Çarının emriyle 18. yüzyılın ortalarında, Orta Asya'ya yapılan gezilerle başlamıştır. 1740-1741 yılları arasında, jeodezi uzmanı adlı bilim adamları Rus Çarının emriyle Hive'ye yaptıkları seyahatte, Karakalpaklardan etnografik yaratmaları da derlemişlerdir. İki bilim adamının yaptıkları gezilerde Karakalpak sözlü folklor ürünlerinden derledikleri örnekler 1851 yılında H. V. Hanıkov tarafından "Gladişev ve Muravin'in 1740-1741'de Orsk'tan Hive'ye Seyahati ve Geri Dönüşü" adıyla yayımlanmıştır. Bu yayımda yer alan örnek metinlerden bir kısmı efsanelerdir.[204]

Rus bilim adamları tarafından yapılan ilk derleme faaliyetleri, 1750 yılında Karakalpakistan'a gelen Riçkov adlı Rus bilim adamı tarafından sürdürülmüştür. Riçkov, Karakalpak masallarını, "Karakalpak" adının kaynağı hakkındaki anlatmaları ve Cengiz Han hakkındaki efsaneleri derleyerek, 1759 "Soçineniya i Perevodı" (Yazılar ve Tercümeler) adlı dergide yayımlamıştır.[205]

---

[204] K. Maksetov, E. Tejimuratov. *Karakalpak Folkloru. Nökis*: Karakalpakistan Baspası, 1979, ss. 51, 182.

[205] K. Maksetov, E. Tejimuratov. *age*. s. 51.

Rus bilim adamları dışında Karakalpak efsanelerini derleyen bilim adamlarından biri de meşhur Kazak bilim adamı Şokan Velihanov'dur. Velihanov'un 1857 yılında Hokand, Buhara, Taşkent şehirlerinde ve Talas Nehri kıyısında yaşayan Karakalpaklardan derlediği anlatmalar içinde Korkut Ata'ya dair efsaneler de yer alır.[206]

Bu ilk derleme faaliyetiyle başlayan efsane çalışmaları A. Divaev'in yaptığı bilimsel çalışmalar takip eder. Aslen Başkurt olan Divaev'in yaptığı derleme ve incelemelere 1964 yılında Almatı'da basılan "Kazahskaya Narodnaya Poyeziya (Kazak Milli Şiiri)" adlı eserde geniş yer verilmiştir. Yüzden fazla eseri olan Divaev, Karakalpak, masal, destan, bilmece, koşuklar vb. gibi türlerin yanında, efsaneleri de derlemiştir.[207]

İ. A. Belyaev, 1903 yılında Karakalpakistan'a yaptığı iki aylık gezide derlediği efsanelerin Rusça tercümelerini "Şıngıs Han Hakkındağı Legenda (Cengiz Han Hakkındaki Efsaneler)" başlığıyla, 1917 yılında basılan "Protokolı Zasedanii i Soobşeniy çlenov zakaspyskogo krujka lyubiteley arhiologii i istorii Vostoka (Hazar Bölgesi Doğu Tarihi ve Arkeoloji Gönüllüleri Derneği Üyeleri Haber ve Toplantı Kararları)" adlı çalışma içinde yayımlamıştır.[208]

---

[206] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri, (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları).* Nökis: Bilim, 1996, s. 81, 152.

[207] Kabıl Maksetov. *age*. ss. 155, 158.

[208] Kabıl Maksetov. *age*. ss. 16-17; Kabıl Maksetov. *Karakalpak Folkloristikası*. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1989, s. 182. İ. T. Sagitov'un *Karakalpak Halkının Kaharmanlık Eposı (Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı).* Nökis: Memleket Baspası, 1963, s. 17 adlı çalışmasında söz konusu efsanenin "Cengiz Han Hakkında

1940 yılında Törtkül'de basılan "Karakalpak Halk Ertekleri (Karakalpak Halk Masaları)" adlı kitapta masal metinleri yanında 4 tane efsane metnine yer verilmiştir. Bu kitap sadece metin neşri ihtiva etmektedir.[209] "Güldirsin", "Ketenler", "Üç Baş Batır" ve "Aydosbiy" (ss. 150-166) efsanelerinin yer aldığı kitapta, bu efsaneleri derleyenlerin adları belirtilmesine rağmen, kaynak şahısları derleme yeri ve zamanı gibi derleme bilgilerine yer verilmemiştir. Efsane metinleri ayrı bir tür olarak tasnif edilmemiş, onlar da masallar içinde yer verilmiştir. 1940 yılında ilk defa yayımlanan kitap, 1949'da, 1956'da ve 1966'da yeniden basılmıştır. Ünlü Sovyet araştırmacı N. A. Baskakov'un 1926-1949 yılları arasında yaptığı derlemelerin yer aldığı, 1959'da yayımlanan "Karaklpakskiy Yazik (Karakalpak Dili)" adlı kitapta masallara da yer verilmiştir. Bu masalların bir kısmı aslında efsane metinleridir. Kitapta yer alan efsane metinlerinden bazıları; Müyten, Samat, Ken Tanay, Jekensal, Barın urukları ve Jirenşe Şeşen hakkında anlatmalardır.[210]

S. P. Tolstov'un eski Harezm tarihini inceleyen ve 1948 yayımlanan çalışması "Po Sledam Drevnie –Horezmskoy Sivilizatsii (Eski Harezm Uygarlığının İzinde)"de, bizim de çalışmamızda metnine yer verdiğimiz "Güldirsin" efsanesinin Karakalpak tarihindeki önemi

---

Añız" adıyla yer aldığı ve meşhur Karakalpak destan anlatıcısı Berdak'ın "Şejire (Şecere)"sine benzerliği vurgulanmıştır.

[209] Kallı Ayımbetov-G. Esemuratov-A. Karimov. *Karakalpak Halk Ertekleri (Karakalpak Halk Masalları)*. Nökis: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1956.

[210] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *Karakalpak Folkloru.* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1979, s. 55; Kabıl Maksetov. *Karakalpak Folkloristikası.* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1989, s. 206.

tartışılmış ve sonuçta "*Bu trajik efsanede tarihi gerçeklerin izleri olduğu*" tespit edilmiştir.[211]

T. A. Jdanko'nun 1950 yılında basılan "Oçerki İstoriçeskoy Etnografii Karakalpakov – Podo-Plemennaya strktura i rasselenie v XIX-Naçale XX Veka (Karakalpak Halkının Etnografik Tarihi Yazıları-19. Asrın Sonu 20. Asrın Başına Kadar Yerleşim ve Şecere Yapısı)" adlı eserinde Karakalpak uruklarına ait efsanelerden bahsedilmiştir. Karakalpak etnografyası ve şeceresi hakkında ayrıntılı bir çalışma olan eser, efsane çalışmaları için önemli bir yardımcı kaynak niteliğindedir.[212]

1962 yılında K. Maksetov, N. Kamalov ve K. Mamnetnazarov tarafından hazırlanan "*Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları*" adlı kitabın "Legendalar" adlı İkinci Bölüm'ünde (ss. 81-116) 11 efsane metni ve "Sovet Davrindagi Legendalar hem Anekdotlar" adlı Dördüncü Bölüm'de ise 7 efsane metni yer almaktadır. Eseri yayıma hazırlayanlar tarafından yazılan Önsöz'de, kitapta yer alan efsane metinlerinin Özbekistan SSR İlimler Akademisi Karakalpak Bölümü çalışanları tarafından Tahtaköpir, Şımbay, Kegeyli bölgelerinden derlendiği belirtilmekle birlikte, efsanelerin kaynak şahısları ve derleme tarihi

---

[211] K. Maksetov, E. Tejimuratov. *age*. s. 184.

[212] T. A. Jdanko. *Oçerki İstoriçeskoy Etnografii Karakalpakov-Rodo-Plemennaya Struktura i Rasselenie v XIX-Naçale XX Veka (Karakalpak Halkının Etnografik Tarihi Yazıları–19. Asrın Sonu 20. Asrın Başına Kadar Yerleşim ve Şecere Yapısı). Akademiya Nauk SSSR Trudı İnstituta Etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaya Novaya Seriya, Tom IX*. Moskva-Leningrad: İzdatel'ctvo Akademi Nauk SSSR, 1950.

hakkında bilgi verilmemiştir. Kitapta yer alan efsane metinleri üzerinde inceleme yapılmamıştır.[213]

Nejim Davkaraev'in çalışmalarının yer aldığı "N. Davkaraev Şığaralarının Tolık Jıynağı (N. Davkaraev'in Çalışmalarının Toplamı)" adlı kitabın sözlü folklor ürünlerine ayrılan ikinci cildinde sözlü folklor ürünleri "Lirik" ve "Epik" olarak ikiye ayrılır. Bu bölümde efsaneler, epik türler arasında tasnif edilmiştir. Kitapta yer alan "Legendalar" (ss. 184-185) başlıklı kısımda bazı efsaneler tarihi kişi veya olayları konu alan anlatmalar olarak tanımlanır ve tabiat olaylarını konu alan mitlerden de bu açıdan ayrıldıkları belirtilmiştir. Ancak, bu kitapta efsane metinlerine yer verilmemiştir.[214]

Kabıl Maksetov tarafından hazırlanan "Oçerki Po İstorii Karakalpakskogo Folklora (Karakalpak Folklor Tarihi Yazıları)" adlı kitap 1977 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Kitabın efsanelere ayrılan "Legendı (Efsane)" (ss. 118-121) adlı kısmında, genel olarak efsane çalışmaları tarihi ve bazı efsane metinlerinin adlarına yer verilmiştir.[215]

K. Maksetov ve E. Tejimuratov tarafından 1979 yılında yayımlanan "Karakalpak Folkloru" adlı çalışmanın "Legendalar" (ss. 182-187) adlı kısmında efsaneler, sözlü folklor ürünleri içinde ayrı bir tür

---

[213] K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları).* Nökis-Semerkand: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1962.

[214] *N. Davkaraev Şığarmalarının Tolık Jıynağı (N. Davkaraev'in Çalışmalarının Toplamı).* C. 2, Nökis: 1977, ss. 184-185.

[215] Kabıl Maksetov. *Oçerki Po İstorii Karakalpakskogo Folklora (Karakalpak Folklor Tarihi Yazıları).* Taşkent: Fan Neşriyatı, 1977.

olarak tasnif edilmiştir. Efsanelerin diğer türlerden farklarına değinildiği çalışmada örnek olarak birkaç efsane metninin adı ve konusu bulunmakla birlikte, efsane metinleri yer almaktadır.[216]

H. Esbergenov ve J. Hoşniyazov tarafından hazırlanan "Etnografiçeskie Motivı v Karakalpakskom Folklore (Karakalpak Folklorunun Etnografik Motifleri)" adlı eserde Karakalpak urukları hakkında (s.16), Cengiz Han hakkında (s. 23), ve Karakalpakların eskiden Kırım'da yaşadıklarına dair efsanelere (ss. 34-35) özet halinde yer verilmiştir.[217]

Kallı Ayımbetov'un, kendi anılarıyla Karakalpak kültürünü bir arada değerlendirdiği "*Halık Danalığı (Halk Bilgeliği)*" adlı kitabında "legendalar" adlı bir kısım bulunmaktadır. (ss. 33-35) Burada efsanelere masal türü içinde yer verilmiştir. "Güldirsin", "Tök Tağı", "Sultanı Şaryar" gibi efsane adlarına yer verildikten sonra, efsanelerin tarih araştırmaları için önemli bir kaynak olduğu vurgulanmıştır. Efsane metinlerinden örnekler verilirken, "Jirenşe Şeşen'in Sözleri", "Asan Kaygı" ve "Hoca Nasreddin" hakkında kısaca bilgi verilip, bu kişiler hakkındaki anlatmalar efsane olarak değerlendirilmiştir. Kitapta, Ayımbetov'un efsaneler hakkındaki görüşleri yanında "Baksı Namaları Tuvralı Legendalar" (ss. 215-218) başlığı altında dokuz nağmeye ait

---

[216] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *age.*

[217] H. Esbergenov-J. Hoşniyazov. *Etnografiçeskie Motivı v Karakalpakskom Folklore (Karakalpak Folklorunun Etnografik Motifleri).* Taşkent: Fan Neşriyatı, 1988.

efsane metnine yer verilmiştir. Ayrıca "Jırav Namaları Tuvralı Legendalar" (ss. 214-215) kısmında da üç anlatma yer almaktadır.[218]

1989 yılında yayımlanan "Menili Gepler Hem Halık Epsanaları" adlı eserin Önsöz'ünde tarihi efsanelerin sözlü folklor ürünleri içinde önemli bir yeri olduğu ve Karakalpak folklorunun da bu bakımdan zengin olduğu belirtildikten sonra, bugüne kadar tarihi efsanelerle ilgili bilimsel çalışma yapılmadığını ve bu türün folklor tasniflerinde ve edebiyat tarihlerinde yer almadığı belirtilmiştir. "Menili Gepler" olarak adlandırılan sözlerin ortaya çıkışına dair anlatmaların tarihi efsaneler olduğunun savunulduğu kitapta, pek çok söze ait anlatma metni yer almaktadır. Söz konusu metinler hakkında kaynak şahıs, derleme yeri ve zamanı gibi bilgilere yer verilmediği gibi, metinler üzerinde inceleme de bulunmamaktadır.[219]

Karakalpak folklor çalışmaları ve folklorcuları hakkında bilgi veren "Karakalpak Folkloristikası"adlı eserde folklor çalışmaları içinde, zaman zaman efsane türü hakkında yapılan derleme ve inceleme çalışmalarına yer verilmiştir. Söz konusu metinler hakkında kaynak şahıs, derleme yeri ve zamanı gibi bilgilere yer verilmediği gibi, metinler üzerinde inceleme de bulunmamaktadır.[220]

"Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri" adlı kitabın Önsöz'ünde efsane türünün tanımı yer almaktadır. Karakalpak

---

[218] Kallı Ayımbetov. *Halık Danalığı (Halk Bilgeliği)*. Nökis: Karakalpakistan, 1988.

[219] Pahratdinov. *Menili Gepler Hem Halık Epsanaları (Manalı Sözler ve Halk Efsaneleri)* . Nökis: Karakalpakistan, 1989.

[220] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Folkloristikası*. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1989.

nesri içinde efsanelerin tarihi bakımdan önemine değinen çalışmada efsane metinlerine yer verilmiştir.[221]

1993 yılında basılan "Karakalpakistan Tarihi" adlı eserde Karakalpak urukları ve kökeni değerlendirilirken "Cengiz Han" (s.119) ve "Gavur Kale" (s.83) hakkındaki efsanelerden kısaca bahsedilmektedir.[222]

Kamal Mambetov'un "Karakalpak Tarihi" adlı kitabında Karakalpak uruklarından Müytenlerin kökenine dair bir efsaneye kısaca değinilmiştir. Bu efsaneye dayanılarak, Müytenlerin en eski Karakalpak uruklarından biri olduğu iddia edilmektedir.[223]

K. Maksetov, N. Kamalov ve K. Mamnetnazarov'un yayıma hazırladıkları "Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları" adlı kitapta onbir efsane metni yer almaktadır. Söz konusu metinler hakkında kaynak şahıs, derleme yeri ve zamanı gibi bilgilere yer verilmediği gibi, metinler üzerinde inceleme bulunmamaktadır. Kitapta yer alan efsane metinleri daha önce basılan "Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları " adlı kitapta da yer almıştır.[224]

Genç Karakalpak tarihçilerinden Jemiyet Berdiev'in yazdığı "Tursın Han Hakkındağı Añızdağı Mağlıvmatlar" adlı makale

---

[221] *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri (Karakalpak Añızları, Efsaneleri ve Şeşenlik Sözleri)*. Hzl. Z. İşmanova, Nökis: Karakalpakistan, 1992.

[222] S. Kamalov-E. Koşanov. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Bilim, 1993.

[223] Kamal Mambetov. *Karakalpak Tarihi.* Nökis: Karakalpakistan, 1993.

[224] K. Maksetov-N. Kamalov-K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları*. Nökis: Karakalpakistan, 1995.

"Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı" adlı dergide 1993 ylında yayımlanmıştır. Makalede öncelikle efsane ve menkıbelerle tarih bilimi arasındaki bağlantı ortaya konmuş, ardından 17. asırda yaşamış Tursan Han hakkındaki bir anlatma ve tarihi kaynaklar mukayese edilmiştir.[225]

Kabıl Maksetov'un 1996 yılında yayımlanan "Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri, (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları)" adlı kitapta "Epsaneler" (ss. 194-207), "Reviyatlar" (ss. 208-210) ve "Añızlar" (ss. 211-214) olmak üzere efsanelerle ilgili üç bölüm vardır. Efsane türüyle alakalı "añız" ve "rivayet"leri ayrı başlıklar altında değerlendiren yazar metinlere yer vermemiş, fakat üç türü de tanım ve tasnif bakımından mukayese etmiştir.[226]

Jemiyet Berdiev tarafından 1996 yılında hazırlanan"Otrajenie v Legendah i Narodnıh Predaniyah İstorii Karakalpakov XIII-XVII vv. (13.-17. Yüzyıllardaki Karakalpak Tarihinin Efsane ve Rivayetlerdeki Yansımaları)" adlı doktora tezinde, tarihi efsaneler ve menkıbeler ışığında Karakalpak tarihi değerlendirilmiştir. Rusça olarak hazırlanan tezde, Karakalpak folklorunda yer alan anlatmaların yanında Harezm sahası anlatmalar da kullanılmıştır. Tezin İkinci Bölümü'nde

---

[225] Jemiyet Berdiev. "Tursın Han Hakkındağı Añızdağı Mağlıvmatlar." Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı, S. 3, Nökis, 1993, ss. 119-121.

[226] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri, (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları).* Nökis: Bilim, 1996.

Karakalpakların Volga kıyılarında yaşadıkları döneme ait unsurlar içeren anlatma ve gelenekler değerlendirilmiştir.[227]

Jemiyet Berdiev tarafından yazılan "Ernazar Alaköz Hakkında Halık Avızındağı Añız Engimeler (Ernazar Alaköz Hakkında Halk Arasında Anlatılan añız Anlatmaları)" adlı makalede Karakalpak Türklerinin tarihiyle ilgili anlatmalar kısaca değerlendirildikten sonra, Karakalpakların Hive Hanı yönetiminde yaşadıkları dönemi ve yaşadıkları isyanları anlatan efsaneyle, tarihi kaynaklardaki bilgiler mukayese edilmiştir.[228]

2000 yılında yayımlanmış olan "Karakalpak Halık Epsanaları" adlı kitapta hayvanlarla ilgili oniki efsane metni yer almaktadır. Söz konusu metinler hakkında kaynak şahıs, derleme yeri ve zamanı gibi bilgilere kitabın sonunda yer verilmiştir. Kitabın Önsöz'ünde efsane türü ve yer verilen metinler hakkında kısa ve genel bir değerlendirme vardır, ancak çalışmada metinlerle ilgili inceleme bulunmamaktadır.[229]

"Karakalpakistan'ın Ejayıp Jeti Esteliği (Karakalpakistan'ın Muhteşem Yedi Âbidesi)" adlı kitap 2004 yılında Nökis'te basılmıştır. Karakalpakistan'da bulunan yedi tarihi yapının tarihi ve mimari

---

[227] Jemiyet Berdiev. *Otrajenie v Legendah i Narodnıh Predaniyah İstorii Karakalpakov XIII-XVII vv. (13-17. Yüzyıllardaki Karakalpak Tarihinin Efsane ve Rivayetlerdeki Yansımaları) Nökis:* Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Ham Etnografiya İnsitutı, 1996. (Yayımlanmamış Doktora Tezi.)

[228] Jemiyet Berdiev. "Ernazar Alaköz Hakkında Halık Avızındağı Añız Engimeler (Ernazar Alaköz Hakkında Halk Arasında Anlatılan Efsane Anlatmaları)" Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı, S. 153-154. Nökis, 1998, ss. 146-149.

[229] *Karakalpak Halık Epsanaları*. Hzl. T. Kanaatov, Nökis: Karakalpakistan, 2000.

özelliklerinin anlatıldığı kitapta, bu yapılarla ilgili efsanelerden de kısaca söz edilmiştir.[230]

Karakalpak efsaneleriyle ilgili 18. yüzyılın ilk yarısında başlayan çalışların, Karakalpak folklor çalışmalarıyla hem kronoloji hem de şekil bakımından paralel olduğu görülmektedir. Diğer folklor çalışmaları gibi, efsane çalışmaları da Rus bilim adamlarının yaptığı derleme gezilerinde toplanan malzemelerin Rusça olarak yayımlanmasıyla başlar. Derlenen efsaneler genellikle masal türü içinde yayımlanır. Derleme çalışmalarını inceleme faaliyetleri izler. Efsaneler, 19. yüzyılda dünyadaki folklor çalışmalarına paralel olarak folklor biliminin anlayışı içinde incelenmeye başlanır. 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Özbek Bilimler Akademisi Karakalpak Bölümü'nün açılmasıyla söz konusu çalışmalar sistemli bir şekilde artmaya başlar.

Yukarıda kronolojik olarak yer verilen çalışmalar göstermektedir ki, Karakalpak efsaneleri üzerinde yapılmış derleme ve inceleme çalışmaları, nitelik ve nicelik bakımından yeterli değildir. Bu eksikliğin temel nedeni, efsanelerin müstakil bir tür olarak görülmemeleri, masalın alt türü kabul edilmeledir. Bu nedenle efsane metinleri, masal metinleri içinde gözden kaçmış ve masal inceleme metotlarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Karakalpak efsane incelemelerindeki eksikliğin bir diğer nedeni ise siyasi etkilerdir. Efsane türünün dini unsurlar içermesi, gelenek ve inançları barındırması, milli kökenle ve atalarla ilgili bilgileri ihtiva etmesi ve dolayısıyla SSCB döneminin siyasi ideolojisine uygun

[230] Ğ. Hojaniyazov-J. Hekimniyazov. *Karakalpakistan'ın Ejayıp Jeti Esteliği (Karakalpakistan'ın Muhteşem Yedi Âbidesi).* Nökis: Bilim Baspası, 2004.

olmayan anlatmalar olmaları, konuyla ilgili geniş derleme ve inceleme çalışmalarının yapılmasını engellemiştir.[231] Karakalpakistan'daki efsane derleme ve inceleme çalışmalarının yetersiz kalmasındaki diğer bir neden ise, efsane metinleri tarihi kişi ve vakaları konu edindiği için tarih gibi, folklor dışındaki sahalarda çalışan ve folklor biliminin disiplinine vakıf olmayan bilim adamlarınca değerlendirilmiş olmasıdır. Bu değerlendirmeler sonucunda efsane türü hakkındaki çalışmalarda efsane ve yakın türlerin özellikleri tespit edilememiş ve efsanenin kültür incelemelerindeki önemi eksik kalmıştır. Bütün bunların sonucunda ise, dünyadaki efsane çalışmaları yanında Karakalpak efsaneleriyle ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır.

II.2. EFSANE TANIMI VE KARAKALPAK EFSANELERİ

"Efsane" terimi; "halk", "kültür", "mit", "ritüel" vb. terimler gibi "*gündelik hayatta konuşan ve dinleyenin zorlanmadan kavradıkları düşünülen, ama toplum bilimi söylemine aktarıldığı zaman derin güçlüklere yol açan sözcüklerden biridir.*"[232] Bu nedenle efsaneye dair herhangi bir çalışmada, öncelikle "efsanenin ne olduğu ya da olmadığı" sorusu, en azından çalışmanın sınırları içerisinde, yanıtlanmalıdır.

Hemen hemen halk bilimi çalışmalarıyla çağdaş olan efsaneyi tanımlama problemi hakkında bilim adamları tarafından pek çok çalışma

---

[231] *Karakalpak Halık Epsanaları*. Hzl. T. Kanaatov, Nökis: Karakalpakistan, 2000, s. 6.

[232] Anthony P. Cohen. *Topluluğun Simgesel Kuruluşu.* Çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost, 1985, s. 7.

yapılmış, fakat günümüze kadar herkes tarafından kabul gören ortak bir tanıma ulaşılamamıştır. Efsaneyle ilgili hemen her çalışmada; ya izlenecek yöntem ve bakış açısına uygun bir tanım doğru kabul edilerek inceleme bu zemin üzerine kurulmuş ya da incelenen malzeme ve yönteme bağlı yeni bir tanım yapma çabasına girişilmiştir. Bu çalışmadaki inceleme yöntemine kaynaklık edecek tanıma geçmeden önce, efsane çalışmalarının bu uzun süre zarfında yapılmış tanımların gözden geçirilmesinin gerektiği düşüncesiyle, bu tanımlar yapı, içerik, işlev, bakış açısı vb. gibi açılardan değerlendirilip, mevcut tanımlar kronolojik sırayla incelenecektir.

Çalışmanın bu kısmında, öncelikle efsanenin özelliklerinden yola çıkılarak yapılan efsane tanımları değerlendirilecektir. Çeşitli bilim adamları tarafından yapılan tanımlar tartışılacak ve Karakalpak efsanelerinin tanımlanması konusunda önerilere ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu kısımda, önce Batı ülkelerinde yapılmış çalışmalarda yer alan efsane tanımlarına, daha sonra Türkiye'deki ve Türk dünyasındaki çalışmalarda yer alan tanımlara yer verilecektir. Bu kısmın en sonunda ise, Karakalpak bilim adamları tarafından yapılan tanımlar müstakil olarak ele alınıp tartışılacaktır.

"Efsane nedir?" sorusunun cevabını ararken, efsane metinlerinden yola çıkılarak, metin merkezli bir tanım yapılabilir ya da efsanelerin anlatıldığı toplumdaki işlevleri göz önüne alınarak kutsallık ve inanç unsurlarına dayanan bir tanıma ulaşılabilir. Efsane, halk bilimciler tarafından halk kültürü ürünlerinden biri olarak tanımlanmakta, tarihçiler, efsanelerin tarih araştırmalarının en eski ve ilk kaynakları arasında yer

aldığını belirtmektedir. Bunun yanında, din bilimciler için ise efsaneler inancın ve kutsalın kaynağını gösteren işaretlerdir. İçinde hem bir anlatıyı, hem inancı, hem gerçeği, hem de hayal gücünü barındıran efsanenin ne olduğu ya da ne olmadığı konusu tartışılırken ilk aşamasında "efsane" terimi üzerinde durmak, ardından efsane tariflerini değerlendirmek ve son olarak da özelliklerinden yola çıkılarak bir tür olarak efsaneyi tanımlamak gerekir.

"Efsane"yi tanımlamak üzerine yapılan çalışmaların tarihi günümüzden yaklaşık 200 yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Başka bir ifadeyle, efsane tanımlama çalışmaları, halk bilimi tanımlama çalışmalarıyla eş zamanlı başlamıştır. Bilim adamları uzun süredir efsanenin tanımını yapmak için girişimlerde bulunmakta ve Gillian Bennett'in ifadesiyle "*Bu yakalanması zor kelebeği yakalamak için*"[233] çabalamaktadırlar.

Efsaneyi tanımlama çalışmalarının ilk aşamasını efsaneyle yakın anlamda kullanılan diğer terimlerin tespit edilmesi ve tanımlanması oluşturmaktadır. Bu nedenle biz de efsane tanımını tartışmaya başlamadan önce, dünyada kullanılmakta olan efsaneyle ilgili terimleri kısaca değerlendirmeyi gerekli görüyoruz.

Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan "efsane" terimi, Farsça kökenli bir kelimedir. Farsçada efsane, "Masal, hikâye ve öykü"

---

[233] Linda Dégh. *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre (Efsane ve İnanç: Folklor Türlerinin Diyalektiği).* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001, s. 23.

anlamına gelmektedir.[234] Efsane, Arapçada "esatir veya ustûre" terimiyle karşılanırken, Batı dünyasında; "İngilizce 'legend', Almanca 'sage', Fransızca 'légende', İtalyanca 'leggende', İspanyolca 'leyenda"[235] "Rusçada "legenda" ve "predaniye"[236] terimleri kullanılır. Batı dillerinde terimin en yaygın kullanımını oluşturan "legend, legende, legenda" vb. gibi terimlerin kökeni Latince "legendus" kelimesidir. Bu Latince terim, Hristiyan azizlerin bayram günlerinde, kutsal ayinlerde okudukları, azizlerin hayatlarını anlatan bir anlatıya karşılık gelir.[237] Bununla birlikte, Yunanca "Λέγώ (legô)" ya da "Λéώ (leo)", "söylemek" fiilinin kökünden gelen kelimenin çekimli hali "legontas" yani "söylenmekte olan, söylence" anlamındaki kelime de, Batı dillerindeki terimle ilgilidir.[238]

Türk lehçelerinde efsane için kullanılan terimler şunlardır; Azerbaycan Türkçesinde "esatir, mif", Türkmen Türkçesinde "epsana, rovayat", Özbek Türkçesinde "rivayat, efsane", Kazak Türkçesinde "anız, añız-engime, epsane-hikayet", Başkurt Türkçesinde "rivayat, legenda", Kırım Tatar Türkçesinde "efsane", Kazan Tatar Türkçesinde "rivayat, legenda, ekiyet, beyt", Altay Türkçesinde "kuuçın, kep-kuuçın, mif-kuuçın, legenda-kuuçın", Hakas Türkçesinde "kip-çooh, legenda, çooh-çaah", Tuva Türkçesinde "tool-çurgu çuugaa, töögü çugaa", Uygur

---

[234] Mehmet Kanar. *Farsça-Türkçe Sözlük.* İstanbul: Deniz Kitabevi, 2000, s. 102.

[235] *Folklore, An Ancyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music And Art.* C. 2, Editör: Thomas A. Green California, 1997, ss. 485-486.

[236] *Büyük Türkçe-Rusça Sözlük.* İstanbul: Multilingual Yayınları, 1994, s. 261.

[237] *Folklore, An Ancyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music And Art. age.* s. 485; Saim Sakaoğlu. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tıp Katalogu.* Ankara*:* KBMİFAD Yayınları, 1980, s. 4.

[238] Yorgiov D. Babinyoti. *Yunanca Sözlük.* Atina: Kentro, 2002, ss. 996-997.

Türkçesinde "rivayet, epsane", Yakut Türkçesinde "kepsen sehen, kepsel, bılırgı sehen"[239] ve Karakalpak Türkçesinde "epsane/epsana, rivayat, añız, añız-engime, legenda" terimleri kullanılmaktadır. Efsane türüyle ilgili burada sıraladığımız terimleri gözden geçirdiğimizde, dünya çapında kabul gören ve kullanılmakta olan iki terim dikkatimizi çeker; Batı dünyasında Latince kökenli "legend/legenda", Türk dünyasında ise, Farsça kökenli "efsane" terimi yaygın olarak kullanılmaktadır.[240]

"Efsane"nin tanımlanmasıyla ilgili çalışmaların ilk örnekleri, Batı dünyasında, yani Avrupa ve Amerika'da yapılan masal araştırmaları içerisinde yer alır. Grimm kardeşler, Max Luthi, V. Propp gibi bilim adamları masal incelemeleri sırasında, yakın bir tür olan efsane

---

[239] Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* C. 2. Ankara: TDK, 1997, s. 1.

[240] Efsanenin ansiklopedi ve sözlüklerdeki tariflerine pek çok çalışmada yer verildiği için, bu konu üzerinde burada tekrar durulmayacaktır. Sözlük ve ansiklopedilerdeki efsane tariflerine yer veren çalışmalardan bazıları (kronolojik sırayla) şunlardır: Muhsine Helimoğlu Yavuz. *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma-İnceleme.* Ankara: Doruk Yayınları, 1993, ss. 4-7; Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 2. Ankara: TDK, 1997, ss. 5-6; *Türk Dünyası Edebiyat Tarihî.* C. 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002, ss. 2-4; Mehmet Naci Önal. *Muğla Efsaneleri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2003, ss. 2-5; Muvaffak Duranlı. *Yakut Efsaneleri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, ss. 5-6 (Yayımlanmamış Doktora Tezi); Aygerim Diykanbaeva. *Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin*). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, ss. 45-46 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). [Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın kitap halindeki baskısı için bk. Aygerim Diykanbaeva. *Kırgız Ulamıştarı.* Bişkek: Carı, 2005]; İsmail Görkem. *Elazığ Efsaneleri, İnceleme-Metinler*. Elazığ: Manas Yayınları, 2006, ss. 26-27. Sözlük ve ansiklopedilerdeki efsane tariflerinin genel bir değerlendirmesi yapıldığında, efsanenin "akıl dışı olayları anlatan hikâye, masaldan destana kadar pek çok türle karıştırılan ve bir kefeye konan anlatmalar, tarih olaylarını anlatan hikâyeler…" vb. gibi tarifleri olduğu görülür. Sözlük ve ansiklopedilerde ise, efsane hakkında gelişigüzel yapılmış ve birbiriyle çelişen tanımların bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

hakkındaki düşüncelerini de ortaya koymuşlardır. Bu araştırmacıların çalışmaları derlemelere dayanmaktadır ve derleme sırasında masal metinleriyle birlikte yapı ve şekil bakımından yakın bir tür olan efsaneleri de derlemeleri, çalışmalarında efsane üzerinde durmalarına ve masal türüyle mukayese etmelerine neden olmuştur.

Efsane derleme çalışmalarını başlatan öncü isimler Grimm kardeşlerdir ve efsane türüyle ilgili tanımlardan ilki de onlar tarafından yapılmıştır. Şimdiye kadar yapılmış efsane tanımlarının en bilineni olan bu tanımına göre efsane; "*Gerçek ya da gerçek dışı belirli bir kişi, olay ya da yer hakkında anlatılan ve inanılan anlatmadır.*"[241]

Efsane çalışmalarını etkileyen ve yönlendiren bu tanımla birlikte efsanenin, "*belirli bir tarihsel olayla (gerçek ya da gerçek dışı) ya da tarihî kahraman olarak adlandırılan belirli bir şahısla (gerçek ya da gerçek dışı) bağlantılı olma*", "belirli bir yerle ilgili olma" *ve* "*doğaüstü olaylardan bahsetmesine, inançları taşımasına rağmen anlatıcının ve dinleyicilerinin gerçek dünyasıyla ilişkilendirilerek gerçek kabul edilme*"[242] özelliklerinin vurgulanması dikkate değerdir. Burada efsane konularının genel bir tasnifine ve efsaneyi diğer anlatım türlerinden, özellikle masaldan ayıran "gerçek olduğuna inanılması" özelliğine yer verilmiştir. Efsanenin bu tanımda yer alan üç önemli özelliği (tarihî olay

[241] Heda Jason. "Concerning the 'Historical' and the 'Local' Legends and Their Relatives (Tarihî ve Yerel Efsanelere ve Onların Akrabalarına Dair)" The Journal of American Folklore, S. 84, No. 331, (Toward New Perspectives in Folklore), Ocak-Mart 1971, s. 134 (Bu makaleye şu adresten ulaşılmaktadır: "http://links.jstor.org/sici?sici=0021-8715%28197101%2F03%2984%3A331%3C134%3ACT%22AT%22%3E2.0. CO%3B2-N")

[242] Heda Jason. *age.* s. 134.

veya kişiye bağlı olma, coğrafi bir yere bağlı olma, gerçek kabul edilerek inanılma), efsaneyi diğer türlerden ayıran temel prensipleri teşkil eder ve efsane tanımında ortak olarak kabul gören nadir tespitler arasında yer alır. Bu nedenledir ki, Grimm kardeşlerin tanımı şimdiye kadar yapılan tanımların içinde en yaygın olan ve yeni tanımlarda temel olarak kullanılan bir tanımdır.

Efsane çalışmalarında sıkça başvurulan bir diğer tanım ise, yine masal araştırmalarıyla tanınan bir araştırmacıya, Max Luthi'ye aittir. Luthi, "*Märchen (masal) ve Sagen (efsane) öykünün iki temel olasılığıdır.*"[243] diyerek, masal ve efsanenin birbirine yakınlığını ve anlatım türleri içindeki yerlerini vurgularken, masal çalışmalarında neden efsanenin üzerinde bu kadar durma gereği hissedildiğini de açıklamaktadır**.**

Max Luthi, efsane ve masal mukayesesini şu şekilde ortaya koyar; "*Efsane derin ve sonsuz boyutluyken, masal sığ ve tek boyutludur. Efsanede kahraman, efsane olaylarının çekirdeği olan kendi tecrübelerinin etkisi altındadır.*"[244] Luthi, masal ve efsane türlerini mukayese ederken efsanenin "çok boyutlu"luğunu vurgulamaktadır. Tarih, din, inanç, gerçeklik gibi kavramlarla örülen efsanelerde; olağanüstülük, sanatsal bir üslup ve bazen de öğüt verme, örnek göstermeden örülü olan masallara göre birden daha fazla katmanın bulunması kaçınılmazdır. Luthi'nin efsaneyle ilgili tespitleri içerisinde;

---

[243] Linda Dégh. *age.* s. 36.

[244] Linda Dégh. *age.* s. 36.

"*Efsane kavramı, duygusal anlatımla, anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığını iddia eden, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl olduğunu düşündüren ve gerçekten haberdar olmayı isteyen, nesilden nesile sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekle sahip anlatım türünün adıdır*"[245] şeklindeki görüşü, tanımlar içerisinde belki de en dikkatte değer olanıdır. Çünkü bu tanımda efsanenin, başta masal olmak üzere diğer türlerden kolayca ayrılmasını sağlayan ve hem gerçek hem de gerçek olmama özelliklerini bir arada harmanlayan yapısına işaret edilmektedir. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse, sıklıkla karşılaştığımız "taş kesilen kız" ya da benzeri efsanelerde kıza benzeyen bir taş ve kızın (muhtemelen) başına gelen olayların gerçekliği, bize efsanenin gerçek olduğunu fısıldarken, "taş kesilme" gibi olağanüstü bir durumun asla yaşanamayacağını da biliriz. Buradaki olağanüstülük, masaldaki gibi "hem var hem yok olan" aslında asla gerçek olmayacağını bildiğimiz hayali bir durum değil, dini anlatmalardaki inanılması şart olan bir olağanüstülüktür. Bu şartlanma efsanenin kutsallığından çok, işaret ettiği tarihî olay, mekân, eşya, kişi gibi gerçekliklerden ve anlattığı olayın ya da verdiği dersin gerçekliğinden kaynaklanmaktadır. İnanma; olağanüstülüğün gerçekliğinden değil, örnek verilen hadisenin dinleyicinin de başına gelebilme olasılığından ve muhtemelen bu durumun korkunçluğundan kaynaklanır.

---

[245] Max Luthi. "Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı." Çev. Sevengül Sönmez, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003, s. 314.

Max Luthi'nin de işaret ettiği gibi efsanelerde "gerçeklik" ve "inanç"[246] efsanenin tanımlanmasında üzerinde durulan iki temel özelliktir. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer özellik de "korku" ve "cezalandırma" olmalıdır.

Efsanelere "korku" açısından yaklaşan ve efsane türünü işlevsel bir bakış açısıyla değerlendiren Lutz Röhrich ve Wilfred Buch'un efsane tanımını burada vermek uygun olacaktır. Lutz Röhrich, efsaneyi "*korkunun kültürel dili*" olarak tanımlamaktadır. Ona göre insanlar, "*endişelerini ve korkularını açıklamak, korkularının zalim gücünden kendilerini kurtarmak için*" efsaneler anlatırlar.[247] Efsanelerde korku, anlatmanın olmazsa olmaz bir parçası olmamakla birlikte, en hızlı yayılan efsanelerin korkuyla ilgili olduğunu da söylemek yersiz olmaz. Wilfred Buch'un efsane, masal ve korku ilişkisini vurgulayan görüşü de bu önermeyi desteklemektedir. Buch'a göre; *"Önce efsane sonra masal; insanın fikri ve ruhi kurtuluşunun iki adımı. Efsane, dünya görüşüne bağlı açıklamasıyla dünyanın karanlığını aydınlamaya, korkuyu atmaya yardım eder ve masal bu zorluğu ve zarureti de aşar, korkuyla daha oyun[s]u bir şekilde ilgilenir. Çünkü bu korku 'esasen' ortadan kalkmıştır."*[248] Röhrich ve Buch, efsane ve korku ilişkisini işlevsel bir yaklaşımla ele almış ve bir bakıma efsaneleri korkuyu ve endişeleri

[246] Efsane ve inanç ilişkisi, bu bölümün üçüncü kısmında müstakil bir başlık altında ele alınacağı için burada konuya kısaca değinilmekle yetinilmiştir.

[247] Linda Dégh. *age*. s. 37.

[248] Willfried Buch. "Masal ve Efsane Üzerine." Çev. Ali Osman Öztürk. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003, s. 312.

bertaraf etmek ya da korkunun etkisini azaltmak işlevine sahip olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Efsanelerin korkuyla kurulan bu işlevsel bağının sebebini, belki de, yine "inanç" kavramında aramak gerekir. Hemen bütün efsane tanımlarının üstünde birleştiği ortak özellik olan "inanma"nın, dinin kutsal kabul edilen inançlarına benzer bir inanma olması, tıpkı dini anlatmalarda olduğu gibi korkuyu da beraberinde getirmiş olmalıdır. Bununla birlikte insanın korku ve korkuya dair her şeye karşı olan bitmek tükenmez merakı da anlatmaları bu yönde tetiklemiş olabilir. Efsane ve korku ilişkisi, bu çalışmanın sınırlarını aşan ve üstünde müstakil olarak durulması gereken bir sorudur. Böylesi bir soru ancak, efsane metinlerinin sadece "korku" üzerine taranması ve bu yönde derlemeler yapılmasıyla cevaplandırılabilir.

Efsanenin tanımı üzerinde çalışan bilim adamları, masal gibi, efsaneyle ilişkili diğer türler üzerinde yapılan çalışmalardaki fikir ve yaklaşımlarından da faydalanarak efsanenin anlamını açıklamayı denemişlerdir. Efsaneyle ilişkili türlerin başında gelen mitlerle ilgili çalışmalar da efsane tanımı konusunda aydınlatıcı olmuştur. Efsaneyle pek çok ortak özelliğe sahip bir tür olan mitin tanımı, hem de mit ve efsanenin özelliklerinin mukayese edilmesi, efsane çalışmalarını teorik bakımdan etkilemiştir.[249] Bu nedenle, mitler üzerine çalışan teolog Mircea Eliade'nin efsane hakkındaki görüşleri dikkate değerdir; *"Efsane gerçeğin nasıl bir varlık kazandığını anlatır. Bu gerçek ister kozmos*,

[249] Türkiye'de 2001 yılına kadar yapılan Türk mitolojisi çalışmaları ve mit tanımları için bk. Pınar Dönmez-Fedakâr. *Türk Mitolojisi Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınların Bibliyografyası ve Bu Yayınların Analizi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ister ada, ister bitki, isterse insan olsun, nesnenin nasıl varlık kazandığı anlatılır. (...) Hakiki bir varoluşun yüce nedenini kutsal dünyada oluşumunu açıklar."[250] Eliade, burada efsanelerin etiyolojik özelliklerini vurgulamaktadır. Efsanelerin bir kısmında dünyanın, insanın, varlıkların, davranış ve toplumsal kuralların sebepleri, kaynakları ve ortaya çıkışı açıklanmaktadır. Bu nokta, efsanelerin mit ve dini anlatmalarla kesiştiği yerdir. Aynı zamanda efsanelerin kutsal kabul edilmelerinin de temel nedeni, her şeyin var oluşunu açıklayan kutsal bilgidedir.

Buraya kadar ele aldığımız tanımlar folklorun masal, mit vb. gibi farklı türlerini açılarken değinilmiş efsane tanımlarıdır. Bu nedenle hemen her tanım efsaneyi bir veya en fazla birkaç yönüyle ele almaktadır. Bu durum, efsane tanımını oluşturan bakış açısına, genellemeleri ortadan kaldıran bir seçicilik getirmekle birlikte, tek yönlü açıklamalardan oluşan kısır tanımları da doğurmaktadır. Bu noktada efsane çalışmalarıyla tanınan Linda Dégh'in türün bütün özelliklerini göz önüne alarak yaptığı şu tanımını değerlendirmek yerinde olacaktır; "*Efsane, başlıca halk bilimi formlarıyla anlatılabilecek bir masal, bir öykü, konuşmaya dayalı bir sanat (anlatım), sosyal bir olay, canlandırmalı bir tür, uyarıcıya bir masal yanıtı, kültürel evrensel, şiirsel bir türdür.*"[251] Burada efsaneler, tehdit edici koşullara insanın tepkisi, korku ve korkuyu yenme, psikolojik bir ihtiyaç olarak karakterize

---

[250] Mircea Eliade. *Kutsal ve Dindışı.* Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1991, s. 77.

[251] Linda Dégh. *age*. s. 24.

edilmiştir. Efsanenin yapı bakımından nesir anlatma olduğunu vurgulayan tanımın genel bir ifadeden ibaret olduğu görülmektedir.

Linda Dégh tarafından kabul gören bir diğer tanımda efsane; yapı, konu ve işlev bakımından en genel şekliyle şöyle tanımlamaktadır; "*Halk hikâyesi, saf ve eleştiremeyen halk bilimi, halk didaktiği, bilgelik ve felsefe, gerçek dünyanın fantastik yansıması, din ve mitoloji, bilinçli ya da bilinçsiz fikirlerin yansıması, toplumsal belirsizliklere karşı ortaklaşa tepki, anlatımın açık biçimi, anlatımsal yeterlilik, sembol sistemi, sitil, biçim ve estetikler.*"[252] Son derece kapsamlı olan bu tanımın, elbette efsanenin hemen her özelliğine değindiği için, pek çok bilim adamı tarafından kabul gördüğünü belirtmemiz gerekir. Söz konusu tanım, halk bilimi araştırmalarında pratik amaçlara hizmet edecek kadar geniş kapsamlı olmakla birlikte, efsanenin temel özelliklerinin bir arada değerlendirildiği bir tanımdır.

Efsane tanımıyla ilgili çalışmaların başlangıcını oluşturan ve bu konudaki en önemli ortak kararların alınmasını sağlayan kuşkusuz "Folk Narrative Research" (Halk Anlatması Araştırması) kongreleridir. Dünyadaki efsane çalışmalarına yön veren bu toplantılardan burada kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

1930'lara kadar efsane, incelenmeye değer ciddi bir anlatım türü olarak görülmemiş, daha çok masal gibi fantastik dünyaya ait olduğu düşünülmüştür. Efsanenin bir tanımı olmadığı için sınıflandırması da yapılmamıştır. Bu ihtiyaç, ilk olarak 1959'daki uluslararası "Folk

[252] Linda Dégh. *age*. s. 24.

Narrative Research" (Halk Anlatması Araştırması) kongresinde dile getirilir. Wayland Hand, bir komite kurularak Avrupa ve Amerikan halk efsanelerinin sınıflandırılmasını önerir. Efsane komisyonu 1962, 1963 ve 1966'da toplanır.[253] Her üç toplantı sonunda, uluslararası bir indeks oluşturacak ulusal efsanelerin toplanması ve sınıflandırılmasını planlamak ve bir bölgesel çalışma alanı kurulmasını sağlamak açısından çok verimli geçer. International Society of Folk Narative Reserch (Uluslararası Halk Anlatıcıları Araştırma Derneği), Kısa Ömürlü Efsane Komisyonu'nun (Short-Lived Legend Commission) büyük teorik ve metodolojik girişimleri kesinlikle küçümsenemez. Komisyon, kendisini ilgilendiren bilimsel arşivlerdeki geleneksel efsane malzemelerini, Grimm kardeşlerin tanımladığı gibi tanımlar ve bu girişim çok geçmeden toplumun ilgisini çeker.

Günümüzde Avrupa ve Amerika'da üzerine pek çok araştırma yapılmış olan ve geniş çevrelerin ilgisini çeken "şehir efsanesi" terimini, gazeteler, dergi makaleleri, korku filmleri ve popüler bilim kitapları geniş halk kitlelerine yayar ve bu terim, her gün kullanılan bir ifade haline gelir. Uzman grupları, "yeni efsane türleri", "şehir" ya da "çağdaşlaşma" gibi konuları açıklamak için profesyonel toplantılar ve özel seminerler düzenler. 1969'daki "American Folk Legend A Symposium (Amerikan

[253] 1963 yılında Budapeşte'de yapılan "Halk Anlatması Araştırması" (Folk Narrative Research) kongresinde varılan ortak sonuçta açıklanan efsane tasnifine Pertev Naili Boratav'ın *100 Soruda Halk Edebiyatı* adlı kitabında yer verildiğini ve Türkiye'de bugüne kadar yapılan efsane çalışmalarının çoğunda bu tasnifin kullanıldığını belirtmek gerekir. Söz konusu tasnif, bu bölümün ikinci kısmında ele alınacaktır.

Halk Efsanesi: Sempozyum)"nda efsanelerin yeni derleme yöntemleri ve efsanenin alt kategorileri açıklanır.[254]

"Folk Narrative Research" kongrelerinin bir devamı olarak 1969 yılında UCLA Üniversitesi tarafından ABD'de düzenlenen "Amerikan Efsane Sempozyumu"nda sunulan görüşler arasında Robert A. Georges, Herbert Halpert, Linda Dégh ve Alan Dundes'in önerileri dikkat çekicidir. Linda Dégh, bu sempozyumda sunduğu bildirinin girişinde efsanenin tanımı, tarifi ve tasnifinin zorluğunu vurgularken,[255] Alan Dundes, efsane araştırmacılarının derlenmiş ya da derlenmesi gereken sonsuz anlatmalarla uğraşması ve bu anlatmaları kılı kırk yararcasına tasnif etmesi gerektiğini vurgular. Bu sebeplerden dolayı Dundes, efsanelerin, folklor araştırmalarının en dokunulmamış kısmını oluşturduğu tespitini yapar.[256] Robert A. Georges, "The General Concept of Legend: Some Assumptions to be Reexamined and Reassessed (Efsane Kavramının Geneli: Bazı Varsayımların Yeniden Değerlendirilmesi ve Şüphelerin Yeniden Giderilmesi)" adlı bildirisinde, efsanenin temel özelliklerini ayrı ayrı ele alarak vurgular. Bu özellikleri

---

[254] Linda Dégh. *age.* ss. 26-27.

[255] Linda Dégh. "The Belief Legend in Modern Society: Form, Function, and Relationship to Other Genres (Modern Toplumda İnanç Efsanesi: Şekil, İşlev ve Diğer Türlerle İlişkisi)" *American Folk Legend A Symposium (Amerikan Efsane Sempozyumu).* Editör: Wayland D. Hand, California: University of California Press, 1971, s. 55. Linda Dégh'in "inanç efsanesi" konusunda görüşleri için ayrıca bk. Linda Dégh. "What Is A Belief Legend? (İnanç Efsanesi Nedir?)" Folklore, S. 107, 1996, ss. 33-46.(Makaleye http://links.jstor.org/sici?sici=0015-587X(1996)107%3C33%3AWIABL%3E2.0.CO%3B2-7 adresinden de ulaşılmaktadır.)

[256] Alan Dundes. "On the Psychology of Legend (Efsanenin Psikolojisi Hakkında)" *American Folk Legend A Symposium (Amerikan Efsane Sempozyumu).* Editör: Wayland D. Hand, California: University of California Press, 1971, s. 21.

bir araya getiren yazar efsaneyi, "*uzak veya yakın geçmişte meydana geldiğine ve anlatıcısı ve dinleyicisi tarafından gerçek olduğuna inanılan anlatmalardır*"[257] şeklinde tanımlamaktadır. Burada efsanenin tarihî bir gerçeklikle bağdaştırılması, geçek kabul edilerek inanılması ve sözlü yaratma olması özellikleri vurgulanmıştır. Söz konusu temel özellikler yukarıda ele aldığımız ve Grimm kardeşlerden beri yapıla gelen tanımların pek çoğunda görülen ortak özelliklerdir. Georges'in tanımında ve bu tanıma ulaşmadan önce vurguladığı özellikler içinde efsanelerin kişi, olay ya da mekâna bağlı anlatmalar olması özelliğinin vurgulanmamış olması ise dikkat çekicidir.

Efsanelerin yaratıldığı toplumun genç üyeleri artık çevrelerinde neyin tehlikeli neyin yararlı olduğunu kendi tecrübeleriyle öğrenmek zorunda değildiler. Onun yerine eski kuşakların kolektif tecrübelerine dayanarak hatalarını tekrar etmekten belki de kurtulabilirler. Bu nedenle, efsaneler sadece gerekli ve faydalı bilgi taşır.[258]

Efsanelerde ahlakı, toplumsal düzeni korumaya yönelik olarak, insanlık, doğruluk, dürüstlük, cesaret, fedakârlık, cömertlik ve iyilikseverlik gibi ahlakî davranışlar ve değerler yüceltilir. Efsanelere

---

[257] Robert A. Georges, "The General Concept of Legend: Some Assumptions to be Reexamined and Reassessed (Efsane Kavramının Geneli: Bazı Varsayımların Yeniden Değerlendirmesi ve Şüphelerin Yeniden Giderilmesi)" *American Folk Legend A Symposium (Amerikan Efsane Sempozyumu).* Editör: Wayland D. Hand, California: University of California Press, 1971, s. 4.

[258] Linda Dégh'in "inanç efsanesi" konusunda görüşleri için ayrıca bk. Linda Dégh. "What Is A Belief Legend? (İnanç Efsanesi Nedir?)" Folklore, S. 107, 1996, ss. 33-46. (Bu makaleye http://links.jstor.org/sici?sici=0015-587X(1996)107%3C33%3AWIABL%3E2.0.CO%3B2-7 adresinden de ulaşılmaktadır.)

konu olan coğrafya; kaya, dağ, taş, göl, ova, bina vb. gibi mekânlar ile insan arasında sahiplenici bir ilişki kurulur. Bir yandan coğrafya vatan olurken, öbür yandan efsanenin sihirli değneğinin değdiği her obje bir anlam kazanır, manevîleşir. Artık o kaya ve taş gelişigüzel, sıradan bir kaya değildir; bir hikâyesi vardır, gelin kayası yahut ağlayan kayadır.[259]

Buraya kadar ele aldığımız tanımları yapan bilim adamlarının pek çoğunun bakış açısını etkileyen Fin folklor araştırmacısı Lauri Simonsuuri'nin aşağıda yer verilecek olan efsane tanımı, üzerinde en çok hem fikir olunan tanımlardan biridir. Ünlü efsane araştırmacısı Linda Dégh'in de belirttiği gibi, tanım ve tasnif konusunda belirleyici rol oynayan Lauri Simonsuuri efsaneyi şu şekilde tanımlamıştır; "*Efsane, bir insan, bir görüş, ya da kesin bir zamana ve mekâna sahip bir olay hakkında yayılmış söylenceleri yâd etmektir. Efsane; açıklık, kesinlik ve varsayılan gerçeğin özetini içerir. Bu gerçek, inandırıcı ve öğretici bir şekilde açıklanır. [Bağlayıcı bir] mekândan bahsetmesine rağmen anlatma büyük kitlelerce bilinir.*"[260] Bu tanımın efsanenin temel özelliklerini belirleyen ve vazgeçilmez unsurlarını ihtiva ettiği için, efsane konusunda yapılacak çalışmaların belirli konulardaki özel talepler hariç, genel olarak efsanenin diğer türlerden ayrılıp, temel özeliklerinin

[259] Kenan Erdoğan. "Şiir-Efsane-Menkıbe İlişkisi ve Niyâzî-i Mısrî'nin Menkıbelerine Göre Bazı Şiirlerinin Hikâyesi." Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.: 1, S. 1, 2003, ss. 37-52.

[260] Linda Dégh. *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre (Efsane ve İnanç: Folklor Türlerinin Diyalektiği).* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001, s. 40.

belirlenmesinde ve özellikle metinlerin tasnif edilmesinde faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bu noktada, Batı dünyasındaki çalışmalara nazaran çok daha kısa bir geçmişe sahip olan Türkiye'deki efsane araştırmalarına yön veren çalışmaları ve tanımları değerlendirmek yerinde olacaktır.

Türkiye'de yapılan ilk efsane tanımı Ziya Gökalp'a aittir. Gökalp, mitler konusunda "*Üstureler, ilahlara taaluk eden maceralardır*"[261] demektedir. Gökalp, mitleri kastederek yaptığı bu tanımın hemen ardından "menkıbe"ye değinmekte ve menkıbeyi; "*Menkıbeler de kahramanlara yani nim-ilahlara isnad olunan sergüzeştlerdir*"[262] şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca, mit ve menkıbe arasındaki farkın, anlatmanın tanrıları ya da insanları konu almasından kaynaklandığı vurgulanmıştır. Bu tanım, efsane ve menkıbenin tam olarak birbirinden ayrılması bakımından eksik kalmakta, fakat efsane konusuna değinen ilk çalışma olması nedeniyle önem taşımaktadır.

"Mit", "menkıbe", "efsane", "masal" ve "destan" tanımlarının Batı dünyasındaki pek çok çalışmada iç içe girdiğini, hatta karıştırıldığını daha önce belirtmiştik. Aynı problem Türkiye'de yapılan çalışmalarda da görülmektedir. Örneğin; içerdiği efsane metinleri ve motifleri bakımından en zengin çalışmalar arasında yer alan Bahaeddin Ögel'in "Türk Mitolojisi" adlı eserinde yer alan; "*Tarihte adı geçmeyen, artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler, mitolojinin kadrosuna*

[261] Ziya Gökalp. *Türk Töresi.* Hzl. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 7.

[262] Ziya Gökalp. *age.* s. 7.

girer. Tarihte yaşadıklarını bildiğimiz kişilere ait efsaneler ise destan, yani 'legende'dir."[263] şeklindeki ifadesinde, "destan" "efsane" ve "mit" terimlerinin tanım ve tasnif bakımından birbirine karıştığı görülmektedir. Söz konusu karışıklığın efsanenin, diğer sözlü halk bilgisi türlerinin içinde yer alması ve inanç, tarihî kişi ve olaylara bağlılık, coğrafi mekânlarla ilişki ve kutsallık gibi özelliklerinin diğer türlerle ortak olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Böylesi bir sorunun, Ziya Gökalp ve Bahaeddin Ögel'in çalışmaları gibi Türkiye'de efsane konusunda yapılan hemen hemen ilk çalışmalarda çözülmesi ise elbette mümkün değildir. Kaldı ki, efsanenin tanımı meselesi bugün de aynı derecede cevaplanması zor bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ögel ve Gökalp'tan sonra efsane tanımı meselesine eğilen Pertev Naili Boratav'ın; "*Efsanenin başlıca niteliği, inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir. (...) Başka bir niteliği de düz konuşma diliyle ve her türlü üslup kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen kısa bir anlatı oluşudur.*"[264] şeklindeki tanımında, efsanenin masaldan ayrılan özellikleri, genel olarak efsaneyi tanımlamakta kullanılmıştır. Bu tanımda yer alan unsurların, efsaneyi sadece masaldan değil, diğer anlatmalardan da ayırmak için işlevsel olarak kullanılabileceği görülmektedir.

Şükrü Elçin ise efsaneyi "*İnsanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirden itibaren, aynı coğrafya, muhit veya kavimler*

---

[263] Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi.* İstanbul: MEB, 1971, s. 5.

[264] Pertev Naili Boratav. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995, s. 98.

arasında doğup gelişen, zamanla inanç, âdet, an'ane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masal"[265] olarak tanımlar. Nesir anlatma olması nedeniyle çoğu zaman masallarla birlikte derlenen efsanelerin, Batı'da yapılan ilk çalışmalarda masalın alt türü kabul edildiğini daha önce belirtmiştik. Elçin'in tanımında da, efsaneyi bir tür masal olarak tanımlayan bakış açısı görmekteyiz. Söz konusu tanımı değerlendirirken, bugün efsanenin masaldan ayrı, müstakil bir tür olarak kabul edildiğini hatırlamak gerekmektedir. Elçin, efsanenin diğer türlerden ayrılmasını sağlayan özelliklere dayanan bir tanımını oluşturmayı denemiş, olağanüstü motifler barındıran nesir bir anlatma olması dolayısıyla efsaneyi "bir çeşit masal" olarak tanımlamayı tercih etmiş olmalıdır.

Türkiye'de yapılan efsane çalışmalarının ilk döneminde efsane ve masal bir bütün kabul edilmelerine karşı, son dönemde yapılan çalışmalarda yer alan efsane tanımları, genellikle, efsanenin masaldan farkı üzerine kurulmaktadır. Türkiye'de yapılan son dönemdeki efsane araştırmalarının önde gelen isimlerinden Saim Sakaoğlu efsaneyi tanımlamak yerine özelliklerini sıralamayı tercih etmiştir. Sakaoğlu'na göre efsane, inandırıcılık ve olağanüstülük özelliği olan, belirli bir şekli olmayan, konuşma diline yer veren, şahıs, yer ve hadiseler hakkındaki kısa anlatmalardır.[266]

---

[265] Şükrü Elçin. *Halk Edebiyatına Giriş.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 314.

[266] Saim Sakaoğlu. *Efsane Araştırmaları.* Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 10.

Türkiye'deki efsane araştırmalarının önde gelen bir diğer ismi Bilge Seyidoğlu ise, efsaneyi tanımlarken Boratav'a benzer bir şekilde efsanenin özelliklerinden yola çıkmıştır. Seyidoğlu'nun tespit ettiği özellikler şunlardır; "*Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler efsanenin gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar. Bu gerçek objektif bir gerçek değildir. Efsaneyi nakledenler ve dinleyenler efsanedeki olayların gerçekten olmuş olduğuna inanırlar. (...) Efsaneler kısa anlatı türleridir. Bir veya bir kaç motif ihtiva ederler. (...) Gerçeklik unsurunun yanında olağanütülük ve kutsallık da sahip olduğu unsurlardır. Bir efsanenin temelinde inanç mutlaka vardır, fakat diğer özelliklerin bir veya bir kaçı mevcuttur. Efsaneler tarihî devirler içinde teşekkül etmişlerdir. Konusu bir olay, tarihî veya dinî bir şahsiyet yahut bir yer olabilir. (…) Efsanelerde (legend) kahramanların olağanüstü güçleri vardır; fakat tanrı veya yarı tanrı değillerdir. (...) Efsaneler günümüzde oluşabilir ve tarih sahnesine çıkabilirler.*"[267]

Boratav, Sakaoğlu ve Seyidoğlu'nun tanımlarında efsanenin yapı, konu ve icra bakımından özelliklerinin vurgulandığı görülmektedir. Bu çalışmalardaki tanımların, Türkiye'deki diğer araştırmacılar tarafından benimsendiği ve kendilerinden sonra yapılan araştırmalara teorik zemin hazırladıklarını belirtmemiz gerekir. Bu nedenle dikkate değer olan bu üç tanımda yer verilen ve bizim de çalışmanın inceleme kısmında tespit

[267] Bilge Seyidoğlu. *Erzurum Efsaneleri.* İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1997, ss. 13-14; *Türk Dünyası El Kitabı.* C. 3 (Edebiyat-Türkiye), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, s. 417; *Türk Dünyası Edebiyat Tarihî.* C. 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002, s. 1.

etmeye çalışacağımız özellikleri yeniden gözden geçirmekte fayda görüyoruz. Bu tanımlarda yer alan efsanenin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz; Efsaneler, *yapı bakımından* "kısa anlatmalar olma", "bazen, 'şundan duyduğuma göre', 'bu gerçekten olmuş' vb. gibi başlangıç formellerine sahip olma" ve "sözlü geleneğin ürünü olan nesir anlatmalar olma"; *içerik bakımından* "bir olay, tarihî veya dinî bir şahsiyet yahut bir yeri konu edinme", "gerçeklik unsurunun yanında olağanüstülük ve kutsallık özelliğine de sahip olma", "insan veya yarı tanrıları konu edinme", "günümüzde de oluşabilme", "dünyanın bugünkü şeklinden bahsetme"; *icra bakımından* "profesyonel anlatıcı tarafından anlatılması şart olmamakla birlikte, iyi efsane anlatmasıyla "güngörmüş", "bilgili" ve "yaşlı" gibi sıfatlarla anılan kişiler tarafından anlatılması makbul olma", "belirli bir anlatım yeri ve zamanı olmamakla birlikte, daima uygun bir sosyal şart ve çevreye bağlı olarak anlatılma" ve "anlatıcı ve dinleyici tarafından gerçek üzerine kurulduğuna inanılma"; *işlev bakımından* "öğüt verme, örnek gösterme", "toplumsal kural ve davranışları öğretme ve uygulamaya yönlendirme", "toplumca hoş karşılanmayan tutum ve davranışları yasaklama ve bunlardan caydırma", "dünya, evren, insan ve diğer canlılar, maddeler, toplumsal olgu, davranış ve kurallar ve sosyal kurumların kökeni ve işlevi hakkında açıklayıcı bilgi verme" özelliklerine sahiptir.

Sonuç olarak, efsane türünün tanımlanması sorununun yaklaşık 200 yılı bulan geçmişini ve bu konuda Batı dünyası ve Türkiye'de yapılan çalışmalar hakkındaki değerlendirmelerimizi yeniden gözden geçirmekte fayda vardır. Buraya kadar ele aldığımız tanımlar

göstermektedir ki; "*Halk biliminin türlerinin tanımlanması da, en az halkbiliminin tanımı kadar, bu karmaşadan kötü etkilenmektedir.*"[268] Bu tespiti başka bir ifadeyle açıklamak gerekirse, bir halk bilimi türü olarak efsanenin tanımlanması meselesi, halk bilimi araştırmacılarının bugün dahi en temel sorun olarak kabul ettiği halk biliminin tanımlanması meselesinden farklı değildir.[269]

Efsanenin tanımlanması hakkında yukarıda sıralanan tanımlar arasında birebir örtüşme olmamasına rağmen, tanımları oluşturan pek çok özelliğin ortak olması nedeniyle, tanımların da birbirleriyle ilişki içinde oldukları görülmektedir. Yukarıda "yapı", "içerik", "işlev" ve "icra" bakımından sıralamaya çalıştığımız bu ortak özellikler nedeniyle, efsane tanımlarının pek çok çarpıcı benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Aynı zamanda, tanımı yapan araştırmacının kişisel ilgi alanları ve bu alanlara bağlı olarak tanıma eklenen farklı bileşenler nedeniyle de söz konusu ettiğimiz tanımlar çeşitlilik göstermektedir.

Yukarıda sıralanan tanımlar içinde, efsane araştırmaları için yararlı olduğunu ve diğer araştırmacılar tarafından benimsendiğini vurguladığımız tanımların çoğu, efsanenin mümkün olduğu kadar çok özelliği bünyesinde barındırdığını ve onu tanımlamaya "özellikleri sıralamak" şeklindeki bir bakış açısıyla odaklandığını söyleyebiliriz. Tanımlar arasında az ya da çok farklılık olmasına rağmen, efsanenin,

---

[268] Linda Dégh. *age*. s. 34.

[269] Halk, halk bilimi ve halk bilgisi tanımlarının efsane tanımına paralel ve onunla ilişkili serüveni için bk. Metin Ekici. "Halk, Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme." E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 3, İzmir: 1999, ss. 183-191.

yukarıda sıralamaya çalıştığımız özelliklerinde dikkate değer bir değişme olmaz.

Bu noktada Fin folklor araştırmacısı Lauri Simonsuuri'nin efsanenin temel özelliklerini belirleyen ve vazgeçilmez unsurlarını ihtiva eden tanımının, bu kısımda tanımlara getirdiğimiz eleştirilerden kısmen muaf olabildiğini vurgulamamız gerekir. Efsane tanımı konusunda üzerinde en çok hem fikir olunan tanımlardan biri olan ve efsanenin tanımı ve tasnifi konusunda belirleyici rol oynayan Lauri Simonsuuri'nin tanımının çalışmamızın teorik zeminine ışık tutacağını belirtmek istiyoruz.

Türk Dünyasında ve Karakalpaklarda Efsane

Buraya kadar ele aldığımız kısımda yer verilen Batı dünyasında yapılan efsane araştırma ve incelemeleri, başta Türkiye olmak üzere bütün dünyadaki efsane araştırmalarına yön vermesine rağmen, özellikle Türk dünyasında yapılan çalışmalara değinmeden önce, Ruslar tarafından yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vermeyi uygun buluyoruz. Rusların efsane tanımları hem dünya efsane çalışmalarını etkilemiş olması, hem de özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki çalışmaların zeminini oluşturması bakımından dikkate değerdir.

Bu kısımda öncelikle Sovyetler Birliği dönemindeki Rus bilim adamları tarafından yapılan çalışmalarda yer alan efsane tanımları değerlendirilecek, ardından Türk dünyasındaki tanımlar tartışıldıktan sonra, Karakalpak bilim adamlarının efsane tanımları müstakil olarak ele alınacaktır. Rus bilim adamları efsane kavramını "predaniye" ve "legenda" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. "Legenda" terimi, Büyük

Sovyet Ansiklopedisi'nde "*Latince'den girip okunması gerekli olarak çevrilen legenda, daha çok dini konulu olup masalımsı anlatı türüdür.*" şeklinde açıklanmaktadır. "Predaniye" terimi ise; "*Halkın tasavvurlarını yansıtan tabiî, coğrafi, tarihî ve farklı geleneklerle ilgili şiirsel halk sanat ürünüdür. Masaldan farklı olarak predaniye'de yer alan hayali olaylar bile anlatıcı tarafından gerçek olarak sunulmaktadır*" şeklinde verilmiştir. Bununla birlikte, Rus bilim adamlarının, efsaneleri "legenda" ve "predaniye" olmak üzere ikiye ayırması konusunda tam bir fikir birliği içinde olmadıklarının belirtilmesi gerekir.[270]

Rus bilim adamlarının efsaneyi dini özellikler taşıması bakımından ikiye ayırdıkları görülmektedir. Dini motifler içeren anlatmaları, "menkıbe"ye benzer şekilde, farklı bir terimle adlandırmışlardır. Burada "legendus" teriminin Latincede Hıristiyan azizlerin bayram günlerinde, kutsal ayinlerde okudukları, azizlerin hayatlarını anlatan bir anlatıya karşılık geldiğini hatırlatmakta yarar vardır.[271] Bu sınıflandırma göz önüne alınarak, Rus bilim adamlarının Hıristiyan dünyasının efsaneye bakış açısını benimsedikleri söylenebileceği gibi, Hıristiyan dünyası dışındaki çalışmaların bazılarında da benzer bir bakış açısıyla yapılmış sınıflandırma görülmektedir.

---

[270] Aygerim Diykanbaeva. *Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin*). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 48 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

[271] *Folklore, An Ancyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Musıc And Art. age. s.* 485; Saim Sakaoğlu. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tıp Katalogu.* Ankara*:* KBMİFAD Yayınları, 1980, s. 4.

Rus bilim adamlarının efsane araştırmalarına ve dünyanın pek çok ülkesinde efsane metinlerine yer veren "Mifı Naradov Mira" (Dünya Halklarının Mitleri) ansiklopedisindeki efsane maddesinin yazarı G. A. Levinton efsaneyi; *"(…) tarihî, mitolojik veya tarihî zamanda oluşan, doğru olarak kabul edilen, bünyesinde fantastikliği, doğaüstülüğü birleştiren folklor eserlerinin bir bölümü*"[272] şeklinde tarif eder. Buradaki açıklamanın bir tanımdan çok, sadece efsanenin temel özelliklerini vurgulamayı amaçlayan, efsane hakkında kısa ve genel bir değerlendirme olduğu söylenebilir.

Rus bilim adamlarının efsane tanımını, inanç unsuru taşıması, tarihî olay, kişi veya mekânlara bağlı olması, gerçek kabul edilmesine rağmen olağanüstü motifleri de barındırması özellikleri üzerine kurdukları görülmektedir. Bu özellikler, çok uzun süre Rus bilim adamlarının takipçisi olmak zorunda kalan Orta Asya Türk boylarındaki efsane çalışmalarında da kabul edilen özelliklerdir.

Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının ortaya koyduğu efsane tanımlarının ışığında, Türk dünyasındaki efsane tanımlarını incelediğimizde, Türk dünyasındaki bilim adamlarının Moskova'da yapılan çalışmalardaki görüşleri benimsedikleri ve bu çalışmaların yakın takipçileri oldukları görülür.

Azerbaycan'da yapılan efsane çalışmalarında, özellikle metin yayımı bakımından önemli sayıda eser vermiş olan Sendik Paşayev,

---

[272] Muvaffak Duranlı. *Yakut Efsaneleri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 7 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

efsaneyi şöyle tanımlamıştır; "*Efsanelerin yaratıcısı olan halk ayrı ayrı hadiselerin, meselelerin uzağında tarihî gerçeklerin bozulup bozulmamasına, belirli olarak tahrip edilmesine dikkat etmese de, sanatsal söyleyişin gerçekliğine tamamen sadık kalır.*"[273]

Bu tanımda efsane ve tarih ilişkisi üzerinde durulmuş ve efsanenin özünde mutlaka tarihî bir bilginin saklandığı, fakat bu bilginin sanatsal ifadeleri oluşturan olağanüstülüklerle sarıldığı vurgulanmıştır. Paşayev, tarih ve efsane ilişkisi üzerine *"Şüphesiz ki, efsane tarih değildir, fakat efsane tarihle ilişkisiz de değildir. Onda ya gerçeğin özü ya da herhangi bir izi yaşamaktadır."*[274] demektedir. Yazar, bir başka çalışmasında yer alan efsane tanımında; "*(…) geçmişimizin bir parçasını bulabiliriz. Bu parçalar ise tarihimizin kaybolmuş, unutulmuş, sayfalarını öğrenmek için pek çok malzeme verir.*"[275] diyerek, efsaneyi, tarih penceresinden tanımlamayı tercih etmiştir.

Efsane, "Edebiyatşinaslık Terimleri Lügati"nde ise şöyle tanımlanmaktadır; "*Efsanede tahkiyenin esasında mucizeli, fantastik bir olay vardır ve onun kuruluşunu, tip ve tasvir vasıtaları sistemini belirler.*"[276] Olağanüstü motifler barındıran efsane metinlerinin, buna rağmen gerçek kabul edilmesi ise, "Azerbaycan Halk Efsaneleri" adlı çalışmada şu şekilde açıklanmaktadır; "*Efsane, şifahi halk hikâyesi olup,*

---

[273] Y*urdumuzun Efsaneleri*. Hzl. Sednik Paşayev, Bakü: Gençlik, 1976, s. 3.

[274] *Yaşayan Efsaneler.* Hzl. Sednik Paşayev, Bakü: Gençlik, 1973, s. 3.

[275] *Yaşayan Efsaneler. age.* s. 3.

[276] *Azerbaycan Halk Efsaneleri.* Hzl. Sednik Paşayev, Bakü: Yazıcı, 1995, s. 5.

onun esasını fantastik tipler veya tasavvurlar teşkil eder ki, bunu anlatıcı ve dinleyici gerçek bir hadise gibi kabul ederler."[277]

Azerbaycan folklor araştırmacıları efsanenin, folklor türleri içinde en çok "mit" (Azerbaycan Türkçesindeki kullanımıyla "esatir") ve "rivayete" yakın olduğunu vurgulamaktadırlar. Rivayet, daha çok gerçek hayat hakkındaki anlatmalardır. Efsane, rivayetten farklı olarak fantastiktir ve efsanede geçmişten bahsedildiği gibi, şimdiden ve gelecekten de bahsedilir. Efsanenin esatirden farkı ise, tarihî olayları ve insanın tabiatla mücadelesini ve medeniyetin ilk keşiflerini konu edinmesidir. Esatirden farklı olarak, efsanede daha çok gerçeklik vardır.[278]

Azerbaycan bilim adamlarının, takipçisi oldukları Rus bilim adamları gibi, efsane ve tarih ilişkisi üzerinde durdukları görülmektedir. Rus araştırmacı V. Belinski, tarihin bazı yönlerinin, hatta bazı önemli olayların efsanede ifade edildiğini belirtir.[279] Azerbaycan bilim adamları da efsaneyi tanımlarken içerdiği tarihî unsurlardan ve gerçek kabul edilmesinden yola çıkmışlardır.

Tataristanda yapılan efsane araştırmalarında ise "legenda" terimi kullanılmaktadır. Tanınmış Tatar folklorcu Fatih Urmançeyev, Tatar efsanelerini konu edindiği çalışmasında efsaneyi; "*fantastik mucizevî*

[277] *Azerbaycan Halk Efsaneleri. age.* s. 5.

[278] *Azerbaycan Halk Efsaneleri. age.* ss. 5-6.

[279] *Azerbaycan Halk Efsaneleri. age.* s. 6.

olayların anlatıldığı halk anlatması" [280] şeklinde tanımlamaktadır. Urmançeyev, efsanede hayali olaylarla gerçek hayatta yaşanmış olayların bir arada yer aldığını ve bu özelliğin onu hayali unsurlar barındıran diğer anlatmalardan ayırdığını belirtir.

Türkmenistan'daki folklor çalışmalarında "rovayat" veya "legenda" olarak adlandırılan efsane türü; "*Bir tarihî olay veya şahısla bağlantılı masal özellikleri gösteren anlatma*"[281] şeklinde tanımlanır. Türkmen efsanelerinin konuları, tarihî olaylar, şahsiyetlerin hayatları, sanat eserleri ve mekânlar, kavim ve ulusların ortaya çıkışıdır.[282]

Özbekistan'da yapılan folklor çalışmalarındaki efsane tanımlarını değerlendirdiğimizde ise, Özbek folklorcuların da Rus bilim adamlarıyla hemfikir olduğu görülmektedir.

Özbek folkloru ile ilgili ilk çalışmaları yapan ve Özbek folklor çalışmalarının kurucusu olarak bilinen Hadi Zarifov efsane türünü şu şekilde tanımlamıştır; "*Herhangi bir tarihî olay ya da vakıayı veya bunlar gibi halk tarafından oluşturulmuş vakıa veya olayı, hayali bir şekilde aksettiren bedii eser.*"[283]

Halk edebiyatındaki nesir türler hakkında hazırladığı çalışmalarıyla tanınan Özbek bilim adamı Kamilcan İmamov, "Özbek

---

[280] *Rivayatlar Hem Legendalar.* Redaktör. F. Urmançeyev-C. H. Kelimullin, Kazan: Megarif, 2001, s. 25.

[281] M. Köseyev-B. Şamıradov-O. Yazımov-N. Çarıyev. *Edebiyat.* Aşgabat: Magarif, 1985, s. 32.

[282] *Türkmen Folkloru Hezirki Zamanda.* Hzl. K. Seyitmuradov-Ş. Halmuhammedov, Aşgabat: Ilım, 1976, s. 162.

[283] *Özbek Sovyet Ansiklopedisi*. C. 1. Taşkent, 1971, s. 573.

Halk Prozası" (Özbek Halk Nesri) adlı eserinde, efsaneyle ilgili görüşlerini; "*Efsane, hem hayali olarak oluşturulmuş olay ve kahramanları hem de tarihî gerçekler ve olayları hayali ve hayati uydurmalar çerçevesinde hikâye eden bedii eser olarak kabul edilmektedir.*"[284] şeklinde ifade etmiştir.

Kamilcan İmamov, aynı eserde efsaneyi şöyle tanımlar; "*Efsane, uydurma veya gerçek vakıalardan meydana gelen olayları, hayali uydurmalar vasıtasıyla hikâye eden bedii eser, aynı zamanda halkın en eski tarihî, kültürü, örf ve adetleri, dünya görüşünün çeşitli cephelerini öğrenmek için çok önemli bir malzeme vazifesini görmektedir. O (efsane), iptidai insanın tefekkürünü, arzu-ümitlerini ve his ve duygularını yansıtan estetik bir kategoridir. Efsanelerin tematik yönü, şekil ve mazmunu rengârenktir, fakat temel fonksiyonu haber verme ve kısmen de zevk vermeden ibarettir. Bazen bildirme şeklinde oluşturulmuş efsanelerde haber verme güçlü, bedii fonksiyon ise çok zayıf olmaktadır.*"[285]

Kamilcan İmamov; bir başka çalışmasında ise, "*Efsane, saf informativ (haber verime) vazifesi gören epik bir tür olup, halkın kökeni, o veya bu toponominin (yer adı) ortaya çıkışı ve benzer olarak cemiyet ve*

---

[284] Kamilcan İmamov. *Özbek Halk Prozası(Özbek Halk Nesri).* Taşkent: Fan Neşriyatı, 1981, s. 66.

[285] Kamilcan İmamov. *age*. s. 68.

tabiattaki olayları öğrenmede nadir bir kaynak olarak büyük bir bilimsel ve ameli öneme sahiptir."[286]

Özbek bilim adamlarından Umrzak Cumanazarov, efsanenin işlevlerine dayalı tanımında; "*Efsaneler esasen informatif (haber verme) fonksiyonunu yerine getirir, fakat onlarda estetik fonksiyon ikinci planda yer alır. Bu nedenle, halk yaratıcıları ve icracıları arasında profesyonel efsane anlatıcıları bulunmamaktadır. Bu tür oldukça geniş bir anlatıcı kitlesi tarafından icra edilme özelliğine sahiptir.*"[287] demektedir.

Kırgız efsane araştırmalarında ise terim, tanım ve tasnif konusunda karışıklık olduğu görülmektedir. Kırgız bilim adamları, Rus bilim adamlarını takip ederek, efsane kavramının karşılığı olarak "legenda" ve "ulamış" (Rusça predaniye) terimlerini kullanmaktadırlar.

Efsanenin, "legenda" ve "ulamış" olarak iki gruba ayrıldığını savunan bilim adamlarına göre; " (…) *ulamışa herhangi bir açıklama veremeyiz. Fakat onun tür özellikleri belirlenmiştir. Ulamışlarda, geçmişteki tarihî olaylar, insanlar ve onların yaşadıkları, gerçek vakaya dayanılarak anlatıla gelmiştir. Bununla birlikte ulamışlar yer-su, kaya ve taşın adlandırmaları hakkında geniş bilgi verir ve efsane muhtevaları kısa olmakla birlikte ilginçtir. Ulamış geçmiş olayların nedenlerini açıklamaktadır.*"[288] Bu görüşü savunan Kırgız bilim adamları efsanenin

---

[286] *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı (Özbek Halk Sözlü Poetik Yaratmaları)*. Yay. Hzl. K. İmamov-T. Mirzayev-B. Sarımsakov-O. Safarov, Taşkent: Okıtuvçı, 1990, s. 179.

[287] U. A. Cumanazarov. *Halk Prozası ve İctimaiy-Tarihiy Hayat (Halk Nesri ve Sosyal-Tarihî Hayat).* Cizzah: Sangzar, 2006, s. 5.

[288] Aygerim Diykanbaeva. *age. s.* 51; Kırgız efsaneleri için ayrıca bk. Şahnaza Aşurovna İşniyazova. *Hezirgi Zaman Özbek va Kırgız Nasrida Afsana ve*

tarifi konusunda tamamen Rus bilim adamlarının fikirlerini benimsemişlerdir.

Efsane kavramının "legenda" ve "ulamış" olarak bölünmesinin yanlış olduğunu savunan Kırgız halk bilimcisi T. Tanaev, "legenda" kelimesinin Yunanca kökenli olduğunu, "ulamış" teriminin ise onun Kırgız Türkçesindeki karşılığı olduğunu belirtir. T. Tanaev'e göre bu iki terimin birbiriyle eş anlamlıdır. Tanaeva'e göre ulamış; "*geçmişi, bugünü ve geleceği hayalî bir şekilde anlatan bir anlatı türüdür.*"[289]

Aygerim Diykanbaeva da efsane teriminin Kırgız Türkçesindeki karşılığı olarak "ulamış" terimini benimsemektedir. Diykanbaeva, Kırgız efsaneleri hakkında hazırladığı doktora tez çalışmasında ulaşmışı şöyle tanımlar; "*Ulamış, nesir anlatmalardan olup, anlatılış şekli kısa ve nettir. Söz konusu tür konu bakımından çok zengin bir yapıya sahiptir. Ulamışlar, yani efsaneler, daha çok herhangi bir objenin oluşumunu veya ortaya çıkış sebebini açıklamak ihtiyacı duyulduğunda anlatılmaktadır. Destanı herkes anlatamaz, efsaneyi ise herkes anlatabilir. Yaygın anlatıcı kadrosu sebebiyle bu anlatı türünü nakledenlere özel bir isim verilmez. Ulamışlarda anlatılan olaylar anlatıcı ve dinleyiciler tarafından gerçek olarak kabul edilmektedir. Çünkü ulamışlarda anlatılan objelerin (dağ, kaya, taş, göl, pınar vs.) mevcudiyeti, yani yeri ve yurdu bellidir. Ulamışların temel işlevi örtülü*

Rivayatlarıñ Kiyesiy-Tipologik Tahlili (Günümüz Özbek ve Kırgız Nesrinde Efsane ve Rivayetlerin Mukayeseli Tipolojik İncelemesi). Semerkand: Ali Şir Nevayi Namındaki Semerkand Davlat Ünversiteti, 1996. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

[289] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 52**.**

olanları veya anlaşılmayanları anlaşılır hale getirmektir ve dinleyiciyi iyi olmaya yönlendirmektir. Ulamışları genel bir ifadeyle tanımlamak gerekirse; ulamış gerçek ya da hayalî olay, yer ve şahıslar etrafında teşekkül ettirilen ve çoğunlukla açıklayıcılık görevi icra eden bir anlatı türüdür. Olay ve nesnelerin oluşumunu, meydana gelişini açıklayan ulamış metinlerinde, dağların, hayvanların ve onların bazı özelliklerinin; göllerin, kutsal mekânların; insanların hayatını kolaylaştıran buluş ve aletlerin, müzik aletlerinin, vs. oluşumunu ya da meydana gelişini açıklama ve neden-nasıl sorularına cevap verme çabaları fark edilmektedir. Kısacası ulamışların anlatılması, mutlaka bir objeye (dağ, kaya, yer-su adları, tarihî şahısların davranışları v.s.) bağlıdır. Yani, ulamışların anlatılması, mutlaka bir neticenin ortaya çıkmasını hedef alır."[290]

Kazak folklorunda efsane terimi yerine kullanılan "añız", añız-engime" hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan Seyit Kaskabasov, masal ve "añızdık proza" (efsanevi nesir) adını verdiği masal dışındaki nesir türleri yani hikaya (hikaye), mif (mit), efsane (añız) türlerini ele aldığı "Kazaktıñ Halık Prozası" (Kazak Halk Nesri) adlı çalışmasında efsaneyi, "*Bir mekanın, yerin ya da bir ülkenin, milletin, kavimin sözlü şeceresi*" şeklinde tanımlamıştır.[291]

Ünlü Kazak folklorcu Şakir İbrayev, mit ve mitik efsanelere (mif, mifik añız) ait metinlere bir arada yer verdiği "Kazaktıñ Mifik

[290] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 54.

[291] Seyit Kaskabasov. K*azaktıñ Halık Prozası (Kazak Halk Nesri).* Almatı: Ğılım, 1984, s. 122.

Eñgimeleri" adlı çalışmasında, miti ve efsaneleri, dünyanın yaratılışı, varlıkların nasıl ve ne zaman oluştukları, yaratılış sebeplerinin insanın hayal gücüyle açıklamasına dayanan olağanüstü hikâyeler, düşünceler olarak tanımlamaktadır.[292]

"Kazak Folkloristikası" adlı çalışmada "añız-ertegi" olarak adlandırılan efsane türü maddeler halinde tanımlanmıştır. Bu çalışmada yer alan efsane tanımı şöyledir; "*1. Bu anlatmaların tamamı gerçek tarihî şahıslarla ilgilidir. 2. Añız-ertegiler, kara söz (formel ve tasviri ifadelerle ve ezgiyle süslenmeyen nesir anlatı) türündeki anlatmalardır. 3. Bu anlatmalarda kahramanın özellikleri olağanüstüdür.*"[293]

Uygur folklor araştırmalarında ise, efsane teriminin karşılığı olarak "epsane" ve "rivayet" terimleri kullanılmaktadır. "Epsane", olağanüstü ve hayal gücüne ait özelliklere sahip bir anlatı türü olarak kabul edilir ve ilkel insanların felsefe, bilim, din, ahlak, tarih ve edebiyat hakkındaki düşünceleri olarak açıklanır. Uygur sözlü halk edebiyatında ilkel insanların tabiat olaylarını ve her türlü kavram ve nesneyi hayal güçlerinin yardımıyla ve kişileştirerek açıklama, anlama çabaları olarak açıklanan ve "epsane" olarak adlandırılan bu tür, Anadolu sahasında "mit" olarak adlandırılmaktadır.[294]

---

[292] Şakir İbrayev. *Kazaktıñ Mifik Eñgimeleri*. Almatı: Ğılım, 2002, s. 3.

[293] M. Ğabdullin. *Kazak Folkloristikası.* Almatı: Ğılım, 1972, s. 79.

[294] Mehemmetcan Sadık. *Uygur Halk Agız Edebiyatı Hakkıda (Uygur Sözlü Halk Edebiyatı Hakkında)*. Şincan: Şincan Halk Neşriyatı, 1995, s. 106; Epsana ve rivayet terimleri hakkında bk. *Halk Ağız Edebiyatindin Sual-Cavaplar*. Hzl. Ablimit Mühemmet, Kaşkar: Kaşkar Uygur Neşriyatı, 2001, ss. 45-59; Osman Sadık. *Halk Ağız Edebiyatı Hakkıda Umumi Beyan*. Şincan: Şincan Halk Neşriyatı, 1998, 149-209.

"Efsane" teriminin Uygur Türkçesindeki karşılığı olarak kullanılan bir diğer terim ise "rivayet"tir. Rivayet, tarihî şahısları ve olayları, tabiat unsurlarını, örf ve âdetleri konu alan nesir şeklindeki sözlü halk edebiyatı ürünleridir. Rivayet edebî bir tür olmakla birlikte tarihî değere de sahiptir. Günümüze ulaşan rivayetler "Göç Göç", "Tumaris", "Şırak", ve "Batur Tañrıkut" rivayetleridir.[295]

Uygur bilim adamları, rivayet ve efsane arasındaki farkları ise şöyle açıklamaktadır;

"*1. Efsane, hayal gücü ile tabiatı ve toplumu aks ettiren bir türdür. Efsanelerde yer alan dünya, ilkel insanın hayal gücü ile yarattığı bir dünyadır. Rivayetlerde yer alan dünya ise tarihî devirlerdeki dünyadır. Rivayetlerdeki olaylar ise efsaneye göre realist bir şekilde yansıtılmaktadır.*

2. Efsane ve rivayet arasındaki farklardan birisi de kahramanlarla ilgilidir. Efsanelerdeki ilahlar yani ilahlaşan kahramanlar olağanüstü güçlere sahiptir. Rivayetlerdeki kahramanlar ise, tamamen gerçek hayata uygun hareket ederler.

3. Efsaneler, rivayetlerden önce oluşmuşlardır. Efsaneler ilkel insanların tabiatla münasebetlerini sembolleştirerek yansıtırlar. Rivayetler ise, efsanelerden daha sonra meydana gelmişlerdir ve toplumsal hayatı yansıtırlar. Rivayetlerin meydana geldiği dönemde sosyal hayat ve sosyal ilişkiler karışık hale gelmiştir. Bu nedenle

[295] Mehemmetcan Sadık. *age*. s. 134.

rivayetlerin konusu, kabileler, boylar ve hanlıklar arasındaki ilişkiler, yani sosyal hayattır.”[296]

Efsane teriminin Yakut Türkçesindeki karşılığı diğer Türk boylarında ortak olarak kullanılan “epsane” veya “legenda”dan farklıdır. Yakut Türkçesindeki terim, “kepseen (kepsel sehen)”dir, fakat bu terim aynı zamanda “hikâye” ve “mit” türlerini de karşılamaktadır. Yakut Türkçesinde “efsane” teriminin karşılığı olarak kullanılan tek bir kelime yoktur. Bazı kaynaklar “efsane” teriminin karşılığı olarak “nomox” ve “legenda” terimlerini de göstermektedir. Ancak, bu terimlerin sözlük anlamlarına bakıldığında, “nomox”un “efsaneleşmiş hayat” anlamına geldiği görülmektedir. “Legenda” terimi ise Rusçadır. Bu nedenle, efsane teriminin Yakut Türkçesindeki karşılığının “kepseen (kepsel sehen)” olduğunu söyleyebiliriz.[297]

Yakut (Saha) efsaneleri üzerine yapılmış nadir çalışmalardan biri G. U. Ergis tarafından hazırlanmıştır. Çalışmanın “Giriş” kısmında “efsane” türü şöyle tanımlanmaktadır; “*Efsaneler ve tarihî hikâyeler halkın kültürel ve ekonomik oluşumlarını yansıtır. Belirli şahısların faaliyetleriyle bağlantılı gerçek olaylarla ilgili anlatımı içerir. Onlar tarihî gerçekliğin görgü tanıkları ve katılımcıların canlı hikâyeleri formunu almıştır.*”[298]

---

[296] Mehemmetcan Sadık. *age.* s. 137.

[297] Muvaffak Duranlı. *age.* ss. 98-99,

[298] Muvaffak Duranlı. *age.* s. 97.

Türk dünyasındaki efsane tanımlarını incelediğimizde, Türk dünyasındaki bilim adamlarının Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının yaptığı çalışmalardaki görüşleri benimsedikleri görülür.[299] Batı dünyası ve Türkiye'deki efsane araştırmalarında olduğu gibi, diğer Türk boyları arasındaki araştırmalarda da terim karmaşası olduğu görülmektedir. Buna rağmen, ortak bir terim olarak efsane; "epsana", "epsane", "afsana" vb. gibi bazı farklar olsa da Farsça kökenli efsane teriminin ve Rusça "legenda" teriminin yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Efsane teriminin tanımlanması konusunda ise, Türk dünyası genelinde ve her bir Türk boyunda yapılmış olan efsane çalışmalarında ortak bir tanım tespit edilmemiştir.

Türk dünyasındaki efsane çalışmalarında yer alan tanımlara dair görüşler içerisinde Karakalpak bilim adamlarının görüşlerini, çalışmamızın konusunu oluşturduğu için, müstakil olarak ele alıp incelemek yerinde olacaktır. Karakalpak efsane çalışmalarında yer alan tanımlara geçmeden önce Karakalpak Türkçesinde efsane terimi yerine ve onunla birlikte kullanılan terimler hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Karakalpak Türkçesinde efsane türüyle ilgili olarak kullanılmakta olan pek çok terim bulunmaktadır. Bu terimler; "epsana/epsane/halık epsanaları", "legenda", "mif", "añız /añız-engime", "mit", "rivayat/revayat" ve "bolmış"tır. Bu terimler arasındaki farklılıklar

[299] Burada ele alınmayan Türk boy ve gruplarındaki efsane tanımları için bk. Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* C. 2, Ankara: TDK, 1997, ss. 12-16.

hakkında günümüze kadar müstakil bir inceleme yapılmamıştır. Bu konuya, sadece, bazı çalışmaların önsöz kısımlarında değinilmiş veyahut da folklor türleriyle ilgili birkaç kaynakta bu terimler arasındaki farklıların bulunduğu tespiti ile yetinilmiştir. Söz konusu terimler, bazı durumlarda efsane türünün farklı adlandırmaları olarak kullanıldığı gibi, bazı durumlarda farklı türleri adlandırmak için de kullanılmıştır.

Bu terimler arasında öncelikle ses bakımından bir birliktelik olmadığı dikkati çeker. Türkiye Türkçesinde "efsane" olarak kullanılan "epsane" teriminin farklı yazarlar tarafından "epsana/epsane/halık epsanaları" şeklinde kullanıldığı ve hatta aynı kitap içinde dahi farklı kullanımlarının bulunduğu ve bu örneklerin diğer terimler için de söz konusu olabileceğini tespit ettik.

Sarıgül Bahadırova, yabancı bir terim olan "Legenda"nın kullanılmasına karşı çıkarak; "*Karakalpak Türkçesinin söz hazinesinde 'legenda' terimini kabul etme zorunluluğu bulunmamaktadır. Bizim atalarımız bu terimi tam olarak karşılamak için 'äpsana' terimini kullanmıştır.*"[300] demektedir. Bununla birlikte "legenda" terimi araştırmacılar tarafından, Rusçadan gelen bir alışkanlıkla olsa gerek, epsane terimi yanında, hatta daha fazla kullanılmıştır. Buna karşılık, Özbek folklorcuları "afsana",[301] Kazak folklorcuları ise "äpsana"[302] terimini kullanmayı tercih etmektedir.

---

[300] Sarıgül Bahadırova. "Karakalpak Halk Nesrinde Mit, Efsane ve añız." Aktaran: Pınar Dönmez-Fedakar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. S. 8/1, Kış, 2008'de yayımlanmak üzere kabul edilmiştir.

[301] Sarıgül Bahadırova. *agm.*

Karakalpak Türkçesinde efsane terimiyle hem eşanlamlı olarak, hem de efsaneden farklı türleri adlandırmak için kullanılan "epsana/epsane/halık epsanaları", "legenda", "añız /añız-engime", "mit", "rivayat/revayat", "bolmış" terimlerine değinildikten sonra, Karakalpak bilim adamları tarafından yapılan çalışmalarda yer alan efsane tanımları "yapı", "içerik", "işlev" bakımından değerlendirilecektir.

Karakalpak efsaneleriyle ilgili çalışmalarda efsaneler, genellikle masallar içinde yer almaktadır. Bu nedenle efsanenin genellikle bir masal türü olarak tanımlandığı görülür. Örneğin, Karakalpaklarda efsane türüyle ilgili incelemelerin yer aldığı önemli kaynaklardan olan "Halık Danalığı" (Halk Bilgeliği) adlı eserin yazarı Kallı Ayımbetov, efsaneleri "masal"ın alt türlerinden biri olarak kabul eder ve "İnsan Konulu Masallar" içinde değerlendirip, "*Tarih konulu masallar*" olarak tanımlar. Efsanelerin en önemli özelliğinin ise "*gerçek olaylara dayanması*" olduğunu vurgular.[303]

Elbette, efsane türünü, masal türünden ayrı olarak değerlendirip, müstakil bir tür olarak ele alan kaynaklar da bulunmaktadır. Bu kaynaklarda ise, efsane tanımı yerine efsanenin özelliklerine değinmek ya da metinlerine yer verilen efsanelerden yola çıkılarak efsane türünün konusu, şahıs kadrosu ve unsurlarını tespit etmek gibi kolaycı bir yol izlendiği görülmektedir. Kallı Ayımbetov'un "Halık Danalığı" adlı eserinde; "*Efsaneler, yer su, evrenin genişliği, tarihî yerler ile tabiattaki*

---

[302] Seyit Kaskabasov. *age.* ss. 122.

[303] Kallı Ayımbetov. *Halık Danalığı (Halk Bilgeliği)*. Nökis: Karakalpakistan, 1988, s. 33.

her türlü varlığın ortaya çıkışı hakkındaki düşüncelerle, gerçekleri kendi bünyelerinde toplayıp anlatır."[304] şeklinde efsane tanımı yapılmış ve efsane türünün özellikleri kaydedilmekle yetinilmiştir. Üstelik, bu özellikler inceleme sonunda örnek olarak adlarına yer verilen efsane metinleri göz önüne alınarak yapılmıştır.

Efsane türünü inceleyen ya da efsane hakkında bilgi veren diğer kaynaklarda da aynı bakış açısı mevcut olduğu için, efsane türünün tanımından önce, Karakalpak bilim adamlarınca tespit edilen özelliklerine yer vermek daha uygun olacaktır.

Karakalpak bilim adamlarına göre; efsanelere, tarihte ve gerçek hayatta olmuş, daha sonra ona efsanevî motifler ve hayalî düşünceler eklenmiştir. Efsanede hayal, sanatsal düşünce, masalsı, mitik olay örgüsü karışık olarak verilmiştir. Efsanenin kahramanları olağanüstü bir güce sahiptir ve ayrıca insan gibi görünmektedir. Efsanede, özellikle dinî motifler çokça bulunmaktadır.[305] Ayrıca, efsanelerde bir şeyin ortaya çıkışı ya da manası ve önemi de anlatılır.[306]

Karakalpaklar arasında destan, hikâye gibi diğer nesir türleri anlatan usta anlatıcılar, yani "Baksı", "Jırav", "Şayir"ler destan ve hikâye metinlerinin yanında efsane de anlatmakta ve bu kişiler dışında efsane konusunda bilgisi olan herkes efsane anlatabilmektedir.[307]

---

[304] Kallı Ayımbetov. *age.* s. 33.

[305] Sarıgül Bahadırova. *agm.*

[306] *Karakalpak Halık Epsanaları (Karakalpak Halk Efsaneleri).* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000, s. 3.

[307] *Karakalpak Halık Epsanaları (Karakalpak Halk Efsaneleri).*. s. 6.

Nesir anlatmalar olan Karakalpak efsaneleri, belirli sosyal çevre ve şartlar (contex/bağlam) dâhilinde müstakil bir tür olarak anlatılabildiği gibi, destan ve masallar içinde de yer alır. Masala göre daha kısa olan ve vermek istediği öğüdü az ve öz bir hacim içinde sunan efsanelerin, masallar gibi kalıplaşmış, gelenekselleşmiş, duyar duymaz masal türünü anımsatan bir formel girişi, geçişi ve sonucu yoktur, fakat bazı kalıp sözlere (formellere) efsaneler içinde yer verilmektedir.

"Eyyemgi zamanda, atam zamanda, este jok erte devirde, burıngı vakıtta" gibi kalıp sözler (formeller) girişte sıkça kullanılır. "Sonnan kalptı-mış, sodan payda bolıptı-mış" gibi kalıp sözler (formeller) ise sonuçta yer alır.[308]

Karakalpak efsanelerinin yukarıda verilen özellikler ışığında yapılmış olan tanımlarını değerlendirecek olursak, efsane tanımlarından ilki 1962 yılında yayımlanan "Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları" (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları) adlı çalışmada karşımıza çıkar. Bu çalışmada efsaneler; "*Tarihî kişi ya da olayları ve halk için hizmet eden kahramanların maceralarını, söz ustalarının sözleri etrafında oluşan olağanüstü konulu anlatmaları konu alan anlatmalardır.*" şeklinde tanımlanmıştır.[309] Burada efsanenin tarihî kişi ve olaylarla sınırlı bir anlatma olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bunun sebebi, asıl amacın metin neşri olduğu bu kaynakta yer alan

---

[308] *Karakalpak Halık Epsanaları (Karakalpak Halk Efsaneleri).*. s. 6.

[309] K. Maksetov-N. Kamalov-K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları).* Nökis-Semerkand: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1962, s. 7.

efsanelere göre bir tanım yapma çabasıdır. Bu nedenle, buradaki efsane tanımı eksik bir değerlendirmedir.

"Efsane" ve "Mif"i (Mit) aynı türün adlandırılması için kullanan Kabıl Maksetov, efsaneyi *"İlkel dönemlerde, bilimin ilk basamaklarındaki insanların toplum, hayat, tabiat olaylarının neden ve nasıl ortaya çıktığını hayal gücüyle açıklamak amacıyla yarattıkları anlatmalardır."* şeklinde tanımladıktan sonra Maksetov, efsane türünde ayrıca tarihî şahıs ve olaylarla ilgili gerçeklerin de hayal gücüyle birlikte yer aldığını ve dinî şahıs ve olayların da bu anlatmaların konusu olduğunu belirtmektedir.[310] Bu tanımın yer aldığı çalışmada Karakalpak efsaneleri konusunda yeterli çalışmanın bulunmaması nedeniyle, efsane tanım ve tasnifleri konusunda eksiklikler olduğu tespitine de yer verilmiştir.

Karakalpak folklor türlerinin geneli hakkında bilgi vermek üzere hazırlanan "Karakalpak Folkloru" adlı eserde efsane türünün tanımında; "*Yer-su, kozmos, tarihî yerler, insanlar ve tabiattaki her şeyin ortaya çıkışı hakkında insanların hayalleriyle gerçekleri birleştiren anlatmalardır.*" tespiti yapılmıştır.[311] Bu tanımda da sadece köken konulu efsaneler değerlendirilmiştir.

Her iki tanım da, dünya folklor çalışmalarında efsaneden çok mit için kullanılan bazı tanımları hatırlatmaktadır. Karakalpak folklor

---

[310] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri, (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları).* Nökis: Bilim, 1996, s. 195-198.

[311] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *Karakalpak Folkloru*. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1979, s. 182.

terminolojisinde efsane türünün tanımında yaşanan karışıklığın, türün özelliklerinin tanıtımı için de söz konusu olduğu görülmektedir. Muhtemelen tür tanımlaması için kaleme alınmış müstakil bir çalışma olmaması, folklorcuları efsane türüne çok yönlü ve derin bir bakıştan mahrum bırakmıştır.

Efsane türünün tanımlanması yönündeki folklor çalışmalarında, Karakalpak terminoloji problemi yanında, türlerin farklılıklarının tespit edilmesi konusunda da temel sorunlar olduğu görülmektedir. Bu nedenle, efsane türünün adlandırılmasında kullanılan diğer terimlerin ve bunların tanımlarının da değerlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Efsane teriminin Karakalpak Türkçesindeki karşılığının "epsana/epsane" olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu terimin ses uyumuna bağlı olarak değişen iki şekli yani, "epsana" ve "epsane" terimleri yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Pek çok metinde, iki terim birbiriyle yan yana veya birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu iki terimden birinin tercih edilmesi gerektiği açıktır, fakat bu yönde bir çalışma veya öneri bulunmamaktadır.

Karakalpak folklorunda "epsana/epsane" terimiyle eşanlamlı ve neredeyse aynı sıklıkta kullanılan diğer bir terim ise "legenda"dır. Bu terim, Rusçada efsane anlamına gelen "legenda" kelimesinin Karakalpak Türkçesinde de aynı şekilde kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Rus yönetimi, kültürü ve dilinin bütün Orta Asya'da olduğu gibi Karakalpak Türkleri ve Türkçesi üzerinde yoğun bir etkisi vardır. Günlük hayatta Karakalpak Türkçesi ile birlikte Rusça da konuşan Karakalpaklar, bilimsel çalışmalarda da Rusçanın etkisi altındadırlar. Bu nedenle,

Rusçanın Karakalpaklar üzerindeki etkisinin sonucu olarak "legenda" teriminin kullanılmakta olduğunu düşünüyoruz. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, "legenda" terimi şekil ve içerik bakımından "epsana/epsane" terimiyle aynı anlamda kullanılmaktadır.

Karakalpak Türkçesinde "epsana/epsane" terimleriyle birlikte kullanılan terimlerden bir diğeri ise "añız"dır. Efsane ve añızın aynı anlamda olup olmadığı ya da aralarında farklar bulunup bulunmadığı ise günümüze kadar incelenmemiştir.[312] Añızı Rus folklorcular "Predanie" olarak, Özbek folklorcular "rivoyat", Kazaklar "añız" olarak adlandırmaktadır.[313]

Añızın en önemli tür özelliği, geçmiş zamandaki tarihî olaylar ile tarihî şahıslar hakkındaki rivayetler olmasıdır. Bu türde, tarihî gerçekleri anlatan, fantastik olay örgüleri ve dinle ilgili olaylar birbirine karışmaktadır. Añızda sadece olmuş olaylardan söz edilir, tarihî olaylara yer vermesi onun en önemli farkıdır. Bu tarihî olaylar, tarihî şahısların adları ve yer adları ile añızın gerçekliği artırılır. añızda, hayatın gerçekliğiyle uyuşmayan olay örgüsü yer almaz. Bu türü; tarihî olaylarla ve şahıslarla ilgili añızlar ve tarihî yer adlarıyla ilgili olarak yer, derya, göl ve dağlar hakkındaki toponomik añızlar olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür.[314]

---

[312] *Karakalpak Añızları, Apsaneleri ham Şeşendik Sözleri (Karakalpak Añızları, Efsaneleri ve Şeşenlik Sözleri)*. Hzl. Z. İşmanava, Nökis: Karakalpakstan Baspası, 1992, s. 4.

[313] Sarıgül Bahadırova. *agm.*

[314] Sarıgül Bahadırova. *agm.*

Añızlar insanın, dağlar ve sular gibi coğrafi unsurların yaratılışı; kale, şehir gibi mekânların ad alması, canlı ve cansız bütün varlıkların hatta gökyüzü cisimlerinin yaratılışı hakkındaki anlatmalardır.[315] Karakalpak folklorcuları añızlara, coğrafî yer adlandırmaları, mit, tarihî şahıslar ve olaylar hakkında anlatmaları dâhil etmektedirler.[316]

Añız hakkında Karakalpak folklor çalışmalarında bulunan nadir tanımlardan biri Kabıl Maksetov tarafından yapılmıştır. K. Maksetov'un añız tanımı şöyledir; "*Añız, geçmişteki halkların inançları, düşünceleri, tarihî yerler ve şahıslar hakkındaki olayları konu alan anlatmaları folklorik planda sunan halk yaratmasıdır.*"[317]

Karakalpak folklorunda "epsana/epsane" ile birlikte kullanılan terimlerden bir diğeri ise "revayat/rivayet"tir. Rivayet; tarihî yerler, olaylar ve şahıslar hakkındaki gerçeklerle hayallerin bir arada yer aldığı edebi anlatmalar olarak tanımlanır. Rivayetlerin konusu; tarihî şahıs, uruk ve kavimlerin, tarihî mekânların ve coğrafi yerlerin adlarının ortaya çıkışıdır. Rivayetlerde tarihî gerçekler ve olağanüstü olaylar bir arada yer alır.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz terimlerin yanında Karakalpak halk edebiyatındaki nesir türler arasında; cin, şeytan, ruhlar, jeztırnak (bir tür alkarısı), albastı ve su perisini konu edinen anlatmalar da bulunmaktadır. Efsane türüne dâhil edilmesinin daha doğru olacağını

---

[315] *Karakalpak Añızları, Apsaneleri ham Şeşendik Sözleri (Karakalpak Añızları, Efsaneleri ve Şeşenlik Sözleri)*. s. 4.

[316] Kabıl Maksetov. *age.* s. 195.

[317] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *age.* ss. 184-185.

düşündüğümüz bu anlatmaları Sarıgül Bahadırova ayrı bir tür olarak kabul eder ve şu tespitte bulunur; "*Karakalpak folklorcuları bu türü adlandırmamış, Rus folklorunda bu tür 'biliçki', Kazaklarda 'ertegisimek', 'bolmış', 'hikaya' şeklinde adlandırılmakta, Özbek folklorcuları ise 'Afsona'ya dâhil etmektedir. Bu anlatmalarda yer alan cin, şeytan ve albastılarla kendisi karşılaşan veya birinin karşılaştığı yaşanmış bir olayı [memoratı] anlatmaktadır. Bu tür, 'bolmıs'ya da 'ertegisimek' olarak adlandırılabilir.*"[318]

Karakalpak folklorculardan Kabıl Maksetov "efsane", "rivayet" ve "añız"ın özelliklerini mukayese etmiştir. Maksetov, efsaneyi, gök cisimleri, tanrı, peygamberler, pirler, evliyalar ve insanlar hakkındaki kutsal kabul edilen anlatmalar olarak tanımlarken; rivayeti, tarihî yerler, olaylar ve şahıslar hakkındaki gerçeklerle hayallerin bir arada yer aldığı edebi anlatmalar ve gerçek olmayan olayları gerçekmiş gibi anlatan anlatmaları ise "añız" olarak tanımlar. "Efsane", "rivayet" ve "añız"ın farklarını bu şekilde tespit eden Maksetov, aynı zamanda bu terimlerin birbirinin yerine kullanılabileceğini de belirtmiştir.[319]

Buraya kadar ele alınan görüşleri kısaca değerlendirmek gerekirse; Karakalpak folklor çalışmalarında efsane türü için, "epsana/epsane/halık epsanaları", "legenda", "mif", "añız/añız-engime", "mit", "rivayat/revayat", "bolmış" terimleri kullanılmaktadır. Özellikle

[318] "Bolmış" ya da "Ertegisimek" olarak adlandırılan tür "Memorat" olmalıdır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özkul Çobanoğlu. *Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003; Sarıgül Bahadırova. *agm.*

[319] Kabıl Maksetov. *age.* s. 212.

“epsana”, “legenda”, “añız” ve “rivayet” terimleriyle ifade edilen türlerin farklılarının açıklığa kavuşturulması konusunda ciddi sorunlar olduğu görülmektedir. Türün tanımlanması hakkındaki problemlerin temel nedeninin, siyasî etkilerden dolayı efsane çalışmalarının ancak son dönemlerde başlamış olmasıyla açıklanabilir.

Bize göre, “epsana”, “legenda”, “añız” ve “rivayet” terimleri ayrı türleri ifade etmezler. Efsane türüne bağlı alt türlerdir. “Epsana” ve “legenda” terimleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Karakalpak folklor çalışmalarının terim, tanım, derleme ve inceleme metotları vb. gibi teorik alt yapısı Rus folklor çalışmalarının etkisiyle, Karakalpak folkloru konusunda ilk araştırmaları yapan Rus araştırmacılar tarafından bizzat oluşturulmuştur. Bu nedenle, “efsane” teriminin Rusça karşılığı olan “legenda” terimi yaygın olarak kullanılmaktadır. “Epsana” ve “legenda” terimleri dışındaki “añız” ve “rivayet” terimleri ise, bize göre tarihî ve dinî konulardaki “menkıbe” türünün karşılığı olarak kullanılmaktır.

Efsane türünün tanımlanması konusunda, Karakalpak folklor çalışmalarındaki görüşlerle Rus bilim adamlarının görüşleri arasındaki paralellik, hatta örtüşme dikkat çekmektedir. Eski Sovyetler Birliği’ne dahil olmak zorunda kalan diğer Türk boylarında olduğu gibi, Karakalpakistan’daki folklor çalışmalarının da Ruslar tarafından başlatılmış olması ve Karakalpak bilim adamlarının Moskova’da yetişmeleri, elbette bu yakın görüşlerin ortaya çıkmasında belirleyici rol oynamıştır. Çalışmaların başlangıcında ve bilim adamlarının yetişmesinde rol oynayan Rus etkisinin, çalışmaların bakış açısına da yansıdığı açıkça görülmektedir. Bunun yanında, Karakalpakistan’da

efsane üzerinde çalışan bilim adamlarının, yakın zamana kadar var olan, Sovyet rejimi içinde Rus bilim adamlarının çalışmalarından veya diğer Türk Cumhuriyetlerinde yapılan araştırmalardan başka kaynaklara ulaşmalarının zorluğu da göz önüne alınmalıdır.

Karakalpak efsanelerinin tanımlanması ve Karakalpak efsane çalışmalarının bu kısmın başında ele alınan Rus bilim adamlarının çalışmalarının izinde devam ettiği görülmektedir. Son dönemdeki siyasî, ekonomik ve teknolojik gelişmeler sayesinde dünyaya açılmakta olan Karakalpak bilim adamlarının çalışmalarının bu durumu değiştireceği görüşünde olduğumuzu belirtmeliyiz. Efsane tanımı konusunda ise, tüm dünyada olduğu gibi, Karakalpak efsaneleri üzerinde çalışan bilim adamları arasında da görüş birliğine ulaşılamamıştır. Bu nedenle dinî anlatmalar, tarihî anlatmalar ve olağanüstü motifleri içeren anlatmalar bazen efsane türü içinde değerlendirilmekte, bazen de masal, menkıbe, fabl vb. gibi farklı türlere ait olduğu savunulmaktadır.

Bu kısmın başında tartıştığımız Batı dünyası ve Türkiye'deki efsane tanımlarından elde ettiğimiz sonuçtan hareketle, Karakalpak efsanelerini, Lauri Simonsuuri'nin "*Efsane; bir insan, bir görüş, ya da kesin bir zamana ve mekâna sahip bir olay hakkında yayılmış söylenceleri yâd etmektir. Efsane; açıklık, kesinlik ve varsayılan gerçeğin özetini içerir. Bu gerçek, inandırıcı ve öğretici bir şekilde açıklanır. [Bağlayıcı bir] mekândan bahsetmesine rağmen anlatma büyük kitlelerce bilinir.*"[320] tanımı ışığında incelemeye çalışacağız.

[320] Linda Dégh. *age.* s. 40.

II.3. EFSANELERİN TASNİFİ VE KARAKALPAK EFSANELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Folklor çalışmalarındaki temel sorun, çalışmamızın bir önceki kısmında üzerinde durduğumuz, tanım problemi ve bu kısımda ele alacağımız tasnif meselesidir. Efsane, 1930'lu yıllara kadar, ciddî incelemeye değer bir anlatma türü olarak görülmemiştir. Bu döneme kadar efsanenin bir tanımı olmadığı için sınıflandırması da yapılamamış ve efsaneler, masalların bir alt sınıfı olarak tasnif edilmiştir. Efsane tasnifi ile ilgili araştırmalar 20. yüzyılın ikinci yarısında "Society for Folk Narrative (Halk Anlatmaları Uluslararası Topluluğu)" tarafından yapılan kongrelerle başlamıştır. Bu nedenle Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri ve akraba topluluklarda efsane tasniflerini incelerken Batı'da yapılan ilk tasniflere yer vermek gerekmektedir. Çünkü Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri ve akraba topluluklardaki tasnifler, ilk başlarda Batı'daki çalışmaların ışığında oluşmuş ve gelişmiştir. Biz de bu konuyu ele alırken sırasıyla Batı'da, Türkiye'de ve Türk dünyasındaki efsane çalışmalarına yön veren tasnifleri bakış açısı, yapısı ve amacı bakımından değerlendirildikten sonra, elimizdeki efsane metinlerinden yola çıkılarak Karakalpak efsanelerinin tasnifine dair önerilere yer verilecektir.

Burada şunu vurgulamak gerekir ki, efsane türünün, belirli bir malzemenin incelenmesine dayanmayan genel bir tasnifine ulaşmak bu çalışmanın amacı değildir. Efsanenin bir tür olarak tasnif edilmesi meselesi, bu çalışmanın sınırlarını ve elimizdeki malzemeyi oluşturan Karakalpak efsanelerinin değerlendirilmesi konusunun dışındadır. Bu

nedenle, çalışmamızın bu kısmında, dünyadaki efsane araştırmalarını etkileyen tasnifler kısaca değerlendirildikten sonra, Karakalpak efsanelerinin tasnifi meselesi ele alınacaktır.

Efsane derleme çalışmaları, 19. yüzyılda Grimm kardeşlerin çalışmalarının verdiği ilhamla başlamıştır. Avrupa'da başlayan bölgesel derleme faaliyetleri sonucunda, kısa süre içinde ulusal çapta zengin efsane metinleri koleksiyonları oluşmuştur. Bu çalışmaların ardından, arşivlerdeki el yazısı ve fiş yığınlarını sıraya sokmak amacıyla, eldeki malzemelerini sınıflandırmak pratik bir ihtiyaç haline gelmiştir. Efsanelerin tasnif edilmesi ile ilgili çalışmalara da bu ihtiyaç üzerine başlamıştır. Efsanelerin tasnifiyle ilgili çalışmaların başlamasıyla birlikte, efsaneleri sınıflamanın diğer halk bilimi türlerini sınıflamaktan daha sorunlu olduğu da anlaşılmıştır.[321] Ara sözler, batıl inanca benzeyen ara anlatmalar, olağanüstü, tarihî ve mitolojik unsurları bir arada içermesi, belirli yapısal bir forma sahip olmaması vb. gibi özelliklerin ortaya çıkardığı tipik metinsel kararsızlık ya da karmaşa, efsane metinlerinin tasnifini problemli bir hale getirmiştir.

Efsanelerin bu karışık yapısı, Linda Dégh tarafından önerilen tasnifte yer alan maddelerde de görülmektedir. Linda Dégh, efsaneleri temaları bakımından üçe ayırır;

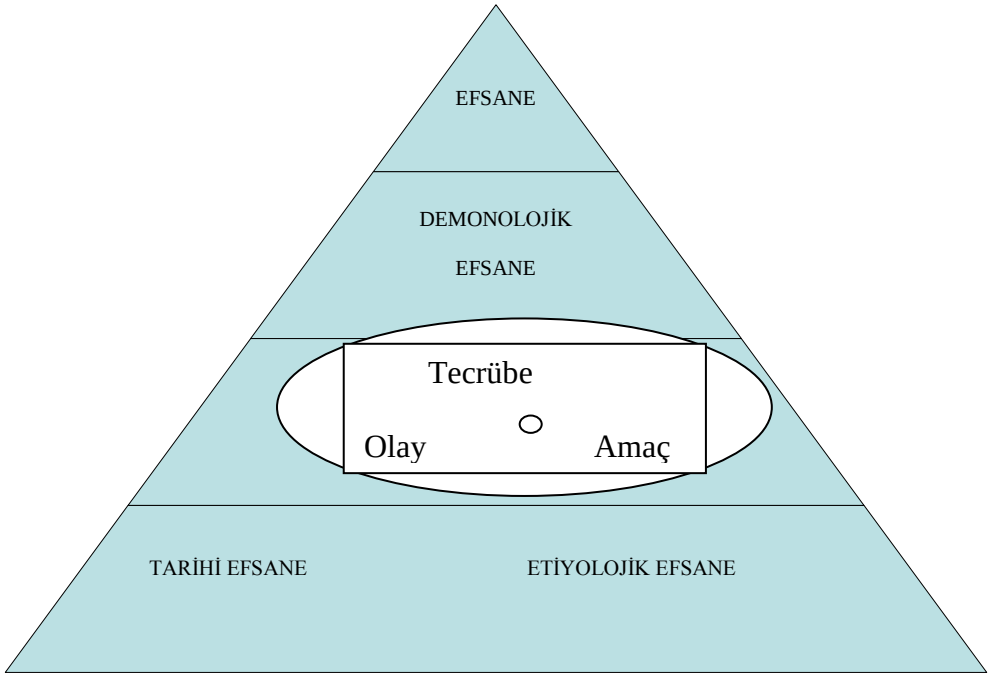
1. Tarihî efsaneler
2. Mitik efsaneler

[321] Linda Dégh. *age*. ss. 25-26.

3. Etiyolojik efsaneler[322]

Linda Dégh efsaneleri, teşekkül süreçleri bakımından;

1. Tarihî efsaneler
2. Etiyolojik efsaneler
3. Demonolojik efsaneler, olmak üzere üçe ayırır.[323]

[322]Linda Dégh. "Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı." *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005, s. 343.

[323] Linda Dégh. *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre (Efsane ve İnanç: Folklor Türünün Diyalektiği).* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001, ss. 38-40.

Bu tasnifte, efsanelerin tarihî unsurları, köken anlatmalarını (bu tür anlatmalar mitolojik unsurları bünyesinde yoğun olarak taşır) ve cin, şeytan, peri, hayalet vb. gibi olağanüstü unsurları bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Efsane metinlerinin bu karmaşık yapısı ve 19. yüzyılda artan derleme faaliyetleri sonucu toplanan malzemenin fazlalığı arşivlerdeki malzemenin tasnif edilmesini zorunlu hale getirir.

Arşivlerde oluşan sıkıntıyı çözmek için 1959 yılında International Society For Folk Narrative (Halk Anlatmaları Uluslararası Topluluğu) tarafından bir Efsane Kongresi düzenlenir. Bu kongrede efsane araştırmalarındaki sorunlar ve efsanenin tanımı meselesi yanında, efsane tasniflerine de değinilmiştir. 1959-1969 yılları arasında devam eden bu kongrelerin içinde, 1966 yılında yapılan International Society For Folk Narrative (Halk Anlatmaları Uluslar Arası Topluluğu)'in Budapeşte'de düzenlediği kongrenin efsane konusunda yapılan çalışmaların en başarılısı olduğu söylenebilir. Burada alınan kararlar ve varılan görüş birliği günümüzde de kabul edilmektedir.[324]

Budapeşte Kongresi'nde, uluslararası efsane tip ve motifleri katalogunun hazırlanması, tiplerin kısımlara ayrılıp numaralanması ve mahallî katalogların hazırlanması çalışmaları yapılmıştır.

Efsanelerin uluslararası çapta tasnif edileceği ana grupların listesini hazırlamak üzere bir komite oluşturulmuştur. Bu komitenin ortaya koyduğu altı ana gruptan oluşan tasnif, kongre katılımcılarının

[324] Saim Sakaoğlu. *Efsane Araştırmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992, ss. 16-17.

tamamı tarafından gözden geçirilerek ve bu grupların bir, iki ve dört numaraları aynen kabul edilmiş, üç, beş ve altıncı gruplar ise birleştirilmiştir. Burada ortaya konan tasnif şöyledir;

1. Dünyanın yaratılışı ve sonu (kıyamet) hakkındaki efsaneler.
2. Tarihî efsaneler ve medeniyet tarihiyle ilgili efsaneler.
    - 2.1. Medeniyetle ilgili yer ve eşyanın menşei.
    - 2.2. Bazı yerlerle ilgili efsaneler.
    - 2.3. Dip tarihî (Prehistorya) ve ilk zamanlarla ilgili efsaneler.
    - 2.4. Savaşlar ve felaketler.
    - 2.5. Temayüz etmiş kişiler.
    - 2.6. Bir düzenin bozuluşu.
3. Tabiatüstü varlıklar ve kuvvetler /mitik efsaneler.
    - 3.1. Kader.
    - 3.2. Ölüm ve ölüler.
    - 3.3. Tekin olmayan yerler ve hayaletler.
    - 3.4. Hayaletlerin resmigeçidi ve savaşları.
    - 3.5. Öbür dünyada ikamet.
    - 3.6. Cinler, periler, ruhlar.
    - 3.7. Medeniyetle ilgili yerlerdeki hayaletler.
    - 3.8. Değişmiş varlıklar.
    - 3.9. Şeytan.
    - 3.10. Hastalık kötü ruhlar ve hastalıkları.
    - 3.11. Tabiatüstü kuvvetlere sahip kimseler.
    - 3.12. Efsanevi (mitik) hayvanlar ve bitkiler.

3.13. Hazineler.

4. Dini efsaneler /Tanrı ve kahramanlarla ilgili efsaneler.

Pertev Naili Boratav, burada yapılan tasnifin Türk efsanelerine uygun olmadığını belirterek, tasnifte bazı değişiklikler yapmıştır. Pertev Naili Boratav'ın hazırladığı tasnif şöyledir;

1. Dünyanın yaratılışı ve sonu ile ilgili efsaneler.

2. Tarihî efsaneler

2.1. Sınırlandırılmış tabii yerlerin menşeleri (Dağlar, göller)

2.2. Meskûn yerlerin menşeleri (Şehirler, köyler)

2.3. Büyük binaların menşeleri (Binalar, köprüler)

2.4. Hazineler

2.5. Milletlerin, hükümdar sülalelerin ve içtimai sınıfların menşeleri

2.6. Felaketler

2.7. Tarihî olarak bilinen kahramanların yendikleri tabiatüstü güce sahip canavarlar

2.8. Savaşlar, fetihler, istilalar

2.9. Kurulu düzene başkaldırmalar

2.10. Diğer hadiseler ve üstün kişiler, medeniyet getiren kahramanlar bilginler, şairler

2.11. Aşk ve aile hayatı

2.12. Küçük bir cemiyetin tarihinin bir parçasını meydana getirdikleri ölçüde bilinen ortak veya ferdi karakterde çeşitli diğer kişilerle ilgili anlatmalar.

3. Tabiatüstü şahıslar ve varlıklar üzerine efsaneler

3.1. Alın yazısı

3.2. Ölüm ötesi

3.3. Tekin olmayan yerler

3.4. Tabiatın bir parçası olan yerler (orman, göl vs.) ile hayvanların sahipleri, (koruyucuları)

3.5. Cinler, periler, ejderhalar vb. tabiatüstü güçte yaratıklar

3.6. Şeytan

3.7. Hastalık ve sakatlık getiren varlıklar (albastı gibi)

3.8. Tabiatüstü güçleri olan kişiler (büyücü, üfürükçü, efsuncu gibi)

3.9. "Mythique" nitelikte hayvan ve bitkiler (adamotu gibi) hakkında anlatmalar

4. Dini efsaneler /Tanrı ve kahramanlarla ilgili efsaneler[325]

Boratav'ın, Budapeşte Kongresi'nde yapılan tasnifin 2. ve 3. maddelerini değiştirdiği görülmektedir. Boratav, 2. maddede yaptığı değişikliklerle "İsyan", "Aşk" ve "Şecere" alt gruplarını tasnife eklemiş, Budapeşte Kongresi'nde hazırlanan tasnifte 3. maddedeki "hazineler" alt grubunu 2. maddeye taşımıştır. 3. maddede ise, "Tabiatın Sahibi Ruhlar Yani İyeler" alt grubunu eklemiş, "Medeniyetle İlgili Yerlerdeki Hayaletler" ve "Değişmiş Varlıklar" alt gruplarını çıkarmıştır.

[325] Saim Sakaoğlu. *age*. ss. 18-19.

Boratav'ın örnek aldığı Budapeşte Kongresi'nin sonucu olarak hazırlanan tasnif, farklı milletlere ait efsanelerin incelenmesine imkân sağlayacak ve ileride hazırlanacak uluslararası bir katalogun iskeletini oluşturabilecek bir yapıya sahiptir. Boratav'ın, Budapeşte Kongresi'nde alınan karara dayanarak yaptığı tasnif, belirli bir kısım malzemenin incelenmesinden değil, efsane türünün özelliklerinden yola çıkarak yapılmış bir tasniftir. Boratav, bu tasnifte efsanelerin yerel özelliklerinin ya da farklarının tespitinden ziyade, ulusal çapta yapılacak incelemelerde kullanılabilecek bir yapı oluşturmaya çalışmıştır.

Türkiye'de efsane üzerine yapılan diğer tasnifler değerlendirildiğinde ise, Boratav'ın tasnifinden farklı olarak, belli bir bölgeden derlenen sınırlı malzemenin ya da belirli bir konuda derlenmiş efsanelerin incelenmesine dayanan, konu ve kahramana göre yapılmış tasnifler olduğu görülmektedir.

Hasan Özdemir'in etiyolojik efsaneleri tasnif çalışması, belirli bir konuyla sınırlandırılmış efsaneleri tasnif denemesidir. Hasan Özdemir, etiyolojik efsaneleri incelediği çalışmasında, etiyolojik efsaneleri konularına göre şöyle tasnif etmiştir;

1. Dünyanın yaratılışı.
2. Gökkubbenin yaratılışı.
3. Meteorolojik olay ve görüntüler.
4. İnsan ve kültür etiyolojileri.
5. Hayvanlar.
6. Bitkiler.
7. Türkiye'nin coğrafi ve toponomisiyle ilgili efsaneler.

8. Soyadı ve lakaplarla ilgili efsaneler.[326]

Belirli bir konudaki efsanelerin tasnifine diğer bir örnek de, Saim Sakaoğlu'nun tasnifidir. Sakaoğlu, "taş kesilme motifi" konulu efsaneleri şöyle sınıflandırır;

A. Aşk.

B. Zor durumdan kurtulma.

C. Saygısızlıklar.

D. Kötü huylar.

E. Hızır ve insanlar.

F. Değişik taş kesilmeler.

G. Eksik anlatılanlar.[327]

Bilge Seyidoğlu'nun Erzurum efsanelerini incelediği çalışmasındaki tasnif ise, belirli bir bölgeye ait efsanelerin konularına göre tasnifine örnektir. Seyidoğlu'nun tasnifi şöyledir;

I. Dinî Binalarla İlgili Efsaneler.

A. Camiler ve mescitler üzerine söylenen efsaneler.

B. Kutsal kabirlerle ilgili efsaneler.

C. Tekkeler, ocaklar ve müritlerle ilgili efsaneler.

D. Türbeler üzerine söylenen efsaneler.

E. Kaleler üzerine anlatılan efsaneler.

II. Evler ve İnsanların Yaşadığı Yerlerle İlgili Efsaneler

---

[326] Hasan Özdemir. "Etiyolojik Türk Halk Efsaneleri." *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri.* C. 2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, ss. 305-310.

[327] Saim Sakaoğlu. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tıp Katalogu.* Ankara*:* KBMİFAD Yayınları, 1980, s. 65.

A. Alkarısı ve peri kızı ile ilgili efsaneler.

B. Çobanların ve köprülerin efsaneleri.

C. Değirmen ile ilgili efsaneler.

D. Evler hakkında anlatılan efsaneler.

E. Hamamlar üzerine söylenen efsaneler.

F. Kahve ve lokanta üzerine söylenen efsaneler.

G. Keramet sahiplerinin efsaneleri.

H. Köylerle ilgili efsaneler.

I. Kuyu ile ilgili efsane.

İ. Tekin olmayan yerlerde yaşayan tekin olmayan yaratıklar.

III. Tabiat ve Kırlarla İlgili Efsaneler

A. Çeşme ile ilgili efsane.

B. Düzlüklerle ilgili efsaneler.

C. Göller ve şelalelerle ilgili efsaneler.

D. Kaplıcalarla ilgili efsaneler.

E. Mağaralarla ilgili efsaneler.

F. Nehirle ilgili efsane.

G. Pınarla ilgili efsane.

H. Taşlar ve kayalarla ilgili efsaneler".[328]

Ali Berat Alptekin'in Malatya efsaneleri hakkında hazırladığı bir bildirisinde bulunan tasnif ise, yine belirli bir bölgeye ait efsanelerin

[328] Bilge Seyidoğlu. *age.* ss. 7-8.

konularına göre tasnifine örnektir. Alptekin, Malatya ve çevresindeki efsaneleri şu şekilde tasnif etmiştir;

1. Dini efsaneler.
2. Olağanüstü varlıklarla ilgili efsaneler.
3. Hayvanlarla ilgili efsaneler.
4. Taş kesilme konusundaki efsaneler.
5. Adlarla ilgili efsaneler.[329]

Ali Duymaz'ın Bingöl ve çevresinden derlenen efsaneleri hakkındaki çalışmasındaki tasnif de Ali Berat Alptekin'in tasnifiyle aynı bakış açısıyla oluşturulmuştur;

1. Dini efsaneler.
2. Osmanlı-Rus savaşı hakkındaki efsaneler.
3. Yer adları hakkındaki efsaneler.
4. Taş kesilme efsaneleri.
5. Hayvanlar hakkındaki efsaneler.
6. Olağanüstü varlıklar hakkındaki efsaneler.
7. Sevdaya bağlı teşekkül eden efsaneler.
8. Halk oyunları ve türküler hakkındaki efsaneler.[330]

Bir başka tasnif çalışması İsmail Görkem tarafından yapılmıştır. Görkem, Elazığ efsanelerini incelediği çalışmasında efsaneleri,

---

[329] Ali Berat Alptekin. "Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri." *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul: Kuşak Ofset, 1988, ss. 34-39.

[330] Ali Duymaz. *Bingöl Efsaneleri (İnceleme-Metinler*). Elazığ, 1989, ss. 35-43. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

konularına göre sınıflandırmış ve elindeki malzemeye göre beş gruba ayırmıştır;

1. Dini efsaneler:
    1.1. Evliya menkabeleri.
    1.2. Kutsal kabirlerle ilgili efsaneler.
    1.3. Mecnunlarla ilgili efsaneler.
    1.4. Hızır-İlyas ile ilgili efsaneler.
2. Al Karısı, Kapoz ve cinlerle ilgili efsaneler:
3. Taş kesilme efsaneleri:
    3.1. Şekil değişikliği ile ilgili efsaneler.
    3.2. Açıklayıcı efsaneler.
4. Hayvan efsaneleri:
5. Yer adlarıyla ilgili efsaneler:
    5.1. Meskûn yerlerle ilgili efsaneler.
    5.2. Yeryüzü şekilleriyle ilgili efsaneler.[331]

Belirli bir konu hakkındaki efsaneler ve belirli bir bölgeye ait efsaneleri konularına göre sınıflandıran bu tasniflerde, anlatmalar konuları bakımdan değerlendirilmiştir. Tasnifler mevcut malzemenin değerlendirilmesi sonucunda oluşturulmuştur.

Yukarıda ele alınan örnekler, Türkiye'de yapılan çalışmalarda yer alan efsane tasniflerinin bakış açısını ve yöntemini yansıtması bakımından önemli örneklerdir. Türkiye'de yapılan efsane tasniflerinin

[331] İsmail Görkem. *Elazığ Efsaneleri, İnceleme-Metinler*. Elazığ: Manas Yayınları, 2006, ss. VI-VII.

pek çoğunda konuları bakımdan sınıflandırma yapıldığı görülür. Elbette konu yanında, efsaneleri kahraman, tip, motif, yapı, işlev vb. gibi noktalardan da değerlendiren sınıflandırmaların yapılması, efsane araştırmalarına çok yönlü bakış açısı kazandırması bakımından önemlidir. Bu nedenle, efsaneleri sadece konu bakımından değerlendirmek, efsane araştırmalarında bir eksiklik ve durağanlık yaratmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'de yapılan tasniflerin hemen hepsinin belirli bir malzemenin değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmış olması ise, Türkiye'deki efsane araştırmalarına teorik bakımdan sağlam bir zemin oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'de yapılan efsane tasnifleri değerlendirildiğinde bu tasniflerin "ulusal" ve "yerel" efsanelerin incelenmesi olmak üzere iki ayrı amaca hizmet etmek üzere oluşturulduğu görülmektedir.

Ulusal bir efsane katalogu hazırlanmasını amaçlayan Boratav'ın yaptığı tasnifte, efsanelerin yerel özelliklerinin ya da farklarının tespitinden ziyade, ulusal çapta yapılacak incelemelerde kullanılabilecek bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de efsane üzerine yapılan diğer tasniflerinin ise, Boratav'ın tasnifinden farklı bir amaca hizmet ettikleri görülmektedir. Türkiye'de yapılan efsane tasniflerinin pek çoğu belli bir bölgede derlenen sınırlı malzemenin incelenmesine dayanan, konu ve kahramana göre yapılmış tasniflerdir. Efsanelerin farklı amaçlara hizmet eden her iki tasnifle değerlendirilmesi de, efsane metinlerinin değişik açılardan

değerlendirilmesini sağlayacak sonuçlar sunmaları bakımından değerlidir.

Batı'da ve Türkiye'de yapılan efsane tasniflerini değerlendirdikten sonra, Karakalpak efsane tasniflerine geçmek uygundur ancak, Karakalpak efsane tasniflerini ele almadan önce ele almadan önce Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının yaptığı tasniflere ve Türk dünyasında yapılan tasniflere değinmek yerinde olacaktır.

Rus bilim adamlarının efsane tasnif çalışmalarının bakış açısını ortaya koyan tasniflere yer vermeden önce, Rus efsane araştırmalarında efsanelerin "pridaniye" ve "legenda" olmak üzere iki başlıkta ele alındığını hatırlatmakta yarar vardır.[332]

20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren efsanelerin tasnif edilmesi meselesiyle ilgilenmeye başlayan Rus bilim adamları, "pridaniye" türünü ilk olarak "tarihî" ve "yerel" predaniyeler olarak sınıflandırmıştır. Bu tasnifin ardından 1930'lu yıllarda Y. M. Sokolov efsaneleri konularına göre tasnif etmiştir;

1. Arazi ile ilgili efsaneler.
2. Yerleşimlerle ilgili efsaneler.
3. Obalarla ilgili efsaneler.
4. Göllerle ilgili efsaneler.
5. Haydutlarla ilgili efsaneler.

[332] "Pridaniye" ve "legenda" terimleri bir önceki kısımda ayrıntılı olarak ele alındığı için burada tekrar üzerinde durulmamıştır.

6. Baskıncılarla ilgili efsaneler.

7. Su altında kalan şehirlerle ilgili efsaneler.

8. Kiliselerle ilgili efsaneler.

9. Olağanüstü olaylarla ilgili efsaneler.[333]

1960'lı yıllarda efsaneleri yine konu bakımından tasnif eden V. E. Gusev, efsaneleri;

1. Tarihî efsaneler.

2. Toponimik efsaneler.

3. Kahramanlık efsaneleri.

4. Hayatî efsaneler.[334]

şeklinde sınıflandırmıştır.

Legenda türü ise, Rus halk bilimcileri tarafından predaniye türüne benzer şekilde sınıflandırılmamıştır. V. N. Morohin, legendaları şöyle tasnif etmiştir;

1. Kosmogonik legendalar.

2. Hayvan ve bitkilerin ortaya çıkışını açıklayan legendalar.

3. Boyların ortaya çıkışını anlatan etnogonik legendalar.

4. Din konulu legendalar.

5. Cezalandırmalar hakkındaki legendalar.

6. Kader ve ölüm ile ilgili legendalar.

7. Tarihî olaylar ve şahsiyetlerle ilgili legendalar.

8. Hayatî legendalar.

---

[333] Aygerim Diykanbaeva. *age.* ss. 59-61.

[334] Aygerim Diykanbaeva. *age.* ss. 59-61.

9. Mizah konulu legendalar.[335]

Kırgız araştırmacı Aygerim Diykanbaeva, Rus bilim adamlarının efsane tasniflerini değerlendirirken, Rus halk bilimcilerinin efsane ile ilgili çalışmalarında ortak bir sistem uygulamadıklarını ileri sürmüştür. Diykanbaeva'nın görüşünü desteklemek için yaptığı tespitler ise şunlardır; "*Bazı [Rus] araştırmacılar, sadece legendaların tasnifine yer verirken, bazıları sadece predaniyeleri sınıflandırmaktadırlar. Üstelik Rus halk bilimcilerin tasnifleri örneklerle pekiştirilmiş durumda değildir. Sadece Morohin, legendaların tasnifiyle birlikte, söz konusu türün metinlerine yer vermektedir. Rus halk bilimcilerinin tasnif işindeki olumlu taraf; ana başlık konusunda ortak terimleri kullanmalarıdır. Yani araştırmacılar ana başlık konusunda ortak bir görüşe sahip olabilmişlerdir. Özellikle K. V. Çistov'un, 'Prozaiçeskiye Janrı v Sisteme Folklora' adlı makalesinde yer verdiği tasnifin ana başlıkları; 'tarihî; kozmogonik; etnonimik; zoogonik; toponimik' şeklinde olup, her konudaki efsaneleri içerebilir.*"[336]

Rus efsane tasniflerinde görülen "ortak bir sistem oluşturamama" problemi, Rus bilim adamlarının çalışmalarını yakından takip eden ve benimseyen Türk dünyasındaki efsane araştırmacılarını da etkilemiştir. Türk dünyasındaki efsane tasniflerinde Rus bilim adamlarının bakış açısı hâkimdir.

---

[335] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 62.

[336] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 62.

Özbek bilim adamları N. Hatamov ve B. Sarımsakov, efsaneleri konularına göre şöyle sınıflandırmışlardır;

1. Tarihî efsaneler.
2. Toponomik efsaneler.
3. Dini efsaneler.
4. Maişiy (günlük hayatla ilgili) efsaneler.[337]

Bahadır Sarımsakov Özbek folklor türleri hakkında hazırladığı bir diğer çalışmada Özbek efsanelerini 4 başlık halinde tasnif etmiştir;

1. Dini efsaneler
2. İçtimai-hayali efsaneler
3. Toponomik-hidronomik efsaneler
4. Tarihî efsaneler.[338]

Özbek folklorundaki nesir türler üzerinde çalışan Kamilcan İmamov, Özbek efsanelerini farklı tarihlerde hazırladığı eserlerde farklı başlıklar altında tasnif etmiştir.

Kamilcan İmamov, Özbek efsaneleri 2 başlık altında incelenmiştir;

1. Saf mitolojik efsaneler.
2. Tarihî vakıa ve hadiseler hakkında oluşturulan efsaneler.[339]

---

[337] N. Hatamov-B. Sarımsakov. *Edebiyatşunaslık Terminlarining Rusça-Özbekça Lugati (Edebiyat Terimlerinin Rusça-Özbekçe Sözlüğü).* Taşkent, 1979, ss. 159-160.

[338] B. Sarımsakov. "Özbek Folklorining Janrlar Sostavı" (Özbek Folklorunun Türleri *Özbek Folkloru Oçerkleri*. C. 1, Taşkent: Fan Neşriyatı, 1988, ss. 64-85.

[339] Kamilcan İmamov. "Afsona, Rivoyat va Nakllar (Efsane, Rivayet ve Nakıllar)." *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcad*ı (Özbek Halk Sözlü Poetik Yaratmaları). Yay. Hzl. K. İmamov-T. Mirzayev-B. Sarımsakov-O. Safarov, Taşkent: Okıtuvçı, 1990, s. 175.

Kamilcan İmamov, diğer bir çalışmasında bu tasnife "toponomik efsaneler"i de ekleyerek, Özbek efsanelerini 3 gruba ayırmıştır;

1. Saf mitolojik efsaneler.
2. Toponomik efsaneler.
3. Tarihî efsaneler.[340]

Kamilcan İmamov, "Efsane ve Rivayetler" adlı kitabında yukarıdaki tasniflerden farklı bir sınıflandırma denemesine bulunmuştur. İmamov, Özbek efsanelerini öncelikle konu bakımından 3 başlık altında toplamıştır;

1. Hayali olaylar ve hayali kahramanlar hakkındaki efsaneler.
2. Tarihî olaylar ve tarihî şahıslar hakkındaki efsaneler.
3. Kadimi cenkname tipindeki efsaneler veya kahramanlık efsaneleri.[341]

Kamilcan İmamov, daha sonra bu tasnife bir madde daha ekleyerek, Özbek efsanelerini konu bakımından 4 gruba ayırmıştır;

1. Hayali olaylar ve hayali kahramanlar hakkındaki efsaneler.
2. Tarihî olaylar ve tarihî şahıslar hakkındaki efsaneler.
3. Kadimi cenkname tipindeki efsaneler.
4. Toponom karakterdeki efsaneler.[342]

---

[340] Kamilcan İmamov. "Afsona (Efsane)" *Özbek Folklori Oçerklari (Özbek Folkloru Özetleri).* C. 2, Taşkent, 1989, s. 6.

[341] Kamilcan İmamov. "Afsona va Rivoyatlar (Efsane ve Rivayetler)." *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı (Özbek Halk Sözlü Poetik Yaratmaları)* Yay. Hzl. H. Razzakov-T. Mirzayev-B. Sarımsakov-K. İmamov, Taşkent: Okıtuvçı, 1980, s. 168.

[342] Kamilcan İmamov. *Özbek Halk Prozası (Özbek Halk Nesri).* Taşkent: Fan Neşriyatı, 1981, s. 68.

U. A. Cumanazarov Özbek efsanelerini konularına göre 5 başlık altında toplamıştır;

1. Toponomik Efsaneler.
2. Dini Efsaneler.
3. En Eski Kültler Hakkındaki Efsaneler.
4. İslam ile Alakalı Peygamberler, Evliya ve Enbiyalar Hakkındaki Efsaneler.
5. Tarihî Efsaneler.[343]

Gökyüzü ile ilgili olarak anlatılan efsaneler üzerinde çalışan Memetkul Corayev Özbek semavi efsanelerini 4 başlık altında tasnif etmiştir;

1. Âlemin yaratılışı hakkındaki efsaneler.
2. Gökyüzü aydınlatıcıları (gökyüzünü aydınlatan cisimler) hakkındaki efsaneler.

    2.1. Ay ve güneş hakkındaki efsaneler.

    2.2. Yıldızlar hakkındaki efsaneler.
3. Tabiat olaylarıyla ilgili halk inançları temelinde oluşturulan semavi efsaneler.
4. Geleneksek zaman hesabına bağlı takvimle ilgili efsaneler.[344]

---

[343] U. A. Cumanazarov. *Halk Prozası ve İctimaiy-Tarihiy Hayat (Halk Nesri ve Sosyal-Tarihi Hayat)*. Cizzah: Sangzar, 2006, ss. 12-110.

[344] Memetkul Corayev. *Özbek Halk Samoviy Afsonalari (Özbek Halk Semavi Efsaneleri)*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1995, s. 10.

Uygur folklor araştırmacıları efsaneleri konu bakımından şöyle tasnif etmişlerdir;

1. Tarihî şahıslarla ilgili rivayetler.
2. Tarihî olaylarla ilgili rivayetler.
3. İlahlarla ilgili rivayetler.[345]

Bu tasnifte, tarihî kişiler ve olayların ayrı gruplarda sınıflandırılmış olmasının sebepleri açık değildir. Birinci ve ikinci grupların tek bir başlık altında toplanması mümkündür.

Azerbaycan'da yapılan efsane çalışmalarında, özellikle metin yayımı bakımından önemli sayıda eser vermiş olan Sendik Paşayev, "Yurdumuzun Efsaneleri" adlı kitapta efsaneleri konuları bakımından şöyle tasnif etmiştir.

1. Tabiat ve insanlar hakkındaki efsaneler.
2. Kahramanlar hakkındaki efsaneler.
3. Aşk hakkındaki efsaneler.
4. Aile ve toplum hakkındaki efsaneler.
5. Tarihî efsaneler.[346]

Türkmen bilim adamı Bayrammurat Baymuradov, Türkmen kaleleri hakkındaki efsaneleri incelediği eserinde efsaneleri iki gruba ayırır;

1. Hayali olay ve kahramanlar hakkındaki efsaneler.
2. Tarihî olay ve şahıslar hakkındaki efsaneler.[347]

---

[345] Mehemmetcan Sadık. *age.* s. 135.

[346] Y*urdumuzun Efsaneleri*. *age.* ss. 3-5.

Konu ve kahramanlar bakımından oluşturulmuş bu tasnif, sadece kaleler hakkındaki efsanelerden yola çıkılarak oluşturulduğu için oldukça geneldir.

Yine bir başka Türkmen araştırmacı A. Baymıradov ise, efsaneleri;

1. Kozmogonik efsaneler.
2. Etiyolojik efsaneler.
3. Tarihî efsaneler.
4. Toponomik efsaneler.[348]

olarak tasnif etmiştir. Baymuradov, etiyolojik efsaneleri ise iki gruba ayırır;

1. İnsan ve milletlerin ortaya çıkışı hakkındaki efsaneler.
2. Hayvanların yaratılışı, renklerinin ve bedenlerinin ortaya çıkışı hakkındaki efsaneler[349]

Kazak folklorcu Seyit Kaskabasov, "Kazaktıñ Halık Prozası (Kazak Halk Nesri)" adlı çalışmasında efsaneyi iki gruba ayırmıştır;

1. Tarihî efsaneler.
2. Toponomik efsaneler.[350]

---

[347] Bayrammurat Baymuradov. *Türkmen Galaları Hakkındaki Rovayatlar (Türkmen Kaleleri Hakkındaki Rivayetler)*. Aşgabat: Miras, 2004, s. 171.

[348] A. Baymıradov. *Türkmen Folklor Prozasının Tarihi Evolitsiyası (Türkmen Folklor Nesrinin Tarihî Gelişimi).* Aşgabat: Ilım, 1982, s. 60; 75.

[349] A. Baymıradov. *age.* s. 49.

[350] Seyit Kaskabasov. *age.* s. 125.

Kaskabasov, tarihî efsanelere; tarihî şahıs ve olaylara bağlı anlatmaları, toponomik efsanelere ise, coğrafi unsurların yaratılışı ile ilgili efsaneleri dâhil etmektedir.

Kırgız efsane araştırmacısı Aygerim Diykanbaeva'nın, Kırgız araştırmacıların tasniflerini değerlendirdikten sonra hazırladığı tasnif şöyledir;

1. Yaratılış, Oluşum ve Dönüşüm Efsaneleri:
    1.1. Oluşum Efsaneleri:
        1.1.2. Boyun Oluşumu.

        1.1.3. Törenin Oluşumu.

        1.1.4. Tabiat Unsurları ve Hadiselerinin Oluşumu:
            1.1.4.1. Ateş İle İlgili Efsaneler.

            1.1.4.2. Karla İlgili Efsaneler.

            1.1.4.3. Dağ, Tepe ve Taşlarla İlgili Efsaneler.

            1.1.4.4. Göller, Pınar, Akarsular ve Özellikleriyle İlgili Efsaneler.
        1.1.5. Gök Cisimleri ve Özelliklerinin Oluşumu:

        1.1.6. Aletin Oluşumu.

1.1.7. Hayvan ve Özelliklerinin Oluşumu:

1.1.7.1. Kedi ile İlgili Efsaneler.

1.1.7.2. Köpek ile İlgili Efsaneler.

1.1.7.3. Kurt ile İlgili Efsaneler.

1.1.7.4. Kuşlarla İlgili Efsaneler.

1.1.8. Bitki, Meyve ve Özelliklerinin Oluşumu.

1.1.9. Deyim ve Atasözlerin Oluşumu.

1.1.10. Ağıt ve Ezgilerin Oluşumu.

1.1.11. Oyunların Oluşumu.

1.2. Dönüşüm Efsaneleri:

1.2.1. Yıldıza Dönüşme.

1.2.2. Dağa Dönüşme.

1.2.3. Rüzgâra Dönüşme.

1.2.4. Göle Dönüşme.

1.2.5. Hayvana Dönüşme:

1.2.5.1. Ayı, Tilki ve Maymun Şekline Girme.

1.2.5.2. Sıçan ve Porsuk Şekline Girme.

1.2.5.3. Yabani Hayvan Şekline Girme.

1.2.5.4. Kaplumbağa Şekline Girme.

1.2.6. Kuşlara Dönüşme:

1.2.6.1. Baykuş Şekline Girme.

1.2.6.2. Guguk Şekline Girme.

1.2.6.3. Keçisağan Kuşu Şekline Girme.

1.2.7.4. Kumru Şekline Girme.

1.2.6.5. Ördek Şekline Girme.

1.2.7. Taş Kesilme:

1.2.7.1. Kız ve Kadının Taş Kesilmesi.

1.2.7.2. Erkeğin Taş Kesilmesi.

1.2.7.3. Sevgili ve Eşlerin Taş Kesilmesi.

1.2.7.4. Topluca Taş Kesilme.

1.2.7.5. Uzuvların Taş Kesilmesi.

1.2.7.6. Hayvanların Taş Kesilmesi.

1.2.7.7. Eşyaların Taş Kesilmesi.

2. Tarihî Efsaneler:

2.1.Tarihî Şahsiyetler.

2.2. Tarihî Yapılar:

2.2.1. Kaleler.

2.2.2. Minareler.

2.2.3. Değirmenler.

2.2.4. Diğer Yapılar.

2.3. Tarihî Yerler:

2.3.1. İlçeler ve Özellikleri.

2.4. Tarihî Olaylar:

2.4.1.Yerleşme.

2.4.2. Ad Alma:

2.4.2.1. Kişi Adları.

2.4.2.2. Boy Adları.

2.4.2.3. Kuş Adları.

2.4.2.4. Gök Cisimlerinin Adları.

2.4.2.5. Dağ ve Tepe Adları.

2.4.2.6. Taş ve Kaya Adları.

2.4.2.7. Göl Adları.

2.4.2.8. Yer Altı Kaynakları.

2.4.2.9. Orman Adları.

2.4.2.10. Bitki Adları.

2.4.2.11. Yerleşim Yerleri Adları.

2.4.2.12. Arazi Adları.

2.4.2.13. Yapı Adları.

2.4.2.14. Türbe Adları.

2.4.2.15. Oyun Adları.

2.4.2.16. Ezgi ve Ağıt Adları.

3. Olağanüstü Varlık, Kavram ve Olaylar:

3.1. Hüner.

3.2. Olaylar.

3.3. Hayali (olağanüstü) Hayvanlarla İlgili Efsaneler.

4. Dinî Efsaneler:

4.1. Hayvanların ve Bazı Yerlerin Sahipleri ile İlgili Efsaneler.

4.2. Kâhin ve Tabiplerle İlgili Efsaneler.

4.3. Hızır'la İlgili Efsaneler.[351]

Diykanbaeva'nın, yukarıdaki tasnifi oluştururken Kırgızistan'dan derlediği efsane metinlerinin yanı sıra, Boratav'ın önerdiği tasniften de faydalandığı görülmektedir. Bu tasnifte, Kırgız efsaneleri konu bakımından ele alınmış ve eldeki metinlerin konularına tasnifte yer verilmiştir.

Sonuç olarak, Batı'da, Türkiye'de ve diğer Türk boylarında yapılan efsane tasniflerini gözden geçirdiğimizde, Batı'daki efsane çalışmalarında Budapeşte Kongresi'nde kabul edilen tasnifin en çok kabul gören tasnif olduğunu ve uluslararası çapta kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Türkiye'de yapılan efsane tasniflerinin "ulusal" ve "yerel" efsanelerin incelenmesi olmak üzere iki ayrı amaca hizmet etmek üzere oluşturulduğu görülmektedir. Efsanelerin farklı amaçlara hizmet eden her iki tasnifle değerlendirilmesi de, efsane metinlerinin değişik

[351] Aygerim Diykanbaeva. *age.* ss. 66-69.

açılardan değerlendirilmesini sağlayacak sonuçlar sunmaları bakımından değerlidir.

Rus bilim adamlarının efsane ile ilgili çalışmalarında ve dolayısıyla efsane tasniflerinde de ortak bir sistem belirleyemedikleri görülmektedir. Türk dünyasındaki efsane tanımlarını incelediğimizde ise, bu çalışmalarda Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının yaptığı çalışmalardaki görüşlerin benimsendiği ve efsane üzerine yapılan çalışmaların sınırlı sayıda kaldığı görülmektedir.

Karakalpaklarda Efsane Türünün Tasnifi:

Karakalpak efsaneleri önceleri masalların içinde bir alt tür olarak ele alınmıştır. Daha sonra efsanenin, Rusya ve Batı'daki folklor çalışmalarında müstakil bir tür olarak ele alınmasıyla birlikte ayrı bir tür olarak kabul edilmiştir. Buna rağmen, Karakalpak efsanelerinin tasnifi konusunda çok az çalışma bulunmaktadır.

Karakalpak folklorcu Kalli Ayımbetov, efsaneleri müstakil bir tür olarak ele almaz ve "masal" türü içinde bir alt tür olarak tasnif eder.[352]

N. Davkaraev "Revolitsiyaga Şekemgi Karakalpak Edebiyatı Tariyhının Oçerki" (İhtilal Öncesi Karakalpak Edebiyatı Tarihî Yazıları) adlı kitabında masalları;

1. Hayvanlar Hakkındaki Masallar.
2. Hayali Masallar.
3. Hayat Hakkında Masallar.

[352] Kallı Ayımbetov. *age.* s. 33.

4. Legendalar (Añız Sözler) [353]

şeklinde tasnif etmiş ve efsaneleri de masallar içinde gruplandırmıştır.

K. B. Çistov ise, Karakalpak efsanelerini şu şekilde tasnif etmiştir;

1. Epsana - añız engimeler.

2. Turmısta Bolgan Gürrinler (Gerçek Hayatta Yaşanmış Anlatmalar).

3. Legendalar.

4. Dini Harakterdegi Gürrinler (Dini Karakterli Anlatmalar).[354]

Karakalpak folklorcu Kabıl Maksetov efsaneleri iki grupta tasnif etmiştir;

1. Legendalar.

2. Tarihî efsaneler.[355]

K. Maksetov ile E. Tejimuratov'un birlikte hazırladıkları "Karakalpak Folkloru" adlı kitabın "Legendalar" kısmında efsane türü üzerine değerlendirmeler yapılmış, fakat efsane türünün tasnifine yer verilmemiştir. Ancak, bu kaynakta yer verilen efsane konularından yola çıkılarak şöyle bir tasnif elde edilebilir;

---

[353] Kalbay Membetnazarov. *Karakalpak Ertekleri Hakkında (Karakalpak Masalları Hakkında).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1981, s. 26.

[354] *Karakalpak Añızları, Apsaneleri ham Şeşendik Sözleri (Karakalpak Añızları, Efsaneleri ve Şeşenlik Sözleri).* s. 3.

[355] *Türk Dünyası Edebiyat Tarihî.* C. 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002, s. 28.

1. İnsanlar, tabiattaki her türlü varlık, coğrafi mekânların yaratılışı ve tarihî mekânların oluşumu hakkındaki efsaneler.
2. Tarihî şahıslar ve olaylar hakkındaki efsaneler.
3. Gök cisimleriyle ilgili efsaneler.
4. Halkın inanç ve düşünceleriyle ilgili efsaneler.[356]

Sarıgül Bahadırova'nın Karakalpak efsanelerini tasnifi ise, şu şekildedir;

1. Tarihî efsaneler.
2. Toponomik efsaneler.
3. Dini efsaneler.[357]

Efsaneler üzerinde Karakalpakistan'da yapılan çalışmalar göstermektedir ki, bu türe dâhil olan anlatmalar genellikle konuları bakımından tasnif edilmeye çalışılmıştır. Diğer tasnif denemelerinde ise, konu, şekil, anlatıcı, motifler vb. gibi tasnifin esasını oluşturacak bir bakış açısı eksik kalmıştır. Bu tasnif denemelerinde daha ziyade benzerlik gösteren üç, beş efsane metninin ortak noktası tasnif maddelerini oluşturmuştur. Bu nedenle, yukarıda verdiğimiz tasnif denemelerinin belirli bir esasa dayanılarak yapılmadığını söylemek yerinde olacaktır.

Efsane tasniflerinin eldeki malzemeden yola çıkarak yapılması elbette tasnif çalışmasının verimli ve tutarlı olmasını sağlar. Ancak,

---

[356] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *age.* ss. 182-184.

[357] Sarıgül Bahadırova. *agm.*

incelenecek malzemenin belirli bir bakış açısı veya başlığa göre sınıflandırılması gerektiği de unutulmamalıdır. Tasnifin "neye göre" yapıldığı sorusuna cevap vermesi gerekmektedir. Örneğin bir tasnif; "şekil", "konu", "tip", "motif" vb. gibi pek çok özelliğe göre gruplandırılabilir.

Biz de çalışmamızda Karakalpak efsanelerini yukarıdaki tasnifler ve elimizdeki efsane metinlerini göz önünde bulundurarak "içerik", "kahramanlar" ve "yapı" bakımından tasnif ettik. Efsanelerin "işlev" ve "icra (performans), "anlatıcı" ve "dinleyici" bakımından da tasnif edilmesinin, bu türe ait çalışmalarda büyük yarar sağlayacağı görüşündeyiz. Ancak metin merkezli incelememizde, malzemeden yola çıkarak önerilebilecek tasnifler "içerik", "kahramanlar" ve "yapı"yla sınırlanmaktadır.

Karakalpak efsaneleri, anlatmanın öznesi olan kahramana göre tasnif edilebilir. Efsanelerin çoğunlukla kahramanın adı veya kimliğine bağlı isimlerle anılması efsane türü ve kahramanı arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koyar. Bu durumda Karakalpak efsaneleri "kahramanlara bağlı olarak" şöyle tasnif edilebilir;

1. İnsanlarla ilgili efsaneler:
    1.1. Tarihî şahsiyetler.
    1.2. Sıradan insanlar.
2. Hayvanlarla ilgili efsaneler.
3. Olağanüstü varlıklarla ilgili efsaneler.
4. Tabiat unsurlarıyla ilgili efsaneler:
    4.1. Mekânlar.

4.2. Coğrafi unsurlar.

Karakalpak efsaneleri yapı bakımından da tasnif edilebilir. Yapı bakımından anlatmanın hacmine göre tasnif etmek, anlatıcıya veya yazıya geçirenin etkisine göre değişkenlik gösterdiği için işlevsel bir sonuç vermeyecektir, fakat içerdiği motif sayısına göre tasnif edilmesi efsane metinlerinin yapısı ve hacmi bakımından bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Karakalpak efsaneleri "yapı bakımından" şöyle tasnif edilebilir;

1. Tek motiften oluşan efsaneler.

2. İki motiften oluşan efsaneler.

3. Üç ve daha fazla motiften oluşan efsaneler.

Karakalpak efsanelerinin tematik bakımdan tasnifinde uluslararası malzemelerin incelenebilmesi amacıyla oluşturulan iki tasniften faydalanılmıştır. Budapeşte Kongresi'nin sonucu olarak oluşturulan efsane tasnifi ve Pertev Naili Boratav'ın Türk efsanelerine ait özelliklere göre değiştirdiği tasnif göz önüne alınarak Karakalpak efsaneleri "konuları bakımdan" şöyle tasnif edilebilir;

1. Yaratılış, oluşum ve dönüşüm efsaneleri.

2. Tarihî efsaneler.

3. Olağanüstü varlık, kavram ve olaylar.

4. Dinî efsaneler.

Elimizdeki efsane metinlerinin konuları tarandığında ise, konuların şu başlıklara ayrıldığı tespit edilmiştir;

1 Mekânlarla ilgili efsaneler.

2. Hayvanlarla ilgili efsaneler.
3. İnsanlarla ilgili efsaneler.
4. Atasözleri ve deyimlerle ilgili efsaneler.
5. Diğer konulardaki efsaneler.

II.4. EFSANENİN SÖZLÜ KÜLTÜR ORTAMI VE ANLATIMA DAYALI TÜRLERLE İLİŞKİSİ

Türk kültürü; tarihî derinliği çok eskiye dayanan, coğrafi olarak üç kıtada hüküm sürmüş ve sürmekte olan eski, geniş ve renkli bir yapıdır. Türk kültürünün tarih, bakımdan eskiliği, coğrafi bakımdan zenginliği ve çok renkliliğini anlatan ve artık sloganlaşan bu ifadede vurgulanması gereken nokta Türk kültür tarihinin, dün ve bugün kendisini etkileyen iki temel yapıdan, Batı ve İslam dünyasının kültürel tarihinden daha eski olduğudur.

Burada sürekli üstünde durulan "eskilik" meselesi elbette ki, Türk kültürünün antika değeri taşıdığını ifade etmeyi amaçlamaz. Kültürel anlamda "eski" olmak, buradaki manasıyla, Batı kültürü ve İslam kültüründen eski olmak ve bu nedenle de dünyada baskın kültürler olan Batı (başka bir ifadeyle Hıristiyan) kültürü ile İslam kültürü dışında da kültürel bir birikime sahip olmak demektir.

Türk kültürünün sahip olduğu farklı kültürel birikim, Batı ve İslam kültürünün üzerine kurulduğu "yazılı kültür"den daha "eski" ve daha "farklı" bir kültürel yapı olan "sözlü kültür"dür. Bu nedenle, Türk kültürüyle ilgili yapılacak herhangi bir çalışmada "sözlü kültür"ün etkileri göz ardı edilemez.

Yazılı kültürün "*sözlü kültürden kaynaklandığı*"[358] gerçeği göz önüne alındığında, bugünkü Türk kültürünün, sadece kronolojik olarak

[358] Walter Ong. *Sözlü ve Yazılı Kültür; Sözün Teknolojileşmesi.* Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis, 2003, s. 13.

değil, yapısal olarak da sözlü dönemlerin bir devamı olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Dolayısıyla sözlü kültür ortamının günümüzde hem sözlü, hem de yazılı ortamda yaşamakta olan ürünlerinden "efsaneler"i incelerken de sözlü kültür ortamına değinmek ve efsanelerin hem yaratıldıkları ortamı, hem de sözlü kültür ortamındaki yerini tespit etmenin gereği kaçınılmaz olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada söz edilen ihtiyaçtan hareketle, çalışmamızın bu kısmında öncelikle sözlü kültür ortamı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, sözlü kültür ortamının bir tür olarak efsaneye etkileri tartışılacaktır. Efsaneyle ilgili hemen her çalışmada ele alınan, fakat neden üzerinde durulduğu tam manasıyla açıklanmayan, "efsanenin diğer türlerle, özellikle nesir ya da anlatıma dayalı türlerle mukayesesi" konulu kısım, çalışmamızda efsanenin sözlü kültür ortamı içindeki yerini değerlendirme şeklinde ele alınacaktır. Buradaki amacımız, efsanenin sözlü kültür ortamındaki yerini, anlatıma dayalı diğer türlerle mukayese edilerek tespit etmeye çalışmaktır.

Walter Ong, insanoğlu 30.000-50.000 yıldır dünya üzerinde varlığını sürdürmesine rağmen, ilk yazının 6000 yıl öncesine ait olduğunu belirtir.[359] İnsanlığın asırlardır edindiği bilgi, deneyim ve tecrübe kuşaktan kuşağa sözlü kültürle aktarılır. Sözlü kültür, toplumun ortak malı olan "*hazır deyişlerin*" veya "*kalıp ifadelerin*" deneyimleri

[359] Walter Ong. *age.* s. 14. Sözlü kültür konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Anthony P. Cohen. *Topluluğun Simgesel Kuruluşu.* Ankara: Dost, 1999; Barry Sanders. *Öküzün A'sı.* Çev. Şehnaz Tahir. İstanbul: Ayrıntı, 1999; Jan Assmann. *Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik.* İstanbul: Ayrıntı, 2001.

pekiştirecek şekilde biçimlendirilmesiyle oluşur ve metinden yoksun olduğu için de toplum belleğinde yüzyıllarca gelişerek varlığını halkın bilincine yerleştirerek sürdürür.[360]

"*İnsanların, yazı, matbaa, elektronik gibi ses ve sözü mekâna bağlayan teknolojiler kullanılmaksızın yüz yüze ve ses sese dayalı olarak iletişim kurdukları ortama sözlü kültür ortamı denmektedir.***"**[361] Sözlü kültür canlı iletişime dayalıdır. Değerler, inançlar ve dünya görüşleri sözlü gelenek yoluyla dile getirilir ve aktarılır.[362]

Toplumun kültürel birikimini söz aracılığıyla yeni kuşaklara aktaran sözlü kültür, Dursun Yıldırım tarafından şu şekilde tanımlanmıştır;

"*Sözlü gelenekte yer alan tamamen söz ile kısmen söz ile ve tamamen sözsüz yaratılan ama sözlü geçiş ve iletişimle fertler arasında dolaşan veya nesilden nesile geçen tüm unsurlar yapı, muhteva, biçim ve fonksiyonları ne olursa olsun, sözlü kültür kapsamındadır. Bunların her biri oluşturdukları sözlü ortam toplumunun ortak kabulleri olarak, kendilerine mahsus birer gelenek yaratmışlardır. Her unsurun nitelikleri bu gelenek içinde kendini korur, geliştirir veya değiştirir. Her unsur, kavram ve kapsamını bu gelenek içinde ifade etme imkânı kazanır. Gelenek kendini, ortak kabul sahibi olan topluluğun 'teoride en az iki*

---

[360] Ruhi Ersoy. "Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler" Millî Folklor, S. 61, 2004, ss. 102-110

[361] Özkul Çobanoğlu. *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü.* Ankara: Akçağ, 2000, s. 124.

[362] Aynur Koçak. "Sözlü Kültür Ortamından Elektronik Kültür Ortamına Menkıbeler: Mehmed Emin Tokadi Örneği." Hacı Bektaş Veli, S. 35, 2005, ss. 273-284.

kişi' veya milleti meydana getiren fertlerin ihtiyaçlarına cevap verdiği ölçüde yaşatır."[363]

Sözlü kültür, toplumsal belleğe dayalıdır. Kişileri daha az içine kapalı, dış dünyaya ve topluma açık kılar; üreten yalnız değildir, bireyleri birleştiricidir; toplumsaldır.[364]

Bir toplumun dünya görüşü, inançları vb. gibi değerlerini barındıran halk kültürü ürünleri sözlü kültür ortamında yaratılır, yaşar ve aktarılır. Bütün kültürler önce sözellik aşamasından geçer ve kültürün parçası olan halk kültürü ürünleri de sözlü gelenek yoluyla aktarılır.[365] Sözlü kültürün oluştuğu ortam ise, "sözlü kültür ortamı"dır ve "*yazı öncesi, toplum hayatının, etkinliklerinin oluştuğu, bilgi, teknoloji, tecrübe ve işin aktarıldığı, ilişkilerin ve kurumların belirginleştiği, düzenin işlediği, iletişim dilinde sabit anlatım biçimlerinin ortaya çıktığı ve kendilerine özgü içerik kazandıkları, estetik anlayışın ve bunun yansımalarının, bilinmeyen ile ilgili açıklamaların, inanç ve ahlâk normlarının oluşturduğu ortam*"[366] sözlü kültür ortamıdır.

Sonuç olarak, sözle ve yüz yüze iletişimle aktarılan her türlü bilgi ve birikimin sözlü kültür içinde yer aldığını söyleyebiliriz. Yazının bulunmasına kadar uzunca bir süre kültürün oluşması, yaşaması ve

---

[363] Dursun Yıldırım. *Türk Bitiği.* Ankara: Akçağ, 1998, ss. 81-102; Kemal Üçüncü. "Sözlü Kültür/Tarih Bağlamında Edebî Bir Metin Olarak Otman Baba Vilâyetnâmesi." Bilig, S. 28, Kış/2004, ss. 1-29.

[364] Aynur Koçak. *age.* ss. 273-284.

[365] İsmail Görkem. *Halk Hikâyeleri Araştırmaları/Çukorovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı.* Ankara: Akçağ, 2000, s. 4.

[366] Dursun Yıldırım. *age.* s. 95.

aktarılması için tek ortam sözlü kültür ortamıdır. Günümüzde ise, sözlü kültürün ardından oluşan "yazılı kültür" ve günümüze yakın dönemlerde oluşup hızla gelişen "elektronik kültür ortamı"[367] sözlü kültür dışındaki ortamları oluşturur. Sözlü kültür, bu iki yeni ortamın varlığına ve yazılı kültür sonrası uğradığı tüm değişmelere rağmen varlığını sürdürmektedir.

Efsaneler de diğer halk kültürü ürünleri gibi, sözlü kültür ortamında yaratılır, yaşar ve aktarılır. Bu nedenle, sözlü kültür ortamına ait bütün özellikler efsaneleri de etkiler. Diğer sözlü kültür ürünleri gibi, efsaneler de, onları ağızdan ağıza aktaran bireylerin, zamanın ve sosyal yapının etkisiyle kusursuzlaşırlar. Toplumsal yapının korunması, değerlerin aktarımı, kuralların öğretilmesi gibi işlevsel özelliklelere sahip olması yanında, içerdiği motifler nedeniyle sanatsal birer anlatma olma özelliğini de korurlar.

Sözlü kültür ortamı, nesir anlatma türlerinden mit ve masalı da efsaneyle benzer şekilde etkilemektedir. Efsanenin sözlü kültürle ilişkisi kadar, nesir anlatmaların diğer türleriyle ilişkisinin tespit edilmesi de efsane türünün özelliklerinin anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Bu nedenle aşağıda efsanenin diğer nesir anlatmalar arasındaki ilişki tartışılacaktır.

Nesir anlatmalar dâhilinde yer alan "efsane", "mit" ve "masal" türlerini "İnanma", "Kurgu (Yer ve Zaman)", "Temel Karakterler" ve "Kabul Edilme Tavrı" kriterleri bakımından mukayese eden William

---

[367] Konuyla ilgili bilgi için bk. Gülin Ö. Eker. "Gelenekten Geleceğe Halk Edebiyatı." *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004, ss. 315-329.

Bascom, bu mukayese sonucu oluşturduğu tablolarla nesir anlatmaların temel özelliklerini tespit etmiştir.[368]

Tablo 1:

Nesir Anlatıların Üç Türü					
Tür	**İnanma**	**Zaman**	**Yer**	**Kabul Edilişi Tavrı**	**Temel Karakterl**
Mit	Gerçek	Uzak geçmiş	Farklı bir dünya: Erken veya diğer	Kutsal	İnsan dış varlık
Efsane	Gerçek	Yakın geçmiş	Günümüz dünyası	Kutsal veya değil	İnsan
Masal	Kurmaca	Herhangi bir zaman dilimi	Herhangi bir yer	Kutsal değil	İnsan vey diğer

Tablo 2:

Nesir Anlatıların Temel Özellikleri

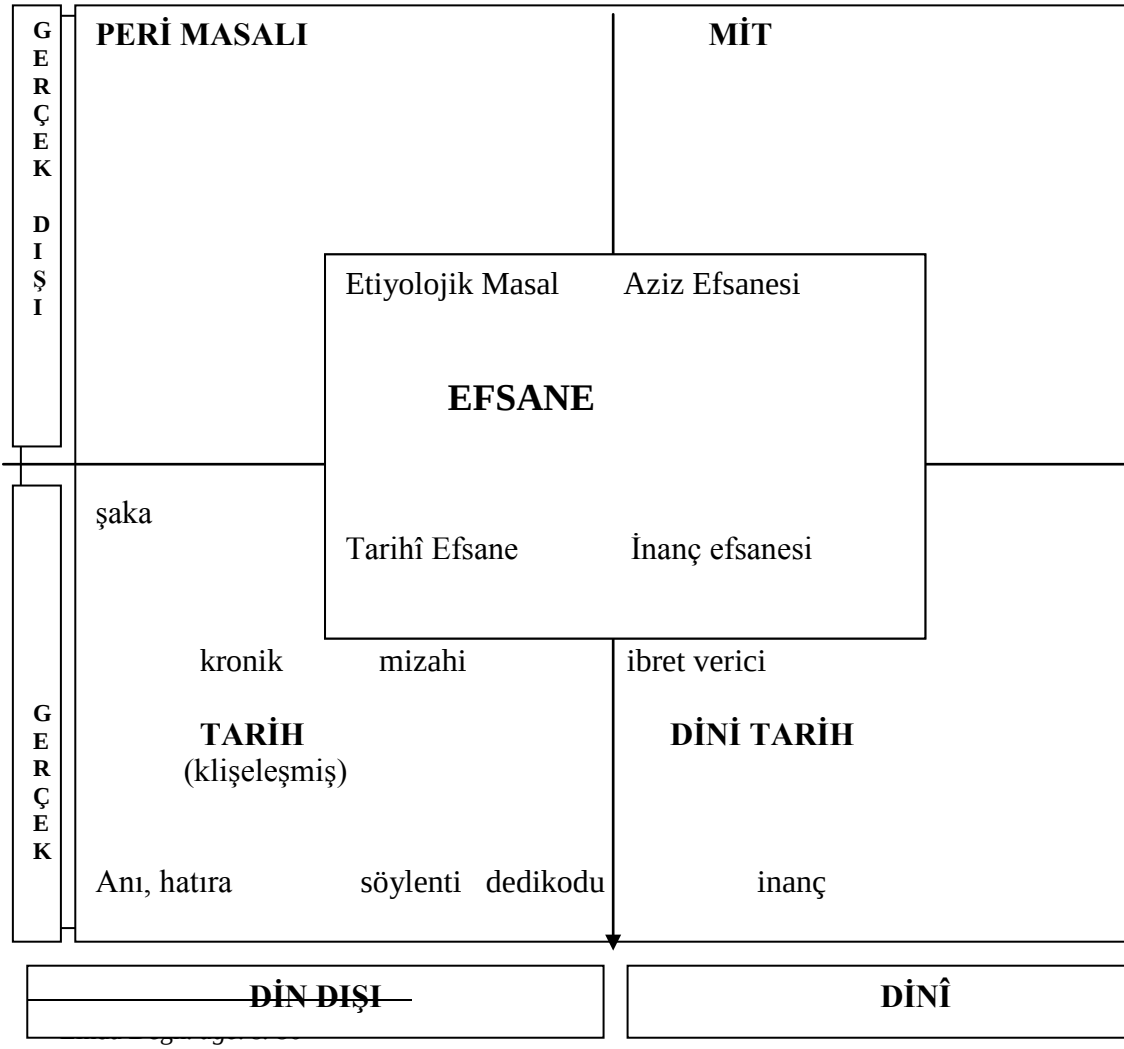
[368] William Bascom. "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar." Çev. R. Nur Aktaş vd. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003, ss. 475; 477.

1. Biçimsel Özellikler (Düz Yazı Anlatı Biçimi)	**Nesir Anlatı Türleri**		
	Mit	**Efsane**	**Masal**
2. Geleneksel Başlangıç	Yok	Yok	Çoğunlukla
3. Gece Anlatma	Sınırlama yok	Sınırlama yok	Çoğunlukla
4. İnanma	Gerçek	Gerçek	Kurmaca
5. Kurgu	Herhangi bir zaman ve yere bağlı	Herhangi bir zaman ve yere bağlı	Bir yer ve zaman bağlı değil
a) Zaman	Uzak geçmiş	Yakın geçmiş	Herhangi bir zaman
b) Yer	Erken veya diğer dünya	Bugünkü gibi bir dünya	Herhangi bir yer
6. Kabul Edilme Tavrı	Kutsal	Kutsal	Kutsal değil
7. Temel Karakterleri	İnsan dışı varlıklar	İnsan	İnsan veya diğer varlıklar

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, efsaneleri nesir anlatmaların iki türü mitler ve masallardan ayıran temel özellik, efsanelerde yakın geçmiş yani günümüz dünyasında insanın başından geçen maceraların gerçek olduğuna inanılan ve kutsal kabul edilen anlatmalar olmasıdır. Efsaneler, mit ve masallardan farklı olarak insanların gerçek kabul edilen maceralarını konu edinir. Masalda olduğu gibi olağanüstü motifler içerse de, bu motiflerin arka planında günümüz

dünyasında gerçekten var olan veya olmuş şahıs, olay veya mekân bulunur ve bunlar anlatmanın gerçek kabul edilmesini sağlar.

Lauri Honko, “efsane”, “mit”, “masal”, “tarih” ve “dini tarih (dini anlatmalar)”ın birbirleriyle ve de “gerçeklik ve “din” ile ilişkisini aşağıdaki tabloyla ortaya koymuştur:[369]

Honko'nun oluşturduğu tablo ve düşüncesine göre, "mit", "masal" ve efsanenin de bir kısmı "gerçek dışı" kabul edilen anlatmalardır. Honko, efsanenin "etiyolojik masal" ve "aziz efsanesi" adını verdiği alt türlerini "gerçek dışı" anlatmalar olarak tanımlar. "Honko'nun "etiyolojik masal" olarak adlandırdığı anlatmalar; dünya, evren, canlı ve cansız varlıklar vb. gibi hemen tür türlü varlık, nesne, olay, kavram ve davranışın nedenini sebep ve sonuç ilişkisi içinde açıklayan anlatmalardır ve bize göre "masal" terimi yerine "etiyolojik efsane" terimiyle adlandırılmaları durumunda "masal" ve "efsane" türleri arasında terim ve tasnif karmaşasına neden olmaz. Honko'nun, "aziz efsanesi" terimiyle adlandırdığı anlatmalar ise, içinde olağanüstü motifler barındıran ve fakat gerçek kabul edilmeyen dini anlatmalar veya menkıbeler sınıfındadır. Azizlere ait anlatmalar, Hıristiyan dini anlatmaları içinde yer alan belirli anlatmalarla sınırlı bir alt türdür ve özellikleri incelendiğinde "gerçek dışı kabul edilen" ve aynı zamanda "mit"lere yakın olan dini anlatmalardır.

"Tarih", "dini anlatmalar" ve kısmen de efsane "gerçek" kabul edilen anlatmalardır. Bu tabloya göre, efsane türünün alt grubu olan "tarihî efsaneler" ve "inanç efsaneleri" de gerçek kabul edilen anlatmalar içinde yer alır. Çünkü tarihî efsaneler içinde yer alan tarihî şahıs, olay veya mekânlar bu anlatmaların gerçek kabul edilmesini sağlar ve de inanç efsaneleri içindeki dini motifler de bu anlatmaların gerçek ve kutsal kabul edilmelerine neden olur.

“Tarih”, “masal” ve kısmen de efsane “din dışı” türlerdir. Honko, efsanenin “etiyolojik masal” ve “tarihî efsane” adıyla adlandırdığı türlerini din dışı anlatmalar grubuna dâhil eder, çünkü bu anlatmalarda dinî unsurlar yer almaktadır.

“Mit”, “dini anlatmalar” ve kısmen efsane dini türlerdir. Honko, efsanenin “aziz efsanesi” ve “inanç efsanesi” terimleriyle adlandırdığı türlerini dini anlatmalar grubunda değerlendirir. Bu anlatmalar, mitler ve dinî anlatmalar gibi kutsal kabul edilen anlatmalardır ve anlatıldıkları toplumun geçmişte inandığı dinerle ait unsurları içerseler bile, kutsal kabul edildikleri için dinî anlatmalar grubunda değerlendirilirler. Örneğin; günümüzde Türkiye Türklerinin büyük bir kısmı Müslüman olmasına rağmen, Şamanist veya Gök Tanrı inancına ait unsurlar içeren anlatmalar da dini ve kutsal anlatmalar olarak kabul edilmektedir.

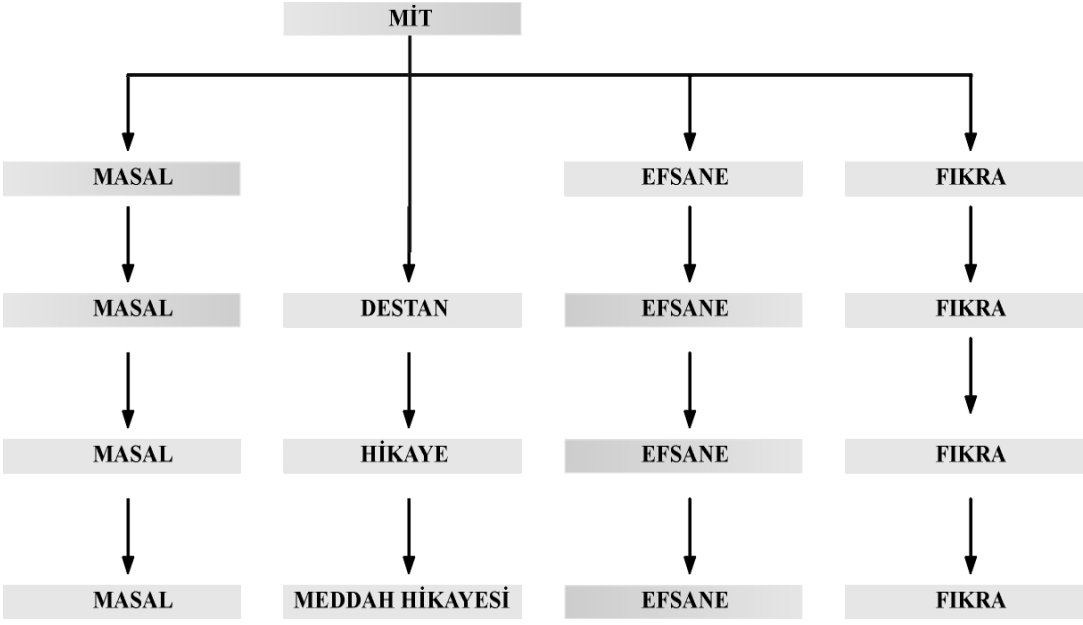
“Efsane” ve “mit,” “masal” türlerinin ilişkilerini ele alan Bascom ve Honko bu türleri mukayese ederken sırasıyla anlatmaları; “İnanma”, “Kurgu (Yer ve Zaman)”, “Temel Karakterler”, “Kabul Edilme Tavrı” ölçütleriyle “gerçeklik” ve “din” ile ilişkileri bakımından değerlendirmiştir.

Sözlü yaratmaları bir başka bakış açısından değerlendiren bir diğer araştırmacı ise Metin Ekici’dir. Sözlü yaratmaları tarihsel süreç içinde değerlendiren M. Ekici, şekil ve tür özelliklerinin belirlenmesinde ve türleri arasındaki ilişkilerin (benzerlik ve farklılıkların) oluşmasında

anlatıcının etkisini değerlendirmiştir. Araştırmacı, bu konuda ortaya attığı önerisini aşağıdaki gibi tablolaştırmıştır:[370]

Tablo 1:

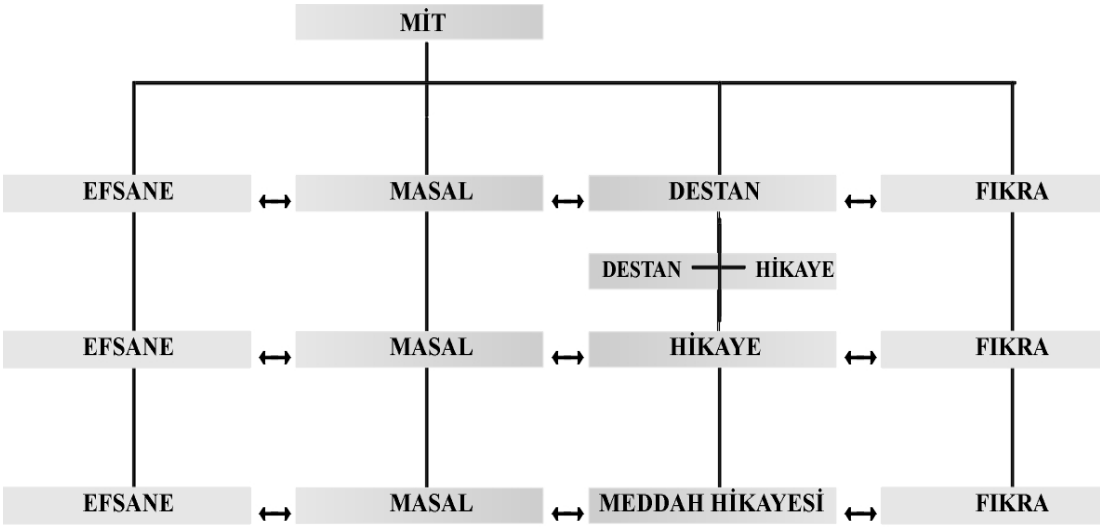
Halk Anlatmalarının Tarihsel Gelişimi (Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Olarak)

[370] Metin Ekici. "Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış." *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 2006, ss. 83-89. (Aynı makalenin diğer bir baskısı için bk. *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* İzmir: Kaanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 225-229.)

Tablo 2:

Halk Anlatı Türlerinin Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Gelişimi

Burada iki tabloyla verilen sözlü anlatmalar arasındaki ilişki değerlendirilirken, sadece inceleme konumuzun sınırlarını oluşturan nesir anlatmalar göz önüne alınacaktır. Ekici, Tablo 1'de kronolojik bakımdan "mit"ten sonra "masal", "efsane" ve "fıkra" türlerinin aynı anda oluştuğunu öne sürmektedir. Yine aynı tabloda efsane ve masal türlerinin zaman içinde tür bakımından, destan türünde olduğu gibi bir değişiklik göstermediğine dikkat çekmektedir. Araştırmacı Tablo 2'de ise, efsane türünün "masal" ve "mit" türüyle senkronik ilişkisini vurgulamıştır.

Bascom, Honko ve Ekici, efsanelerle nesir anlatmalar arasındaki ilişkiyi farklı bakış açılarından ortaya koymaya çalışmışlardır. Efsanenin,

sözlü yaratmalardan "mit", "masal", "destan/halk hikâyesi", "menkıbe" ve "rivayet" türlerine ait anlatmalarla ilişkisinin müstakil olarak değerlendirilmesinin, efsane türünün özelliklerinin ortaya konması bakımından önemli ve gerekli olduğu görüşündeyiz. Çalışmanın bu kısmında efsanenin, "masal", "halk hikâyesi" ve "destan" gibi diğer sözlü türlerle mukayese edilmesi sonucunda, efsaneyi, bu türler içinde "ötekileşmesini" sağlayan, başka bir ifadeyle, müstakil tür olarak var olmasını gerektiren nedenler tespit edilecektir.

Sözlü yaratmalar içinde yapı, konu ve işlev bakımından efsaneye en yakın tür olarak görülen tür mittir. Bascom'a göre "*Efsaneler, mitler gibi, anlatıcı ve dinleyicisi tarafından gerçek kabul edilmiş, ama mitlere göre daha sonraki, yani dünyanın bugünkünden çok da farklı olmadığı dönemlerde oluşmuştur. Efsaneler ilahi olmaktan çok dünyevidir ve ana karakteri insanoğludur.*"[371]

Bascom miti, anlatıldıkları toplumlar tarafından bilinmeyen geçmişte ne olduğunu konu eden, doğru ve gerçek anlatmalar olarak tanımlar. "*Mensur anlatmalardan olan mitler, anlatıldıkları toplumlar tarafından bilinmeyen geçmişte neler olduğunu konu eden, gerçek anlatmalar olarak kabul edilirler. Mitler, inancın içinde yer alır. Onlar, inanç konusunda otoritedir. Görmezden gelme, şüphe veya inançsızlık konusundaki sorulara cevap vermede, mitlere müracaat edilir. Mitler, genelde kutsaldırlar ve dinî ayinlerle ilgilidirler. Mit karakterleri insanlar değildir. Mitler, tanrılar veya yarı tanrıları, bu tanrıların aile ve*

[371] William Bascom. *age.* ss. 474-475.

aşk ilişkilerini, dostluklarını ve düşmanlıklarını, zafer ve mağlûbiyetlerini anlatabilirler."[372]

Yukarıdaki mit tanımı gözden geçirildiğinde, efsane ile mit arasındaki en önemli farkın, efsanenin insanoğlunun maceralarını ve dünyanın bugünkü halini konu edinmesi olduğu söylenebilir. Her iki tür anlatmanın temel ortak özelliği ise, gerçek ve kutsal kabul edilmeleridir.

Sonuç olarak, efsane ve mit arasındaki temel fark kahramanları, zaman ve mekânda yer alır. Efsanelerde kahramanlar insanlardır. Efsaneler olağanüstü unsurlar içerse de, temelde insanoğlunun macerasını anlatır. Mitlerde ise, tanrılar ve yarı tanrıların maceraları esastır. Efsanelerdeki mekân, dünyanın bugünkü hali, zaman ise bilinmeyen geçmişten bahseden mitlerin aksine, dünyanın bugünkü şartları oluştuktan sonraki bir zamandır.

Efsanenin benzerlik gösterdiği bir diğer tür ise masaldır. Bascom masalı şöyle tarif eder; "*Masallar kurmaca olarak kabul edilen nesir anlatılardır. Dogma veya tarih olarak kabul edilmez, olmuş veya olmamış olabilir ve ciddiye alınmayabilir. Yine de sadece eğlence için anlatıldığı sık sık söylense de, örneğin ahlaki masallar grubunun iddia edilenlerden daha başka önemli işlevleri de vardır. Masallar herhangi bir zaman ve mekânda yaşanmış gibi kurgulanabilir ve bu anlamda hemen hemen zamansız ve mekânsızdırlar.*"[373]

---

[372] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 91.

[373] William Bascom. *age* .s. 473.

Bascom'un masal tanımında yer verdiği "uydurma olma", "gerçek kabul edilmeme", "herhangi bir konuda olma" ve "zamansız ve yersiz olma" özellikleri masal ve efsane arasındaki temel farkları oluşturur.

Aygerim Diykanbaeva, masalın temel özelliklerini maddeler halinde sıralamıştır.[374] Bu maddeleri bütünüyle değerlendirildiğimizde ise şu tanıma ulaşırız;

Başında, ortasında ve sonunda kalıp (formel) ifadeler bulunan, yer, zaman ve kahramanları bakımından tamamen hayal ürünü olan ve olağanüstü motiflerle bezenmiş, insan, hayvan ve diğer varlıkların hareketleri, düşünceleri ve yaşadığı her şeyi konu alan profesyonel bir anlatıcıya gerek duymadan, genelde kadınlar ve çocuklar arasında eğlendirmek, örnek vererek eğitmek ve öğüt vermek amacıyla anlatılan kısa ve yoğun nesir anlatmalardır.

Bu tanıma göre, efsane ve masal arasındaki temel fark "inanç" unsurudur. Her iki anlatma da olağanüstü motifler içermesine rağmen dinleyici masalda anlatılanların gerçek olmadığının bilincindeyken, içindeki olağanüstülüklere rağmen efsanelerin gerçek olduğuna inanır. Çünkü masal, daha başındaki "bir varmış, bir yokmuş" vurgusuyla gerçekliği ortadan kaldırmayı amaçlar, ama efsane anlatmayla gerçek kişi, mekân ve olaylar arasındaki bağı vurgulayarak dinleyicide gerçeklik ve inanç duygularını uyandırmayı amaçlar.

Tür olarak efsane ve masal arasında yukarıda tespit ettiğimiz benzerlik ve farklar Karakalpak masal ve efsaneleri için de söz

[374] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 91.

konusudur. Karakalpak folklorcular Kabıl Maksetov ve E. Tejimuratov; Karakalpak masallarını (ertek) şöyle tanımlar; "*Masallar, halkın hayalleri ile isteklerin, sosyal yapının düzeninin ve toplumun bakış açısının tabiat ve insan arasındaki ilişkinin romantik ve folklorik planda suretlerini içeren sözlü nesir yaratmalardır.*"[375]

Bu tanımda da belirtildiği üzere, masallar halkın hayal gücünü yansıtır. Bu nedenledir ki, Karakalpak masalları; "Olağanüstü Olaylar Hakkındaki Masallar", "Hayvanlar Hakkındaki Masallar", "Günlük Hayat Hakkındaki Masallar" şeklinde üç başlıkta tasnif edilmiştir.[376] Masal türünün temel özelliği olağanüstü motiflerden oluşmasıdır ve Karakalpak masalları içinde en zengin grup olağanüstü anlatmalardır. "olağanüstülük" ve "gerçeklik" aynı zamanda Karakalpak masal ve efsanelerini ayıran temel unsurlardır. Karakalpak efsaneleri, özellikle tarihî şahıs ve mekânlara sıkı sıkıya bağlı oldukları için gerçek kabul edilirken, Karakalpak masalları içerdikleri olağanüstü motiflere ve kalıp ifadelere bağlı olarak uydurma ve gerçek dışı kabul edilir.

Sözlü yaratmalardan destan ve efsane türleri yapı ve konu bakımından birbirine uzak görünse de, iki tür arasında benzer noktalar

---

[375] K. Maksetov-E. Tejimuratov. *age.* s. 162; Karakalpak masal türü ve metinleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kallı Ayımbetov-G. Esemuratov-A. Karimov. *Karakalpak Halk Ertekleri (Karakalpak Halk Masalları)*. Nökis: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1956; İsmail Kurbabaev. *Karakalpak Balalar Edebiyatı Tariyhının Öçerki (Karakakpak Çocuk Edebiyatı Tarihî Yazıları).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1974; Karl Reichl. *Karakalpakische Märchen (Karakalpak Masalları).* Bochum: Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, 1985.

[376] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları).* Nökis: Bilim, 1996, ss. 162-181.

bulunmaktadır. Yapı bakımından çoğunlukla nazım, bazen nazım-nesir karışık, nadiren de nesir olan destanı hocamız Prof. Dr. Fikret Türkmen şöyle tanımlar; "*Destanlar, milletlerin tarihinde derin iz bırakmış önemli olayları harikuladeliklerle süsleyerek anlatan uzun, manzum ve millî eserlerdir.*"[377]

Bu tanıma göre destanların temel özelliği ferdi başarılardan çok, milletin geleceğini, refahını ve devamını sağlayan "millî başarıları" konu edinmeleridir. Bunun yanında "tarihî konuları" işlemeleri de bir diğer özellikleridir. Destan türü, temel özelliğini belirleyen bu iki noktada efsaneden ayrılır. Çünkü efsanelerde destanlardakine benzer bir "millî başarı"yı konu edinme zorunluluğu yoktur. Elbette millî unsurlar, motifler, konular efsanelerde yer alır, ama efsaneler destanlar gibi bir milletin başarısıyla ilgili olmak zorunda değildir. Hatta destanlarla mukayese edilince millî unsur ihtiva etmeyen efsanelerin de bulunduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, aynı efsane birkaç millet tarafından sahiplenebilirken, bir millete ait olan bir destan başka bir millete ait fertler arasında anlatılamamaktadır. Efsaneler de destanlar gibi tarihî konuları işleyebilir, fakat tarihî olay, şahıs ve mekânlarla ilgisi olmayan efsaneler de bulunmaktadır.

Destan ve efsane türü arasındaki temel benzerlik ise, her iki anlatmanın da "gerçek kabul edilmesi"dir. Destanlar içerikleri tarihî olaylar ve millî unsurlar sebebiyle gerçek kabul edilirken, efsaneler

---

[377] Fikret Türkmen. *Âşık Garip Hikayesi (İnceleme-Metin).* Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, s. XI.

gerçekte var olan veya olmuş şahıs, mekân ve olaylarla kurduğu bağlar sebebiyle gerçek kabul edilmektedir.

Burada ele alınan benzerlik ve farklar Karakalpak destanları ve efsaneleri için söz konusudur. Repertuar ve icrâ bakımından zengin olan Karakalpak destancılık geleneği canlılığını günümüzde de belli seviyede de olsa korumaktadır. "Şayır", "Kıssahan", "Jırav", "Baksı" ve "Jırşı" olarak adlandırılan kişiler tarafından anlatılan Karakalpak destanları içinde en zengin grup, tarihî konular ve şahıslarla ilişkilenen "Kahramanlık Destanları"dır.[378] Kahramanlık destanlarında tarihî ve millî unsurlar ön plandadır. Örneğin "Kırk Kız Destanı" Karakalpak Türklerinin millî sembolü haline gelmiştir.[379] Karakalpak efsanelerinde de tarihî olaylar sıkça yer alıyor olsa da özellikle hayvanlarla ilgili efsanelerin tarihle ilgisi yoktur. Millî özellikler, efsanelerin yerelleşmesi için anlatmalarda yer verilmekle birlikte, Karakalpak efsanelerinin millî anlatmalar olduğunu söyleyemeyiz. Efsaneler birkaç millî ve yerel unsurun değişmesiyle başka milletler arasında da anlatılıp benimsenebilecek bir yapıdadır.

Sözlü yaratmalar içinde değinilmesi gereken bir diğer ilişki ise efsane, menkıbe[380] ilişkisidir. Bu iki terim sıkça birlikte veya birbirinin

---

[378] İ. T. Sagitov. *Karakalpak Halkının Kaharmanlık Eposı (Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı).* Nökis: Memleket Baspası, 1963, ss. 43-44.

[379] Kabıl Maksetov. *Karakalpak Kaharmanlık Destanı Kırık Kız.* Nökis: Karakalpak Baspası, 1962.

[380] Bu tür anlatmalar için "menkıbe" ve "menkabe" terimleri kullanılmaktadır. İki terimin de kullanılmasıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. A. Yaşar Ocak, "menkabe" teriminin kullanılması önermektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihî Kaynağı Olarak Menâkıb-Nameler (Metodolojik Bir Yaklaşım).*

yerine kullanılmaktadır. Bu nedenle, efsane ve menkıbe arasındaki benzer ve farklı noktaların tespit edilmesi ve tanımlama problemleri üzerinde tartışılması gerekmektedir.

Menkıbe terimi, "Arapça '*nekabe'* (isabet etmek, bir şeyden bahiste bulunmak yahut haber vermek) kökünden türeyen menkabe (çoğulu menakıb), sözlükte, 'övünülecek güzel iş, hareket ve davranış' manalarına gelmektedir."[381]

Pertev Naili Boratav, "eskiden dinlik konulardaki efsanelere menkıbe" dendiğini belirtir.[382] Boratav, bu tanımın yer aldığı çalışmasının bir başka kısmında, tarihlik efsanelerin yazılı edebiyatta menkıbe adıyla anıldığını belirtir.[383] Boratav, menkıbelerin "Tarihî Efsaneler" başlığı altında, efsanenin bir alt grubu olarak tasnif edilmesini önermektedir. Dursun Yıldırım ise, menkıbeleri efsaneden ayrı değerlendirir ve efsaneden ayrı müstakil bir tür olarak tasnif eder.[384]

Ankara: TTK, 1997, s. 27. Saim Sakaoğlu ise, dilbilgisi kurallarına göre doğru olan "menkabe" terimi sözlüklerde "menkıbe" şeklinde yer aldığı ve galat-ı meşhur haline geldiği için "menkıbe" terimini kabul eder. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Saim Sakaoğlu. "Efsane-Menkıbe Bağı." *V. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1997, ss. 241-246. Ancak, biz TDK Yazım Kılavuzu'nda yer alan "menkıbe" terimini kullanmayı tercih ettik. Bk. *Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu*. (24. Baskı), Ankara: TDK Yayınları, s. 337.

[381] Arif Ay. "Efsane-Menkıbe Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi." http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/ medergi/20.htm

[382] Pertev Naili Boratav. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul: Gerçek, 1995, s. 98.

[383] Pertev Naili Boratav. *age.* s. 101.

[384] Dursun Yıldırım. *age.* s. 102.

Boratav ve Yıldırım'ın görüşlerinden farklı olarak, efsane ve menkıbeyi tek bir tür olarak ve aynı başlık altında ele alan Şükrü Elçin, "Efsane-Menkıbe" için şu tanımı yapar; "*İnsanoğlunun tarih sahnesinde göründüğü ilk devirlerden itibaren ayrı coğrafya, muhit veya kavimler arasında doğup gelişen; zamanla inanç, âdet, anâne ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masallar vardır. Sözlü gelenekte yaşayan bu anonim masallara dilimizde Arapça: "Ustûre" (cem'i:esâtîr); Farsça: "Fesâne, efsâne"; Yunanca: "Mitos, mit" kelimeleri ad olarak verilmiştir. (...) Kuvvetli bir anâne bağı içinde yaşayan ilk devir, mitos devri, hatta ortaçağ insanları inandıkları bu bilgilerle kâinata Tanrı, iyi ve fena ruh, kıyamet, melek, şeytan, cin, peri, gök, dağ, su ya da (yağmur) taşı, büyücü vb. gibi üstün saydıkları maddî-manevî kudretlere umumiyetle teşhis ve intak yolu ile (canlandırarak veya konuşturarak) birtakım masallar uydurmuşlardır. Bugün masal sayılan mahsullerden ayrı olarak düşündüğümüz cemiyetin ortak malı bu eserler, sonraları yeni din, kültür ve ekonomi şartlarının ve alışverişinin hazırladığı muhit içinde az-çok tarihî gerçeklerle beslenerek yazılı kaynaklara geçen efsane ve menkıbelere örnek (model) olmuşlardır. Türklerin hayatında şaman, alperen, peygamber, halife, padişah, şeyh, şeyhülislam, asker vb. gibi otoriterler etrafında veya şehirler, saraylar, camiler, mezarlar, türbeler, adaklar... üzerine doğmuş masallar ve menkıbeler bu mahsuller arasında yer alırlar.*"[385]

[385] Şükrü Elçin. *age*. s. 314-315.

Bu tanıma göre Şükrü Elçin, efsane ve menkıbeyi tek bir tür olarak değerlendirirken, masal türünün bir alt grubu olarak ele almaktadır. Boratav'ın önerdiği gibi menkıbenin efsanenin alt türü (tarihî efsane) olması tartışmalı olmakla birlikte, efsane ve menkıbeye ait anlatmaların aynı tür olarak kabul edilmeleri mümkün değildir. Çünkü menkıbeler, Boratav'ın da belirttiği gibi, sadece dinî ve tarihî konuları işler. Oysa efsane başlığı altında tarihî konular dışında pek çok konuyu işleyen anlatmalar da yer alır. Bu nedenle, efsane ve menkıbe terimleri aynı türü adlandırmak için kullanılamaz. Aynı şekilde, menkıbenin müstakil bir tür olarak kabul edilmesi de ayrı bir tartışma konusudur.

Ahmet Yaşar Ocak, menkıbelerin velilerin hayatı etrafında cereyan eden tarihî olayları öteki kaynaklarda rastlanmayacak cinsten bilgilerle anlattıklarını belirtir.[386] Araştırmacı, menkıbenin özelliklerini şöyle sıralar;

"*1. Kahramanları gerçek ve mukaddes kişilerdir.*

2. Olayların belirli yeri ve zamanı vardır.

3. Sırf eğlenmek, bir eşyanın yahut tabiat olayının izahını yapmak için uydurulmuş değildir. Gerçek olduklarına inanılır.

4. Yarı mukaddestirler ve bir doğma gibi kendilerini kabul ettirirler.

5. Konu edindikleri velî hayatta iken de, öldükten sonra da meydana gelebilirler.

[386] Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihî Kaynağı Olarak Menâkıb-Nameler (Metodolojik Bir Yaklaşım).* 1997, Ankara: TTK, 1997, s. 66.

6. Biçim olarak son derece kısa ve sade bir anlatım tarzına sahiptirler.”[387]

Menkıbelerin özellikleri göz önüne alındığında, bu türün efsaneyle benzer ve farklı noktalarının olduğu görülmektedir. Menkıbe ve efsane arasındaki ilişkiyi değerlendiren Saim Sakaoğlu; “*Bugüne kadar gerek efsaneler gerekse menkıbeler, bir kaç istisnanın dışında daima efsane başlığı altında toplanmıştır. Yayımlanan pek çok efsane kitabında azımsanmayacak menkıbe metni de yer almıştır. Bundan böyle efsane olduklarına kesin gözüyle baktıklarımıza efsane, menkıbe gözüyle baktıklarımıza da menkıbe demeliyiz; tereddüde düşülenleri ise, şimdilik efsane ana başlığı altında ele almalı, bulunacak yeni örneklerine göre asıl yerini belirlemeye çalışmalıyız.*”[388] der.

Efsane ve menkıbelerin özelliklerini mukayese ederek ortak ve farklı noktalarını değerlendirdiğimizde, efsane ve menkıbenin aynı mı, yoksa farklı türler mi olduğu sorusunu cevaplayabiliriz.

Efsane ve menkıbenin ortak özelliklerini incelediğimizde, iki anlatmanın en belirgin ortak özelliğinin her ikisinin de sözlü kültür ortamının ürünü olduğunu görürüz. Ancak, her iki anlatma da sözlü kültür ortamının yanında yazılı kültür ortamında da yaşamaya devam etmektedir.

---

[387] Ahmet Yaşar Ocak. *age.* s. 33.

[388] Saim Sakaoğlu. “Efsane-Menkıbe Bağı.” *V. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997, s. 245.

Efsane ve menkıbe, anlatıcı ve dinleyici /okuyucu tarafından gerçek ve kutsal kabul edilir.

Her iki anlatmada da dini ve tarihî olay, şahıs ve mekânlar yer alır.

Efsane ve menkıbenin birbirinden farklı özelliklerini ise şu şekilde sıralamak mümkündür. Efsaneler, menkıbelerden farklı olarak, sadece dini şahısları konu almaz. Dini anlatmalar, efsane konularının sadece bir kısmını oluşturur. Efsanelerde bunun dışında pek çok konu işlenir. Dindışı konuları da işleyen efsaneler vardır.

Efsanelerde, menkıbeden farklı olarak, kerametler dışında da olağanüstülükler yer alır. Hatta bazen masaldaki olağanüstü motiflere yaklaşan motifler bulunur.

Menkıbelerin konusu gerçek kişilerdir. Efsanelerde hayal ürünü şahıslar ve varlıklar da yer alır. Gerçek kişilere bağlı olarak belirli bir yer ve zamandan bahsedilir. Oysa efsanelerde yer ve zaman tam ve açık olarak belirtilmeyebilir.

Efsane ve menkıbe ilişkisini değerlendirdiğimizde menkıbelerin, efsane başlığı altında ele alınması gerektiği görüşünü savunmaktayız. Menkıbeler, efsanelerin alt grubu olarak kabul edilmeli, müstakil bir tür olarak ele alınmamalıdır.

Sonuç olarak, sözle ve yüz yüze iletişimle aktarılan her türlü bilgi ve birikimin sözlü kültür içinde yer aldığını söyleyebiliriz. Efsaneler de diğer halk kültürü ürünleri gibi, sözlü kültür ortamında yaratılır, yaşar ve aktarılır. Diğer sözlü kültür ürünleri gibi efsaneler de, toplumun tecrübelerini yansıtması, efsaneleri ağızdan ağıza aktaran bireylerin,

zamanın ve sosyal yapının etkisiyle kusursuzlaşırlar. Toplumsal yapının korunması, değerlerin aktarımı, kuralların öğretilmesi gibi işlevsel özelliklelere sahip olması yanında, içerdiği motifler nedeniyle sanatsal birer anlatma olma özeliğini de korurlar.

Efsane ve diğer sözlü yaratmalar arasındaki ilişki incelendiğinde, efsanenin diğer türlerden temel farklılıkları şunlardır; efsane, mitten kahramanları, zaman ve mekân bakımından farklıdır. Efsanelerde kahramanlar insanlardır. Mitlerde ise, tanrılar ve yarı tanrıların maceraları esastır. Efsanelerdeki mekân, dünyanın bugünkü hali, zaman ise, bilinmeyen geçmişten bahseden mitlerin aksine, dünyanın bugünkü şartları oluştuktan sonraki bir zamandır. Efsane ve masal arasındaki temel fark "inanç" unsurudur. Dinleyici masalda anlatılanların gerçek olmadığının bilincindeyken, gerçek kişi, mekân ve olaylar arasındaki bağlantı kurması sebebiyle efsanelerin gerçek olduğuna inanır. Destan ve efsane ilişkisi değerlendirildiğinde, her iki tür de millî unsurlarla örülür, ancak efsanelerde "millî bir başarıyı anlatma" özelliği yoktur. Tarihî olay, şahıs ve mekânlarla ilgisi olmayan efsaneler de bulunmaktadır. Efsane ve menkıbe arasındaki temel fark ise, menkıbenin sadece dinî şahısları, gerçek kişi, zaman ve mekânı ele alması, efsanenin ise, bu konuların dışında başka konuları da konu edinmesidir.

Diğer sözlü yaratmalar arasındaki farklar göz önüne alındığında, efsanenin kendine has özelikleri ortaya çıkmaktadır. Bu farklar aynı zamanda, efsaneyi müstakil bir tür haline getiren özelliklerdir.

II.5. KARAKALPAK EFSANELERİNDE İNANÇ, TARİH VE EFSANE İLİŞKİSİ

"Gerçek hikâye" olarak adlandırılan efsaneler, gerçek ve kutsal kabul edilen, fakat olağanüstü konuları işleyen anlatmalardır.[389] Gerçek hayatta yaşanması imkânsız olayları konu aldığı halde "gerçek" kabul edilen anlatmaların değerlendirilmesi için gerçeğin ne olduğu ve efsanelerin gerçek kabul edilmesinin onun hangi özelliklerinden kaynaklandığı konusu tartışılmalıdır. Efsanelerde yer alan olağanüstülüklerin gerçek olduğuna inanılmasını sağlayan unsurun ne olduğu tespit edilmeli ve bu unsurun kutsallıkla ilişkisi değerlendirilmelidir.

Efsanelerde yer alan olağanüstü olayların pek çoğu dinî şahıs ve olaylarla ilişkilidir. Efsanelere inanılmasında dinî konuların, efsanelerin gerçek kabul edilmesinde ise, tarihî olay ve şahıslarla ilgili efsanelerin etkili olduğu kanaatindeyiz.

Bu nedenle, inanç, tarih ve efsane ilişkisi tartışılmalıdır. Biz de çalışmanın bu kısmında, öncelikle efsane ve inanç kavramlarını ele alıp aralarındaki ilişkiyi değerlendirecek, ardından da efsane ve tarih ilişkisini Karakalpak tarihine ve efsanelerine yansıyan tarihî olay, şahıs ve mekânları mukayese ederek ortaya koymaya çalışacağız.

---

[389] Linda Dégh. "What Is A Belief Legend? (İnanç Efsanesi Nedir?)" Folklore, S. 107, 1996, s. 41 (Bu makaleye http://links.jstor.org/sici?sici=0015-587X(1996)107%3C33%3AWIABL%3E2.0.CO%3B2-7 adresinden de ulaşılmaktadır.)

II.5.1. İNANÇ VE EFSANE

İnanç kelimesinin anlamı "*kişi veya toplum tarafından, bir düşüncenin, bir olgunun, bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi*"dir. Buradaki tanıma göre inanç kavramı, insan düşüncesinin oldukça geniş bir kısmını kapsamaktadır. Ayrıca, "inanç" ve "gerçek" kavramları arasında da sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Çünkü yukarıdaki inanç tanımında da açıklandığı gibi inanmak, gerçek olduğunu kabul etmektir, fakat burada sözü edilen inanç kavramı, dini kurumların dayandığı "inanç" kavramından farklıdır.[390]

"İnanç", "inanış" veya "inanma" terimleri öncelikle dinî inanmaları ve ahlak kurallarını akla getirmektedir. Oysaki kitabî din öğretisi ile ahlak kurallarına bağlı inançlar ilahiyat bilimi sınırları içinde yer alır. Halk bilimi ise "halk inançları" olarak adlandırılan eski dinlerden aktarılanlarla dinin inançlarının türlü nedenlerle geniş halk yığınları arasında çeşitlenerek aldığı yeni yorum ve inanış şekilleriyle ilgilenmektedir. Bunlar, "hurafe" veya "batıl inanç" olarak adlandırılan ve dinin dışında kalan, fakat dini inanç ve uygulamlara sıkı sıkıya bağlanmış halk inançlarına ait inanış şekilleri, yorum ve uygulamalardır.[391]

Efsaneler, içerdikleri olağanüstü ya da gerçek dışı motifler nedeniyle, konuyla bilimsel açıdan ilgilenmeyen kalabalık bir grup tarafından "batıl hikâyeler" olarak adlandırılır. Batıl inanç; "…s*ivil ya da*

---

[390] Özkul Çobanoğlu. *Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 11.

[391] Özkul Çobanoğlu. *age.* ss. 11-12.

adlî bakış açısıyla kabul edilmiş şeylere karşı bir meydan okuma ya da dini prensiplere ve ahlaki göreneklere uymayan bir görüş. Bu otoriteden geri çekilme, toplumun ve kilisenin kabul edilmiş kurallarını çok fazla yıkarak değil, eski ve diğer terkedilmiş fikirlere tutunarak gerçekleşir. [392]

Efsaneler, bu anlatmaların temelini oluşturan "inanç" ve "gerçek" kavramlarına göre de adlandırılmışlardır. Söz konusu adlandırmalarda kullanılan ilk terim "gerçek hikâye", diğer terim ise, "inanç ve inanç hikâyeleri"dir.[393] Bu terimler, efsanenin inanılan ve gerçek kabul edilen anlatmalar olduğunu vurgulamak amacıyla kullanılmaktadır.

Bu adlandırmalardan da anlaşılacağı gibi, efsane metinlerinin temel amacı inanılırlığı sağlamaktır. Efsaneler kahramanları, yer ve zamanı nedeniyle gerçek kabul edilir. Başka bir ifadeyle, efsaneler gerçek insanların, gerçek dünyadaki tecrübeleridir. Gerçek dünya, efsanenin gönderme yaptığı dünyadır.[394] Efsanelerde gerçek şahıs, yer ve zamanın yer alması nedeniyle bu anlatmalar gerçek kabul edilir ve onlara inanılır. Aynı zamanda, efsanelerde gerçek örneklere yer verilmesi de inancı canlandırır. Örneğin; gelin kayasından bahseden bir efsanede, söz edilen kayanın bulunduğu yerin tam olarak tarif edilmesi veya kayanın dinleyicilere gösterilmesi suretiyle inanma sağlanır. Karakalpak efsanelerinden, bir balıkçının Hızır'ın bedduası sonucu domuza dönüşmesini konu alan efsanede de bu olağanüstü durum, domuzun

[392] Linda Dégh. *agm.* s. 46.

[393] Linda Dégh. *agm.* s. 42.

[394] Linda Dégh. *agm.* s. 41.

sırtındaki kemiğin balık dolu torbaya benzetilmesi ve balıkçının kötü davranışlarıyla domuzun davranışları arasında paralellik kurulması suretiyle gerçeklikle ilişkilendirilir ve efsaneye inanılması sağlanır.

Efsaneler, halk inançlarının yansıtıldığı türlerin başında gelmektedir. Bu nedenle efsaneler, halk inanışları ile ilgili en önemli kaynaklardır. İnanç, efsane anlatımının amacıdır. İnanca yönelik tutum, bu türün özüdür ve benzer içeriklerin farklı şekillerle gelişimi ve anlatıcının tecrübeleriyle genişletilmesi yoluyla çok değişik şekillerde oluşabilir. İnanç, tüm efsanelerde potansiyel olarak vardır. Aslında, efsane inancı bağlar ve yorumlar. İnanç, efsanenin ideolojik yapısı ve özüdür. İnanç görünmez, duyulmaz, fakat anlatılar arasında saklanmış yöresel kültürel kalıtımın bir parçasıdır. Bu nedenle inanç, insanların dudaklarında değil, beyinlerinde yaşar ve bir toplumdaki bireylerin devraldığı ve paylaştığı bir geleneği oluşturur.[395]

Efsaneleri diğer anlatmalardan ayıran bir diğer özellik ise, efsanede anlatılanların gerçek olduğuna dair bir kanıt gösterilmesidir. Bazen bir coğrafî unsurla, bazen insan yapısı bir eserle, bazen tabiattaki canlı veya cansız varlıklarla ve bazen de gerçekliği kabul edilmiş bir söz veya bilgiyle anlatılanların gerçeklikle bağlantısı somut olarak kurulur. Bu durum, kurgusal bir anlatmanın gerçeklik düzlemine taşınması ve dinleyicinin anlatmaya inanmasında çok önemli rol oynar.

Burada bahsettiğimiz gerçeklikten, anlatmadaki olağanüstü olay ve varlıkların (Örneğin; taş kesilme, ölüp dirilme, olağanüstü varlıklar

[395] Linda Dégh. *agm.* ss. 33-46.

vb.) gerçek olduğunun düşünüldüğü anlaşılmamalıdır. Efsanenin gerçekliği, sonuçta verilen öğüdün faydasının, gerçekliği veya anlatma bitiminde gösterilen kanıtın gerçekliğidir. Diğer unsurlar bu gerçeklik içinde yerini bulur, başka bir ifadeyle, anlatmadaki olağanüstülüklerin bu gerçeklikleri desteklemek için kullanıldığı bilinir. İnanılırlığı sağlayan ve dinleyiciye ulaşması gereken asıl kısım ise, verilen öğüt, gösterilen örnek ve kanıttır. Örneğin "Güldirsin", "Ketenler", "Şımbay" gibi kalelerle ilgili Karakalpak efsanelerinde anlatmaya konu olan kalenin bugün kalıntılarının bulunduğu yer hakkında bilgi verilir. "Tahiya Taş", "Jupar Korusu" gibi efsanelerde ise, anlatmanın konusu olan coğrafî mekânın yeri ayrıntılı olarak tarif edilir. Burada anlatmanın, sözü edilen kale ya da coğrafi mekânlar kadar gerçek olduğunu ispat etmek ve inanç unsurunu kuvvetlendirmek amaçlanır.

Efsaneler, mucizevî gerçekleri dile getirir, bunun yanında daima öğüt verici bir işleve sahiptir. Bu işlev nedeniyle efsaneler, kimi zaman sosyal yapıyı korumak adına çeşitli olayları örneklendirir, kimi zaman insanî değerleri aşılar, kimi zaman da insanların günlük hayatını kolaylaştıracak açıklayıcı, pratik öğütler verir. Anlatmalar, inandırıcılığını artırmak için, öğüt verme işlevini daima mucizevî gerçeklerle destekler. Dinî bilgileri hatırlatmakta olan bu mucizevî gerçeklik anlatmaların kutsal kabul edilmesini sağlar. Sonuçta, kutsal olan mucizevî gerçeklikleri, insanın hayatını kolaylaştıran ve düzenleyen öğütler vermek işleviyle harmanlayan efsanelere inanılır ve bu inanç sayesinde anlatmalardaki öğütler ve yasaklar uygulanır.

II.5.2. TARİH VE EFSANE

"Tarih" kelimesi, hem geçmişte kalan insan ve toplumsal olaylar bütününü, yani yaşanmış geçmişi adlandırmak için; hem de yaşanmış olanı, geçmişi konu edinen tarih bilimini belirtmek için kullanılan bir kavramdır. Tarihî olaylar cereyan ettikleri toplum içerisinde birtakım etkiler bırakırlar. Bu etkinin yansımaları, başta efsaneler olmak üzere, çeşitli sözlü kültür yaratmalarında görülmektedir.[396]

Tarihî şahıs, olay ve mekânlar sözlü kültür ürünlerine tesir ettiği gibi, sözlü kültür yaratmaları da tarih bilimine kaynaklık eder. Bu çift taraflı etkiyi Edward Carr, "Tarih Nedir?" adlı kitabında şöyle açıklar; "*Olay, olgu ve belgelerden yola çıkarak tarihî oluşturmak yetmez, bir yorumcuya ihtiyaç vardır.*" Bu durumda tarihçinin olayları kronolojik sırayla dizmenin ötesinde, olayları yorumlaması da gerekir ve tarihî yorumlayabilmek için efsaneler gibi sözlü kültür yaratmalarına ihtiyaç duyulur.[397]

Dursun Yıldırım da sözlü kültür ürünlerini, tarih yazımında veya inşasında kullanılacak bir tür haber/belge olarak kabul eder.[398] Ruhi Ersoy, tarih ve sözlü kültür yaratmaları arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar; "*Sözlü ortam kaynaklarının yanı sıra tarihçiye yardımcı olan ve malzeme sunan bir diğer disiplinin edebiyat olduğu fikrini ileri atan*

---

[396] Ruhi Ersoy. *agm.* s. 104.

[397] Edward Hallett Carr. *Tarih Nedir?* Çev. Miskez Gizem Göktürk, (9. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları, Ekim- 2006, s. 25.

[398] Dursun Yıldırım. "Sözel Tarih Belgesi: Sözel Tarih Metinleri [Kamanlı Mendoğ'un Sözel Tarihine Bağlı Sözel Belge Üzerine Bir Deneme]." Türkbilig, S. 8, 2004, ss. 131-154.

araştırmacılar da olmuştur. Fakat bunlar tarafından söz konusu edebiyat kavramının içinde de yine sözlü kültür ürünleri sıralanmakta ve şu açıklama yapılmaktadır: "Burada edebiyat kavramını bütün kapsam ve çağrışım kümesi ile birlikte mütalaa etmekte fayda vardır. İlk yazılı edebi verimler, tarihçilikte olduğu gibi, uzun süre sözlü geleneğin taşınması suretiyle oluşturulmuştur. Destanlar, masallar, halk hikâyeleri, menkıbeler, gazavatnâmeler, mesneviler bu cümledendir. Geçmişte neler yaşandığına dair tarihçilere bilgi veren aynı hikâye kültürel analizler ile tarihî ve kültürel gelişimin nasıl birbirini güçlendirip nakledilerek anlatıldığı, özellikle anlamlı olayları ve bazı vakıaları bize sağlar."[399]

Ruhi Ersoy'un ayrıntılı olarak belirttiği özelliklerinden dolayı, yazılı kültür ürünlerinin olmadığı veyahut yetersiz olduğu durumlarda tarihçilere kaynaklık eden sözlü kültür yaramalarından biri olan efsane*;* " *...insanüstü dünyayla bir faninin karşıtlıklarını tanımlayan bir tarihsel haberdir*"[400] şeklinde tanımlanır. Bu tanıma göre efsaneler**,** insan ve bugünün dünyasını olağanüstü olaylarla açıklayan anlatmalardır. Efsane türü, bu özelliklerinden dolayı, insanlık tarihine dair bilgileri içerir. Bu nedenle, efsaneler, insanın geçmişini, yapıp ettiklerini inceleyen bilim dalı olan tarihle yakından ilgilidir.

Efsaneler, tarih bilimiyle ortak kaynaklardan beslenir, ama efsaneler tarihî gerçekleri hayal gücünün zenginlikleri içinde saklar. Efsaneler sanatsal ürünler oldukları için gerçeğe estetik bir mesafe içinde

---

[399] Ruhi Ersoy. *agm.* ss. 102-110

[400] Linda Dégh. *agm.* s. 37.

yaklaşır. Bu da efsaneleri, tarihî gerçekle kurmacanın iç içe geçtiği anlatmalar olarak karşımıza çıkarır.

Efsanelerin içinde tarihî gerçeklerin ve kurmacanın yeri nedir? Kurmacaya ve tarihe hangi noktalarda efsanelerde yer verilir? Bu sorular efsane türünün tarihle ilişkisini anlamak için sorulması gereken sorulardır. Bu soruların ancak tarihî olaylar ve bu olaylara ilişkin efsanelerin mukayese edilmesiyle cevaplanacağı kanaatindeyiz.

Karakalpak efsanelerini bu soruları cevaplamak amacıyla incelediğimizde, efsaneler arasında tarihî kaynaklarla örtüşen bazı anlatmalar bulunduğunu tespit ettik. Karakalpak Türklerinin tarihinde önemli yeri olan olay ve kişiler çevresinde oluşan bu anlatmaların, tarih kaynaklarında yer alan bilgilerle mukayesesi yapılırken; öncelikle tarihî olaylar kısaca özetlenecek, ardından efsane metni ele alınacak ve sonuçta tarihî bilgilerin efsanede değişip, değişmediği veya tarihî bilgilerin efsaneye nasıl yansıdığı tespit edilecektir. Bu metodu elimizdeki Karakalpak efsane metinlerine uyguladıktan sonra, tarihî bilginin efsane içinde aynen yer aldığı veya değiştiği noktaların neler olduğu, bu değişimin neden ortaya çıktığı ve işlevleri tartışılacaktır. Tarihî kişi ve olayları konu alan Karakalpak efsanelerinden Cengiz Han, Hüseyin Baykara, Ernazar Alaköz, Aydos Bey, Hive Hanı, Moğol Saldırıları ve Lenin hakkındaki efsaneler tarihî kaynaklarla mukayese edilecektir.

Cengiz Han Hakkındaki Tarihî Bilgiler ve Karakalpak Efsanelerinin Mukayesesi:

Bu kısımda, Cengiz Han hakkındaki tarihî bilgilerle, bu konuyu işleyen Karakalpak efsaneleri karşılaştırılacaktır. Karşılaştırmada öncelikle, tarihî kaynaklardaki Cengiz Han ile ilgili bilgiler gözden geçirildikten sonra, Cengiz Han'ı konu alan Karakalpak efsaneleri hakkında bilgi verilecek, sonuç olarak her iki kaynaktaki bilgilerin mukayesesi yapılacaktır.

Asıl adı Timuçin olan Cengiz Han 1155 yılında doğmuştur. Timuçin, 13 yaşında iken babası ölür. Bunun üzerine kabilesi, onu ve ailesini terk eder. Aile 27 yıl balıkçılık ve avcılık yaparak hayatta kalma savaşı verir. Timuçin bu dönemde, düşman kabilelerle savaşarak tecrübe kazanır. 1195 yılında çok sayıda kabile Timuçin'e katılır ve Timuçin hızla diğer kabileleri mağlup etmeye başlar. 1201 yılında pek çok kabile Camaoha Seçen'i büyük han ilan eder. Timuçin, onu yenince Kongırat kabilesi de kendisine bağlanır. Timuçin, 1202'de Tatar iline saldırır, 1203'te kendisine suikast hazırlayan Ong Han'ı yener. 1206'da yapılan kurultayla han seçilir. 1212 yılına kadar çevre kabileleri yönetimi altına alır. 1212-1214 yıllılarında Çin'e saldırır ve kendisine bağlar. 1219'da ordularını Çin'den çeker ve barış imzalar. 1220'de Buhara'yı ele geçiren Cengiz, 1224'te bütün Harzemşah ülkesini hâkimiyeti altına alır. 1226'da ülkesine dönüş yolunda hastalanan Cengiz, 1227'de ölür. Öldüğünde Kore'den Yakın Doğu'ya ve Güney Avrupa'ya, Güney Sibirya'dan Çin Hindine kadar uzanan dev bir imparatorluk bırakan Cengiz Han, devlet yönetiminde sadece Moğol geleneklerine bağlı kalır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra ailesinin hâkimiyeti ancak birkaç nesil sürebilir. Cengiz Han'ın geniş toprakları hızla ele geçirmesinde, kendisine teslim

olmayanları çocukları, kabileleri ve şehirleriyle birlikte ortadan kaldırmasının büyük rolü vardır. 13. yüzyıldaki seyyahlar, Cengiz'in ordularının Müslüman ülkelere yaptığı saldırıları vahşet olarak adlandırır. Yönetimi altına aldıkları arasında din bakımından bir ayrım gözetmez ve bu şekilde bozkır kabilelerini birleştirir. Cengiz'in en karakteristik özelliği hainlere karşı duyduğu nefrettir. Kötü duruma düşenlere ihanet ederek kendisine yaranacaklarını düşünenleri hemen ölümle cezalandırır. Moğol İmparatorluğu'nun hukuk ve askerlik işleri "Cengiz Han Yasası"yla düzenlenir. Bu yasanın tamamı Cengiz tarafından hazırlanmamış, nesilden nesile geçerek tamamlanmıştır.[401]

Yukarıda hayatına yer verdiğimiz Cengiz Han'ın Karakalpak tarihinde oynadığı en önemli rol, Orta Asya'ya yaptığı Moğol saldırılarıdır. 13. yüzyılda yaşanan saldırılar sebebiyle ve yine saldırılar sırasında Moğol askerlerinin Amuderya'nın yatağını değiştirmesi sonucu oluşan kuraklık nedeniyle, Kıpçaklar İdil Nehri kıyılarına göç etmiştir. Onlarla birlikte Rus topraklarına göç eden Karakalpakların bir kısmı Dinyeper Nehri kıyısına yerleşmiştir.[402] Cengiz Han'la bu dönemde temasta bulunan Karakalpakların tarihî kaynaklarına olduğu gibi, efsanelerine de Cengiz Han ve Moğollar çeşitli şekillerde yansımıştır.

---

[401] "Cengiz Han." *İslam Ansiklopedisi.* C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, ss. 367-369.

[402] S. Kamalov. "*Karakalpaklardıñ Halık Bolıp Käliplesivi Häm Onıñ Mämleketliginiñ Tariyhınan.*" *(Karakalpakların Halk Olarak Ortaya Çıkışı ve Onun Memleket Haline Gelmesi Tarihinden).* Nökis: Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Ham Etnografiya İnsitutı "Habarşısı Jurnalı" (N. 3 sanına kosımşa) 2001, s. 11.

Cengiz Han hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden sonra, Cengiz Han'ın Karakalpak efsanelerinde nasıl yer aldığını değerlendirebiliriz. Çalışmamıza kaynaklık eden Karakalpak efsane metinlerinden; 37 numaralı "Cengiz Han", 40 numaralı "Karakalpak Şeceresi", 65 numaralı "Cengiz Han'ın Babası Buzancir" ve 66 numaralı "Cengiz Han ve Kanglı Uruğu" adlı efsanelerde Cengiz Han'ın yer aldığı; 7 numaralı Güldirsin Kalesi adlı efsanede ise, Moğol saldırılarının ve Cengiz Han'ın ordusunun anlatıldığı tespit edilmiştir.

40. ve 66. efsanelerde Cengiz Han'ın annesi gün ışığından hamile kalır. 65. efsanede kadının odasına giren gün ışığı kurt olarak çıkar ve Cengiz Han olağanüstü bir şekilde doğar. 37. efsanede ise, Cengiz Han'ın olağanüstü bir şekilde hayatta kalan bir bebek olduğu anlatılır ve bu şekilde onun olağanüstü güçlere sahip olacağı gösterilir. Her iki efsanenin sonrasında Cengiz Han, tek başına dağda yaşayarak fizikî gücünü ispat eder ve gelen misafire iyi davranarak iyilikseverliğini, sorunlara pratik çözümler bularak da zekâsını ve iyi bir yönetici olacağını gösterir.

Birbirinin versiyonu olan 37., 40., 65. ve 66. efsaneler Karakalpak şeceresiyle bağlantılıdır. Efsanelerin bir kısmında şecerede yer alan Kıyat ve Kanglı uruklarının ortaya çıkışı anlatılır. Bu şekilde Cengiz Han, Karakalpakların soy ağacında önemli bir yer edinmiş olur. Zaten Karakalpak şeceresinde de Cengiz Han, soy ağacında belirleyici olan

hanlar arasında gösterilir.[403] Cengiz Han'ın Karakalpak soy ağacındaki yeri hem tarihî kaynaklarda hem de efsanelerde ortak olarak vurgulanmaktadır.

Efsanelerde çok güçlü bir insan olarak tasvir edilen Cengiz Han'ın fiziki olarak güçlü bir yapıya sahip olduğu ve iyi bir yönetici olduğu yukarıda verdiğimiz tarihî bilgilerde belirtilmiştir. Bu noktada, Karakalpak efsanelerinde yer alan Cengiz Han tipi ile tarihî kaynaklardaki bilgiler örtüşmektedir.

Efsanelerdeki ve tarihî kaynaklardaki Cengiz Han hakkında bilgilerin ayrıldığı nokta ise, efsanelerde ona atfedilen olağanüstü özelliklerdir. Efsanelerde gün ışığından veya kurttan türeme, bir sandıkta doğma ve mucizevî bir şekilde hayatta kalma gibi olağanüstü unsurlar yer alır. Bize göre, bu olağanüstü yapı efsanelerde tesadüfen yer almaz. Aksine Cengiz Han, bilinçli bir şekilde, olağanüstü bir kahraman olarak gösterilmektedir. Cengiz'in doğumunda ve bebekliğinde yaşanan olağanüstülükler, onun ileride bir kahraman olacağına işaret eder ve büyüdüğünde gerçekleştireceği mucizevî başarıların kaynağını açıklayan bir zemin oluşturur. Işık ve kurttan türeme ise, bilindiği gibi, Türk tarihinde önemli role sahip motiflerdir. Güneş ve gün ışığı kutsal kabul edilir. Bunun en güzel örneği Oğuz Kağan Destanı'dır. Ayrıca, Dede Korkut anlatmalarından Bamsı Beyrek anlatmasında da güneşin kutsallığına bir örnek yer alır. Bu anlatmada beyler "*yüzlerini göğe tutdular, el kaldurup dua eylediler*" ve Bay Büre ve Bay Bican'a çocuk

[403] Kamal Mambetov. *Karakalpaklar Şejiresi (Karakalpaklar Şeceresi).* Nökis: Bilim, 1993, ss. 4-7.

dilerler.[404] Yine Türk kültüründe önemli yeri olan Ergenekon Destanı'nda da kurdun yeri ve önemi çok açıktır. Kurt ve güneşin Türk kültüründeki olağanüstü gücü, böylece Cengiz Han'a yansıtılmış olur ve onun gücüne kaynaklık eder.

7 numaralı "Güldirsin Kalesi" adlı efsanede ise, bir kalenin Moğol askerlerince kuşatılması üzerine kalenin padişahının kızı Güldirsin'in ihaneti ve Moğol kumandanının, kendi çıkarına bile olsa, hainliği affetmemesi anlatılır. Efsanede, Moğolların her şeyi yakıp yıkan saldırıları tasvir edilir. Bu durumu tarihî kaynaklarda verilen bilgiler desteklemektedir. Moğollar, Karakalpak efsanelerinde de her şeyi yakıp yıkan, halka korku salan, acımasız askerler olarak tasvir edilir. Efsanede Moğol askerlerinin acımasızlıklarının yanında, kendi çıkarına da olsa hainliği affetmeme özellikleri de vurgulanmaktadır. Tarihî kaynaklar, Cengiz Han'ın en karakteristik özelliğinin hainlere karşı duyduğu nefret olduğunu ve Cengiz Han'ın ihanet ederek kendisine yaranacaklarını düşünenleri hemen ölümle cezalandırdığını belirtir. Efsanede Moğol kumandan, kendisine âşık olan kızın ailesine ihanet etmesini affetmez ve onu ölümle cezalandırır. Bu durum, tarihî kaynaklarda belirtilen Cengiz Han'ın davranışıyla uyum göstermektedir ve Karakalpaklar Cengiz Han'ın davranışını ders alınması amacıyla efsaneye yansıtmış olmalıdır.

[404] Orhan Şaik Gökyay. *Dedem Korkudun Kitabı.* İstanbul: MEB, 2000, s. 31.

Hüseyin Baykara (Sultan Süyin) Hakkındaki Tarihî Bilgiler ve Karakalpak Efsanelerinin Mukayesesi:

Burada Hüseyin Baykara hakkındaki tarihî bilgilerle Karakalpak efsaneleri karşılaştırılacaktır. Karşılaştırmada öncelikle Hüseyin Baykara hakkında tarihî kaynaklardaki bilgiler gözden geçirildikten sonra, Hüseyin Baykara'yı konu alan Karakalpak efsaneleri hakkında bilgi verilecek, sonuç olarak ise her iki kaynaktaki bilgiler mukayese edilecektir.

Sanatçı yönüyle tanınan, Timur soyuna mensup hükümdar Hüseyin Baykara, 1438 yılında Herat'ta doğmuştur. Yedi yaşındayken kaybettiği babası daha önce kardeşi Şahruh tarafından mağlup edilip yetkisiz bırakıldığı için, Hüseyin saltanattan mahrum kalmıştır. Bu nedenle, bir süre değişik hükümdarların sarayında yaşayan Baykara, 1469 yılında Şahruh'un torunu Mirzâ Yâdigâr Muhammed'i bertaraf ederek; Horasan, Sîstân, Belh ve Harezm bölgelerine hâkim olur ve Herat'ı başşehir yapar. Böylece Tîmûr torunları arasındaki taht mücâdelelerine son verir. Baykara yöneticiliği sırasında malî sebepler ve oğullarının isyanlarıyla meşgul olmuştur. Sultan Hüseyin Baykara, 36 yıldan fazla saltanat sürmüş ve 1506 yılında vefat etmiştir. Adil bir hükümdar olarak tanınan Baykara'nın bilim ve sanata çok fazla değer verdiği bilinir. Hüseyin Baykara, âlim ve şairleri sarayından eksik etmemesiyle ve tarihte "Baykara Meclisleri" olarak anılan zevkli, eğlenceli ve ilmî toplantılarla meşhur olmuştur. Onun meclislerinde Molla Câmî, Hâtıfî, Alî Şîr Nevâî gibi sanatçılar bulunmuş ve Baykara onları himaye etmiştir. Hüseyin Baykara'nın en büyük hizmeti, Türk

dilini ve kültürünü korumasıdır. Baykara ve Nevayi, Çağatay edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda şair olan ve divanı bulunan Baykara'nın şiirlerinde akıcılık hâkimdir.[405]

Hüseyin Baykara hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden sonra, Hüseyin Baykara'nın Karakalpak efsanelerinde nasıl yer aldığını değerlendirebiliriz. Çalışmamıza kaynaklık eden Karakalpak efsane metinlerinden; 1 numaralı "Akşa Göl", 2 numaralı "Akşa Göl ve Sultan Saray" ve 51 numaralı "Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah" adlı efsaneler Hüseyin Baykara'yı konu edinmiştir.

Baykara, 1. efsanede sevdiği kızı elde etmeye çalışan bir âşıktır. Baykara, isteğinin yerine gelmesi için halka eziyet eder, fakat bir kadın tarafından küçük düşürülen ve hatalı davrandığını anlayan hükümdar utançtan bir mağaraya kapanır. 2. efsane, 1. efsanenin versiyonudur, ama bu versiyonda hükümdar halka eziyet etmez. 51. efsanede iyiliksever ve adil bir hükümdar olarak anlatılan Baykara, en yakın dostu olan, aynı zamanda edebî sohbetler ettiği vezirinin sözlüsüne bilmeden âşık olur ve kızla evlenmek ister. Yaptığı hatayı ancak kız intihar edince anlayan Baykara pişman olur.

2. ve 51. efsanelerde iyi bir hükümdar olarak gösterilen Baykara, özelikle 51. efsanede iyi bir yönetici ve edebiyata meraklı, halka ve yardımcılarına dostça davranan bir yöneticidir. Bu özelliklerin hepsi tarihî kaynaklarda verilen bilgilerle örtüşmektedir.

---

[405] "Hüseyin Baykara." *İslam Ansiklopedisi.* C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1998, ss. 530-532. Hüseyin Baykara hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Aka. *Timur ve Devleti.* Ankara: TTK, 1991, ss. 92-105.

1. efsanede ise Baykara, istediğini elde etmek için halka zulmeden bir hükümdar olarak gösterilen Baykara, tarihî kaynaklarda ise iyi ve adil bir yönetici olarak gösterilmektedir. Burada bir karşıtlık söz konusudur, fakat 1. efsanenin sonunda pişman olan Baykara, kendini cezalandırır ve doğru yolu bulur. Hükümdarın, sıradan insanlar gibi yaptığı hatadan pişman olması diğer iki efsanede de söz konusudur.

51. efsanede veziriyle edebî sohbetler yapan Baykara, şiir okuyan ve yazan, edebiyata meraklı bir hükümdar olarak tasvir edilir. Tarihî kaynaklarda da aynı şekilde tanıtılan Baykara, şairliği ve sanatçıları korumasıyla meşhurdur.

1. ve 2. efsanelerde hükümdarlık veya şairlik gibi göze çarpan özelliklerine yer verilmemiştir. Bu efsanelerde Baykara sadece Nazlımhan Sulıv adlı bir kızın aşığı olarak anlatılır. Tarihî kaynaklarda, Nazlımhan Sulıv ile Baykara arasındaki aşktan bahseden hiç bir bilgiye rastlamadık, fakat Nazlımhan Sulıv'ın Hoceeli yakınındaki Mizdahan mezarlığı içinde bulunan görkemli türbesi ve Sultan Saray adlı mekân, efsanenin gerçekliğini desteklemek için kullanılmıştır.

Ali Şir Nevayi ve Nazlımhan hakkındaki efsanenin, Özbek Türkleri arasından derlenmiş bir varyantı ise Farsça bir kaynakta Gül ve Ali Şir adıyla yer almaktadır.[406] Tamamıyla aynı olan iki anlatmanın tek farkı

[406]Ali Şir Nevayi ve Hüseyin Baykara'nın Türk halk anlatmalarındaki yeri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Fikret Türkmen. "Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayi ile İlgili Yaratmalar." Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 4, S. 1, Afyon, 2002, ss. 25–35; Gül ile Ali Şir Hikayesi için bk. Pertev Naili Boratav. *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği.* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2002, ss. 163-179;

kahramanın sevdiği kızın adının Gül ve Nazlımhan olarak iki farklı şekilde yer almasıdır.

Ernazar Alaköz Hakkındaki Tarihî Bilgiler ve Karakalpak Efsanelerinin Mukayesesi:

Burada Ernazar Alaköz hakkındaki tarihî bilgilerle Karakalpak efsaneleri karşılaştırılacaktır. Karşılaştırmada öncelikle, Ernazar Alaköz hakkında tarihî kaynaklardaki bilgiler gözden geçirildikten sonra, Ernazar Alaköz'ü konu alan Karakalpak efsaneleri hakkında bilgi verilecek, sonuç olarak ise her iki kaynaktaki bilgiler mukayese edilecektir.

Karakalpakları yönetimi altına alan Hive Hanı halka ağır vergiler getirir. Bu vergilere dayanamayan Karakalpaklar 19. asrın ortasından itibaren isyan etmeye başlar. 1855 yılının sonunda Karakalpaklar, Kongırat'ın Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz'ün liderliğinde Hive Hanı'na karşı ayaklanır. Ernazar; Karakalpak, Kazak ve Arallı Özbekleri de bir araya toplar. Hive Hanı isyanı bastıramaz ve askerler Hocaeli'ni terk etmek zorunda kalır. Önce Türkmenleri bölen Hive Hanı, daha sonra On Dört Uruk'u Kongırat'ın Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz'e karşı kendi tarafına geçmeye ikna eder. Uzun süren ayaklanma Ernazar Alaköz'ün 1856 yılında On Dört Uruk tarafından öldürülmesiyle bastırılır.[407]

Abdülkadir İnan. "Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye." *Makaleler ve İncelemeler*. C. 1, Ankara: TTK 1998, ss. 208-215.

[407] S. Kamalov. *age*. ss. 38-40.

Ernazar Alaköz hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden sonra, Ernazar Alaköz'ün Karakalpak efsanelerinde nasıl yer aldığını değerlendirebiliriz. Çalışmamıza kaynaklık eden Karakalpak efsane metinlerinden; 50 numaralı "Helak Olmayın, Bırakın Evlatlarım", 53 numaralı **"**Yapmasını Bilene Görevin Küçüğü Olmaz" ve 54 numaralı "Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır" efsaneleri Ernazar Alaköz'ü konu edinmiştir.

50 numaralı efsanede Ernazar'ın peşine düşen ondan fazla atlı, onu takip etmek için bir gemiye biner. Gemici, Ernazar'ın hepsinin toplamından daha ağır olduğunu ve onu yenemeyeceklerini söyler. "Helak olmayın, bırakın!" deyimi de bu olaydan sonra halk arasında yayılmıştır. 53. efsanede Han, Ernazar'a yakışmayan ve onun yapmak istemeyeceği görevler verir. Ernazar, zekice davranarak, bu işleri itinayla yapıp halkı bıktırır ve hanı zor durumda bırakır. Bunun üzerine han, Ernazar'a görevini iade eder. "Yapmasını bilene görevin küçüğü olmaz" sözünün bundan sonra ortaya çıktığı söylenir. 54. efsanede kendisini zor durumda bırakmak isteyen hana karşı, zekâsını kullanan Ernazar'ın hana galip gelişi anlatılır.

50. efsanede Ernazar'ın fiziki gücü, 53. ve 54. efsanelerde ise zekâsı anlatılmaktadır. Efsanelere göre Ernazar olağanüstü denecek kadar güçlü ve son derece zeki bir insandır. Bu meziyetleri sayesinde hanı yenmektedir.

Efsanelerdeki bilgi ve olaylar, tarihî kaynakların verdiği özelliklerle uyum göstermektedir. Tarihî kaynaklara göre Ernazar çok iri yapılı ve kuvvetlidir ve zekâsıyla halkı bir araya toplayarak Hive Hanı'nı

mağlup eder. Bu tarihî gerçeklere, efsanelerde biraz abartma eklendiği görülür. Bu sayede lider tipi, kahramana yaklaştırılmıştır ve bu durum, halkın liderleri Ernazar'a verdiği değeri ve önemi göstermesinden kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü Ernazar, Karakalpak halkı için sadece bir lider değil aynı zamanda kurtarıcı bir kahramandır.

Hive Hanı Hakkındaki Tarihî Bilgiler ve Karakalpak Efsanelerinin Mukayesesi:

Bu kısımda Hive Hanı hakkındaki tarihî bilgilerle Karakalpak efsaneleri karşılaştırılacaktır. Karşılaştırmada öncelikle Hive Hanı hakkında tarihî kaynaklardaki bilgiler gözden geçirildikten sonra, Hive Hanı'nı konu alan Karakalpak efsaneleri hakkında bilgi verilecek, sonuç olarak ise her iki kaynaktaki bilgiler mukayese edilecektir.

17. yüzyılda Sirderya çevresine toplanan ve "Arallılar" adını alan halklar arasında Karakalpakların hanlıkları vardır ve hanları Ebulgazi'dir. 17. yüzyılda Hive Hanlığının bölgedeki hâkimiyetini kıran Ebulgazi, Arallıların askeri gücüyle Hive Kalesini ele geçirir. 17. yüzyılın sonunda hanlık Ebulgazi'nin oğlundadır ve o da Buhara Hanı tarafından öldürülünce, Hive Hanlığı bölgedeki hâkimiyetini tekrar kazanır. Bu dönemde Hive Hanı tarafından yeni kaleler ve su getirmek amacıyla yeni kanallar inşa edilir.[408]

18. yüzyılın ikinci yarısında Janaderya boyuna göç eden Karakalpaklar tarımla ve ticaretle uğraşarak refah düzeylerini

[408] M. Tlevmuratov-J. T. Berdiev-Z. M. Tlevmuratova. *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 2004, ss. 14-15.

artırmışlardır. Bu nedenle Amuderya ile Janaderya arasındaki bölge 19. yüzyılın ilk yarsına kadar "Karakalpak Eli" olarak adlandırılmıştır. Bu bölgede yaşayan Karakalpaklar Şımbay Kalesi etrafında Karakalpak Hanlığı'nı kurmuşlardır. Manan Bey, Begis, Mırjık (Mirza Muhammed), Esengeldi Bey, Aydos Bey ve Töre Bey bu hanlığın beylerinden bazılarıdır. Aydos Bey, 18. yüzyılın sonunda kendi isteğiyle Hive Hanı'na bağlanmıştır. Hive Hanı, bu olay üzerine ikiye bölünen Karakalpakları ele geçirmek için sık sık saldırılar düzenlemeye başlamış ve 19. yüzyılın başında Karakalpakların tamamını yönetimi altına almayı başarmıştır.[409]

Karakalpakları yönetimi altına alan Hive Hanı ağır vergiler getirir. Bu vergilere dayanamayan Karakalpaklar Hive Hanı'na karşı ayaklanır. Ayaklanmayı Kıtay uruğu başlatmasına rağmen, Koldavlı uruğundan Aydos Bey yönetir, ama Hive Hanı tarafından kısa sürede öldürülür. Karakalpakların isyanını bastıran Hive Hanı, 19. yüzyılın ortasına doğru vergileri daha çok artırır. 1855 yılının sonunda Karakalpaklar, Kongırat'ın Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz liderliğinde Hive Hanı'na karşı ayaklanır. Ernazar; Karakalpak, Kazak ve Arallı Özbekleri de bir araya toplar. Hive Hanı isyanı bastıramaz ve askerler Hocaeli'ni terk etmek zorunda kalır. Hive Hanı Türkmenlerin desteklediği ağabeyi tarafından öldürülür, fakat hanın oğlu, amcasını öldürerek babasının yerine tahta geçer ve babasının acımasız politikasını sürdürür. Karakalpakların 1855-1856 yıllarındaki isyanından sonra, 1858

[409] S. Kamalov. *age*. ss. 23-28.

yılında Hive Hanı'nın vergileri tekrar artırması üzerine, Karakalpaklar 1859 yılında ikinci isyan hareketini başlatırlar. 1858-1859 isyanı da aynı yıl içinde liderin öldürülmesiyle bastırılır.[410]

1873 yılında Hive Hanlığı'nı işgal eden Rusya, sadece Amuderya Nehri'nin sağ tarafını alır ve Hive Hanlığı'na son vermez. Rusya'nın bu kararı sonucunda Karakalpakların bir kısmı Rus yönetimindeki Amuderya bölümünde, bir kısmı ise Hive Hanlığı yönetiminde kalarak ikiye ayrılır. Her iki yönetim de halka ağır vergiler getirir. Yaşanan ekonomik sıkıntılar üzerine Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasında yönetime karşı hareketlerin başlamasına neden olur. 1898 yılında başlayan isyanlar 1907 yılında bastırılır. Bu ayaklanmanın ardından, 1908 yılından itibaren başta çiftçiler olmak üzere, hemen her kesimde pek çok isyan başlar. 1911-1912 yılları arasında ürünler yetişmez, yöneticiler sürekli isyan eden halka yardım etmez ve çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanan büyük bir açlık felaketi yaşanır. [411]

Hive Hanı hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden sonra, Hive Hanı'nın Karakalpak efsanelerinde nasıl yer aldığını değerlendirebiliriz. Çalışmamızda yer alan Hüseyin Baykara konulu Karakalpak efsaneleri şunlardır;

11 numaralı "Ketenler Kalesi" adlı efsanede Hive Hanı; zalim, sözünde durmayan, imkânsız istekleri olan bir yönetici olmasına rağmen,

---

[410] S. Kamalov. *age*. ss. 38-40.

[411] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. K. Sarıbaev. *Karakalpakstan da Jer-Suv Katnasları Tariyhınan (Karakalpakistan'daki Yer-su İlişkileri Tarihinden)*. Nökis: Karakalpakstan Baspası, 1965; S. Kamalov *age.* ss. 41-44.

Karakalpak gencinin zekâsı karşısında yenilir. 39 numaralı “Kara Moyun” adlı efsanede han, halka sebepsiz yere eziyet eden, hapse atan, işkence yapan bir yöneticidir. 47 numaralı Turım Bey ve Av Kuşu adlı efsanede Hive Hanı, kendisine zekice cevaplar vererek hatalı olduğunu gösteren Turım Bey’i, beylik vermekle cezalandıran, akıllı zeki insanları çekmeyen bir karakter olarak anlatılır. 52 numaralı “Tiyekli” adlı efsanede Hive Hanı, çevresindeki adamları zor sınavlarla sınayan, ölümle tehdit eden bir yönetici olarak tasvir edilir, fakat Karakalpak beyinin zekâsı karşısında yenilir.

Efsanelerde Hive Hanı’nın adı belirtilmez ama olumsuz özelliklere sahip bir karakter, kötü ve zalim bir yönetici olduğu sıkça ve açıkça vurgulanır. Tarihî kaynaklar da Hive Hanlarının, Karakalpakları esir eden, yıllarca sömüren ve eziyet eden yöneticiler olduğunu kaydeder ve Karakalpakların onlara karşı isyanlarını anlatır. Tarihî kaynaklara göre, bütün Hive Hanları aynı politikayı izlemiştir. Bu nedenle efsanelerde de isim belirtilmeyerek, bütün Hive Hanlarının aynı kötü karaktere sahip olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca tarihî gerçekler de efsanelerde çizilen kötü yönetici tipini ve Karakalpaklara yaptıkları eziyetleri destekler. Efsanelerde, Karakalpakların Hive Hanı’nı zekâsıyla yenmesi de tarihî kaynaklarda yer alan, Karakalpakların Hive Hanı’nı isyan hareketleri sonu yenmesi bilgisiyle paralellik gösterir. Yalnız efsanelerde han, isyanla değil zekâyla yenilir ve böylece halk onu küçük düşürerek, belki de ondan intikam alır.

Lenin Hakkındaki Tarihî Bilgiler ve Karakalpak Efsanelerinin Mukayesesi:[412]

Lenin hakkındaki tarihî bilgiler ve Karakalpak efsaneleri karşılaştırılırken öncelikle Lenin hakkında tarihî kaynaklardaki bilgiler gözden geçirildikten sonra, Lenin'i konu alan Karakalpak efsaneleri hakkında bilgi verilecek, sonuçta her iki kaynaktaki bilgiler mukayese edilecektir.

Vladimir İliç Ulyanov, 1870'te Simbirsk kentinde doğmuştur. Başarılı bir öğrenci olan Vladimir 1887'de Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girer ve üç ay sonra devrimci öğrenci hareketinde yer aldığı için üniversiteden atılır. 1891'de ise St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirir. 1896 yılında gizli örgüt kurmak suçundan hapiste kaldıktan sonra, Sibirya'ya, Şuşenskoye köyüne sürgüne gönderilir. 1900'de serbest bırakıldıktan sonra İsviçre'ye kaçar. 1900'de yayımlanmaya başlayan İskra gazetesindeki bir makalesinde ilk kez 'Lenin' takma adını kullanır. 1903'te Lenin ve yandaşları Bolşevik Partisinin kuruluşunun temellerini atar. Partinin kuruluşunda ve fikri zeminin hazırlanmasında Lenin'in kitapları önemli rol oynar. 1907'de

[412] Lenin hakkındaki efsaneler, çalışmamıza kaynaklık eden efsane metinleri arasında yer almamaktadır. Çünkü bu efsaneler, Sovyet döneminin ideolojisini desteklemek amacıyla yaratılmış ve dönemin siyasi şartları nedeniyle oluşturulmuş efsanelerdir, fakat günümüze yakın dönemlerde yaşamış bir şahsın efsanelere nasıl yansıdığını göstermek amacıyla çalışmamızın bu kısmında değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Pınar Dönmez-Fedakar. "Karakalpak Halk Kültürü Üzerinde Siyasal Etkiler ve Karakalpak Efsanelerinde Değişim." *Halk Kültüründe Değişim Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Yayına Hzl. Işıl Altun, İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 2005, ss. 146-155.

yeniden Avrupa'ya sürgün edilir. Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Rusya'ya dönen Lenin, bir süre sonra Finlandiya'ya kaçmak zorunda kalır. 1917 Ekim'inde gizlice Petrograd'a dönen Lenin'in önderliğinde Bolşevikler 7 Kasım 1917'de iktidarı ele geçirir. 8 Kasım 1917'de Halk Komiserleri Kurulu başkanlığına seçilen Lenin, 1924'te Gorki kentinde ölür.[413]

Lenin hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden sonra, Lenin'in Karakalpak efsanelerinde nasıl yer aldığını değerlendirebiliriz. Burada inceleyeceğimiz Lenin'i konu alan Karakalpak efsaneleri seçilirken, konu bakımından farklı efsane metinlerini ele almaya özen gösterilmiştir. Bu kısıda değerlendireceğimiz Lenin hakkındaki Karakalpak efsaneleri sırasıyla şunlardır; "Akıllı Lenin Batır", "Lenin'in Çocukları Çokmuş", "Kerametli Çakmak Taşı", "Ölümsüz İnsan Lenin", "Lenin Batır Hakkındaki Gerçek", "Lenin Hükümetin Başına Geçsin".[414]

"*Akıllı Lenin Batır*" adlı efsanede Lenin; 5 yaşındayken kendi kendine okuma-yazma öğrenen, çok akıllı ve olağanüstü bir çocuk olarak gösterilir. Yaşı çok genç olmasına rağmen, Lenin işçileri etrafına toplar, onlara akıl verir, kitap yazar ve padişahı devirmelerini sağlar. Sözlü anlatmalarda kahramanın olağanüstü özelliklere sahip bir çocuk olarak tanıtılması onun ileride yapacağı kahramanlıklara zemin hazırlamaktadır. Efsanelerde Lenin'in çocukluğunun anlatıldığı kısımlara, "erken yaşta

---

[413] "Lenin." *Azerbaycan Sovet Ansiklopedisi*. C. 7, Bakü, 1982, ss. 186-194.

[414] *Karakalpak Halk Legendaları Ham Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları)*. Hzl. Kabul Maksetov-Nasreddin Kamalov-Kalbay Mambetnazarov. Nukus: Karakalpak Memleket Yayını, 1962, ss. 137-148.

okuma-yazma öğrenme", "genç yaşta kitap yazabilecek kadar akıllı olma" gibi etkileyici özelliklerin eklenmesinin de aynı amaca hizmet ettiği görülmektedir. Bu tür efsaneler; Lenin'in bir kahraman, iyi bir lider olacağı çocukluğundan bellidir, mesajını vermeyi amaçlamaktadır.

Lenin ile ilgili Karakalpak efsanelerinde, Türk sözlü anlatmalarındaki başka motiflerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, "*Lenin'in Çocuğu Çokmuş*" adlı efsanede Lenin'in pek çok başarıya ulaştığı ama çocuğu olmadığı için üzüldüğü anlatılmaktadır. Yanında bulunan Sovyet yöneticilerinden biri, Sovyetler Birliği'ndeki bütün çocukların Lenin'in çocuğu olduğunu belirtir ve Lenin'in üzüntüsü geçer. Bu efsanede, sözlü anlatmalarda çok sık olarak karşımıza çıkan "çocuksuzluk motifi"nin kullanıldığını görmekteyiz. Sözlü anlatmalarda, kahramanların ya çocuğu olmaz ya da çocuksuz bir babanın mucizevî bir şekilde dünyaya gelen evlatları kahraman olur. Bu anlatmalardaki kahramanın özelliklerinden birisi Lenin'e atfedilerek, halkın benimsediği geleneksel tip ile Lenin arasında paralellik kurulması ve Lenin'in halk tarafından benimsenmesi amaçlanmış olmalıdır. "*Kerametli Çakmak Taşı*" adlı efsanede ateş yakmakta kullanılan kutsal çakmak taşının Cemşid Padişah tarafından bulunduğu, Cemşid'in bu taşı kendi çıkarları için kullanarak halkının mahvolmasına sebep olduğu, daha sonra bu taşın Lenin tarafından bulunduğu ve Lenin'in bu taşı halkına hizmet için kullanarak her yere elektrik getirdiği anlatılmıştır. Bu efsanede elektriğin gelmesi delil gösterilerek Lenin'in kerametli çakmak taşına sahip olduğu anlatılmakta ve bu şekilde Lenin'in de kerametli bir kişi olduğu vurgulanmaktadır. Efsanede aynı zamanda, Sosyalist ideolojiye sahip

liderlerin mevcut olan bütün imkânları toplum için kullandığını da vurgulamak istenmiştir.

Lenin'in işçi sınıfını nasıl refaha kavuşturduğunu anlatan "*Ölümsüz İnsan Lenin*" adlı efsane, Bolşevik ihtilali ve ihtilalin gerçekleştiği dönem hakkında düzenlenmiş bir tür tarihî kaynak niteliği taşımaktadır. Nikolay dönemini anlatan bu efsanede, Lenin'in Almanya'ya gitmesi, Nikolay'ın onun ardından casuslar göndermesi ve Lenin'in geri dönerek rejimi yıkması gibi tarihî olaylar konu edilmektedir. Efsanenin sonunda bu olayların hepsinin Lenin'in kitaplardaki fikirlerin halk tarafından hayata geçirilmesi sayesinde gerçekleştiği ve bu kitaplar nedeniyle Lenin'in ölümsüz olduğu vurgulanmaktadır. Efsanelerin "sözlü tarih" olarak değerlendirildiğini daha önce belirtmiştik. Bu efsanede önemli bir tarihî olayın, yani rejim değişikliğinin halkın zihninde olumlu bir şekilde yer etmesi ve Lenin'in kitaplarının öneminin vurgulanması amaçlanmaktadır.

Eski rejimin liderine ve dolayısıyla eski rejime karşı yapılan kötüleme propagandası ve eski rejimin kötü yönlerini gösterme politikası, din adamları için de aynı şekilde uygulanmıştır. "*Lenin Batır Hakkındaki Gerçek*" adlı efsanede eski sistemin dini lideri "kadı"nın halka karşı adaletsiz ve acımasız davranışları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Küçük bir çocuğun kadı tarafından aç bırakılması ve hakkının çalınması gibi olayların detaylı olarak anlatıldığı efsane, Lenin'in bu rejimi yıkması ile birlikte din adamlarının zulmünün de bittiği fikriyle son bulmaktadır. Sovyet ideolojisinin ateist bir yapı üzerine kurulduğu bilinmektedir. Bu şekilde Müslüman Türkler ve onların din adamları olan kadılar

kötülenmektedir. Kadıların halka zulmetmesi ile ilgili efsanelerin anlatılmasının amacı, din adamlarının kötülüklerinin halk tarafından gerçek kabul edilmesi ve din adamlarına karşı bir tavır alınması olmalıdır. Sovyetler Birliği coğrafyasında yer alan Hıristiyanlık, Budizm, Şamanizm gibi diğer dinler ve öğretiler için de aynı uygulamanın yapıldığı, rahipleri, Budist din adamları, lamaları ve şamanistlerin kutsal kabul ettikleri hekimleri hicveden, onların kötülüklerini anlatan anlatmaların derlendiği bilinmektedir.[415] Din adamlarının kötü yönlerinin gösterilmesi amacına yönelik uygulamalar Sovyet ideolojisinin dine bakış açısını yansıtmaktadır.

Örnek olarak ele alınan efsanelerde Lenin'in geleneksel kahraman motifleri içinde gösterildiği ve geleneksel kahraman tipine yaklaştırılmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir. Bu anlatmalarda Lenin'e atfedilen özelliklerin tamamı göz önüne alındığında, nasıl bir kahraman tipinin oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılabilir. Bu efsanelere göre Lenin, çok küçük yaşta kendi kendine okuma-yazma öğrenen, çok akıllı bir çocuktur. Ayrıca çakmak taşını bulması gibi çeşitli olağanüstü güçlere de sahiptir. Genç yaşta kitaplar yazar ve kendini yetiştirir. Yaşı çok genç olmasına rağmen birlikte çalıştığı işçilere akıl verir ve onların padişahın zulmüne karşı çıkmasını sağlar. Yazdığı kitaplarla işçilerin haklarını nasıl koruyacaklarını, padişahın zulmünü nasıl yeneceklerini onlara öğretir. Büyük bir sevgi beslediği halkla daima beraber olur ve onlara yardım eder.

---

[415] Felix J. Oinas. "Rusya'da Folklor Faaliyetleri." Çev. Umay Günay, Millî Folklor, S. 20, Kış-1993, s. 6.

Ayrıca efsanelerde Lenin'in kutsallaştırılmasının amaçlandığı görülmektedir. Lenin'in olağanüstü ve kutsal özelliklere sahip olduğunun anlatmalar yoluyla yayılması ile Lenin'in ve onun temsil ettiği Sosyalist ideolojinin benimsetilmesi amacı bu eserlerde açıkça kendini göstermektedir. Lenin'in kutsal bir şahsiyet olarak gösterilmesinde ve ona olağanüstü özellikler atfedilmesinde geleneksel anlatmalardaki motiflerin yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

"*Ölümsüz İnsan Lenin*", "*Akıllı Lenin Batır*", "*Lenin Batır Hakkındaki Gerçek*" ve "*Lenin Hükümetin Başına Geçsin*" adlı efsanelerde, Lenin'in eski rejime ve eski rejimin liderine karşı verdiği mücadele yer almaktadır. Burada ulaşılmak istenen bir başka amaç da Lenin'in başarılarının halka anlatılmasıdır. Fakat, bundan daha önemlisi, eski rejimin kötü yönleri gösterilerek, halkın eski rejim döneminde aç kaldığı, devrin yöneticileri tarafından aşağılandığı ve eski rejimin daima zenginlerin yanında olduğu anlatılmaktadır.

Lenin hakkındaki tarihî bilgilerin efsanelerde zemin olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin "*Akılı Lenin Batır*" efsanesinde Lenin'in erken yaşta okuma-yazma öğrendiği ve okuldaki başarıları anlatılır. Bu durum tarihî kaynakların verdiği bilgilerle örtüşmektedir. "*Ölümsüz İnsan Lenin*" adlı efsanede de Lenin'in Almanya'ya gitmesi, Nikolay'ın onun ardından casuslar göndermesi ve Lenin'in geri dönerek rejimi yıkması gibi tarihî olaylar konu edilmektedir. Örneklerde açıkça görüldüğü üzere Lenin hakkındaki Karakalpak efsaneleri, tarihî kaynaklardaki bilgilerle örtüşmektedir, fakat efsanelerde Lenin'in olağanüstü bir kahraman, özellikle de sözlü anlatı türlerinde gördüğümüz

geleneksel kahramana benzetilmeye çalışıldığı da tespit edilmiştir. Bu durum efsanelerin tarihî gerçeklikten ayrıldığı noktayı oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, efsaneler tarihî gerçekleri hayal gücünün zenginlikleri içinde saklar ve sanatsal ifadeyle süsler. Bu nedenle efsaneler, tarihî gerçekle kurmacayı bir arada barındıran ve gerçek olduğuna inanılan anlatmalardır.

Karakalpak efsaneleri arasında tarihî kaynaklarla örtüşen anlatmalar bulunmaktadır. Karakalpak Türklerinin tarihinde önemli yeri olan olay ve kişiler çevresinde oluşan bu anlatmaları, tarihî kaynaklarda yer alan bilgilerle karşılaştırdığımızda, efsanelerin özellikle yakın tarihe ait bilgileri neredeyse aynen koruduklarını, fakat tarihî gerçeklere çeşitli işlevlere sahip bazı olağanüstü unsurların eklendiğini gördük. Efsaneleri tarihî gerçeklerden ayıran olağanüstü motifler, geleneksel kahramanlar gibi bazı şahısları halka benimsetmek, halkın sevgi ve saygısını kazanan kişileri olağanüstü kahramanlar olarak gösterip onurlandırmak, inanç unsurunu güçlendirerek verilmek istenen öğüdün uygulanmasını sağlamak gibi işlevlere sahiptir

III. BÖLÜM: KARAKALPAK EFSANELERİNDEKİ UNSURLAR VE EFSANELERİN MOTİF YAPISI

III.1. KARAKALPAK EFSANELERİNİN YAPI, KONU VE İŞLEV BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Efsane; yapısı, konusu, işlevi, anlatıcı, dinleyici ve icra ortamı bakımından kendine has özelliklere sahip müstakil bir türdür. Efsanelerin

konu, yapı ve işlev özellikleri metin merkezli çalışmalarla tespit edilebilirken, anlatıcı, dinleyici ve icra bakımından değerlendirilmesi icra merkezli bir inceleme sonucu değerlendirilebilir. Efsane türünün özelliklerinin tespit edilmesi; hem bu türün benzer olduğu gösterdiği diğer nesir anlatmalardan ayrılması, hem de incelenen metinlerin özelliklerinin açıklanabilmesi bakımından önem arz etmektedir. Çalışmanın bu kısmında, Karakalpak efsaneleri üzerine yaptığımız metin merkezli bu araştırmaya kaynaklık eden metinlerden seçtiğimiz örnekler ışığında efsane türünün yapı, konu ve işlev özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır**.**

Erken dönem halk bilimi çalışmalarında, Grimm Kardeşlerin efsaneyi tanımlanmak için ileri sürdükleri "masal daha şiirseldir, efsane ise daha tarihîdir"[416] görüşünden yola çıkılarak, efsanenin sabit bir şekli olması gerektiği düşünülür. Bu bakış açısıyla şekillenen efsanenin şeklini belirleme çalışmaları sonucunda, efsaneyi masal veya destan gibi edebî bir şekle sahip kılabilmek için çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Efsaneler sözlü kültür ortamında esnek bir yapıya sahiptir. Başka bir ifadeyle, efsanelerin nesir olmaları dışında sabit bir şekli yoktur. Efsanelerin icra ortamlarının çeşitli konulardaki görüşleri etkileyici örneklerle desteklemek olduğu ve hemen her türlü konuşma içinde örnek olarak kullanılabildiği düşünülürse, efsanelerin eklendiği konuşmanın şekline uyum sağlayarak konuşmanın bütünlüğünü koruduğu görülür. Bu

[416] Linda Dégh. *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre (Efsane ve İnanç: Folklor Türlerinin Diyalektiği).* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001, s. 24.

nedenle, efsanelerin hacim bakımından uzun olmaları, sanatsal unsurlarla abartılarak genişletilmeleri ve de masal veya destan gibi sabit bir şekle sahip olmaları mümkün değildir.

Efsaneler masaldan daha kısadır, bundan dolayı, bir efsane metninde masala nazaran daha az yapısal birim vardır.[417] Karakalpak efsanelerinin de pek çoğu tek veya iki epizottan oluşmaktadır. Ancak, tarihî şahıslar ve olaylarla ilgili efsaneler birkaç epizottan meydana gelmiştir. Bu tür efsaneler de tarihî olaylar ayrıntılı olarak anlatıldığı için, diğer konulardaki efsanelere göre daha fazla epizoda sahiptir, fakat bu tür efsanelerde anlatmayı genişleten ve tasvire dayalı ayrıntılardan oluşan bazı epizotların atılmasının olay örgüsünü bozmadığı tespit edilmiştir.

Efsanelerin bir diğer özelliği ise, sade bir anlatımı olması ve amaca yönelik bilgiyi kapsamasıdır. Efsanedeki sanatsal özellikler son derece basit ve gösterişsizdir.[418] Bununla birlikte, efsane anlatımı sırasında bazı formel ifadeler kullanılmaktadır. Karakalpak efsaneleri hakkında yaptığımız alan araştırmasında anlatıma giriş oluşturan ve anlatmanın sonuçlandığını bildiren "başlangıç" ve "bitiş" formellerinin kullanıldığını tespit ettik. Burada dikkat çekici olan nokta ise, efsanelerdeki formel ifadeler, masalların aksine, yapının ayrılmaz ve değişmez bir parçası değildir. Çünkü, bazı efsanelerde bu formel yapılara

---

[417] Juha Petikainen. "Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu." Çev. İsmail Görkem, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor, 2003, s. 223.

[418] Max Luthi. "Masalın Efsane, Menkıbe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı." Çev. Sevengül Sönmez, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor, 2003, s. 315.

rastlanmadığı gibi, tespit edilen formel ifadelerin de pek çok çeşidi olduğu görülmektedir. Karakalpak efsanelerinde tespit ettiğimiz başlangıç formellerinin bazıları şunlardır; "*Eskiden*", "*Eskiden … vardır.*", "*Çok eskiden ... vardır.*" , "*... hakkında halk arasında şöyle bir efsane anlatılır:*" bitiş formeller ise, "*Bugünkü ... bu şekilde oluşmuştur.*", "*Bu olaydan sonra ... olduğu söylenir.*" şeklindedir.

Karakalpak efsanelerinde başlangıç ve bitiş formelleri dışında, atasözleri ve deyimler gibi formel ifadeler de sıkça kullanır. Formel ifadeler de efsaneler gibi, az sözle çok şey ifade ettikleri için ya da ifadeyi veya dinleyici üzerindeki etkiyi güçlendirmek için anlatmalarda yer verilmiş olmalıdır. "*Tiyekli gibi adın değişmesin!*", "*Japalak görürsen vur, kötülükten kendini kurtar!*", "*İki ayaklının akrabası yeğenidir, dört ayaklının akrabası deve yavrusudur*" gibi deyimlerin kullanıldığı efsanelerle; "*Ak deveyi gördün mü, gördüğüm yok!*" "*Yapmasını bilene görevin küçüğü olmaz*", "*Er olan yiğide, kuş da, it de silahtır*", "*Türkmen Özbek tübi bir, tüp atası Maykabiy (Türkmen, Özbek kökü bir, esas atası Maykabiy)*" gibi deyimleri açıklayan efsaneler örnek verilebilir.

Sonuç olarak, "*kendine özgü bir üslubu, kalıplaşmış kuralları ve biçimleri olmayan, düz konuşma diliyle bildirilen*"[419] anlatmalar olan efsanelerin yapısal özelliklerinin Karakalpak efsanelerinde de korunmuş olduğunu söylemek mümkündür.

---

[419] Pertev Naili Boratav. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995, s. 99.

Efsanelerin, nesir olmaları dışında, belirgin ve sabit şekil özellikleri bulunmadığı için, efsanenin tür özelliklerini belirleyen unsurların başında konuları gelmektedir.

Pertev Naili Boratav, efsanelerin konularını dört ana başlık altında toplayarak incelemiştir. Söz konusu başlıklar şunlardır;

"*1. Yaratılış, oluşum ve dönüşüm konuları.*

2. Tarihi konular.

3. Olağanüstü varlıklarla ilgili konular.

4. Dinlik konular."[420]

Pertev Naili Boratav'ın efsane konularını mümkün olduğu kadar ayrıntıdan uzak ve genel başlıklar altında tasnif ettiği görülmektedir. Biz de çalışmamızın kaynağını oluşturan metinleri konularına göre dört genel başlık altında tasnif ettik;

1. İnsanlar
2. Hayvanlar
3. Mekânlar
4. Atasözleri ve Deyimlerin Ortaya Çıkışı

Çalışmanın sonunda bulunan Karakalpak efsane metinleri bu başlıklara göre tasnif edilmiştir.

Yukarıdaki iki tasnifte de efsane konuları genel başlıklar altında ele alınmıştır. Ancak, efsanelerin konularını tespit ederken yapılacak ayrıntılı incelemelerde motif ve konu kavramları dikkat edilmesi gereken

[420] Pertev Naili Boratav. *age.* ss. 100; 101; 104; 105.

meselelerin başında gelmektedir. Bilindiği üzere bazı motifler hem motif hem de konu olarak nitelendirilmektedir. Örneğin; "taş kesilme" hem motif hem de konu olarak ele alınmaktadır. Sonuç itibariyle, herhangi bir obje taş kesiliyor veya herhangi bir şekle giriyorsa bu eylem efsanenin konusunu oluşturmaktadır. Aynı zamanda, bu konular, motif olarak Stith Thompson'un "Halk Edebiyatında Motif İndeksi" çalışmasında da görülmektedir. Sonuç olarak denilebilir ki, "taş kesilme" ve "şekil değiştirme" her zaman ikili, yani hem motif hem de konu olma özelliğini korumaktadır.[421] Bu durumda efsanelerin konularını genel başlıklar altında değerlendirmek belki de bu karmaşayı ortadan kaldıracaktır. Nitekim Karakalpak efsanelerinin konuları bu bakış açısıyla yukarıda dört ana başlığa ayrılmıştır. Yine de metin merkezli bu çalışma kapsamında Karakalpak efsanelerinin konularının ayrıntılı olarak tespit edilmesi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle biz de Karakalpak efsanelerinin motiflerini de göz önüne alarak ayrıntılı bir konu şeması hazırladık. Aşağıdaki şemada Karakalpak efsanelerinin konuları ve bu başlıklar altında yer alan efsane numaraları bulunmaktadır;

I. Dönüşüm ve Oluşum Konulu Karakalpak Efsaneleri

I.1. Dönüşüm:

A. İnsanın Hayvana Dönüşmesi:

[421] Aygerim Diykanbaeva. *Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin*). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 58. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

A.1. Beddua Sonucu: (18, 22, 24, 25, 28, 30 ve 32. efsaneler)

A.2. Büyü Sonucu: (26. ve 31. efsaneler)

A.3 Diğer Sebeplerle Dönüşüm: (19, 33, 51 ve 66. efsaneler)

B. İnsanın Nesneye Dönüşmesi: (66. efsane)

C. İnsanın Farklı Bir İnsan Şekline Dönüşmesi: (65. efsane)

I.2.Oluşum: (17. efsane)

II. Hayvanları Konu Edinen Karakalpak Efsaneleri

A. Yardımcı Hayvanlar: (2, 12, 13, 26 ve 47. efsaneler)

B. Hayvanlarla İlgili Diğer Efsaneler: (5, 18, 20, 21, 22, 30, 33, 34. efsaneler)

III. Olağanüstü Varlıkları Konu Edinen Karakalpak Efsaneleri

(6, 13, 17, 21, 26, 31, 33, 41, 43, 57. efsaneler)

IV. Yasak, Ceza ve Bedduaları Konu Edinen Karakalpak Efsaneleri

(1, 5, 7, 9, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 32, 37, 40, 43, 50, 53, 62, 66. efsaneler)

V. Hamile Kalma Ve Doğum, Evlilik Konusundaki Karakalpak Efsaneleri

(4, 11, 35, 37, 38, 40, 42, 46, 49, 62, 63, 64, 65, 66, 69. efsaneler)

VII. Dini Konular ve İnançla İlgili Karakalpak Efsaneleri

(6, 10, 13, 23, 24, 41, 43 ve 46. efsaneler)

VIII. Atasözleri ve Deyimlerin Oluşumunu Konu Edinen Karakalpak Efsaneleri

A. Atasözleri: (18, 30, 47, 53, 54 ve 63. efsaneler)

B. Deyimler : (12, 18, 27, 38, 50, 51, 52. efsaneler)

Karakalpak efsaneleri yukarıda verilen konuları bakımından incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır; Karakalpak efsanelerinde coğrafî mekânların oldukça fazla yer aldığı görülmektedir. Efsanelerde, mekânlara yerel özelliklerle dokunmuş konulardaki hikâyeler mal edilerek bu mekânları millîleştirildiği görülmektedir. Örneğin kaleler hakkındaki efsanelerin tamamında Karakalpak tarihindeki şahıs ve olaylar yer alır ve bu şekilde mekânlar millîleştirilir. Karakalpak toplumunun sosyal ve kültürel yapısının gelecek kuşaklara taşınması amacıyla sosyal ve kültürel yapıyla ilgili konulara da efsanelerde geniş yer verildiği görülür. Örneğin; Karakalpakların atlı-göçebe yaşamı ve bozkır hayatı pek çok efsanenin arka planını oluşturmaktadır. Şecere, pir ve ataları konu edinen efsanelerle de millî ve kültürel yapı yeni nesillere aşılanmaktadır. Karakalpak efsanelerinde sıkça rastladığımız bir diğer konu ise, cezalandırmalar ve başa gelen kötü olaylardır. Toplumsal yapının kurum ve kurallarını korumak amacıyla efsanelerde sıkça cezalandırma ve başa gelen kötü olayların konu edindiğini düşünmekteyiz. Örneğin anne, babaya saygısızlık eden çocukların baykuşa, muhtaç insanlara yardım etmeyen kişinin domuza ve cimri tüccarın kaplumbağa dönüşmesi gibi kötü davranışları yasaklayan efsaneler ile illegal ilişkiler sonucu çocuk doğuran kadınların cezalandırılmalarını anlatan efsaneler de bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Efsanelerin konularının bu türün özelliklerinin belirlenmesindeki önemini yukarıda açıklamıştık. Efsanelerin özelliklerinin belirlenmesi bakımından, konu kadar önemli bir diğer husus ise işlevdir. Çünkü bütün folklor ürünleri toplumsal yapı içerisinde bir işleve sahiptir, fakat folklor ürünlerinin temel özelliği kültürel istikrarın sürdürmesi için önemli bir mekanizma olmasıdır.[422]

Fonksiyon (işlev) teorisinin savunucusu Radcliff Brown, toplumsal ve kültürel unsurların mutlaka bir işlevinin olduğunu savunur. Brown, bu konudaki görüşlerini şöyle özetler; "*Toplumun işleyişi çok parçalı bir makinenin çalışmasına benzer. En küçük vidanın bile makinenin çalışmasına katkısı olması gibi, her sosyal hareketin, her geleneğin, her sosyal normun da toplumun düzenli olmasına katkısı vardır. Toplumda fonksiyonelliği bulunmayan kurumlar yok olmaya mahkûmdur. Bu anlamda efsane, destan, masal, hikaye, fıkra, türkü gibi halk edebiyatı ürünleri, sahip oldukları gelenek taşıyıcılığı, eğitme, sosyal motivasyon, yararlılık, bütünleştiricilik, dengeleme, bir düşünceyi destekleme, sosyal eleştiri ve denetim mekanizması, dikkat çekme, az sözle çok şey anlatma, son sözü söyleme, kıssadan hisse kapma, gerilenleri yumuşatma, eğlendirme, güldürme ve rahatlatma fonksiyonlarıyla yapının güçlü tutulmasında çok önemli görevler yüklenmektedir.*"[423] Bu görüşe göre, diğer kültürel unsurlar gibi folklorun

---

[422] William R. Bascom. "Folklorun Dört İşlevi." Çev. Ferya Çalış. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Geleneksel, 2005, s. 146.

[423] Gülin Ö. Eker. "Gelenekten Geleceğe Halk Edebiyatı." *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı.* Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2005, s. 316.

eğlendirme ve rahatlatma işlevi yanında eğitim, örnek gösterme ve kültürel yapıyı koruma işlevleri de bulunmaktadır.

Sözlü folklor ürünlerinden efsaneler de sadece sanatsal yaratmalar olmayıp toplumsal yapı içerisinde bir işleve sahiptir. Efsanelerin eğitimdeki işlevi nesilden nesle devam eder ve kabul edilmiş kültürel normlara uyumu temin etmek için toplum içerisinde işler. Bu durumda, efsanelerin temel işlevi öğüt vermektir. Öğüt verme işlevi, yasak ve kuralların ihlali sonucunda oluşabilecek tabiatüstü sonuçların anlatılmasıyla gerçekleştirilir.[424]

Bilge Seyidoğlu, "Erzurum'da Yer Adlarıyla İlgili Efsaneler" adlı eserinde, efsanelerin toplumsal işlevini dört maddede toplar; *"1. Gelenek ve görenekleri koruyucudur. 2. Efsaneler topluma yön verir, onlara iyi olmayı, nelerin yapılıp nelerin yapılmayacağını telkin eder. 3. Teşekkül ettikleri yere mânâ kazandırır. 4. Koruyucu ve tedavi edici rolleri vardır."*[425]

Çalışmamızın konusunu oluşturan Karakalpak efsaneleri incelendiğinde efsanelerde, mekânların yerel özelliklerle dokunmuş konulardaki anlatmalar sayesinde millîleştirildiği görülmektedir. Kaleler hakkındaki Karakalpak efsanelerinin tamamı bu duruma örnek verilebilir.

Karakalpak gelenekleri ve ahlakî standartlarını genç kuşaklara öğütlemek efsanelerin diğer işlevlerinden biridir. Bu tür efsaneler aynı zamanda toplumsal yapının kurum ve kurallarını korumayı da amaçlar.

---

[424] Juha Petikainen. *age*. s. 234.

[425] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 46.

Örneğin; milletine ve ailesine ihanet eden Güldirsin'in ölümle cezalandırıldığı efsane ile anne, babaya saygısızlık eden çocukların baykuşa, muhtaç insanlara yardım etmeyen kişinin domuza ve cimri tüccarın kaplumbağa dönüşmesi gibi kötü davranışları yasaklayan efsaneler ile illegal ilişkiler sonucu çocuk doğuran kadınların cezalandırılmalarını anlatan efsaneler de bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Efsanelerinin bir diğer işlevi eğitimdir ve bu tür efsanelerin işlevi didaktik bir anlatım kullanarak yerine getirmektedirler. Örneğin; tarihî konulardaki Karakalpak efsanelerinin tamamı didaktik anlatmalardır. Karakalpak şeceresi hakkındaki efsaneler Karakalpakların soy ağacını ve atalarını genç kuşaklara öğretmeyi amaçlamaktadır.

Karakalpak efsanelerinin işlev özelliklerinden bir diğeri de örnek göstermektir. Padişahlar ve hanlar hakkındaki efsaneler iyi bir yöneticinin nasıl olması gerektiğini, kötü yöneticinin başına gelecek felaketleri örnek göstererek anlatır. Ernazar Alaköz hakkındaki efsaneler, fiziki olarak güçlü, zeki ve ahlaklı bir Karakalpak Türkü'nü, başka bir ifadeyle örnek insan tipini anlatmaktadır.

Karakalpak efsanelerinin bir diğer işlevi açıklayıcılıktır. Bazı efsanelerin tabiatta dikkati çeken, genelde farklı özelliklere sahip coğrafî mekânların, varlıkların oluşumları ya da sıradan insan için karmaşık kavramlar olan toplumsal kurum, kural ve davranışların kökenini açıkladığını tespit ettik. Örneğin, pek çok hayvanın yaratılışı olağanüstü olaylarla ilişkili olarak açıklanır. Muhtemelen sıra dışı coğrafi bir mekân olan Tök Dağı'nın oluşumu da yine olağanüstü varlıklara bağlı olarak

açıklanır. Müzik aletleri ve müziğin kökeni de Korkut Ata'ya bağlı olarak açıklanmaktadır. Bunların yanında, genellikle toplumsal kural ve gözlemlerden yola çıkılarak oluşturulan atasözleri ve deyimlerin kökenlerini açıklayan Karakalpak efsaneleri de mevcuttur.

Karakalpak efsanelerinden seçilen örnekler ışığında ve folklorun işlevlerinden yola çıkarak, efsanenin işlevlerinin neler olduğu tespit edilebilir.[426] Çalışma konumuz olan Karakalpak efsaneleri incelendiğinde efsanelerin; gençlikte gelenekleri ve ahlakî standartları telkin etmek, yetişkin olunduğunda uygun davranışları övgüyle ödüllendirmek, yasak ve kurallar ihlal edildiğinde başa gelebilecekler, ceza ve felaketleri korkutucu şekilde örneklendirmek, kurumlar ve âdetler sorgulandığında ya da onlarla mücadele edildiğinde toplumsal yapının dinamiklerinin işlevsel ve gerekli olduğuna inandırmak ve olay, durum, varlıklar, sosyal kurumlar, davranışlar ve âdetlerin köken ve nedenini açıklama işlevlerine sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığı altında Karakalpak efsanelerinin özelliklerini yapı, konu ve işlev bakımından şu şekilde sıralamak mümkündür;

Yapı Bakımından:

- Karakalpak efsaneleri, masal veya destanlar gibi sabit bir şekle sahip değildir.

[426] Folklorun işlevleri konusunda bk. William Bascom. *age*. s. 146.

- Karakalpak efsaneleri, hacim bakımından kısadır, bir veya iki epizottan oluşur.
- Sade bir anlatımı vardır ve günlük dil kullanılır. Sanatsal unsularla abartılarak genişletilmez.
- Başlangıç ve bitiş formelleri kullanılarak atasözleri ve deyimler gibi formel ifadelere yer verilir.

Konu Bakımından:

Karakalpak efsanelerinin oldukça geniş bir konu yelpazesi vardır. Fakat temel olarak işlenen konular şunlardır;

- Karakalpakların sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili konular.
- Karakalpak toplumunun kurum ve kurallarını korumak amacıyla cezalandırma

  ve başa gelen kötü olaylarla ilgili konular.
- Karakalpakistan'daki coğrafî mekânlar.
- Din ve inançla ilgili konular.
- Tarihi şahıs ve olaylarla ilgili konular.
- Hamile kalma ve doğum, evlilikle ilgili konular.
- Olağanüstü varlıklarla ilgili konular.
- Hayvanlarla ilgili konular.
- Dönüşüm ve oluşumla ilgili konular.

İşlev Bakımından:

- Karakalpakların yaşadığı coğrafyayı ve tabiatı, hayatında önemli olan varlık ve nesneleri yerelleştirmek ve millileştirmek.
- Yasak ve kuralların ihlali sonucunda oluşabilecek tabiatüstü sonuçlar hakkında öğüt vermek.
- Karakalpak kültürü, toplumsal yapısı, ahlaki kuralları konusunda ve milli kökeni hakkında yeni nesilleri eğitmek.
- Karakalpak toplumsal yapısının dinamiklerinin işlevsel ve gerekli olduğuna inandırmak ve kuralların uygulanmasını sağlamak.
- Olay, durum, varlıklar, sosyal kurumlar, davranışlar ve adetlerin köken ve nedenini açıklamak.
- Karakalpak toplumsal yapısına ve kurallarına uygun davranışları övgüyle ödüllendirmek.
- Karakalpakların yasak ve kuralları ihlal ettiğinde başına gelebilecekleri, ceza ve felaketleri korkutucu şekilde örneklendirmek.

III.2. KARAKALPAK EFSANELERİNİN MOTİF YAPISI

III.2.1. Karakalpak Efsanelerindeki Bazı Motiflerin Değerlendirilmesi

Bu çalışmanın inceleme konusu olan Karakalpak efsanelerinin yapısı hakkındaki tespitlerimizi ve efsanelerdeki motifleri gösteren listeyi ele almadan önce, motif kavramı üzerine ileri sürülmüş görüşleri değerlendirmek gerekmektedir.

Motif kavramı konusunda A. Fleming'den, V. Krogman'dan M. Luthi'ye, A. Christiansen'den S. Thompson'a, T. Veselovskiy'den. V. Propp'a kadar birçok bilim ve edebiyat adamı görüş bildirmişlerdir.[427] Bu araştırmacılardan Max Luthi'nin de belirttiği gibi motif; "*hikâye etmenin en küçük unsuru*" olarak kabul edilmiş ve "*bu unsurun geleneksel olarak hikâye etme şeklinde muhafaza edilen bir gücü olduğu*" ileri sürülmüştür.[428]

Luthi'nin tanımındaki esas nokta, motifin bir anlatmadaki bölünemeyen en küçük unsur olmasıdır. Bu özellik, motifin metin yapısı içerisinde en önemli özelliği olmasına rağmen, anlatma içerisindeki motifleri tespit ederken yeteri kadar yardımcı olamaz. Çünkü Luthi'nin de belirttiği gibi motif, "geleneksel hikâye etme gücüne sahip en küçük" unsurdur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, motifin dinleyiciyi

---

[427] Metin Özarslan. *Ferhat ile Şirin. Mukayeseli Bir Araştırma.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006. ss. 88-89.

[428] Selami Fedakar. *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 174 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

sanatsal bakımdan etkileyen, hayal gücünü harekete geçiren bir unsur olduğudur. Motif kavramını bu noktadan ele alan Arthur Christensen, motifi şu şekilde tanımlar; "*Canlılıklarıyla kendilerini kabul ettiren, tarifi güç bir psikolojik kanuna göre, dinleyiciyi avuç içine alabilen ve iptidai fikir silsilelerinden yeni terkiplere girmek için, az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlardır.*"[429]

Luthi ve Christensen gibi, A. N. Veselovskiy de motifin anlatmanın bölünemeyen en küçük unsuru olduğu görüşünü savunur ve "Poetika Süjetov (Süjelerin Yapısı)" adlı çalışmasında, motifleri süjelerden ayırarak tariflerini verme teşebbüsünde bulunur. Veselovskiy motiflerin özelliklerini şöyle sıralar;

"*1. Motif olarak, ilk basamakta tabiatın örtülü olaylarına cevap arayan bir formülü ve gerçeğin en çarpıcı, en önemli olarak görünen veya sık sık tekrarlanan izlenimini anlıyorum.*

2. Motif kavramı olarak, ilkel zihnin ve hayat şartlarının izlenimlerine canlı bir şekilde cevap arayan basit anlatı birimini anlamaktayım.

3. Motifin en önemli niteliği, onun, basit mitoloji ve masallarda yer alan bölünmeyen unsur olarak bulunmasıdır.

4. En basit motif a-b formülü ile ifade edilebilmektedir.

[429] Geniş bilgi için bk. Saim Sakaoğlu, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu*. Kültür Bakanlığı, MİFAD Yayınları, Ankara 1980, s. 24.

5. Motifler, farklı çevrelerin benzerliklerinin oluşumunu, hayat standartlarının ortaklığı ve onlardaki psikolojik süreçlerin oluşumlarıyla şekillendirmektedir."[430]

Motif konusunda dünyadaki en önemli araştırmalarından biri olan "The Motif Index of Folk Literature" (Halk Edebiyatının Motif İndeksi)[431] adlı eseri hazırlayan Stith Thompson da yukarıdaki araştırmacılarla hemfikirdir ve S. Thompson motifi; "*Motif bir masaldaki en küçük unsur olup, bu unsur gelenekte sürekli bir var oluş gücüne sahiptir. Bu güce sahip olabilmek için bu unsur, görülmemişlik ve çarpıcılık özelliklerine sahip bulunmak zorundadır.*"[432] şeklinde tanımlar. Thompson, bu tanıma göre bir anlatmanın motiflerini tespit ederken dikkat edilmesi gereken hususları bir örnekle açıklamıştır; "*Masalda bir anne olmak motif değildir. Hain üvey anne ise bir motif olabilir, çünkü o en azından görülmemiş bir şey olarak düşünülmüştür. Hayatın gelişigüzel olayları motif değildir. 'John giyindi ve kasabaya doğru doğru yürüdü' demek hatırlamaya değer bir tek motif bile ihtiva etmez, fakat "'kahraman kendisini görünmez yapan şapkasını giydi; büyülü, uçan halısına oturdu ve güneşin doğusundaki, ayın batısındaki ülkeye*

---

[430] Aygerim Diykanbaeva. *age.* s. 127.

[431] Stith Thompson. *The Motif Index of Folk Literature (Halk Edebiyatının Motif Dizini).* Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1955-1958.

[432] Metin Ekici. "Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar İlişkisinin Önemi." Milli Folklor, S. 39, Ankara: 1998, ss. 25-34.

gitti' demek en azından dört motifi, yani şapkayı, halıyı, şahane ülkeyi ve büyülü hava yolculuğundan oluşan motifleri, ihtiva eder."[433]

Thompson'un verdiği örnekten, motifin olağanüstü veya sıra dışı bir özelliğe sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır, fakat motifin burada da vurgulanan birinci özelliği "en küçük unsur" olmasıdır. Oysa Vladimir Propp, masaldan efsaneye kadar, sözlü anlatmaların hemen hepsinde motiften daha küçük birimlerin bulunduğunu ileri sürmüştür. Propp'un bu konudaki görüşü şöyledir; "*Motiflerin bölünmez halde olmaları elbette çok iyi olurdu. 'Ejderha kralın kızını kaçırır' motifini aldığımızda, her biri diğerinden bağımsız olarak gelişmeye meyilli dört ayrı unsura bölündüğünü görürüz. Bu bakımdan Veselovskiy ne derse desin, motifin bir bütün olmadığını ve her zaman bölünmesinin mümkün olduğunu görmek gerekir.*"[434]

Propp'un masallar üzerine yaptığı yapısal inceleme sonucunda önerdiği "fonksiyon" terimi, masalın temel parçasını ya da en küçük parçasını ifade etmektedir.[435] Bu durumda Propp, motifi değil, fonksiyonu anlatmanın yapısındaki en temel birim olarak kabul etmekte ve motiflerin de bölünebildiğini öne sürmektedir. Bu şartlar altında, bir anlatmanın Tarihi-Coğrafî Metot ile incelenmesi durumunda motiflerinin bulunması, yapısal incelemelerde ise motif yerine fonksiyonun tespit

---

[433] Metin Ekici. "Araştırma Yöntemleri." *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004, ss. 94-95.

[434] Vladimir Propp. *Masalların Yapısı ve İncelenmesi.* Çev. Hüseyin Gümüş, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 26.

[435] Metin Ekici. *age.* ss. 94-95.

edilmesi gerektiği söylenebilir. Sözlü anlatmalar hakkında Türkiye'de yapılan araştırmaların pek çoğunda Tarihi-Coğrafi Metotla, Yapısal İnceleme Metodunu bir arada değerlendiren bir yöntem izlendiği için, bu tür çalışmaların tamamı motif tespitine dayanmaktadır.[436]

"*Türkiye'de de yapılan metin derleme çalışmalarından inceleme aşamasına gelindiğinde, bu incelemelerin yoğun bir şekilde motif incelemesi, daha doğrusu bir metinde bulunan motiflerin tespit edilmesine yönelik olduğu görülür. Yalnız bu çalışmalarda motif kelimesinin tam olarak neyi ifade ettiği açıklanmamaktadır. Çok yeni bazı çalışmalarda bile motif olmayan bazı hususlar motif gibi değerlendirilmekte, bu ise halk edebiyatı öğrencilerinin kafalarında bir soru işareti gibi durmaktadır.*"[437]

Metin Ekici tarafından yapılan bu değerlendirmeye göre, Türkiye'de son yıllarda hız kazanmış olan motif çalışmalarında, motif

---

[436] Zeki Cemil Arda. "Edebiyatta Motif Araştırmaları." Fikir ve Sanatta Hareket, S. 50, Temmuz-1970; Saim Sakaoğlu. *Gümüşhane Masalları. Metin Toplama ve Tahlil.* Ankara: Sevinç Matbaası, 1973; Fikret Türkmen. *Âşık Garip Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Baylan Matbaası, 1974; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*. Ankara: Sevinç Matbaası 1975; Saim Sakaoğlu. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tıp Katalogu.* Ankara*:* KBMİFAD Yayınları, 1980; Ali Berat Alptekin. *Taşeli Platosu Masallarında Motif ve Tip Araştırması.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1982; Fikret Türkmen. *Tahir ile Zühre*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983; Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 2, Ankara: TDK Yayını, 1997; Ali Berat Alptekin. *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı.* Ankara: Akçağ, 1997; Mustafa Cemiloğlu. *Halk Hikâyelerinde Doğum Motifi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999; Orhan Şaik Gökyay. *Dedem Korkud'un Kitabı*. İstanbul: MEB Yayını, 2000, ss. CCLXX-CCLXXXIX; Ali Duymaz. *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2001.

[437] Metin Ekici. "Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar İlişkisinin Önemi." Milli Folklor, S. 39, Ankara: 1998, s. 30.

kavramının değerlendirilmesi her ne kadar eksik kalmış gibi görünse de, sözlü anlatmaların yapısal bir haritasını çıkarmak ve mukayeseli incelemelerde kullanılacak bir tür motif indeksinin oluşabilmesi için motif tespit çalışmalarına devam edilmesi Türk sözlü anlatmaları araştırmaları için sağlıklı ve yararlı olacaktır. Biz de bu görüşten yola çıkarak ve Karakalpak efsanelerinde bulunan motiflerin günümüze kadar hiçbir eserde incelenmemiş olmasından hareketle, Karakalpak efsanelerinde yer alan motifleri, Stith Thompson'un "The Motif Index of Folk Literature" (Halk Edebiyatının Motif Indeksi) adlı eserinde oluşturduğu sisteme göre incelemeye ve motif listesini oluşturmaya çalıştık.

İncelememizde kullandığımız Karakalpak efsane metinlerinde en sık tekrar edilen motifler şunlardır;

- Hayvanlarla İlgili Motifler.
- Değişimle İlgili Motifler.
- Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler.
- Sosyal Hayatla İlgili Motifler.
- Sayılarla İlgili Motifler.
- Diğer Motifler.

Yukarıda verdiğimiz tanımlardan da anlaşılacağı üzere motif, anlatmalarda saklanmaya değer görülen ve dinleyici, yani halk üzerinde, etkileme gücüne sahip temel anlatı birimi olduğuna göre, aşağıda tespit ettiğimiz motifler aynı zamanda Karakalpak Türklerinin kültürel bakımdan korunmaya değer ve estetik zevk açısından etkileyici bulduğu

temel unsurlardır. Bu durumda, Karakalpak efsanelerindeki motifleri tespit etmek, aynı zamanda Karakalpak Türklerinin değer yargılarını, gelenek ve göreneklerini, hayata bakış açısını ve hayat tarzını ortaya koymaya da yardımcı olacaktır.

III.2.1.1. Hayvanlarla İlgili Motifler (B)

Hayvanlarla ilgili motifler Karakalpak efsanelerinde en sık rastlanan motiflerden biridir. Hayvanlarla ilgili motifler değerlendirildiğinde, Karakalpak efsanelerinde bazı hayvanların sıklıkla, bazılarının da istisnai olarak yer aldığı görülür. Örneğin; at, köpek ve çeşitli kuşlara sıkça yer verilmekle birlikte, tavşan, tilki, deve, yarasa, aslan ve koyun ise istisnai olarak yer almaktadır. Efsanelerde sık yer alan hayvanların ait olduğu alt motif grupları şu şekildedir; At, çoban köpeği ve av kuşunun "B300-B349 Yardımcı Hayvanlar"; baykuş ve tavşan "B200-B299 İnsan Özelliği Gösteren Hayvanlar"; guguk kuşu, karga, yarasa, serçe, bıldırcın, aslan, köpek, su tavuğu, bülbül ve koyunun "B800-B899 Hayvanlarla İlgili Çeşitli Motifler"; baykuş ve tavşanın "B500-B599 İnsan Özelliği Gösteren Hayvanlar"; tilki-tavşan, yarasa-baykuş, baykuş- diğer kuşların "B300-B599 Hayvanların Dostlukları"; av kuşu ve atın "B500-B599 Yardımcı Hayvanların Hizmetleri" alt motifinde yer aldığını tespit ettik.

Karakalpak efsanelerinde yukarıda adlarını verdiğimiz hayvanların yer alıyor olması, Karakalpak Türklerinin yaşadığı coğrafya ve iklim şartları ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Karakalpak Türkleri Aral Gölü'nün güneyinde, Kızılkum ve Karakum çölleri arasındaki çöl ve

bozkır alanlarda yaşamaktadır. Efsanelerde adı geçen hayvanlar da çoğunlulukla bu coğrafyada ve bu coğrafyanın iklim şartlarında yaşayan hayvanlardır.

Karakalpak Türklerinin yaşadığı bu coğrafi şartlar, onların diğer Türk boyları gibi, bozkır kültürüne sahip, göçebe hayat tarzını benimsemelerini sağlamıştır. Karakalpak efsanelerinde özellikle at, çoban köpeği ve av kuşlarına yoğun olarak yer verilmesi, Karakalpak Türklerinin günümüzde kısmen de olsa göçebe hayat tarzında yaşıyor olmalarının veya bu hayat tarzında meydana getirilen kültürel unsurların etkisini hala devam ettirmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Karakalpak efsanelerinde en fazla yer alan hayvanların başında at gelmektedir. Efsanelerde özellikle kısraklar ve tulpar adı verilen hızlı koşan iyi cins atlar konu edilmiştir. At, sadece Karakalpak Türkleri için değil, bozkır kültürünün üyeleri olan bütün Türk boylarının hayatında önemli bir yere sahip olan hayvanların başında gelmektedir. Türkler için at, sadece yardımcı bir hayvan değil, koruyucu, yol gösterici, eğitici ve aynı zamanda destekleyici kutsal bir varlıktır. Türk destan, masal ve efsanelerinde yer alan atların konuşan, uçan, ölümsüz canlılar olarak tasvir edilmesi, atın Türkler tarafından kutsal bir varlık olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Atın, Türk kültüründe bu kadar geniş ve özel yere sahip olması, Türklerin yaşam tarzına ve atın Türklerin hayatındaki yeri ile doğrudan alakalıdır. Genellikle bozkırda göçebe olarak yaşayan Türklerin bütün hayatı neredeyse at sırtında geçmektedir. At, hayatın her alanında daima

Türk insanının yanındadır ve bu nedenle de Türk kültüründe geniş ve özel bir yere sahiptir.[438]

Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lugat-it-Türk" adlı eserinde bulunan ve "kuş için kanat ne ise, er için de at odur" veya "kuşkanadı ile yiğit de atı ile uçar" şeklinde yorumlayabileceğimiz "*Er atın, kuş kanadın*"[439] sözü, atları sayesinde, ufuk çizgisinin dünyanın sonu olmadığını asırlar önce kavramış olan atalarımızı ve onların atlarını tanımlamaktadır. Atı, silah arkadaşı olarak gören Türkler, bu sayede büyük bir hız ve manevra kabiliyeti elde etmiş ve kısa zamanda geniş coğrafyalara hâkim olmayı başarabilmişlerdir.

Dede Korkut Kitabı'nda bulunan anlatmaların pek çoğunda, at daima kahramanın en yakın yardımcısı olarak tasvir edilmiştir. "Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek" anlatmasında, kendisini görünce hemen tanıyan boz aygırına hitaben Beyrek'in "*At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yiğ/Başıma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yiğ*"[440] diyerek övmesi, atın Türk kültüründe ve edebiyatında çok önemli bir yere sahip olduğunun başka bir göstergesidir. Yine, Köroğlu anlatmalarındaki at, kahramanla birlikte ad alır, büyür ve Köroğlu'nun yiğitliğinde büyük

---

[438] Bozkır kültürü ve atın Türk kültüründeki yeri hakkında bk. İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995; Ali Abbas Çınar. *Türklerde At ve Atçılık.* Ankara: Feryal Matbaası, 1993.

[439] *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi.* (Çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yayını, 1985, s. 34

[440] Muharrem Ergin. *Dede Korkut Kitabı-I. (Giriş-Metin-Faksimile).* Ankara: TDK Yayını, 1997, s. 136.

payı vardır.[441] At, hemen hemen bütün Türk halk hikâyelerinde yardımcı hayvan olarak yer almaktadır.[442]

Türk kültürünün, mitolojiden inançlara, sözlü gelenekten edebiyata kadar pek çok alanında oldukça önemli bir yere sahip olan at, Türklerin çeşitli dönemlerde meydana getirdiği pek çok sanat eserinde de yer almayı başarmıştır.[443]

At, Türk kültüründe en önemli yardımcı hayvan olmasının yanında, koruyucu, yol gösterici ve eğitici kutsal bir varlık olarak kabul edilir. Atın Türk sözlü anlatmalarında bu kadar yoğun olarak yer alması ve işlevi, Türklerin atlı-göçebe yaşam biçimleri ve dâhil oldukları bozkır kültürüne bağlı olarak açıklanabilir.

Efsanelerde yer alan bir diğer hayvan çoban köpeğidir. İncelediğimiz metinlerden "*İyt [Köpek]*" adlı 26. efsanede köpeğin yaratılışı anlatılmaktadır. Üvey annesinin eziyet ettiği masum bir çocuğun köpeğe dönüşerek eziyetten kurtulması ve insandan eziyet görmesine rağmen, yine de insanlara sadık kalması konu edilir. "*İyt [Köpek]*" adlı 26. efsanede aynı zamanda "*Köpek vefa, kadın cefa*" sözünün kaynağı da açıklanır. Karakalpak efsanelerinde köpek kutsal bir varlık olarak da yer almaktadır. Örneğin, "*Şımbay Kalesi*" adlı 13.

---

[441] Metin Ekici. *Türk Dünyasında Köroğlu: İlk Kol (İnceleme ve Metinler).* Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

[442] Türk halk edebiyatında at hakkında bk. Şükrü Elçin. "Türk Destan, Masal ve Halk Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar." *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. C. 2. (2. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, ss. 525-528; Ali Berat Alptekin. *age.* s. 302.

[443] Emel Esin. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler.* İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004, ss. 257-310.

efsanede köpek, "*Şımbay köyünün bereketli hale gelmesini sağlayan gök renkli bir köpeğin yatmakta olduğunu görür*" şeklinde yer alır. Bozkır insanını yırtıcı hayvanlardan korunmak ve sürüleri kollamakla görevli çoban köpekleri bozkır hayatı için vazgeçilmez hayvanlardandır. Karakalpak efsanelerinde köpeklerin sadakati ve koruyuculuğunun kaynakları açıklanmakta ve köpekler yardımcı hayvanlar arasında yer almaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda "barak, baracuk, it, kelpçüğez ve tazı" adlarıyla anılan köpeğin sadakati konu edilir.[444] Tahir ile Zühre Hikâyesi'nde ise Tahir'in rüyasında gördüğü kara köpek hayra yorulmaz.[445] Burada olumsuzluk köpekten çok kara renginin Türk kültüründeki anlamında aranmalıdır. Köpek, pek çok Türk halk hikâyelerinde yardımcı hayvan olarak yer alır.[446]

Karakalpak efsanelerinde kuşlar da sıkça yer alır, fakat kuşlar içinde en fazla doğan ve şahin gibi av kuşlarına yer verilmektedir. "*Turım Bey ve Av Kuşu*" adlı 47. efsanede padişahın av kuşu ile yaptığı avlara katılmak ve iyi eğitilmiş bir kuşa sahip olmak sosyal bir statü olarak kabul edilmektedir.

Av kuşları, av hayvanlarını yakalamak için özel olarak yetiştirilen yırtıcı kuşlardır ve Orta Asya'daki avcılar için köpekler kadar vazgeçilmezdir.

---

[444] Orhan Şaik Gökyay. *age.* ss. CDXXIV-CDXXV.

[445] Fikret Türkmen. *age.* s. 185.

[446] Ali Berat Alptekin. *age.* 1997, s. 302.

III.2.1.2. Değişmeyle İlgili Motifler (D0-D699)

Karakalpak efsanelerinde sık rastlanan motiflerden biri de "Değişim"dir. Efsaneleri incelediğimizde değişim motifinin üç alt başlık altında verebileceğimiz örneklerinin bulunduğunu tespit ettik. Bu başlıklar; "İnsanın Hayvana Dönüşmesi", "İnsanın Farklı Bir İnsan Şekline Dönüşmesi" ve "Değişimin Diğer Şekilleri"dir. Karakalpak efsanelerindeki değişim, en yoğun olarak "İnsanın Hayvana Dönüşmesi" şeklinde meydana gelmektedir. Efsanelerde insanın hayvana dönüşmesi ise "Beddua Sonucu", "Büyü Sonucu" ve "Diğer Sebeplerle" gerçekleşmektedir.

Karakalpak efsanelerinde değişmenin alt başlıkları ve bu başlıklar altında toplanan efsaneler şunlardır; "İnsanın Beddua Sonucu Hayvana Dönüşmesi" motifine; "18. Atşakökek - Atşök (Guguk Kuşu)", "22. Bıldırcın", "23. Domuz", "24. Domuz", "25. Saksağan", "28. Kaplumbağa", "30. Kaskaldak [Su Tavuğu]", ve "32. Kedi" efsaneleri dâhildir. "İnsanın Büyü Sonucu Hayvana Dönüşmesi" motifine; "26. Köpek" ve "31. Kumru" efsaneleri dâhildir. "İnsanın Başka Sebeplerle Hayvana Dönüşmesi" motifine; 33. "Bülbül" efsanesi dâhildir. "İnsanın Farklı İnsan Şekline Dönüşmesi" motifine; "70. Nogay Hanı ve Karakalpaklar" efsanesi, "Değişimin Diğer Şekilleri" motifine ise, "65. Cengiz Han'ın Babası Buzancir" efsanesi dâhil edilebilir.

"İnsanın Hayvana Dönüşmesi" motifi Karakalpak efsanelerinde en çok örneği bulunan motiflerdendir. Efsanelerde insanın hayvana dönüşmesinin iki temel sebebi bulunmaktadır. Efsanelere göre insan ya "cezalandırılmak" ya da "zor durumdan kurtulmak" için hayvana

dönüşmektedir. Türk dünyası efsanelerindeki değişme motifi üzerine çalışan Metin Ergun'a göre; dönüşme, dilekte bulunanın isteğiyle yani dua neticesinde olmuşsa insanın dönüştüğü hayvan halk tarafından sevilir ve hatta bu tip hayvanların yenmesi ve avlanması yasaktır. Bunun aksine değişme, bir insanın hatalı davranışlarının cezalandırılması amacıyla mağdur tarafın bedduası sonucu gerçekleşmişse insanın dönüştüğü hayvan sevilmez ve uğursuz sayılır.[447] Karakalpak efsanelerinden 19. efsane "*Baykuş (Muradhasıl)*" ve 23. ve 24. "*Domuz*" efsaneleri cezalandırma sonucu değişime ve değişen hayvanın halk tarafından uğursuz kabul edilip, lanetlenmesine verilecek en güzel örnektir.

İnsanın hayvana dönüşmesini konu alan Karakalpak efsanelerinde insanın kuşa dönüşmesinin çok fazla olduğu görülmektedir. Türk dünyası genelindeki dönüşüm efsanelerinde de benzer şekilde kuşa dönüşme en fazla görülen dönüşme şeklidir. Karakalpak efsanelerinde görülen baykuşa dönüşme Türk dünyasından Özbek, Kırgız ve Türkmen efsanelerinde; guguk kuşuna dönüşme Altay, Kazak, Hakas, Kazan, Başkırt efsanelerinde görülmektedir.[448]

Karakalpak efsanelerinde kuşa dönüşmenin temel nedeni karşısındaki insana yanlış veya kötü davranan kişinin cezalandırılması için bedduaya uğramasıdır. Bu efsaneleri değerlendirdiğimizde, bedduanın en sık karşılaşılan nedeninin babaya karşı gelme ve aileye

---

[447] Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 1, Ankara: TDK Yayını, 1997, s. 179.

[448] Kuşa dönüşme motifini içeren efsanelerin Türk Dünyasındaki örnekleri için bk. Metin Ergun. *age*. s. 178.

itaat etmeme olması dikkat çekidir. Örneğin; Atşakök (Guguk Kuşu) efsanesinde babasının verdiği görevi layıkıyla yerine getirmeyen oğul, babasının bedduası sonucu guguk kuşuna dönüşür. Baykuş efsanesinde ise, babasını üzen iki kardeş babalarının bedduasına uğrar. Bıldırcın efsanesinde ise, babanın yerini Türk kültüründe baba kadar değerli kabul edilen usta almıştır ve bu efsanedeki kahraman, ustasının bedduası sonucu bıldırcına dönüşmüştür.

Babaya karşı gelen çocukların kuşa dönüşmesini anlatan efsaneler, Türk dünyasında da sıkça görülmektedir. Bu efsanelerin Kazak, Türkmen, Özbek, Kırgız, Karaçay ve Anadolu sahasında da örneklerini göstermek mümkündür.[449] Fikrimize göre, babaya karşı gelmenin cezasız kalmayacağını öğütlemeyi amaçlayan bu efsaneler, Türk kültüründe ataya ve babaya verilen önemi göstermektedir. Bu efsanelerin işlevi, baba otoritesi ve gücünün genç kuşaklar üzerinde tesis edilmesini ve ataerkil düzenin korunmasını sağlamaktır.

Karakalpak efsanelerinde dönüşme motifini içeren örnekler incelendiğinde, hemen hepsinde aileye saygısızlık, ustanın sözünü dinlememe, yalan söyleme, cimrilik ve ihtiyacı olana yardım etmeme gibi kötü davranışların cezalandırıldığı görülmektedir. Söz konusu ceza, bir hayvana dönüşme gibi bir defalık bir ceza olmakla kalmaz. Efsanelerde bu hayvanın lanetlenmesi ve öldürülmesi de öğütlendiği için, ceza ömür boyu süren bir eziyete dönüşür ve bu şekilde söz konusu davranışların

[449] Metin Ergun. *age.* s. 178.

cezasının etkisi artırılmış olur ve bu davranışların toplumca onaylanmadığı açıkça gösterilir.

III.2.1.3 Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler (G.100; G200-G299; F; V)

Olağanüstü varlıklar**,** Karakalpak efsanelerinde en sık rastlanan motiflerdir. Karakalpak efsanelerinde cadı, dev, sihirli nesne ve yapılar, ejderha ve şeytan yer almaktadır. Efsanelerde yer alan olağanüstü varlıklar ve ait olduğu alt motif grupları ise şöyledir; Şeyh-molla, tanrı, derviş, evliya, Hızır "V200-299 Mukaddes Şahıslar"; kümbet, kut, sihirli ses, sihirli nağme, bereket vesilesi köpek "D800-D1699 Sihirli Nesneler"; "G0 Devler"; "B11. Ejderha"; büyücü kadın, büyü sonucu yaratık olan insan, büyücü kadın "G200-299 Cadılar (Büyücülük)"; "F400-499 Ruhlar ve Şeytanlar".

Şeyh ve mollalar "*16. Tahiyataşı ve Vakım Kale*" ve "*33. Sandıvgaş [Bülbül]"* adlı efsanelerde; derviş ve evliya ise "36. Amanbay Batır" ve "*43. Korkut Ata ve Jana Nehri*" adlı efsanelerde; Hızır "*46. Üç Baş Yiğit*" ve "*64. Altın Otağ*" adlı efsanelerde; sihirli kümbet "*6. Döner Kümbet*" adlı efsanede; üzerinde kut taşıyan gök renkli köpek "*13. Şımbay Kalesi*" adlı efsanede; dev "*17. Tök [Dök] Dağı*" adlı efsanede; ejderha "*21. Baykuş ve Süleyman Padişah*" adlı efsanede; büyücü ve cadı ise "*26. İyt [Köpek]"* ve "*31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]*" adlı Karakalpak efsanelerinde yer almaktadır.

Türk kültüründe dev motifini değerlendiren Bahaeddin Ögel, bu motifinin kaynağının Hint-Avrupa olduğu fikrine katılmakla beraber,

Türk kültüründeki dev motifinin İslam'dan önce de mevcut olduğu ve dev anası veya dişi devin eski Türk inanışlarında da bulunduğu görüşünü savunmuştur. Zamanla Anadolu ile diğer Türk kesimlerine Hint ve İran masallarındaki dev motiflerinin girdiğini ve dışarıdan gelen dev motifinin Türk destanlarındaki devin yerini aldığını belirtmiştir.[450]

Dünyadaki mitlerinin incelendiği "Mifı Narodov Mira" adlı ansiklopedik eserde, dev motifinin Türk mitolojisine, Hint-Avrupa kültüründen geçmiş olduğu ileri sürülse de "kötü ruhların sembolü" olan devlerin Orta Asya, Kazakistan ve Türkiye'de "tepegöz" şeklinde, Anadolu ve Gagavuz Türklerinde dişi devlerin "albastı" şeklinde tasvir edildiği belirtilmektedir.[451]

Albastı ise, Türk kültüründe yaygın olarak bilinen bir tiptir. Doğumdan sonra yapılan pek çok uygulama ve inanç, alkarısı ile ilgilidir.[452] Bu tip, Karakalpak Türklerinde "Jeztırnak" adıyla da bilinir.[453]

---

[450] Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi.* C. 2, Ankara: TTK Yayınları, 2003, ss. 564-565; Aliman İnayet. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2007.

[451] Selami Fedakar. *age.* s. 240; Anadolu sahası masallarındaki devler ve özellikleri hakkında bk. Ayşe Yücel Çetin. "Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri." Millî Folklor, S. 39, Güz-1998, ss. 38-45.

[452] Anadolu'daki Alkarısı inancı hakkında bk. Orhan Acıpayamlı. *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü.* Ankara: Sevinç Matbaası, 1974, ss. 75-84; Türk dünyasındaki örnekleri için bk. Alimcan İnayet. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2007; Şamirza Turdimov. "Türk Dünyasında Albastı." Aktaran: Selami Fedakar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 3, İzmir, 1999, ss. 263-264; Albastı'nın diğer Türk boylarındaki adlandırmaları ve özellikleri hakkında bk. Abdülkadir İnan. "Alruhu

III.2.1.4. Sosyal Hayatla İlgili Motifler (P400-P499)

Karakalpak efsanelerinde, toplumun sosyal hayatıyla ilgili olarak pek çok unsur yer almakla birlikte, en fazla mesleklerle ilgili motiflere yer verilmektedir. Avcılık, balıkçılık, çobanlık, çiftçilik, tüccarlık, pehlivanlık ve hekimlik gibi meslekler efsanelerde en çok rastlanan mesleklerdir. Mesleklerle ilgili motifler değerlendirildiğinde, efsanelerde bazı mesleklerin sıklıkla, bazılarının istisnai olarak yer aldığını tespit ettik. Karakalpak efsanelerinde avcı, balıkçı ve çoban sıklıkla yer alırken, diğer meslekler nadiren görülmektedir. Efsanelerde yer alan meslekler ve bu mesleklerin yer aldığı efsaneler şunlardır;

"5. Barak'ın Damı" adlı efsanede Barak adlı genç, av kuşu ile avlanan bir avcıdır, "31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]" adlı efsanede "Köken" adlı bir avcı vardır, "37. Cengiz Han" adlı efsanede Tamaul ve Şaban Kör adlı iki avcı vardır, "40. Karakalpak Şeceresi" adlı efsanede Tomağul ile Şaban Köl Adlı iki avcı vardır, "60. Tuz" adlı efsanede avcının biri vardır, "62. Ağayunusperi Ve Künis Bey" adlı efsanede Tamagül adlı bir avcı vardır; "12. Kırk Kız Kale" adlı efsanede Miren adlı Aral'ın kıyısında balıkçılık yaparak geçinen bir genç vardır, "23. Domuz [Kara Geyik]" adlı efsanede Donas adlı bir balıkçı vardır, "24. Kara Domuz [Kara Şoşka]" adlı efsanede bir balıkçı vardır, "18. Atşakökek – Atşök (Guguk Kuşu)" adlı efsanede bir at çobanı vardır,

---

Hakkında." *Makaleler ve İncelemeler.* Ankara: TTK Yayını, 1987, (2. Baskı), ss. 259-267.

[453] Sarıgül Bahadırova. "Karakalpak Halk Nesrinde Mit, Efsane ve Añız." Aktaran: Pınar Dönmez-Fedakar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. S. 8/1, Kış, 2008'de yayımlanmak üzere kabul edilmiştir

“25. Hekke, Savıskan [Saksağan]” adlı efsanede hayvanları güden bir çocuk vardır, “11. Ketenler Kalesi” adlı efsanede Han’ın yönetiminde yaşayan pek çok çiftçi vardır, “16. Tahiyataşı ve Vakım Kale” adlı efsanede çiftçilik yaparak geçinen bir halk vardır, “28. Kaplumbağa” adlı efsanede cimri bir tüccar vardır, “59. Koşım Pehlivan” adlı efsanede Koşım Pehlivan adlı çok meşhur ve yenilmez bir pehlivan vardır, “9. Kanlı Göl” adlı efsanede padişahın sağ kolu olan İzeyli adlı bir hekim vardır.

Efsanelerde avcılık, çobanlık ve balıkçılığa sıklıkla yer verilmesi, Karakalpak Türklerinin yaşadıkları coğrafya ve hayat şartlarıyla ilgilidir. Karakalpak Türklerinin yaşadıkları coğrafi yapı ve iklim tarımla uğraşmaya elvermediği için, diğer geçim tarzları ve meslekler ağırlık kazanmıştır. Karakalpaklar yabanî hayvanları avlayarak, Aral Gölü kenarında balıkçılık yaparak ve özellikle at sürüleri yetiştirerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Halkın tecrübelerini ve hayata bakışını yansıtma, toplum kuralları ve yapısı hakkında halkı yönlendirme işlevine sahip efsanelerde ise, halkın hayat tarzını yansıtan kahramanlara yer verilir. Bu nedenle, Karakalpak Türklerinin hayat tarzına bağlı olarak avcı, balıkçı ve çoban karakteri efsanelerde sıkça yer almaktadır.

III.2.1.5. Sayılarla İlgili Motifler (Z71)

Sayılar, Karakalpak efsanelerinde en sık rastlanan motiflerdendir. Yedi, dokuz, yirmibir, kırk ve kırkbir Karakalpak efsanelerinin pek çoğunda yer alan sayılardır. Sayılarla ilgili motifler değerlendirildiğinde, bazı sayıların sıklıkla, bazılarının istisnai olarak yer aldığı görülmektedir.

Örneğin; Karakalpak efsanelerinde yedi, dokuz ve kırk sayılarına sıkça yer verilmekle birlikte, yirmibir ve kırkbir ise istisnai olarak yer almaktadır.

Karakalpak efsanelerinde en sık rastlanan yedi, dokuz ve kırk sayıları efsanelerde şu şekilde yer almaktadır; "*8. Jupar Korusu*" adlı efsanede yedi vezir, "*22. Bödene [Bıldırcın]*" adlı efsanede küçük yaşta öğrenilen yedi ilim; "26. İyt [Köpek]" adlı efsanede yenilmez yedi pehlivan, "31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]" adlı efsanede yedi yaşında yedi hüner öğrenen kahraman, "46. Üç Baş Yiğit" adlı efsanede ise ölen babanın "Yedisi"; "31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]" adlı efsanede dokuz yaşında dünyanın işlerini düşünmeye başlayan kahraman, "40. Karakalpak Şeceresi" adlı efsanede dokuz bey, "12. Kırk Kız Kale" adlı efsanede kırk kız, "31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]" adlı efsanede kırk kız, "44. Maman Bey ve Buhara Hanı" adlı efsanede kırk yiğidiyle, "10. Karabaylı" adlı efsanede kırk asker, "43. Korkut Ata ve Jana Nehri" adlı efsanede kırk yıl, "26. İyt [Köpek]" adlı efsanede kırk kamçı, "2. Akşa Göl ve Sultan Saray" adlı efsanede yavrulu kısraklardan kırk tanesi motifleri yer almaktadır.

Yukarıda adlarını verdiğimiz Karakalpak efsanelerinden de anlaşılacağı üzere; Karakalpak efsanelerinde en sık kırk; daha sonra yedi ve dokuz sayıları yer almaktadır. Kırk formulistik sayısı da destan, halk hikâyesi ve masallarda yeralan unsurlardandır. Kırk sayısı hem

İslamiyet'te, hem de Türk kültüründe kutsal kabul edilen ve Türk sözlü geleneğinde en yaygın olarak kullanılan sayıların başında gelmektedir.[454]

III.2.1.6. Diğer Motifler

Karakalpak efsanelerinde "Rüya", "Olağanüstü Şekilde Hamile Kalma" ve "Beddua" motiflerine çok sık rastlanmamakla birlikte, bu motifler birden fazla efsanede bulunmatadır. Karakalpak efsanelerinde rüya "F1068 Realist Rüya" ve "M361 Geleceği Önceden Tayin Edilen Kahraman", beddua "M430 Kişilerin Bedduası" ve "M460 Ailenin Bedduası", olağanüstü şekilde hamile kalma "T511 Yiyecekle Hamile Kalma", "T527 Dua ile Çocuk Sahibi Olma" ve "T521 Gün Işığından Hamile Kalma" motifleriyle yer almaktadır.

Rüya motifi, iki Karakalpak efsanesinde bulunmaktadır. "38. Kamıştaki Diş İzi" adlı efsanede padişah rüyasında, kaybolan kızının nehre düştüğünü, dişleriyle kamışa tutunduğunu ama fazla dayanamayarak suya düşüp boğulduğunu görür. Burada "F1068 Realist Rüya" motifi vardır. Efsanenin sonunda kızın nehre düştüğü yerdeki kamışlarda diş izinin bulunması ve rüyanın gerçekliği kızın boğulduğuna inanılmasını sağlamaktadır. "44. Maman Bey ve Buhara Hanı" adlı efsanede Maman Bey rüyasında, göğsüne kırk kırlangıcın yuva yaptığını görür. Rüya yorumcusu bir kişi bu rüyayı Maman Bey'in Karakalpakları

[454] Türk kültüründe sayılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. H. Avni Yüksel. "Türk Folklorunda Sayılar." Milli Kültür, C: 3, S: 4, Ankara, Eylül-1981, ss. 46-49; H. Avni Yüksel. "Türk Folklorunda Yedi Sayısı." Milli Kültür, C: 3, S: 5, Ankara, Ekim-1981, ss. 48-51; H. Avni Yüksel. "Türk Folklorunda Dokuz Sayısı." Milli Kültür, C: 3, S: 6, Ankara, Kasım-1981, ss. 32-35; Annemaria Schimel. *Sayıların Gizemi.* Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

bir araya toplayacağı şeklinde yorumlar. Maman Bey bunun üzerine Karakalpakları toplayarak beylik kurar. Burada "M361 Geleceği Önceden Tayin Edilen Kahraman" motifi bulunmaktadır. Bu motif, tarihî kaynaklara göre Karakalpakları bir araya getirmiş olan Maman Bey'in başarısını olağanüstü bir kaynağa bağlamaktadır.

Beddua motifi, yedi efsanede yer almaktadır. "18. Atşakökek – Atşök (Guguk Kuşu)", "19. Baykuş [Muradhasıl]" ve "32. Pışık (Kedi)" adlı efsanelerde baba bedduası bulunduğu için "M460 Ailenin Bedduası" motifi vardır. Bu efsanelerde baba, sözünü dinlemeyen evlatlarıa beddua eder ve çocuklar efsaneye adını veren hayvanlara dönüşür. "22. Bödene (Bıldırcın)" adlı efsanede usta, sözünü dinlemeyen çırağına; "25. Hekke, Savıskan (Saksağan)" adlı efsanede köy halkı, yalan söyleyen çobana; "28. Kaplumbağa" adlı efsanede kadı, hile yapan tüccara; "30. Kaskaldak (Su Tavuğu)" adlı efsanede kan kardeşi, kendisine hainlik eden kardeşine beddua eder. Bu efsanelerde, "M430 Kişilerin Bedduası" motifi bulunmaktadır. Beddua ile ilgili motifleri içeren efsanelerde çeşitli kötü davranışlarda bulunan kahramanlar, beddua sonucunda bir hayvana dönüşerek cezalandırılırlar. Bu nedenle beddua motifi, "D. Değişme" motifi ile birlikte yer almaktadır. Beddua motifinin yer aldığı efsanelerin olay örgüsünde şu sıralama yer almaktadır; toplum veya aile tarafından hoş karşılanmayan hatta yasaklanan, yalan söyleme, hırsızlık, ana-baba sözüne karşı gelme, hainlik vb. gibi davranışlar üzerine beddua edilir ve bedduanın sonrasında kötü davranışlarda bulunan kahramanlar hayvana dönüşerek cezalandırılır. Bu durumda beddua motifinin, kötü davranışların yasaklanması ve bu davranışlarda bulununanların

cezalandırılacağını göstermesi işlevlerine sahip olduğunu düşünmek mümkündür.

Olağanüstü şekilde hamile kalma motifi, beş Karakalpak efsanesinde yer almaktadır. “46. Üç Baş Yiğit” adlı efsanede “T527 Dua ile Çocuk Sahibi Olma” ve “T511 Yiyecekle Hamile Kalma” motiflei yer almaktadır. Bu efsanede çocuğu olmayan ihtiyar bir çifte yaşlı bir derviş misafir olur ve çocukları olması içn dua eder. Daha sonra ihtiyar kadın 3 oğlan doğurur ve üç oğlanın doğumunda ayrı bir hayvanın başına aş erer. Cengiz Han’la ilgili “40. Karakalpak Şeceresi”, “62. Ağayunusperi ve Künis Bey”, “65. Cengiz Han’ın Babası Buzancir” ve “66. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu” adlı efsanelerde Cengiz Han’ın annesi güneş ışığından hamile kalır. Burada yer alan “T521 Gün Işığından Hamile Kalma” motifi Cengiz Han’ın gücünü, olağanüstü bir şekilde doğması ile açıklama işlevine sahiptir.

III.2.2. Karakalpak Efsanelerinin Motif Listesi

Karakalpak efsaneleri hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Karakalpak efsanelerindeki motifler üzerinde durulmamıştır. Bu nedenle, Karakalpak efsanelerindeki motifleri içeren

kapsamlı bir liste hazırlamayı uygun bulduk. Aşağıda yer alan listedeki motifler, Stith Thompson'un "The Motif Index of Folk Literature" (Halk Edebiyatının Motif Indeksi) adlı eserinde oluşturduğu sisteme göre listelenmiştir. Karakalpak efsane metinlerini incelememiz sonucunda tespit ettiğimiz motifler, aşağıdaki ana başlıklara göre sıralanmıştır;

A. MİTOLOJİK MOTİFLER
B. HAYVANLAR
C. YASAK
D. SİHİR
E. ÖLÜM
F. HARİKULADELİKLER
G. DEVLER
H. İMTİHANLAR
J.AKILLILAR VE APTALLAR
K. ALDATMA
L. KADERİN TERS DÖNMESİ
M. GELECEĞİN TAYİNİ
N. ŞANS VE TALİH
P. CEMİYET
Q. MÜKÂFATLAR VE CEZALAR
R. ESİRLER VE KAÇAKLAR
S. ANORMAL ZULÜMLER
T. CİNSİYET
U. HAYATIN TABİATI
V. DİN
W. KARAKTER ÖZELLİKLERİ
X. MİZAH

Z. ÇEŞİTLİ MOTİF GRUPLARI

A. MİTOLOJİK MOTİFLER

A0. Yaratıcı Tanrı

30. Kaskaldak [Su Tavuğu]: Eskiden, gökteki Tanrı topraktan yapılan insan suretinin içine can koymayı ister, ama can bedenin içine girmemekte direnir.

35. Âdem Ata ve Havva Ana: Tanrı, Âdem Ata'yı yaratır. Âdem Ata'nın yanına Havva Ana'yı yaratır.

A983.1. Dağ ve Vadilerin Yaratılışı

17. Tök [Dök] Dağı: Akıllı bir kocakarı (kempir) olanları işitir ve devle konuşmak için yola çıkar. Söyledikleriyle devi ters yönde kışkırtır. Dev de bir kocakarının dediğini mi yapacağım diyerek eteğindeki toprağı dökerek uzaklaşır ve Tök Dağı oluşur.

A1617. Yer Adının Kökeni

1. Akşa Göl: Topırak Kale'nin karşısındaki Kızıl Kale'yi Akşa Han adlı bir han bundan yıllar önce yaptırmıştır. Bugün Kızıl Kale'nin bulunduğu yerden, eskiden Amuderya Nehri geçmektedir. Bu nehrin sularıyla oluşan göle Akşa Han'ın adı verilir. Bundan yıllar sonra "Akşa Han Göl"ün bulunduğu bölgeye Estemez adlı bir bey yerleşir ve gölün adını "Estemez Göl" olarak değiştirir.

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: Eskiden Akşa adında bir han vardır. Bu Han'ın yaşadığı yerde bir göl oluşur. Göle Han'ın adı verilerek, "Akşa Göl" diye adlandırılır.
7. Güldirsin Kalesi: Güldirsin'in hainliği yüzünden kahrolan halk, şu görünen kaleye "Güldirsin" adını verir.
8. Jupar Korusu: Buhara'da "Jupar Korusu" adlı bir yer vardır. Bu korunun adını, çok eskiden yaşamış İbrahim adlı bir beyin karısı "Jupar"dan aldığı söylenir.
9. Kanlı Göl: "Kanlı Göl"ün adının, buz tutmuş gölün Koldavlılar tarafından öldürülen adamın kanıyla kızıla dönmesinden kaldığı söylenir.
10. Karabaylı: Ürgenç'in karşısından denize dökülen nehrin yakınlarındaki bin çadır, yas alameti olarak kara bayrak bağlar ve o günden sonra orası ["karalar bağlamış" anlamına gelen] "Karabaylı" adıyla anılır olmuştur.
11. Ketenler Kalesi: Ketenler Kalesi'nin Ketenler adlı genç tarafından, sevdiği kıza kavuşmak için kurulduğu ve adını da ondan aldığı söylenir.]
12. Kırk Kız Kale: Gülayım'ın kabri Türkistan'da, kırk kız ise, o Türkistan'a göçtüğünde burada kalır. Bugün "Kırk Kız" adı verilen yerde yaşarlar. Bu yerin, Gülayım'ın kırk kızının yaşadığı yer olduğu söylenir.
17. Tök [Dök] Dağı: Dev eteğindeki toprağı dökerek uzaklaşır ve oluşan dağa dökülen toprak nedeniyle Tök Dağı denir.

B.HAYVANLAR

B0-B99. MİTOLOJİK HAYVANLAR

B11.Ejderha

21. Baykuş ve Süleyman Padişah: Padişah, önce ejderhayı bularak öldürür.

B200-B299 İNSAN ÖZELLİĞİ GÖSTEREN HAYVANLAR

B211.3. Konuşan Kuş

5. Barak'ın Damı: Kuş; "Bari Barak'ı öldürüp ondan kurtulayım!" diye düşünerek, hızla Barak'ın üstüne doğru uçar. Barak, kuşun niyetinin kötü olduğunu anlayarak, atının altına saklanır.
20. Kuşlar Padişahı: Bir gün padişah kendisine kuş tüyünden ev yaptırmak ister. Bütün kuşlar tüylerini vermek için gelir, ama baykuş gelmez. Padişah baykuşla konuşmaya gider. Baykuş padişaha neden gelmediğini açıklar.
21. Baykuş ve Süleyman Padişah: Padişah, baykuşa neden gelmediğini sorar ve baykuş sebebini açıklar.

B400-B499. YARDIMCI HAYVANLARIN ÇEŞİTLERİ

B401. Yardımcı At

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: Nazlımhan, yavrulu kısraklardan kırk tanesini yanına alarak, kanalın kaynağını açmak için yola çıkar.
12. Kırk Kız Kale: Gülayım, binlerce atın içinden topal bir kısrağı seçer. Bir yıl sonra kısrak, son derece güzel ve sırtı dümdüz bir tay doğurur. Bundan sonra kızın şöhreti ve itibarı artar.

13. Şımbay Kalesi: Makariya'nın eşi Davkara'nın evinde kaldığında, gece yarısı bir gürültü duyulur. Davkara, tulpar atını damadına verir ve damadı gürültünün sebebini öğrenmeye gider.

B. 421. Yardımcı Köpek

26. İyt [Köpek]: Birer avcı ve kahraman olan bu yiğitlere, yol boyunca bir çoban köpeği eşlik eder. Pehlivanların yardımcısı olarak yaşayan köpek, onlar için tavşan avlayıp, kuş yakalar.

B450. Yardımcı Kuşlar

5. Barak'ın Damı: Barak, kuşla birlikte ava çıkar. Kuşu ava gönderdiğinde, kuş avla ilgilenmez, avın peşine değil de kendi istediği yöne gider.

47. Turım Bey ve Av Kuşu: Turım Bey, koluna kondurduğu saksağanla adamların karşısına geçer ve av aramaya başlar. Bir tavşanın kaçtığını gören Turım Bey, kolundaki saksağan kuşunu uçurur. Saksağan, tavşana hemen yetişerek, onu yakalar ve [iyi eğitimli alıcı bir kuş gibi] sahibini beklemeye başlar. Herkes olanları şaşkınlıkla izler. Avlayıp, kuş yakalar.

B600. Hayvanla İnsanın Evlenmesi

65. Cengiz Han'ın Babası Buzancir: Alankova bir otağda uyuduğunda güneş ışığı otağa girer ve bir kurt şeklinde çıkıp gider.

C. YASAK

600-C699 TEK ÖRNEĞİ OLAN YASAK VE MECBURİYET:

C 610. Yasaklanan Bölge

19. Baykuş [Muradhasıl]: Eğer insanların yoğun olarak yaşadığı yere yuva yaparsa, insanlar onun yuvasını bozar. Bu kuş, kimin evinin tepesine konup ötse, o evde yas olurmuş. Bu yüzden insanlar, "Kaygılı, kötü haber getirme!" anlamında, "Hak söyle, hak söyle!" diye Tanrı'dan iyi haberler, sevinçli olayların haberini bildirmesini dilermiş.

D. SİHİR (BÜYÜ)

D0-D699 DEĞİŞMELER

D100. İnsanın Hayvana Dönüşmesi

23. Domuz (Kara Geyik): Hızır'ın bedduasıyla balıkçı domuza dönüşür.

24. Kara Domuz [Kara Şoşka]: Balıkçı kara bir domuza dönüşerek, gölün kıyısındaki [bataklık yerlerde] yaşamaya başlar.

26. İyt [Köpek]: Oğlan, köpeğe dönüşür.

28. Kaplumbağa: Hilekâr tüccarın oturduğu yerde biçimsiz kaplumbağa ortaya çıkar. Bundan sonra, açgözlü tüccar kaplumbağaya dönüşerek, sonsuza kadar bir hayvan olarak kalır.

32. Pışık (Kedi): Boğazından çığlık gibi bir ses çıkar, yer, gök duman içinde kalır. Duman dağıldıktan sonra tırnakları diken gibi, bıyıkları dikenli ot gibi bir hayvan ortaya çıkar.

D150. İnsanın Kuşa Dönüşmesi

18. Atşakökek – Atşök (Guguk Kuşu): Göz açıp kapayıncaya kadar at çobanının oğlu, kuşa döner ve "guguk" kuşları gibi bir ses çıkararak, ağılın üstünden uçup atların yayıldığı yere konar.
19. Baykuş [Muradhasıl]: Alaca karanlık basınca evin içinde beyin kızı ve oğlunun yerine; gözü keskin, görünüşleri insan "yüz"üne benzeyen bir çift kuş ortaya çıkar ve bu kuşlar kanat çırparak uçup giderler.
22. Bödene [Bıldırcın]: O sırada olağanüstü bir olay meydana gelir. Küçük bir kuş, pat diye yuvarlanarak ustanın önüne düşer ve sanki ondan yardım istiyormuş gibi durmadan ötmeye başlar. Bu kuş [ah alan] çıraktan başkası değildir ve Allah'ın emriyle bu hale gelmiştir.
25. Hekke, Savıskan [Saksağan]: Bugünkü şekline, [yani saksağan kuşuna] dönüşür.
30. Kaskaldak [Su Tavuğu]: Alda, ansızın bir kuşa dönüşür.
31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: Kumar da gençken büyücülük hünerini öğrenmiştir. İnsanların dedikodu etmesini engellemek isteyen Kumar, Köken'le buluşmaya giderken büyü yardımıyla güvercin kılığına girer.
33. Sandıvgaş [Bülbül]: Tanrı, ömür boyu birbirlerinden ayrı yaşamaları için iki kardeşi kuşa çevirir.

D1300-D1599 SİHİRLİ NESNE FONKSİYONLARI:

6. Döner Kümbet: İlim öğrenmek isteyen bir insanın; dünyanın işlerinden vazgeçmesi, bu kümbetin bulunduğu denizin

kıyısına gelmesi ve kümbetin kıyıya dönüp, kapısının açılmasını beklemesi gerektiği söylenir. Kümbete girmeyi başaran kişi, otuz yıl boyunca ilmî sırları öğrenir. Orada bulunanlar, ekmek yerine, ilim nuru ile doyar. Bu yüzden Döner Kümbet'e giren kişi, her öğünde sadece bir yüksük kadar yiyecek yer.

D1700-D2199 SİHİRLİ GÜÇLER VE BELİRTİLERİ:

56. Çöl Aşan: Satemirhan'ın askerleri bir çölde susuz kalırlar. Bir jırav, askerlerin çektiği ıstırabı kopuzla çalıp söylediğinde nağme ortaya çıkar ve bu nağme "Çöl Aşan" olarak adlandırılır. Jıravın söylediği bu nağmenin askerlerin çölü sağ salim geçmesine [olağanüstü bir şekilde] yardım ettiği, onlara güç, kuvvet verdiği anlatılır.
57. Dağdan Aşıran: Göç eden kalabalığın gerisinde kalan, yorulup yarı yolda kalan yaşlıların korku ve üzüntülerini gidermek ve derman bulmalarını sağlamak için yaşlılardan biri dutar ile bir nağme çalmaya başlar. Bugün "Dağ Aşıran" adı verilen bu nağmeyi duyan yaşlılar, olağanüstü bir şekilde hızlı yürümeye başlar ve dağları, tepeleri aşarak göçe yetişirler.
58. Deve Sağdıran: Bir kız, yavrusu ölmüş bir deveyi sağmaya çalışmaktadır. Oysa yavrusu ölen hayvanın sütü kesilir. Kızın acınacak halini bir bahşı görür. Bahşı, dutar ile bir nağme çalmaya başlar. O an [olağanüstü bir şekilde] devenin sütü gelmeye başlar.

E. ÖLÜM

42. Korkut Ata'nın Mezarı: Korkut Ata; "Bu dünyada ölümsüz olan kimdir?" sorusuna cevap bulmak için dünyanın dört köşesini dolaşır, fakat nereye giderse gitsin, Korkut Ata'nın mezarını kazmakta olan insanlarla karşılaşır.
49. Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah: Padişah ertesi gün kimseye haber vermeden atına biner, yolcu kılığında kızın evine gelir. Eve vardığında, kızın kendini bıçakladığını ve kardeşlerinin karalar giyerek, yas tuttuğunu görür.
67. Ersarıbiy ve Kızı Mama: Bunu duyan Kamambek kızın bütün uruğunu öldürerek onu evlenmeye mecbur eder.

F. HARİKULADELİKLER

F500-F599 HARİKULADE İNSAN

F500. Olağanüstü İnsan

45. Musa ve Akımbet: Akımbet Baksı, ünü Karakalpakistan'ın her yerine yayılmış meşhur bir destan anlatıcısıdır.

F. 570 İnsanların Olağanüstü Davranışları

31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: Kumar, üç yaşında birçok dili iyice öğrenir, beş yaşında ilim öğrenir, yedi yaşında yedi hünerde mahir olur ve [maharetleri] herkes tarafından anlatılmaya başlanır. Dokuz yaşında dünyanın işlerini düşünmeye başlar. Büyüyüp her şeyi anlayınca Tanrı'dan iyilik dileyerek yaşar.

F575. Harikulade Güzellik

F. 575. 1 Harikulade Güzel Kadın

3. Adak Kale: Adak'ın padişahının kızı, ay gibi ağzı, güneş gibi gözü ve güzelliğiyle meşhurdur. Kızın güzel yüzünü bir defa görmek için canına kıyan nice yiğit, kızın yolunda mecnuna döner.
12. Kırk Kız Kale: Padişah, Gülayım'ı görür ve onun güzelliğine bakakalır. Padişahın kıpırdamadan öylece kalmasından faydalanan Gülayım, padişahın giysilerindeki nakışları aceleyle toprağa çizer.
14. Şomanay Kanalı: Şımbay'da güzelliğiyle tanınan Şomanay adlı bir kız vardır.

F600-F699 HARİKULADE YERLER VE DÜNYALAR

F610. Çok Kuvvetli İnsan

50. Helak Olmayın, Bırakın Evlatlarım: Atlılar, gemiciye neden böyle dediğini sorduklarında; "Karşıya geçen yiğit bir tek kişi olduğu halde su geminin ucuna kadar yükselmişti. Siz gemiye bu kadar kişi binmenize rağmen, gemiye sadece biraz kabak yüklenmiş gibi oldu" diye cevap verir ve atlıları Ernazar'ı yenemeyeceklerine ikna eder.
54. Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır: Devenin saldırgan bir şekilde kendisine doğru geldiğini gören Ernazar, çevresine bakınır, fakat etrafta hiçbir silah yoktur. Deve, Ernazar'a

doğru yaklaşmaya devam eder. O sırada, yanından bir köpeğin geçtiğini gören Ernazar, köpeğin arka ayaklarından tutarak devenin başına vurur. Köpek paramparça olur, devenin ise boynu kırılır ve orada ölür. Ernazar, hiçbir şeyden habersizmiş gibi yoluna devam eder.

59. Koşım Pehlivan: Koşım Pehlivan her güreşten önce mutlaka en sevdiği nağmeyi çalar. Kosım Pehlivan bu nağmeyi dutarla çaldıktan sonra, kiminle güreşirse güreşsin mutlaka yener. [Bu nağmenin olağanüstü bir güç ve kuvvet kaynağı olduğuna inanılır.]

F771. Olağanüstü Kale (Yapı)

6. Döner Kümbet: Uçsuz bucaksız bir denizin ortasında, duvarları altınla işlenmiş çok büyük bir kümbet vardır. Kendi etrafında döndüğüne inanılan bu kümbetin kapısının da yılın on iki ayı boyunca kapalı durduğu ve senede sadece bir defa açıldığı söylenir.

F900-F1099 HARİKULADE HADİSELER

F960. Harikulade Hünerler

13. Şımbay Kalesi: Şımbay köyünün bereketli hale gelmesini sağlayan gök renkli bir köpeğin yatmakta olduğunu görür. Yaşlı adam, şehrin bütün bereket ve bolluğunun; kut ve devletinin kaynağının bu köpek olduğunu düşünür. İhtiyar adam, şehrin bereketinin, kutunun kaynağı olduğunu düşündüğü köpeğe yakından bakar ve kutun artık köpekte

olmadığını anlar. Köpek keçeye sürtünür ve kut keçeye geçer. Daha sonra bir koç gelir ve keçeyi yalar. Kut gök renkli koça geçer. Koçu keser, pişirirler. Şımbay'ın hanımı oğluna et yedirir. Yaşlı adam, torununa bakınca kutun Davkara'da olduğunu görür. Artık onu almaktan vazgeçer. Kutun kendi nasibi olmadığını anlar.

F. 1063 Realist Rüya

44. Maman Bey ve Buhara Hanı: Maman Bey; "Rüyamda göğsüme kırk kırlangıç yuva yapmıştı. Uyandığımda hepsi evimden çıkıp gitmişti." der.

G. DEVLER

G.100. Dev

17. Tök [Dök] Dağı: Bu sırada aksi bir dev gelip Amuderya'nın aşağısındaki insanların suyunu kesmek için nehri toprakla doldurmaya kalkar.

G200-G299 CADILAR (BÜYÜCÜLÜK)

G200. Büyücü (Cadı)

22. Bödene [Bıldırcın]: Tanrı'nın gücüyle, yaratılışın sırlarını anlayan ve büyüyle uğraşan bir ulema vardır. Bu bilgili kişi, kendisinden sonra akıllı ve terbiyeli bir çırak yetiştirip, ona ilmini ve çeşitli büyülerin sırlarını öğretir.
26. İyt [Köpek]: Üvey anne daha önceden büyücülük yapmıştır. Kendisine karşı çıkan Sak'ın yüzüne üç defa kül atarak, onu

bilinmeyen bir yaratığı çevirip, sonsuza kadar hayvan olarak kalması için büyü yapar.

31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: Kumar'ın avcıyla sözlendiğini işiten beşik kertmesinin ailesi, büyücülük yapan bir kadına bin altın vererek, âşıkları büyülemesini ister.

G303. Şeytan

41. Korkut Ata: Bir gün Korkut Ata'nın aklına kopuz yapmak gelir ve bu fikri hayata geçirebilmek için pek çok ağacı yontar. Bu sırada şeytanlar, Korkut Ata'nın halini görürler. Kopuzuna bakmak isterler, ama Korkut Ata izin vermez. Daha sonra şeytanların sığındıkları yere gider ve konuşmalarını dinler.

H. İMTİHANLAR

H0-H199 TANIMA İMTİHANI

H80. İşaretle Tanıma

40. Karakalpak Şeceresi: Güneş, annesine: "Her gün nehre bir kuş tüyü atacağım. Bu benim hayatta olduğumun işaretidir." der. [Sonra] elindeki yüzüğü annesine vererek: "[Beni çağırmaya gelecek kişiye bu yüzüğü ver!] Bu yüzüğü görmeden, [kimsenin çağrısına uyup da] yurda geri dönmeyeceğim. Beni arayan kim olursa olsun, ancak bu yüzüğü görürsem ona inanırım." der.

H310-H359AŞK İMTİHANI

H. 326 Aşk İmtihanı: Hüner

11. Ketenler Kalesi: Han, kızının Ketenlerden biriyle evlenmesine razı olmaz ve "Kim düşmanın alamayacağı bir kale inşa ederse, ona kızımı vereceğim." diye dört bir yana haber salar.
12. Kırk Kız Kale: Gülayım, padişahla evlenmek için üç şartının yerine getirilmesini ister: İlk şart, padişahın Gülayım'ı yenmesi. İkinci şart; Gülayım'ın kırk kızının kırkının kırk ayrı yere koyulması. Onların birini serçe parmağınla ittirerek yıkabilmek. Üçüncü şart ise; kırk kızın hepsinin bir yere toplanması. [Kırk kızın] bir tarafında bir iğne duracak, diğer tarafta padişah duracak. Eğer padişah iğne ile arasında kırk kız olduğu halde kırk kulaç ipeği iğneye geçirirse Gülayım onunla evlenecektir.
21. Baykuş ve Süleyman Padişah: Kız, Süleyman Padişah'la evlenmek için iki dileğinin yerine getirmesini ister. Birinci dilek; ejderhanın öldürülmesi; ikincisi ise; derenin üstüne kuşların tüyünden bir köprü yapılmasıdır.

H200 Doğruluk İmtihanı

23. Domuz (Kara Geyik): Hızır Baba, Donas'ı sınamak için kendisine biraz balık vermesini ister. Donas heybemde balık yok diyerek yalan söyler. Baba, balıkçının atası yaşındaki adamı aldattığını anlar.
28. Kaplumbağa: Kadı, tüccarı sınamak ister ve dikkat çekmeyecek şekilde sıradan biri gibi giyinerek, tüccardan alış veriş yapar.

H 500 Zeka İmtihanı

21. Baykuş ve Süleyman Padişah: Padişah, baykuşa iki tane soru sorar. Birincisi Dünyada ölülerin mi canlıların mı çok olduğudur. İkincisi de; Dünyada kadınların mı erkeklerin mi çok olduğudur. Baykuş; kadının sözünü dinleyen, onların isteklerini yerine getiren erkekleri de kadından saydığı için kadınların çok olduğunu söyler. [Bir kadının sözüyle hareket etmekte olan] Süleyman Padişah, bu sözün üstüne söz söyleyemeyerek, baykuşa yenildiğini anlar ve baykuş bunları doğru cevaplandırdığı için tüyleri yolunmaktan kurtulur. Diğer kuşları da serbest bırakırlar.
44. Maman Bey ve Buhara Hanı: Han: "Benim dört sorum var, onlara doğru cevaplar verirsen seni azat ederim. Suyun kaynağı nedir? Sözün kaynağı nedir? Yolun kaynağı nedir? Yalanla doğrunun arası ne kadardır?" diye sorar. Maman Bey: "Suyun kaynağı pınar, sözün kaynağı kulak, yolun kaynağı toynak, yalanla doğrunun arası ise dört parmaktır." der.
45. Musa ve Akımbet: En zor dört nağmeyi söyleyip, her çırağından bu nağmelere karşılık vererek kendisiyle atışmalarını ister. Sonunda bütün çıraklarını alt eder.
54. Yiğit Olana Kuş da İt de Silahtır: Han, Ernazar Alaköz'le sohbet ederken: "Er olan yiğidin silahı ne olur?" diye sorar. Ernazar: "Er olan yiğide it de, kuş da silah olur." diye cevap verir. Han, bunun nasıl olacağını bir görelim, diye düşünür. Han, cellâtlara kalenin kapısını kapattırır, karanlık yerde bağlı

duran azgın bir devenin serbest bırakılmasını emreder ve sadece Ernazar'ın dışarı çıkmasına izni verir. Çok saldırgan olan deve, etrafta hareket eden, saldıracak kimseyi bulamaz. O sırada Ernazar'ı görür. Devenin kendisine doğru geldiğini gören Ernazar, çevresine bakınır, fakat etrafta hiçbir silah yoktur. O sırada, yanından bir köpeğin geçtiğini gören Ernazar, köpeğin arka ayaklarından tutarak devenin başına vurur. Köpek paramparça olur, devenin ise boynu kırılır ve orada ölür.

H1540. Yarışma

50. Tiyekli: Müzeyi öncelikle ağaların ve beylerin görmesini isteyen Hive Hanı: "Bu müzenin eksikliğini bulan kişiye kızımı vereceğim, fakat söylenen eksikliğin doğru olması gerekir. Aksi halde bu sözü söyleyeni cezalandıracağım." der.

H1563 Hüner imtihanları

66. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: Cengiz'i göremeyen ağabeyleri malları paylaşmaya başlar ve bir yay dışında bütün malları kendi aralarında paylaşırlar. O zaman anaları onlara "Kim kayışı ile güneş ışığını çekebilirse yayım sahibi o olacak" der. Çocuklar arasında sadece Cengiz bunu yapmayı başarır ve yayı alır.

J. AKILLILAR VE APTALLAR

J200-J1099 AKILLI VE AKILSIZ DAVRANANLAR

7. Güldirsin Kalesi: Vatan haini Güldirsin, kendi yazısıyla; "Babamın öküzleri göndermekteki amacı, sizleri aldatmaktı. Kale halkı açlıktan kırılıyor. Biraz daha dayanın, kale kendi teslim olur." diye yazar.

J155.4. Kadının Nasihati

8. Jupar Korusu: "Kadının kötüsü kocasını kıskanır, hanın kötüsü ise yerini kıskanır, diye cevap verir." Han, bu sözün üstüne söz söyleyemez.

J1100. Zeki İnsanlar ve Hareketleri

12. Kırk Kız Kale: Gülayım üç yaşına geldiğinde, söz söylemede mahir bir söz ustası olur.

55. Ağız Kopuzu [Şınkobız] ve Şamurat Usta: Arıvhan, kırık bıçağı bir saz haline getirir ve adına "Ağız kopuzu (Şınkobız)" der.

K. ALDATMA

K300-K499 ÇALINTILAR VE HİLELER:

1. Akşa Göl: Padişah, nehrin suyunu kesmek için türlü hileleri dener, ama bunu başaramaz.

K500-K699 ALDATMA YOLUYLA KAÇMA

K500. Hileyle tehlike veya ölümden kurtulma

7. Güldirsin Kalesi: En son taneye kadar bütün buğdayı yiyen öküzleri kalenin kapısından dışarı salarlar. Böylece düşmanlara aç kaldıklarını belli etmezler.

29. Kediler Neden Yalanır?: Kedi, yakınına gelen serçeyi yakalar, ancak tam yiyeceği sırada serçe: “Ben tertemiz bir kuşum. Senin eline düştüm, sen beni hemen yiyebilirsin, ama önce elini yüzünü yıkayıp, temizlensen nasıl olur?” der. Bu istek, kediye makul gelir ve temizlenmek için serçeyi bıraktığı anda serçe uçup gider. Bundan sonra kedi bir daha temizlenmem diye kendi kendine söz verir.
36. Amanbay Batır: Bir gün Amanbay, çaldığı birkaç hayvanla yine dervişin evine gelir.

K800-K999 KADERE BAĞLI ALDATMA

K. 850 Hileli Oyunlar

3. Adak Kale: Kız düşünür taşınır ve en sonunda ata binerek suyun kaynağında nöbet tutan Gâvur’un yanına giderek: “Ben sana varmaya razıyım. Suyu sal! Suyun bana yetiştiği yerde sana varacağım.” der.

K1299. Hile

15. Taş Kale: Kaleye, sekiz yaşında kimsesiz bir çocuk gelir. Padişah, bu kimsesiz çocuğu evlat edinir. Çocuk otuz yaşına geldiğinde bu kaleyi geçirmek ister ve babasına danışır. Babası, kalenin ele geçirilmesi için Aştarhan Denizi’nin suyunun getirilmesi gerektiğini söyler. Birkaç gün ortadan kaybolduktan sonra suyu bulur ve getirir.
27. Japalak [Baykuş]: Kötü haber Üki’nin evine ulaşır ve onlara da sıra gelir. Üki’nin en küçük kardeşi Muradhasıl’ı cellâtlara

teslim etmesi gerekir, fakat Üki, bu duruma kızarak padişahın emrine karşı gelir ve kardeşlerini telaşla saklar.

30. Kaskaldak [Su Tavuğu]: Canın bedenin içine girmek istemeyişine sinirlenen Tanrı, canı kandırmak için saz ve tef çalarak emrinin yerine getirilmesini ister. Ezgileri duyan can, nasıl olduğunu bile anlamadan bedene girer.

K1700-K2099 YALAN SÖYLEYEREK ALDATMA:

K1810. Hile ile Kıyafet Değiştirme

49. Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah: Padişah ertesi gün kimseye haber vermeden atına biner, yolcu kılığında kızın evine gelir. Eve vardığında, kızın kendini bıçakladığını ve kardeşlerinin karalar giyerek, yas tuttuğunu görür.

K1870. Aldatma

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: Kız, sana varacağım, diyerek padişahı kandırır ve kanalı açtırır.

3. Adak Kale: Kız düşünür taşınır ve en sonunda ata binerek suyun kaynağında nöbet tutan Gâvur'un yanına giderek: Ben sana varmaya razıyım. Suyu sal! Suyun bana yetiştiği yerde sana varacağım, der.

24. Kara Domuz [Kara Şoşka]: Hızır, balıkçıdan biraz balık ister. Balıkçı sırtındakinin balık olmadığını söyler. Hızır, balıkçının [göz göre göre] yalan söylediğini anlar.

25. Hekke, Savıskan [Saksağan]: Savıskan, her gün yerine getirdiği bu görevden sıkılır ve çobanları kandırarak

[eğlenmeye] karar verir. “Kurt geldi!” diyerek herkesi telaşa düşürür.

M. GELECEĞİN TAYİNİ

M0-M99 HÜKÜMLER VE KARARLAR

9. Kanlı Göl: “Yakalanan üç adamın her biri için beş yüz altın ödemelisiniz!” denmesine rağmen, onlar bu parayı toplayamayınca, para yerine üç kız vermeyi önerirler ve bu öneri kabul edilir.

M100. Yeminler ve Antlar

1. Akşa Göl: Sultan Süyin Padişah’a; “Nehrin suyunu bırakırsa onunla evleneceği” haberini gönderir.
2. Akşa Göl ve Sultan Saray: Eğer sen bana varırsan, kanalın kaynağını açarım, der.
30. Kaskaldak [Su Tavuğu]: Kaska Alda, kendisine hamilik eden kişiye sevgisinden, onunla kardeş olmak için, süte kan damlatarak ant içer. Kan kardeşine ihanet eden kişiyi, ant içerken ettiği yeminin çarpacağına inanılır.

M200-M299 ANLAŞMALAR VE SÖZ VERMELER:

11. Ketenler Kalesi: Bu haberi duyan Ketenler hanın kızını kaçırır ve oğlan hanın istediği şekilde bir kale yapar ve hanın askerleri o kaleden içeri giremezler. Böylece han sözünü tutmak zorunda kalır.

M300-M399 KEHANETLER

M300. Kehaneter

1. Akşa Göl: Akşa Han ölünce gölün suları çekilir ve gölün bulunduğu yer de çöle dönüşür.

M400-M499 BEDDUALAR

M400 Beddualar

5. Barak'ın Damı: Kadın, kocasına saldıran kuşun bir teleğini koparır: "Ben yerde 'Yiğidim!' diye ağlayayım; sen de gökte 'Teleğim!' diye ağla!" der.
18. Atşakökek – Atşök (Guguk Kuşu): Evlerine çizmeci gelir ve oğlandan dışarıya bıraktığı atın orada olup olmadığına bakmasını ister. Atın orada olmadığını gören oğlan bağırmaya başlar. Babası da: "Ey at yok olasıca! Ata benzeyen guguk kuşu olasıca!" diye beddua eder.
19. Baykuş [Muradhasıl]: Söz dinlemeyen bu çocuklara anne ve babaları kötü davranmaya başlar. Çocuklar bundan dolayı: "Kendi yerimize gitsek, kuş olup uçsak." diye düşünüp, birbirine sarılarak dertleşmeyi huy edinirler. Onların düşündüklerini anlayan bey; "Allah, söylediklerinizi başınıza getirsin!" diye ilenerek, Allah'a yalvarır.
22. Bödene [Bıldırcın]: Ustanın ah ederek söylediği son söz "Böten ey", "Böten ey" diye havada yankılanarak, herkes tarafından işitilir.
23. Domuz (Kara Geyik): "Arkandaki taş olsun, tattığın haram aş olsun, insanoğlu sana düşman olsun, bastığın yer pislik olsun, üstün başın kir olsun, tiksindiğimiz Donas olsun! İnsan değil

hayvan, Donas değil domuz olasın!" diye beddua eder ve elleriyle yüzünü sıvazlayıp uzaklaşır.

24. Kara Domuz [Kara Şoşka]: Hızır, balıkçıya: "Arkandaki balıklar taşa dönsün! Ömrünce sırtında taşı, bataklık yerlerde bağırarak dolaş." diye beddua eder.

28. Kaplumbağa: Kadı: "Memleketin nasibini keseceğine, kurbağa gibi bağırarak, şu iki tasın altında kalman daha iyi." diyerek beddua eder.

30. Kaskaldak [Su Tavuğu]: Ummadığı yerden ihanete uğrayan kan kardeşi Alda'nın bu davranışına çok kızar ve intikam almak ister. O, Alda'ya: "Hey hayvan kılıklı! Kaska Alda idin eskiden, artık dilenciliğin kalmadı. Tekrar, Kaska Alda olasın!" diye bağırır.

32. Pışık (Kedi): [Bu ikiyüzlü] çocuğa, babası lanet eder. Babası: "Böyle 'pısık' olacağına, bir hayvan olsan daha iyiydi." diye beddua eder.

43. Korkut Ata ve Jana Nehri: Bunun üzerine kızlar, Korkut'a beddua eder.

N. ŞANS VE TALİH

N170. Şansın Açılması

59. Koşım Pehlivan: Kosım Pehlivan her güreşten önce mutlaka en sevdiği nağmeyi çalar. Kosım Pehlivan bu nağmeyi dutarla çaldıktan sonra, kiminle güreşirse güreşsin mutlaka yener. [Bu nağmenin olağanüstü bir güç ve kuvvet kaynağı olduğuna inanılır.]

N330. Kazaen Ölme veya Öldürme

38. Kamıştaki Diş İzi: Bir gün Han, kızını rüyasında görür ve kız olanları babasına anlatır: "Baba ben şu gün, şu yerde yüzmek için Ceyhun Nehri'ne girdim. Su çok güçlü akıyordu ve beni sürükledi. Ben kıyıdaki bir şeyi sıkıca tuttum, ama kolum yoruldu. En sonunda dişlerimle bir kamışa tutundum ve öylece üç gün bekledim. [Beni aramak için] kimse gelmedi, kendim de kurtulamadım. Sonunda suya kapılıp boğuldum." der.

N400. Tesadüfler

60. Tuz: Eti yerken bir parçasını yere düşürür. Bu parçayı yerden alarak yiyen avcı, etin lezzetinin güzelleştiğini anlar. Avcı, o yerdeki toprakta bir farklılık olduğunu anlayarak, kalan eti toprağa batırarak yer. Etlerin daha lezzetli olduğunu görür ve bunun topraktan geldiğini anlar. Avcının yemeğe koyduğu bu toprak (tuz) daha sonra halk arasında duyulur

N700. Tesadüfî Karşılaşmalar

23. Domuz (Kara Geyik): Bir gün Balıkçı Donas, insanoğlunun yardımcısı Hızır İlyas Baba'ya rast gelir.
24. Kara Domuz [Kara Şoşka]: Yolda karşısına yaşlı bir adam kılığında Hızır çıkar

49. Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah: Bir gün padişah ve veziri askerlerle birlikte halkın arasında yürürken, padişahın gözü bir kalenin [penceresindeki] güzel bir kıza takılır. Bu kız aslında, Muralı-Şer'in sevdiği ve yakında evlenmeyi düşündüğü kızdır.

P. CEMİYET

P0-P99 KRALLIK VE ASİLZADELİK

P10. Padişah (Han)

1. Akşa Göl: Topırak Kale'nin karşısındaki Kızıl Kale'yi Akşa Han adlı bir han bundan yıllar önce yaptırmıştır.
10. Karabaylı: Mamıy bölgesinin yöneticisi Allakul adlı handır. Bu hanın, daima yanında bulunan Teke Türkmen Rambergen adlı bir danışmanı vardır.
11. Ketenler Kalesi: Eskiden, Hive'de zalim bir han varmış.

P100-P199 DİĞER SOSYAL KURUMLAR

P. 110 Padişahın Vezirleri

47. Turım Bey ve Av Kuşu: Hanın vezirlerinden biri de ava gelir.
49. Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah: Sultan Süyin Padişah, söz söylemekte usta olan akıllı veziri Muralı-Şer'i nereye giderse gitsin yanından ayırmaz.

P200-P299 AİLE

P230. Anne-baba ve Çocuklar

19. Baykuş [Muradhasıl]: kız, annesinin babasının sözünü inlemeyen sadece ağabeyinin sözünü dinleyen tuhaf huylu bir kız olur.

P. 233 Baba ve Oğlu

19. Baykuş [Muradhasıl]: Bu beyin ana-babasına kulak asmayan, büyük sözü dinlemeyen, kendi bildiğini okuyan bir oğlu vardır.

P400-P499 İŞLER VE MESLEKLER

P411. Çiftçilik

11. Ketenler Kalesi: Eskiden, Hive'de zalim bir han varmış. Onun yönetiminde yaşayan pek çok çiftçi varmış.
16. Tahiyataşı ve Vakım Kale: Bu devasa taşın güneyinde "Nayman" adlı bir halk yaşar. Bu halk, çiftçilik yaparak geçinir.

P412. Çobanlık

18. Atşakökek – Atşök (Guguk Kuşu): Bir at çobanının, yiyip içmekten başka işe yaramayan bir oğlu vardır.
25. Hekke, Savıskan [Saksağan]: Savıskan, çok dikkatli ve avcı sezgilerine sahip olduğu için hayvanları gütmek için daima o gönderilir. En küçük bir sesi dahi duyan Savıskan, yırtıcı hayvanların sürüye yaklaştığını kulak kabartarak hemen anlar.

P414. Avcılık

4. Bağdat: Bunların yaşadıkları yerin yakınına Abdulla adlı bir han avlanmaya gelir.

5. Barak'ın Damı: Eskiden, [şahin gibi eğitilmiş] yırtıcı kuşlarla avlanmayı çok seven Barak adlı bir yiğit varmış.

12. Kırk Kız Kale: Miren, Aral'ın kıyısında balıkçılık yaparak geçinen biridir.

13. Şımbay Kalesi: Şımbay, balık avlamak için nehrin kıyısına gelir. Sadece iki balık tutabilir. Şımbay ve karısı her gün tuttukları iki balığı yiyerek burada birkaç yıl geçirir.

23. Domuz (Kara Geyik): Donas adlı bir balıkçı vardır.

24. Kara Domuz [Kara Şoşka]: Bir gün balıkçı avladığı balıkları bir torbaya koyar, torbasını da sırtına atıp evine doğru yol alır.

31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: O memlekette Köken adlı bir avcı vardır.

40. Karakalpak Şeceresi: Ormanda avlanmakta olan Tomağul ile Şaban Köl adlı iki avcı sandığı görür.

60. Tuz: Bir gün, avcının biri ava çıkar.

P431. Tüccar

28. Kaplumbağa: Halk, cimrilikten vazgeçmeyen hırsız tüccarın terazisinin kefesini tarttırmak için kadıyı çağırır.

P600-P699 ADETLER

P600. Gelenekler

46. Üç Baş Yiğit: Kudaynazar ve Baynazar adlı iki kardeş vardır. Kudaynazar ve Baynazar'ın babaları genç yaşta ölür. İki kardeş, babalarından kalan mirası, geleneklere göre paylaşarak, evlerini ayırmaya karar verirler.

P634. Ziyafetler

45. Musa ve Akımbet: Bir gün Akımbet, büyük bir toy verir.

P681 Yasla İlgili Gelenekler

10. Karabaylı: Ürgenç'in karşısından denize dökülen nehrin yakınlarındaki bin çadır, yas alameti olarak kara bayrak bağlar.
19. Baykuş [Muradhasıl]: Bu kuş, kimin evinin tepesine konup ötse, o evde yas olurmuş.

Q. MÜKÂFATLAR VE CEZALAR

Q10-Q99 MÜKÂFATLANDIRILMIŞ İŞLER

Q10. Mükafatlandırılmış İşler

50. Tiyekli: Karakalpak beylerinden Adil Bey'in gözü bir dutara ilişir. Her tarafı altından yapılmış olan dutarın sadece köprüsü çirkin sarı renkli bir kabaktan yapılmıştır. Tamamen altından işlenmiş olan dutara bu köprünün yakışmadığını söyler. Han onun söylediğini haklı bulur ve verdiği söze uygun olarak Karakalpak Adil Bey'e kızını verir.

Q200. Cezalandırmalar

9. Kanlı Göl: Bir adamı üç kişi birlikte öldürürse kan parası ödemeleri gerekir.
37. Cengiz Han: Kardeşine inanarak kızına çok kızan padişah, onu öldürmeye karar verir ve kızının bir sandığın içine koyularak, nehre bırakılmasını emreder.

40. Karakalpak Şeceresi: Bunu duyan han, kızı altın bir sandığın içine kapatıp nehre attırır.

R. ESİRLER VE KAÇAKLAR

R200-R299 FİRARLAR VE TAKİPLER

3. Adak Kale: Gâvur suyu bırakınca, kız atını kamçılayarak kaçmaya başlar. Kızın altındaki kısrak, yavrulu kısraktır ve yavrusunun yanına daha çabuk ulaşmak için çok hızlı koşar.

S. ANORMAL ZÜLÜMLER

S0-S99 ZALİM AKRABALAR:

S31. Zalim Üvey Anne:

26. İyt [Köpek]: Üvey annesi, Sak'a sık sık kızar, ikisinin yıldızı barışmadığı için ve de kendinin doğurmadığı bu çocuğu hiç sevmez.

S110. Öldürmeler

27. Japalak [Baykuş]: Padişah: "İnsanlar ve av kuşları altı kardeş ise üçünün başı, beşkardeş ise ikisinin başı, üç kardeş ise birinin başı kesilsin!" der.

S200-S299 ZALİMCE KURBAN ETMELER

S400. Zalim işkenceler

1. Akşa Göl: Kölelere toplattığı kumları, yine kölelerin elbiselerine doldurtup adamları nehre atar. Böylece binlerce köle ölür.

7. Güldirsin Kalesi: Vahşi at, hain kızı yerden yere sürükler. Onun parçalanan vücudu ortada kalır, hain kanı bozkırdaki verimli toprakları viran eder.
51. Ak Deveyi Gördün Mü?: Eskiden, Karadağ'ı kendine mesken tutmuş Köklen isimli bir eşkıya varmış. Kendine yardım eden köylüyü kör edermiş.

T. CİNSİYET

T0-T199 AŞK

T10. Âşık olma

1. Akşa Göl: Padişah bugün Hocaeli'de bulunan Nazlımhan Sulıv'a âşık olur.
11. Ketenler Kalesi: Han'ın kızı, Ketenler'e âşık olur
40. Karakalpak Şeceresi: Altın Han'ın kızı güneşe âşık olur.
62. Ağayunusperi ve Künis Bey: Ağayunusperi güneşe âşık olur.
63. Ağayunusperi ve Maykabiy: Ağayunusperi güneşe âşık olur.

T. 15 İlk Görüşte Âşık Olma

14. Şomanay Kanalı: Kongıratlı bir beyin oğlu kızın güzelliğini duyarak, ona âşık olur. Hiç kimseyi beğenmeyen kız, bu yiğidin yüzünü görür görmez ona âşık olur.

T100-T199 EVLİLİK

T100. Evlilik

11. Ketenler Kalesi: Ketenler adlı yiğit, hanın kızını alır ve muradına erer.

T500-T599 HAMİLE KALMA VE DOĞUM

T500. Hamile Kalma ve Doğum

4. Bağdat: Öldürülen adamın karısının hamile olması ve doğacak çocuğunun adının "Dat" koyulmasını vasiyet etmesi.
8. Jupar Korusu: İbrahim'in, Jupar'dan on beş çocuğu vardır. Jupar'ın üstüne getirdiği kumadan on beş çocuğu daha olur.
35. Âdem Ata ve Havva Ana: Bundan sonra ikisi birbirine eş olup yaşamaya başlar. Kadın, hamile kalır ve bir süre sonra bir oğul, bir de kız doğar.
40. Karakalpak Şeceresi: Altın Han'ın kızı güneşten hamile kalır.
46. Üç Baş Yiğit: Ertesi gün kadın, aygırın kafasını yemek ister. Kocası kasaptan aygır başı alıp gelir ve eşine verir. Kocakarı, aygır başını alelacele pişirir, yer. Kısa bir süre sonra hamile kalan yaşlı kadın, bir çocuk dünyaya getirir. Bir yıl sonra yaşlı kadın boğanın başına aşerer. [Kocası] onun bu isteğini de yerine getirir. Kasaptan alınan boğa başını yiyen kadının, aşermesi geçer. İlk oğlu bir yaşındayken, ikinci çocuğunu dünyaya getirir. Bir süre sonra yaşlı kadın koçbaşı yemek ister. Ortanca oğlu bir yaşındayken en küçük oğlu Töles'i dünyaya getirir. Anneleri üç hayvan başına aşerdi. Kadın üç başı yedikten sonra bu çocukları dünyaya getirdiği için üç çocuk "Üç Baş Yiğit" diye adlandırılır.
62. Ağayunusperi ve Künis Bey: Uzun süre çocuğu olmayan Adilhan'ın yaşlandığında bir kız çocuğu olur. Kıza Ağayunusperi adını verirler.

T. 526 Dua İle Çocuk Sahibi Olma

46. Üç Baş Yiğit: Yemeği yiyen ihtiyar misafir Kudaynazar'ın eşine: "Yavrum, evlat ile devletin erkeni geçi olmaz. Senin üç oğlun olacak büyüğünün adı Hocanazar, ortancasının adı Kosnazar, küçüğünün adı ise Töles olsun. Üçü de birbirinden kuvvetli olsun!" diyerek gözden kaybolur. Kadın, bu misafirin aslında Hızır olduğunu anlar.

T596. Çocuklara Ad Verme

4. Bağdat: Öldürülen adamın karısının hamile olması ve adamın doğuracak çocuğunun adının "Dat" konmamasını vasiyet etmesi.

40. Karakalpak Şeceresi: Kız, gün ışığından hamile kalarak, doğurduğu çocuğun adını "Güneş" koyar. Kızın, Güneş'ten sonra, Tomağul'dan iki oğlu daha olur. Birinin adını "Bögentay", diğerinin ise "Börgentay" koyar.

62. Ağayunusperi ve Künis Bey: Çocuğa güneşin oğlu anlamına gelen Künis adını verir.

63. Ağayunusperi ve Maykabiy: Çocuğa güneşin oğlu anlamına gelen Künis adını verir. Ağayunusperi ile Tamagül'ün başka çocukları da olur.

V. DİN

V0-V99 DİNİ MERASİMLER

V52. Duanın Esrarengiz Gücü

32. Pışık (Kedi): Çocuğu olmayan yiğidin bütün istediği, habercilerin "Çocuğun oldu!" haberini getirmesidir. Bir çocuk sahibi olmak için bütün ömrünü harcayan yiğit, çok acı çeker, nice evliyalara gider, ama ne kadar yatır, evliya gezse de ziyaretleri kabul olmaz.

V. 206. 1 Derviş

43. Korkut Ata ve Jana Nehri: Nehrin, bu kalenin yakınlarındaki kıyısında "Korkut Ata" adlı bir evliyanın türbesi bulunmaktadır.

Z. ÇEŞİTLİ MOTİF GRUPLARI

Z0-Z99 FORMÜLLER

Z71. Formülistik sayılar

Z. 71. 50. 1 Formilistik Sayı: 7 ve Katları

8. Jupar Korusu: Bunda bir iş olmalı, diyerek yanına yedi vezirini alır.
12. Kırk Kız Kale: Gülayım, yedi padişaha karşı kendi yurdunu korur. Şaykar, kırk kızı sıralayarak oturtun, der.
22. Bödene [Bıldırcın]: Yedi ilmi öğrenir.
26. İyt [Köpek]: İteli halkının lideri, memleketin sırtı yere gelmeyen yedi pehlivanını suçlu duruma düşürür.

31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: Yedi yaşında yedi hünerde mahir olur.

46. Üç Baş Yiğit: Miras da babalarının "yedisi"nde harcanır.

Z71.6. Formülistik Sayı: 9 ve Katları

12. Kırk Kız Kale: Kalmuk padişahının dokuz karısı vardır.

Z71.12. Formülistik Sayı: 40

10. Karabaylı: Savaşa kırk asker gider.

12. Kırk Kız Kale: Gülayım'ın kırk kızı vardır. Gülayım yanındaki kırk kıza savaş teknikleri öğretir. Polat'ın geldiğini duyan Akkale'nin padişahı [eski kaleden] kırk kat büyük bir kale yaptırır. Gülayım düşmanı sınamak için kalenin etrafına kırk öbek çalı yığar. Kırk kız, düşman yaklaştığında bu kırk kat çalıyı yakar.

31. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: Attığını vuran bu avcı avlanırken kırk kız ile ava çıkmış olan güzel Kumar'ı görür.

37. Cengiz Han: Hanın beylerinden ikisi, halkı toplar ve içlerinden kırk bir kişiyi elçi olarak seçer. Kırk bir yiğit, kırk bir atı yanınıza alıp yola çıkın.

43. Korkut Ata Ve Jana Nehri: Korkut Ata, Tanrı'ya: "Benim öleceğim zamanı, kırk yıl önceden bana bildir." der. Korkut'a kırk yıl sonra öleceği haber edilir. Korkut'un kopuzunun sesini duyan Şirin Kalesi'ndeki kırk kız, koşuk söyleyerek onu kaleye çağırır.

44. Maman Bey ve Buhara Hanı: Buhara Hanı, Maman Bey'i kırk yiğidiyle birlikte huzuruna çağırır. Kırk yiğidi serbest bırakır.

46. Üç Baş Yiğit: Düşmanın karşısına çıkacak olan üç çocuk yanlarına kırk yiğit ister.
62. Ağayunusperi ve Künis Bey: Ağayunusperi kırk hizmetçisiyle birlikte ayrı bir otağda orada yaşar.
66. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: Burmentay'ın Tamaul adlı oğlu kırk yiğidiyle birlikte avlanırken, nehirden sandığı alır. Onun Almalıkörikli adında bir kızı vardır ve kızı kırk kulaç yüksekliğinde taştan yapılmış bir korganda, kırk hizmetçisi ile birlikte yaşamaktadır.

Z140. Sembolik Renkler

10. Karabaylı: Bin çadır, yas alameti olarak kara bayrak bağlar.
39. Kara Moyun: Han, onlara eziyet ederek boyun ve bileklerine kara bez bağlatır. Bundan dolayı "Kara Moyun" adını alırlar
64. Altın Otağ: Canıbek, Kadarbiy'in kızıyla evlenmek ister. Kız evlenmek için Canıbek'in kendisi için altından bir otağ yaptırmasını şart koşar. Canıbek, Kadarbiy'in kızıyla evlenmek ister. Kız evlenmek için Canıbek'in kendisi için altından bir otağ yaptırmasını şart koşar.

III.3. KARAKALPAK EFSANELERİNDEKİ UNSURLAR VE KÜLTÜREL YAPI İLİŞKİSİ

III.3.1. KARAKALPAK EFSANELERİ VE KÜLTÜREL YAPI

Felsefede varlık/gerçek, görünen varlıklar/gerçekler ve de idealardan oluşur. Benzer şekilde efsanelerin dünyasında da tek bir gerçek ya da metnin tek bir anlamı yoktur. Efsane metinleri sembollerle örülüdür. Bu nedenle gerçeklikleri de, anlamları da çok katmanlıdır. Metnin ilk anlamı vakıa yani olan /olabilecek olayları anlatır. Bu kurgu metnin ilk gerçekliğidir. Fakat bilmemiz gerekir ki, efsanede kullanılan hemen her kelime bir semboldür/metafordur. Bu sembollerin ve dolayısıyla efsanenin arka planında, derininde başka anlamlar ve de başka gerçeklikler saklıdır. İkinci, hatta üçüncü anlamları, katmanları ya da gerçeklikleri efsane dinleyicisi/okuyucusu çoğu zaman hisseder. Bu nedenle efsaneler, günlük hayatta sıkça rastladığımız basit bir olayı konu alsa bile, daha derin bir bilgiyi veriyormuş hissine kapılarak saygı ile dinlenir/okunur. Efsanenin ilk anlamı altında gizli anlam/anlamları çok derinde değildir. Çünkü bu ikinci, üçüncü anlamlar gizlenmiş olsa da, bu anlamlara giden yol, efsanenin anlatıldığı toplumun kültürel birikiminden oluşmuş sembollerle örülmüştür ve bu yol gizli de olsa, o toplumun bireyleri için bu semboller daima tanıdıktır. Efsane dinleyicisi/okuyucusu kültürel birikimden beslenen bu sembolleri tanıdığı için, efsanenin derinlikleri olduğunu bildiği gibi, bu derinliklere nasıl ineceğini de bilir.

Karakalpak efsanelerinin içerdiği semboller, dinleyiciye aktarmak istediği anlamlar, vermek istediği öğütleri işlevleri tespit edebilmek ve bu

unsurların kültürel yapıyla ilişkilisini ortaya koyabilmek için bazı soruların cevaplanması gerektiğini düşünmekteyiz. Efsanelerin anlamlarını ve kültürel yapıyla ilişkilisini tespit etmek için cevaplanmasını önerdiğimiz sorular şunlardır;

1. Efsanenin Konusu
2. Olay Örgüsü
    2.1. Efsanenin taşınabilir olması
    2.2. Olay örgüsüne aykırı durum (metin kurgusu bağlamında)
3. Unsurlar /Semboller /Metaforlar

4. Efsanenin Boyutları
    4.1. Mantık (Gerçeklik)Boyutu
    4.2. İnanma Boyutu
    4.3. Kültürel Boyut
5. Motifler
6. Efsanenin Türü
7. Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi
8. Efsanenin İşlevi

Aşağıda, Karakalpak efsanelerinden farklı türlerde örnekler seçilerek yukarıda önerdiğimiz yöntemle incelenmiştir. Bu inceleme sonucu elde ettiğimiz Karakalpak kültürel yapısına ilişkin unsurlara ise çalışmanın sonundaki listede yer verilmiştir.

GÜLDİRSİN KALESİ (7. Efsane)

1. Efsanenin Konusu: Efsane, Güldirsin Kalesi'nin adının kaynağını anlatmaktadır.

2. Olay Örgüsü

- Zengin ve bereketli bir ülkenin padişahının kızı vardır.
- Düşman kaleyi kuşatır ve kale halkı aç kalır.
- Kaledekiler bir hile yapar ve son yiyeceklerini de bir öküze yedirip, öküzü kaleden dışarı çıkarır.
- Kale halkının yiyeceğinin bol olduğun ve bu nedenle daha çok dayanacağını sanan düşman askerleri dönüş hazırlığına başlar.
- Padişahın kızı düşman askerlerinin komutanına âşık olur ve halkını yaptığı hileyi açıklar, onlara kapıyı açar.
- Askerler kaleyi ele geçir, herkesi öldürür. Komutan ise, kızın vatanına ihanetini hoş görmeyerek onu da öldürür.
- Kalenin çevresi çoraklaşır, orada bir daha kimse yaşamaz ve kale kızın adıyla anılır olur.

2.1. Efsanenin taşınabilir olması

Olay örgüsünde yerelleştirme yok ve taşıdığı ahlaki öğüt (vatana ihanet affedilmez) bütün kültürlerde var olan bir kuraldır. Bu nedenle kolaylıkla başka coğrafi alanlara veya toplumlara adapte edilebilir / taşınabilir ya da başka kültürlerde eş zamanlı olarak yaratılabilir.

2.2. Olay örgüsüne aykırı durum (metin kurgusu bağlamında)

Yok.

3. Unsurlar /Semboller /Metaforlar

Hile: efsanede yer alan savaş hilesi

İhanet ve Cezası: Padişahın kızı tarafından hile ya da ulusal sırrın ifşa edilmesi vatana ihanettir, cezası ise ölümdür.

4. Efsanenin Boyutları

4.1. Mantık (Gerçeklik)Boyutu: Efsanede tarihsel bir gerçek olan Moğolların istilası konu edilir. Moğol istilalarının tarihi kayıtlardaki tipik ve bilinen özellikleri; istila edilen yeri talan etmeleri, yakıp yıkmaları ve herkesi öldürmeleri anlatılır. Efsanenin sonuç kısmında yer alan ihanet ve cezalandırma motifi de, Cengiz Han'ın tarihi kaynaklarda yer alan kendi vatanına ihanet edene güvenmemesi ve ölümle cezalandırması bilgisine dayanmaktadır.[455]

4.2. İnanma Boyutu: Anlatmanın sonunda kalenin adının verilmesi, bugün de ayakta olduğunun ve anlatmadaki gibi metruk, çorak vb. özelliklere sahip olduğunun belirtilmesi anlatmanın gerçek ve inanılır olmasını sağlamaktadır.

4.3. Kültürel Boyut: Anlatmada, vatana, aileye ihanetin hiç kimse tarafından hoş görülmeyeceği ve mutlaka cezalandırılması gereken bir davranış olduğu vurgulanmaktadır.

5. Motifler:

İhanet: (K2200-K 2299 Alçaklar ve İhanet Edenler)

Aldatma (K1700-1799 Blöf Yoluyla Aldatmalar)

Cezalandırma: (Q400-Q499 Cezaların Çeşitleri)

---

[455] "Cengiz Han." *İslam Ansiklopedisi* C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. ss. 367-369.

6. Efsanenin Türü: Anlatma, herhangi bir kale hakkında değil, metruk, izbe, ıssız, terkedilmiş bir kale hakkındadır ve kalenin neden metruk olduğunu açıklayan bu anlatma, "Etiyolojik" bir efsanedir.

7. Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi

Güldirsin efsanesi, vatana, millete, aileye bağlılığı ve ihanetin cezasını anlatır. Vatan ve aile kavramları Türk toplumunda, bireylerden daha önemlidir. Aile fertleri arasındaki sıkı bağ, millet olarak da güçlü olmanın ilk şartıdır. Efsanede vatana ve aileye bağlılığın öneminin vurgulanması, toplumsal yapının korunması ile ilişkilidir.

Çocuğun eğitimi anneyle başlar. Bu nedenle, Türk kültüründe aile birliğinin korunmasında, vatan sevgisinin gelecek kuşaklara aktarılması göreviyle öncelikle kadınlar yükümlüdür. Güldirsin efsanesinde de padişahın kızının düşman komutanına âşık olması ve vatanına, ailesine ihanet etmesi efsanede, kadın-erkek ilişkisinden çok, milletin geleceği ile alakalı olarak yer alır. Çünkü bir milletin gelecek nesillerinin kaynağı analardır. Kadın ve kızların düşman eline düşmesi, milletin gelecek nesillerinin de düşman eline geçmesi demektir. Türk anlatmalarında, sevgililerini, kadın ve kızlarını düşman elinden kurtarmak için savaşan kahramanlara sıklıkla rastlanmaktadır. Bu durum, bize göre, "anlatmalarda aşk konulu motiflerin yer aldığı görüşüyle" açıklamak yerine, kadın ve kızların, milletin gelecek nesillerinin korunması adına, düşmandan sakınılması gerektiği fikrinin topluma benimsetilmesi işlevi ile açıklanmalıdır. Bunun yanında, Türk anlatmalarında düşman eline düşen kadın ve kızların ölümü seçmesi ve bunun sonucunda da kahraman

olmasının işlevinin de toplumun gelecek nesillerinin korunmasında kadına düşen görevin hatırlatılması olması mümkündür.

8. Efsanenin İşlevi:

Efsanenin üst anlamındaki işlevi bir kalenin adının kaynağını ve metruk, ıssız ve çorak olan kalenin dikkat çekici özelliklerinin nedenini açıklamak gibi görünse de metnin "alt anlamı"nda vatana ve aileye ihanetin Karakalpak Türkleri tarafından onaylanmayan bir davranış olduğunu, toplumun bireylerinden daima sadakat beklendiğini, aksi bir davranışın cezasının ölüm olabileceği vurgulanır. Bu nedenle metnin işlevinin, Karakalpak toplumunun temel ahlaki kurallarından birini belirlemek olduğu söylenebilir.

TÖK [DÖK] DAĞI (17. Efsane)

1. Efsanenin Konusu: Efsane, Tök Dağı'nın adının kaynağını ve oluşumunu açıklar.

2. Olay Örgüsü:

- Bir dev Amuderya Nehri'nin suyunu kesmek için nehir yatağını toprakla doldurmaya başlar ve susuz kalan insanların yalvarmalarını dinlemez.
- Yaşlı bir kadın, soruna bir çözüm bulur ve devin aksi bir mizaca sahip olduğunu anlayarak, deve suyu keserek çok iyi yaptığını söyler.
- Kadının dediğinin aksini yapmak isteyen dev taşımakta olduğu toprağı bulunduğu yere döker.
- Toprağın döküldüğü yerde bir dağ oluşur ve adı "Dök Dağı" olur.

2.1. Efsanenin taşınabilir olması: Efsane belirli coğrafi şartlara bağlıdır. Nehir yakınında yığma dağ şeklinde bir dağın bulunduğu her coğrafyaya taşınabilir.

2.2. Olay örgüsüne aykırı durum (metin kurgusu bağlamında)

Yok.

3. Unsurlar /Semboller /Metaforlar

Su: Karakalpak Türklerinin yaşadığı çöl ve bozkır ortamında ve de hayvancılık gibi temel geçim kaynağına sahip olan bir topumda su kutsaldır ve hayat kaynağıdır. Efsanede de Amuderya Nehri'nin Karakalpaklar için hayati öneminin vurgulandığı anlatmada, suyun hayat kaynağı olmasına dikkat çekilmektedir.

Dağ: Karakalpakistan'ın coğrafi yapısının nerdeyse tamamı çöl ve bozkırla kaplıdır. Bu ortamda dağ ya da tepe gibi yükseltiler hem dikkat çekici hem de farklı görülmektedir. Sıradan olmayan bu tip coğrafi yapılar ise insanların dikkatini çekerek, varlıklarını açıklama ihtiyacı yaratırlar. Efsanede dağın, toprağın dökülmesi sonucu oluşması dikkat çekicidir. Bu durum Altay Yaratılış Destanı'nda insanoğlunun Ülgen'den ağzında saklamaya çalıştığı toprağı tükürmesiyle dağların oluşmasını hatırlatır.[456]

4. Efsanenin Boyutları

[456] Altay yaratılış destanı hakkında bk. Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi*. C. 1, Ankara: TTK, 1998, ss. 431-483.

4.1. Mantık (Gerçeklik)Boyutu: Efsanede bulunmaması gereken bir yerde bulunan, dikkat çekici ve farklı bir özelliğe sahip bir dağın bulunması ve efsanede anlatılan özelliklere sahip olması ve efsanede anlatıldığı gibi Amuderya Nehri'nin Karakalpakların hayat kaynağı olması efsanenin gerçek kabul edilmesini sağlar.

4.2. İnanma Boyutu: Efsanedeki dev, toprağın dökülerek dağın oluşumu gibi olağanüstü motiflere inanılmasa da, nehrin hemen yakınındaki büyük bir toprak yığınını andıran dağın, biraz ileride olması halinde nehrin suyunun kesileceğine ve Karakalpakların hayat kaynağının kuruyacağına inanılır.

4.3. Kültürel Boyut: Olay örgüsü, Türk kültüründe derin bir yere sahip dağ, su gibi unsurlarla sarılmıştır.

5. Motifler

Dev: (G 100) Türk halk anlatmalarında, özellikle masallarda yer alan dev motifinde devlerin cüsselerinin büyük olmasına rağmen, zekâlarının eksik olması ve insan tarafından kolayca aldatılmaları dikkati çeker. Devlerin aptallığı Stith Thompson'un Motif İndeks'inde de "Aptal Dev" motifiyle tespit edilmiştir. Örneğin Keloğlan masallarında; insanoğlu dev karşısında daima galip gelir, yani akıl fiziki gücü daima yener. Devlerin aptallığı, bazen insanlara kötülük amacıyla yaptıkları işlerde amaçlarının aksine insanlara yardım etmelerini ya da işlerini kolaylaştırmalarını da sağlar. Bu efsanedeki dev motifi de klasik aptal dev motifine uymakta ve kötülük etmek amacıyla yaptığı işle de insanoğluna faydalı olmaktadır. Ayrıca efsanede dikkati çeken bir diğer nokta da devin, olağanüstü varlık mantığından sıyrılarak insan mantığına

bürünmesidir. Dev insan gibi davranır ve insani tepkiler gösterir. Burada anlatı mantığı kırılarak olağanüstü varlıklara insan vasıfları giydirilir.

Yaşlı Kadın: (G200 Büyücü) Efsanede yer alan yaşlı kadın, sıradan bir yaşlı değildir. İnsanlardan uzakta yaşar, başkalarının aklına gelmeyen şeyleri akıl eder, zor durumlarda ona danışılır. Bu özellikler bazı olağanüstü bilgi ve güce, sıklıkla da büyücülük özelliğine sahip olan ve sihirle uğraşan yaşlı kadınlara aittir. Yaşlı kadın tarif edilirken kullanılan "civarda yaşayan" ifadesi dışlanmayı, uzaklaştırmayı açıklamaktadır. Bu kadın muhtemelen büyücük yaptığı için dışlanmış olabilir. Bu tip yaşlı kadınlardan korkulur, fakat onlara saygı duyulmaz. Anlatmada, yaşlı kadın kimsenin aklına gelmeyen bir çözüm üreterek, deve düşünceyi tersine çevirerek seslenir ve yapmamasını istediği bir şeyi yapmasını söyler. Bu durum çocuk davranışlarını hatırlatmaktadır. Çocuklar da yapmaması söylenen şeyleri yaparlar. Yaşlı kadın, devin istenilenin aksine bir harekette bulunacağını düşünerek sorunu çözer. Çevre halkını büyük bir felaketten kurtarır, fakat muhtemelen büyücülük vb. gibi onaylanmayan özelliklerinden dolayı, anlatmada, bulduğu çözüm için yaşlı kadını öven bir ifadeye yer verilmemesi de buna bağlı olmalıdır.

6. Efsanenin Türü: Dağın nasıl yaratıldığını anlattığı için "Oluşum Efsanesi"dir. Bilindiği gibi insanlar; varlıklar, tabiat olayları ve coğrafi yapılar gibi hemen her şeyin oluşumunu en eski devirlerden beri açıklama ve sorgulama ihtiyacı duymaktadır. Yağmur, şimşek, deprem vb. gibi tabiat olayları ile dağ, deniz gibi coğrafi unsurların oluşumunda insanların bir fonksiyonu olamaz. Coğrafi unsurların oluşumunu sağlayan

insanüstü bir güce ihtiyaç duyulur. Efsaneler, insanoğlunun maceralarını ve onun yaşadığı dünyayı konu edinmesine rağmen, bu tür oluşumlar açıklanırken olağanüstü varlıklar da efsane içinde yer alır. Bu efsanede de dağın oluşumu "dev" motifine bağlı olarak açıklanmıştır.

7. Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi

Efsanenin kurgusu iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada, insanlar devi ikna etmek için yalvarır, yakarır ama başarılı olamaz. İkinci aşamada ise, yaşlı bir kadın aklını ve tecrübesini kullanarak devi yener.

İki aşamalı yapıda akıl ve fizik güç ikilemesine dikkat çekilmektedir. Bu durumda efsanede, öncelikle zor durum karşısında teslim olmama, yalvarıp, yakarmak yerine düşünmek, çaba göstermek öğütlenir. Daha sonra ise aklın daima fizik gücü yeneceğine dikkat çekilir.

8. Efsanenin İşlevi:

Karakalpak Türklerinin yaşadığı coğrafyada yer alan coğrafi yapılardan birinin nasıl meydana geldiğini açıklayan bu efsane, halkın yaşadığı coğrafyaya ait bilgileri yerelleştirmesini, millileştirmesini ve Karakalpak Türklerinin yaşadığı coğrafyayı sahiplenmesini sağlar. Anlatma bu şekilde ve toprak parçasını sıradan bir arazi olmaktan çıkararak, vatan olmasını sağlamaktadır.

BAYKUŞ (MURADHASIL) (19. Efsane)

1. Efsanenin Konusu: Efsanede insanın baykuşa dönüşmesi ve baykuş adının kökeni anlatılır.

2. Olay Örgüsü:

- Zengin, itibarlı bir beyin oğlu ve kızı olur.
- Çocuklar arsız, terbiyesiz, söz dinlemez olur. Çocukların davranışlarından rahatsız olan bey onlara baskı yapmaya başlar.
- Çocuklar baskıdan kurtulmak için kuş olmayı diler. Bunu duyan bey, kızgınlıkla çocukların baykuşa dönüşmesi için beddua eder ve çocuklar kuşa döner.
- Baykuşların evlerden uzakta yaşaması halkın dikkatini çeker ve Tanrı'ya bunun nedenini sorarlar.
- Tanrı baykuşa dönen çocukların hikâyesini anlatır ve baykuş adının "Beyoğlu ve bey kızı" sözlerinden kaynaklandığını açıklar.

2.1. Efsanenin taşınabilir olması

Efsanede dönüşüm sonucu oluşan baykuş Karakalpak halkı tarafından lanetlenmiş bir hayvan olarak kabul edilir ve uğursuzluk hatta ölüm getireceğine inanılır. Bu inanca bağlı olarak, baykuş görüldüğünde uygulanan bir grup pratik oluşmuştur. Anlatma bu inanç ve pratikleri açıklamaktadır. Baykuşla ilgili bu inanç ve pratiklerin yerel ve milli özellikler taşıması nedeniyle efsane farklı kültürlere sahip toplumlarda yayılamaz.

2.2. Olay örgüsüne aykırı durum (metin kurgusu bağlamında)

Anlatmada yer alan dönüşüm, çocukların dileği ile değil, babanın bedduası sonucu gerçekleşir. Dilek ve beddua birbirine zıt kavramlar olmasına rağmen, anlatmada dilek ve bedduanın içeriği birbirini desteklemektedir. Dönüşüm sonucu lanetlenmiş bir hayvan ortaya çıkar, bu da dönüşümün dilekle değil bedduayla meydana gelmesini gerektirir.

Çocukların dilek dilemesinin anlatmanın olay örgüsünde bir işlevi yoktur ve bu da anlatmanın edebi özelliğinin azalmasına neden olur.

Baba, beddua ettiği sırada çocukların "baykuş"a dönüşmesini diler. Oysa henüz baykuş yaratılmamıştır ve bu durum da anlatmanın mantığının kırılmasına neden olur.

3. Unsurlar /Semboller /Metaforlar

Kötülük cezalandırma

Beddua – dönüşüm

Baykuş ve uğursuzluk

4. Efsanenin Boyutları

4.1. Mantık (Gerçeklik) Boyutu: Efsanede anlatılan olağanüstü dönüşümle baykuşun özellikleri birbirine uyum göstermekte ve ailesine kötü davranan evlatların toplum tarafından gerçek hayatta da dışlanmaları efsanenin gerçek kabul edilmesini sağlar.

4.2. İnanma Boyutu: günümüz insanına baykuşun dönüşümü inandırıcı gelmese bile, bu güçlü örnekle anlatılmak istenen ana babaya kötü davranan evladın toplum tarafından dışlanacağı gerçeği efsanenin inanç unsurunu oluşturur.

4.3. Kültürel Boyut: aile ilişkileri, çocukların sorumlulukları gibi Karakalpak toplum yapısının kuralları efsaneye yansımıştır.

5. Motifler

M400 Beddualar

Q200 Cezalandırmalar

D150 İnsanın Kuşa Dönüşmesi

6. Efsanenin Türü: Efsanenin birinci kısmında insanın baykuşa dönüşmesini konu edildiği için efsanenin türü "Dönüşüm Efsanesi"dir. Bu kısımda aynı zamanda baykuşun yaratılışı da anlatıldığı için "Oluşum Efsanesi"dir. Anlatmanın ikinci kısmında ise baykuş adının kökenini açıklanmaktadır ve bu nedenle efsanenin türü "Etiyolojik Efsane"dir.

7. Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi

Bütün sözlü kültür yaratmaları gibi efsaneler de ilk yaratıldıkları şekilde kalmazlar. İşlevleri değiştiği sırada yeni epizotlar eklenir. Böylesi bir durum "Baykuş (Muradhasıl)" efsanesinde de karşımıza çıkar. Çocukların kuşa dönüşmesini anlatan efsanenin dönüşümle sonuçlanması gerekir, ama anlatmaya baykuş kelimesinin etimolojisinin anlatıldığı yeni bir kısmın eklendiği görülür.

İkinci kısımda baykuşun özelliklerine de yer verilir. Baykuş metruk yerlerde yaşar. İnsanlar ise metruk yerlerden korkar. Aileler, çocuklarına bu yerlere girilmemesi ya da yaklaşılmaması gerektiğini öğütler. İnsanlar bu tür yerlerin özellikleriyle, orada yaşayan baykuşlar arasında bağlantı kurarlar. Ayrıca, baykuşun görünüşünün farklı olması ve sesi dikkati çeker. Baykuşun farklı özellikleri ve metruk yerlerle bağlantısı uğursuzluk ve kötülük sembolü sayılmasına neden olur.

Efsanenin iki kısımdan oluşan olay örgüsünün dönüşümü konu alan ilk kısmında baykuşun lanetlenmesinin sebepleri açıklanırken, ikinci kısımda baykuşun dikkat çekici özellikleri, bunların sebepleri ve efsaneye bağlı olarak oluşan inanç ve uygulamalar açıklanır.

8. Efsanenin İşlevi

Efsanenin açıklama ve örnek göstererek öğüt verme işlevleri vardır. Efsane, Karakalpak Türklerinin inanç ve uygulamalarında baykuşun neden lanetli bir hayvan kabul edildiğini açıklarken, anne babaya bağlılık ve saygının Karakalpak kültüründe ne kadar önemli olduğu ve aksi davranışların nasıl cezalandırılacağı örnek verilerek açıklanır.

Burada baykuş toplumdan dışlama ve dışlanmanın sembolü olarak da görülmektedir. Çünkü ana babaya karşı kötü veya yanlış bir davranışta bulunan çocuklar baykuşa dönüştürülür. "Baykuşa dönüşmek" ise bir hayvana dönüşüm bundan sonra hayvan olarak yaşamaya devam etmekten çok, ıssız yerlerde yalnız yaşamayı ve insanlar tarafından dışlanmayı akla getirir. Bu nedenle "baykuşa dönüştürülme" motifinin bir işlevi de çocuklara ana babaya kötü davranmanın cezasının toplumdan dışlanma olduğunu hatırlatmaktır.

DOMUZ (KARA GEYİK) (23. Efsane) ve KARA DOMUZ [KARA ŞOŞKA] (24.Efsane)

1. Efsanenin Konusu: İnsanın domuza dönüşmesi

2. Olay Örgüsü:

- Donas adlı bir balıkçı vardır

- Hızır, yaşlı adam kılığında karşısına çıkar ve yardım ister.
- Balıkçı, yalan söyler, elindekini paylaşmaz ve yardım etmez.
- Hızır, beddua eder ve balıkçı domuza dönüşür.

2.1. Efsanenin taşınabilir olması

Dini unsurlar nedeniyle farklı dinlerin sahasına taşınamaz. Fakat insanlığın ortak etik değerleri hakkındaki tavsiye-ceza bağlamında kısmen taşınabilir.

2.2. Olay örgüsüne aykırı durum (metin kurgusu bağlamında)

Yok.

3. Unsurlar /Semboller /Metaforlar

Hızır	Donas
Yardımcı	Balıkçı
Yardım	Balık
Sınayan	Yalancı
Beddua	Dönüşen
Sonuç:	Domuza dönüşme

Balıkçı Donas: Kötülüğü ve yanlışlığı temsil eder. Paylaşmaması ile bu olumsuzluk güçlenir, yalancılıkla bu olumsuzluk güçlenir.

4. Efsanenin Boyutları

4.1. Mantık (Gerçeklik) Boyutu: Yok. Olay örgüsü gerçeğe aykırı, mantıksal olarak mümkün olmayan olaylarla örülmüş. (Etik boyutunda verilen neden-sonuç ilişkisi toplumsal yapı içinde gerçek ve mantıklıdır)

4.2. İnanma Boyutu: Var. İnanmayı sağlayan unsur, bazı unsurlara bağlı olarak efsanenin dinî ve etik bir kuralı açıklayan neden-

sonuç ilişkisini şu şekilde açıklanmaktadır; Yalan söylemek, varlığı paylaşmamak ve yardım etmemek en büyük hatalardandır ve cezalandırılır. İnanma, sadece olayların mantığa uygunluğu ya da gerçekliği etrafında aranmamalıdır. Dinsel, etik ya da kavramsal gerçekler de, kurallar da inanmayı sağlamaktadır.

4.3. Kültürel Boyut

Karakalpakların avcı, hayvancı ve balıkçı bir toplum olmasından dolayı balıkçı tipi kullanılmıştır. Bu şekilde bir yerelleştirme anlatmanın, dinleyici tarafından benimsenmesini sağlar.

Anlatmada yer alan yalan söyleme, düşkünlere yardım etmeme, cimrilik, malını paylaşmama gibi kötü davranışların Karakalpak kültüründe nasıl değerlendirildiği de açıkça belirtilmektedir.

5. Motifler

Hızır: (V200-V299 Mukaddes Şahıslar) Karakalpaklar Müslüman bir toplumdur, fakat Ruslarla ilişkileri ve yaşadıkları bölgedeki Rus (Hıristiyan) nüfusun yoğunluğu ve eski siyasi sistemin (Sosyalizm) unsurları Karakalpak kültürünü etkilemiştir. SSCB içinde yer alan diğer Müslüman Türk boyları gibi, Karakalpakların da dinî uygulamaları ve etik değerlerinde değişme olmuştur.

Hızır, Türk kültüründe dinî özellikleri yanında bazı kültürel değerleri de temsil eder. Yardımlaşma, doğruluk ve iyi niyetin sembolüdür. Bu nedenle “yardım etmenin gereği” gibi etik bir kavramın açıklanmasında Hızır’la bütünleşme, Türk kültürünün dinamikleri nedeniyle, neredeyse mecburidir.

Daha başka Türk halk anlatmalarında olduğu gibi, bu anlatmada da Hızır mucizevî yardımcıdır. Hızır'ın zor zamanda olağanüstü şekilde yardım etmesi ile birlikte yer alan bir grup motif de vardır. Bunlar, kılık değiştirme, yardım isteyerek sınama ve davranışı ceza ya da ödülle sonuçlandırmadır. Hızır'la karşılaşan insan doğru davranışı gerçekleştirirse, ödüllendirilir. Bu ödül, dileğinin yerine gelmesi, kazanç sağlaması veya elindekinin değerlenmesidir. Bu durumun aksi durumlarda ise cezalandırma söz konusudur. Ceza, beddua edilmesi sonucunda vuku bulur. Beddua, dönüşülecek varlığın detaylı bir tasvirinden oluşur. (Taşa dönüşme beddualarında da aynı şey söz konusu mu?)

Kılık Değiştirme: (D400-D499 Değişmenin Diğer Şekilleri) Değişim motifi söz konusu, çünkü eski şekle geri dönülen bir değişim söz konusudur.

Dönüşüm: (D100-D199 İnsanın Hayvana Dönüşmesi) Efsanede insanın domuza dönüşmesinin nedeni beddua ve cezalandırılmadır. Yardım isteyen insana yardım etmeme, cimrilik, yalan söyleme gibi kötü davranışların cezası bedduaya uğrama ve domuza dönüşmedir. İnsanın hayvana dönüşmesi, bir insanın hatalı davranışlarının cezalandırılması amacıyla mağdur tarafın bedduası sonucu gerçekleşmişse insanın dönüştüğü hayvan sevilmez ve uğursuz sayılır.[457] Domuz da halk tarafından uğursuz kabul edilip, sevilmez.

---

[457] Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C.1, Ankara: TDK Yayını, 1997, s. 179.

6. Efsanenin Türü: Dönüşüm Efsanesi /Oluşum efsanesi

Efsanede balıkçıya verilen cezanın içeriğinde dönüşüm, oluşuma bağlanıyor. Sadece dönüşüm değil, domuzun oluşumu da anlatılmaktadır.

7. Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi

Domuz, İslam dünyasında kötü, yanlış ve pis olan ne varsa onlardan oluşur ve onları temsil eder ve bu nedenle İslam dinince yasaklanmıştır. İnsanın domuza dönüşmesi, gerçek bir olay değildir ve efsanedeki olay mantığa aykırıdır. İnsanı domuza dönüştüren nedenleri yalancılık, yardım etmeme ve elindeki varlığı paylaşmamadır. Bunlar toplumsal yapıya zarar veren davranışlardır ve hem etik hem de din tarafından yasaklanır. Üç yanlış davranışı gerçekleştiren insanın, domuzla özdeşleştirilmesi, domuzun yukarıda belirtilen simgesel yapısı nedeniyle, mantıklıdır. Etik ve sosyal kavramlardaki hata-ceza, neden-sonuç ilişkisinin mantığa uygunluğu, gerçekliği sağlar ve efsanedeki dönüşüme inanılması sonucunu doğurur.

8. Efsanenin İşlevi

"Domuz eti yeme, pistir, mundardır, günahtır." Tavsiyesi ilk anlamda yer alır. Alt anlamda ise, yalan söyleme, cimrilik ve varlığını paylaşmama ve yardım etmemenin yanlış davranışlar olduğu, bu yanlış davranışların sahibi için cezasının büyük olacağı gösterilmektedir. Böylece Müslümanlar tarafından domuz etinin yenmemesinin bir nedeni daha ortaya konmuş olmaktadır.

TUZ (60. Efsane)

1. Efsanenin Konusu: Tuzun keşfedilmesini.

2. Olay Örgüsü:

- Bir adam, ateşte pişirip yiyeceği bir parça eti yere düşürür.
- Yerde tuz vardır ve tuza bulanan eti yerden alıp yer ve lezzetinin değiştiğini fark eder.
- Toprak sandığı tuzu alıp evine getirir ve başka yiyecekleri de tuzlar.
- Tuz, diğer insanlar arasında da yayılır ve sürekli kullanılmaya başlanır.

2.1. Olay örgüsünde yerelleştirme yok, bu nedenle kolaylıkla başka coğrafi alanlara veya toplumlara adapte edilebilir/taşınabilir ya da başka kültürlerde eş zamanlı olarak yaratılabilir.

2.2. Metnin sonunda yer alan "kazanda pişirme" ifadesi, olay örgüsünü aksatmaktadır. Kazan, madeni işlemeyi bildiğini gösterir, bu da kronolojik olarak tuzun keşfinden sonra olması gereken bir gelişmedir.

3. Unsurlar /Semboller /Metaforlar

Avcı: Türk kültürünün erken dönem beslenme ve ekonomik modeli avcılık ve toplayıcılık olmasından dolayı keşfeden kişi olarak avcı figürü tercih edilmiştir. Ayrıca Karakalpak Türklerinin geçim kaynaklarını hayvancılık, balıkçılık ve avcılık oluşturmaktadır.

Karakalpak Türklerinin yaşadıkları topraklar Aral Gölü'nün güneyinde, Kızılkum ve Karakum çölleri arasındaki çöl ve bozkırlardır. Bu coğrafi yapı ve iklim tarımla uğraşmaya elvermediği için alternatif yaşam şekilleri ve meslekler ağırlık kazanmıştır. Karakalpaklar Aral Gölü kenarında balıkçılık yaparak, özellikle at sürüleri yetiştirerek ve

yabani hayvanları avlayarak yaşamlarını idame ettirirler. Avcılar çok fazla gezdikleri için dönemin haberleşme ağını oluştururlar, yeni bilgilere hızla ulaşırlar ve bu bilgileri toplumlarına taşırlar. Avcıların göçebe hayatta üstlendikleri işlevleri, yerleşik hayatta çobanlar üstlenmiştir.[458]

Ateş: Türklerin en eski dönemde faydalanmaya başladığı ateş, Kamlık döneminden itibaren hayatın kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir.

Et (Hayvan): Türklerin hayvan kültü oluşturan en eski kültürlerden biri olduğu ve erken dönemlerde hayvanları avlamayı keşfettikleri bilinmektedir.

Tuz (Toprak): "Tuz ekmek hakkı", "nazardan korunmada tuzun kullanılması" ve "tuz kadar sevmek masalı" gibi pek çok örnekte görüldüğü gibi tuz Türk kültüründe kutsal ve önemli bir yere sahiptir. Tuza verilen bu önem hayata kaynaklık etmesi ile açıklanabilir.

Efsanenin olay örgüsünü saran unsurlar Türk kültüründe kutsal kabul edilmektedir.

Medeniyetin gelişimi hakkında kronolojik bir bilgi verilmiş, medeniyeti inşa eden keşiflerin tesadüflerle ilişkisi aktarılmıştır. Karakalpaklar avcı bir toplum, ateşi, pişirmeyi ve besin kaynağı eti değerlendirmeyi bilen bir toplumsal yapıya sahip. Fakat madenler hakkında bilgisi yeterli değil.

---

[458] M. M. Kutlu. "Geleneksel Çoban Bayramları ve Fırat Havzasında Yaşayan İzleri." *Fırat Havzası II. Folklor ve Etnografya Sempozyumu (5-7 Kasım 1987) Bildirileri*. Elazığ, 1989, s. 199-206.

4. Efsanenin Boyutları

4.1. Mantık (Gerçeklik)Boyutu: Olay örgüsü gerçekliğe ve mantığa uygundur.

4.2. İnanç Boyutu: Gerçekçi ve mantıklı olay örgüsü, efsaneyi inanılır kılmaktadır.

4.3. Kültürel Boyut: Olay örgüsü, Türk kültüründe derin bir yere sahip kutsal unsurlarla sarılmıştır.

5. Motifler

Tesadüf Etme (N700-N799 Tesadüfler)

Avcı (P414 Avcılık)

6. Efsanenin Türü: Keşif efsanesi

7. Efsanenin Alt Anlamlarıyla Birlikte Yeniden Okunması /Metnin Dönüştürülmesi

Tuz insanoğlunun keşfettiği en eski gıda maddelerinden biridir. Lezzet verici özelliği yanında, koruyucucu özelliği de vardır. Türk kültüründeki önemli yeri de, bize göre asıl bu koruyucu özelliğine bağlı olarak belirlenmiştir.

Tuz yiyecekleri bozulmaktan korur. Aynı şekilde cesetleri de bozulmaktan korur. Bunun en çarpıcı örneklerindne biri Gobi çölündeki tuzlu alanda kalan mumyalardır. Bu nedenle besin maddelerini ve bedeni koruyan tuz, en eski dönemlerden itibaren bir büyü nesnesi olarak kullanılmıştır. Bugün dahi nazardan korunmak için tuz kullanılır. Türk kültüründe lezzet verici ve koruyucu özelliğinden dolayı ekmekle eş kutsallığa sahip olmuştur. “Tuz ekmek hakkı” sözü bunu gösterir. Ayrıca

izzet ve saygı belirtisidir. Türk dünyasında saygın konuk tuz ve ekmekle karşılanır. Tuzun Türk kültüründeki önemi, tuz hakkındaki efsanelere kaynaklık etmiştir. Bu efsane, yeni nesle tuzun nasıl keşfedildiğinden ya da tuzun lezzet verici işlevini öğretmekten çok, kültürel değerlerin temel sembolüne dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Tuz hakkındaki daha pek çok efsane ile birlikte, tuzun Türk kültüründeki kutsallığını açıklayan bir zemin oluşmasına katkı sağlamaktadır.

8. Efsanenin İşlevi

Efsanenin üst anlamındaki işlevi, tuzun lezzet katan özelliğini vurgulamak fakat "Alt Anlam" olarak açıklayabileceğimiz metnin derin okuması sonucu elde edilebilecek anlam: tuzun kültürel yapıdaki önemine, kutsallığına dikkati çekmektir ve bu bilginin taşınmasıdır. Ayrıca insanoğlunun medeniyeti keşfetme yöntemleri açıklanmaya, keşiflerin önemini anlatmaya ve medeniyetin tesadüflerle ilgisi vurgulanmaya çalışılmıştır.

III.3.2. KARAKALPAK EFSANELERİNDEKİ UNSURLAR

Efsaneler bir anlatma türü olara ele alındığında; içersinde korku, heyecan, merak öğeleri taşıyan, çarpıcı ve de işe yarar öğütler veren anlatmalar olarak düşünülebilir. Hâlbuki efsaneler sadece ilgi çekici anlatmalar değildir. Bir önceki kısımda ortaya koyduğumuz gibi, her efsane ilgi çeken, sürükleyici olay örgüsü içinde pek çok sembol barındırır. Efsanenin anlatıldığı toplumun kültürel yapısıyla sıkı bir ilişki içinde olan bu semboller ise, efsanelerin ait olduğu toplumun günlük hayatından, ritüellerine, inançlarından korkularına uzanan geniş bir yelpazedeki unsurların efsanede yer almasıyla taşınmaktadır. Sonuç olarak, efsanelerde yer alan bu unsurlar tespit edildiğinde ise, efsanenin ait olduğu toplumun kültürel yapısına ait geniş bir envanter ve kültürel incelemelerde kullanılacak zengin bir kaynak elde edilmiş olur.

Biz de bu düşünceden hareketle, Karakalpak efsanelerinde en sık karşılaşılan unsurları tespit ettik. Karakalpak efsanelerindeki unsurlar altı başlık altında sınıflandırılmış ve her başlıkta öncelikle o gruptaki unsurların özellikleri değerlendirilmiş, daha sonra unsurların listesine yer verilmiştir. Karakalpak kültürel yapısına ilişkin unsurlar şöyle sıralanmaktadır:

1. Karakalpak Efsanelerinde Adlarla İlgili Unsurlar:

A. Karakalpak Efsanelerindeki Millet, Kavim ve Boy Adları.

B. Karakalpak Efsanelerindeki Kişi Adları.

C. Karakalpak Efsanelerindeki Yer Adları.

Ç. Karakalpak Efsanelerindeki Şehir ve Bölgeler.

2. Karakalpak Efsanelerinde Bitki ve Hayvanlarla İlgili Unsurlar:

A. Karakalpak Efsanelerindeki Bitki ve Ağaçlar.

B. Karakalpak Efsanelerindeki Hayvanlar.

3. Karakalpak Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklarla İlgili Unsurlar.

4. Karakalpak Efsanelerinde Araç ve Gereçlerle İlgili Unsurlar:

A. Karakalpak Efsanelerindeki Mutfak Aletleri.

B. Karakalpak Efsanelerindeki Barınma Araçları.

5. Karakalpak Efsanelerinde Evlilik Kurumu ve Kadınla İlgili Unsurlar.

6. Karakalpak Efsanelerinde Atasözü ve Deyimler.

III.3.2.1. Karakalpak Efsanelerinde Adlarla İlgili Unsurlar

Karakalpak efsanelerinde kişi, boy, kavim, millet ve yer adları en sık rastlanan adlardır. Bu nedenle adlar, yukarıda bu başlıklar altında alt gruplara ayrılmıştır. Efsanelerdeki kişi adları incelediğimizde, Sultan Süyin (Hüseyin Baykara), Ali Şir Nevayi, Karakalpak beylerinden Ernazar Alaköz, Cengiz Han, Eflatun, Aristo, İbni Sina gibi "tarihi şahıslara" ve Havva Ana, Âdem Ata gibi "dini şahıslara" ait adların efsanelerde yer aldığını tespit ettik. Ayrıca, insanların çeşitli özelliklerinden kaynaklanan "Koşım Pehlivan" ve "Gavur Âşık" gibi "lakaplar"ın da birkaç yerde kişi adı yerine kullanılmış olduğu dikkatimizi çekti. Tarihi ve dini şahıslara ait pek çok efsane bulunması

söz konusu adlara sıkça rastlamamıza neden olmaktadır. Efsanelerde yer alan lakaplar ise kahramanın lakaba yansıyan özelliğine dikkat çekmek amacıyla efsanede yer almış olmalıdır. Örneğin, efsane kahramanı kızla zorla evlenmek isteyen kötü bir karakterin adı "Gavur Âşık"tır. Bu ad, kötü karakterin Müslüman olmayışı ya da kötü bir insan olması nedeniyle verilmiş bir lakap olmalıdır ve onun olay örgüsündeki işlevine dikkati çekmektedir. Efsanelerde yer alan bazı kişi adları ise "hayvan ve mekân adlarına kaynaklık eden adlar"dır. Örneğin, "kaskaldak" yani su tavuğunun adı bu hayvana dönüşen "Kaska Alda (Kel Alda)" adlı bir adamın adından kaynaklanır. "Japal" yani baykuşun adının kökeni ise baykuşa dönüşen "Japal" adlı adamın adıdır. Efsanelerde bazen "ad yerine unvanlar" kullanılmaktadır. Örneğin; efsanelerde pek çok hanın özel ismi yerine unvanı yer alır, fakat sıklıkla "Buhara Hanı" ve "Nogay Hanı"na yer veren efsane metinleri, söz konusu hanın, tarih boyunca hüküm sürmüş Buhara ve Nogay hanlarından hangisi olduğu hakkında bilgi vermez. Çünkü bu anlatmalarda hanın kimliğinden çok unvanı, olayın geçtiği zamandan çok verdiği ders önemlidir. Efsanedeki olay herhangi bir Buhara Hanı'na, hatta aynı özelliklere sahip herhangi bir yöneticiye mal edilebilir, çünkü amaç hanı ön plana çıkarmak değil, anlatmada verilen öğüde dikkati çekmektir. Efsanelerde yer alan kişi adlarından biri de "Türk Dünyasının ortak anlatmalarının kahramanları"dır. Örneğin; "Dede Korkut", "Korkut Ata" adıyla pek çok Karakalpak efsanesinde boy gösterirken, Köroğlu anlatmalarındaki "Ağa Yunus Peri" de yer alır. Bu adlar Türk Dünyasının ortak kültürel değerlerinin bir parçası olarak Karakalpak efsanelerine de yansımıştır.

Karakalpak efsanelerinde boy, kavim ve millet adlarına da sıkça rastlanır. Kalmuk, Çinli, Moğol gibi Karakalpaklarla ortak tarih ve coğrafyayı paylaşmış millet adları Karakalpak efsanelerine yansıyan adlar arasında yer alır. Ayrıca, Türk boylarından Özbek, Kazak, Türkmen adları da en sık yer alan boy adlarıdır. Bu boylar tarih boyunca Karakalpakların iç içe yaşamış olduğu Türk boyları olduğu için efsanelere de yansımıştır. Karakalpak efsanelerinde millet ve boy adları yanında Karakalpak uruklarının adları da sıkça yer alır. Koldavlı, Kongırat, Keneges, Müyten, Mangıt, Aşamaylı, Tiyekli vb. gibi uruk adları, efsanelerde urukların ortaya çıkışları anlatılırken ve de anlatmalarda yer alan kahramanlara ait bilgiler verilirken karşımıza çıkmaktadır.

Karakalpak efsanelerinde rastlanan bir diğer ad grubu ise yer adlarıdır. Coğrafi unsurlar, bölge ve şehir ile kale adları bu grupta yer almaktadır. Efsanelerdeki coğrafi unsurlar, Karakalpakların yaşadığı coğrafyayla paralellik arz eder. Bilindiği gibi Karakalpaklar Kara ve Kızıl Kum Çölleri arasında bozkır arazide yaşamaktadırlar. Alabildiğine düz coğrafya ve kuraklık bu coğrafya ve iklimin temel özelliğidir. Bu nedenle efsanelerde hayat kaynağı su ve buna bağlı olarak göl ve nehir adları sıkça yer alır. Karakalpakların yaşadığı coğrafyanın can damarı Amuderya Nehri efsanelerde en sık görülen nehirdir. Ayrıca Karakalpakların tarih boyunca göç ettiği coğrafyalara bağlı olarak İdil Nehri de efsanelere yansımıştır. Karakalpakistan coğrafyasının bir kıyısı Aral Gölü'ne uzanır. Hayat kaynağı olan Aral Gölü de efsanelerde sıkça boy gösterir. Aral Gölü, büyüklüğü nedeniyle, Karakalpaklar tarafından

“Aral Denizi” olarak adlandırılır ve efsanelere de bu adla da yansımıştır. Aral dışında, Sarı Göl, Kanlı Göl, Aydın Göl gibi pek çok küçük göl ve su birikintisi de efsanelerde yer alır. Buna karşın, yine coğrafi yapıya bağlı olarak dağ ve tepe adları efsanelerde yok denecek azdır. Efsanelerdeki bir diğer yer adı grubu ise kale adlarıdır. Geniş ve düz arazide düşmandan korunmanın yolu kale inşa etmektir. Ayrıca eski yerleşim şekillerinde korunma amaçlı olarak şehirler de kaleler içine inşa edildiği için şehir ve kale kavramları efsanelerde iç içe yer alır. Kızıl Kale, Adak Kale, Kırk Kız Kale gibi bugün de ayakta olan Karakalpak kaleleri yanında bu coğrafyada yaşamış Soğdlar gibi eski medeniyetlere ait ve artık harabeye dönmüş veya tamamen yok olmuş kalelerin adlarına da efsanelerde rastlanır. Karakalpak efsanelerinde şehir ve bölge adları da yer almaktadır. Karakalpakistan’ın başkenti Nökis (Nukus) şehridir. Karakalpakistan’ın en önemli şehirleri ise Nökis (Nukus) yanında, Törtkül, Çimbay, Hocaeli, Moynak, Kongırat ve Biruni’dir. Bu şehirlerden Hocaeli, Şımbay, Kongırat efsanelerde en çok rastlanan şehirlerdir. Aşırı kuraklık sebebiyle Karakalpaklar pek çok defa yaşadıkları şehirleri terk edip yeni ve sulak yerlere göç etmişlerdir. Efsanelere yansıyan şehirler ise göçe maruz kalmayan en eski yerleşim merkezleri olmaları bakımından dikkati çeker ve bu nedenle efsanelerde sıklıkla yer almış olmalıdırlar. Efsanelerde Karakalpak şehirleri dışında, yabancı şehirler de yer alır. Yakın coğrafyalara ait Hive, Türkistan, Sirderya ve Harezm bu şehirler arasındadır.

Sonuç olarak Karakalpak efsanelerinde “kişi”, “boy”, “uruk” ve “millet” ve yer” adlarına sıkça rastlanmaktadır. Söz konusu adlar,

Karakalpak tarihinde önemli rol oynamış ve Karakalpak kültürel yapısını etkilemiş kişi ve millet adları, Karakalpaklarla coğrafi ortaklıkları olan boy ve millet adları ve ortak Türk kültüründen yansıyan adlar ve Karakalpakların yaşamını şekillendiren coğrafi yapı ve mekânlar ile Karakalpakların yaşadıkları şehirler ve komşu yerleşim merkezlerinin adlarıdır.

- **Karakalpak Efsanelerinde Adlarla İlgili Unsurların Listesi**

A. Karakalpak Efsanelerindeki Millet, Kavim ve Boy Adları:

1. Bağdat: (4. Efsane)
    - "*Kalmuklar*" sık sık Bağdat'ı kuşatır ama bir türlü kaleyi ele geçiremez.
2. Güldirsin Kalesi: (7. Efsane)
    - Harezm bölgesine "*Moğollar*" akın etmektedir.
3. Kanlı Göl: (9. Efsane)
    - Nehrin bir yerde toplanarak göl haline gelen suyunu bir yıl boyunca "*Koldavlı*" uruğu kullanmış. Onlardan sonra bir yıl "*Özbekler*", sonra da bir yıl "*Kazaklar*" kullanmış.
    - Bir gün, Arsan gölünde kimin balık avlayacağı konusunda "*Çinlilerle*", "*Koldavlılar*" arasında kavga çıkar.
4. Karabaylı: (10. Efsane)
    - Mamıy bölgesinin yöneticisi Allakul adlı handır. Bu hanın, daima yanında bulunan "*Teke Türkmen*" Rambergen adlı bir danışmanı vardır.
5. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

• "*Kalmuk*" padişahı ve dokuz karısı.

6. Şomanay Kanalı: (14. Efsane)

• "*Kongıratlı*" bir beyin oğlu da kızın güzelliğini duyarak, ona âşık olur.

7. Tahiya Taşı ve Vakım Kale: (16. Efsane)

• Nehirdeki bu devasa taşın güneyinde "*Nayman*" adlı bir halk yaşar.

8. Sandıvgaş [Bülbül]: (33. Efsane)

• Boz Torgay: "Benim namım '*Kalpak Torgay*', bana dokunan harap olur" diyerek yine de kötü huyundan vazgeçmediğini gösterir.

9. Kara Moyun: (39. Efsane)

• "*Karakalpaklar*", ata yurdu Türkistan'da yaşarlarmış. Eskilerin anlattıklarına göre "*Karakalpaklar*", on dört uruk değil, dört urukmuş. "*Karakalpaklar*"; "*Keneges, Kıtay, Kıpçak, Mangıt*" uruklarına ayrılır.

• Karakalpakların bilinen en eski ataları Jayıl Han, Seyil Han ve Alaş'tır. Seyil Han, "*Türkmen*"in atası; Jayıl Han ise, "*Kongırat*"ın atasıdır.

10. Maman Bey ve Buhara Hanı: (44. Efsane)

• Daha sonra Akdağ'dan Davkara'ya göçen Maman Bey'i ve halkını, burada yaşamakta olan "*Kazaklar*" davet ederler.

11. Musa ve Akımbet: (45. Efsane)

• Musa, Şorahan'ın yakınlarındaki Ak Kamış denilen yerde

yaşayan "*Karakalpaklar*"dandır.

12. Üç Baş Yiğit: (46. Efsane)
    - Karakalpakların uruklara ayrıldığı dönemde, "*Aşamaylı*" uruğundan Kudaynazar ve Baynazar adlı iki kardeş vardır.
    - Atalarından beri düşmanı olan "*Kalmuk*" Hanı'na gönderir.

13. Tiyekli: (50. Efsane)
    - Han, verdiği söze uygun olarak Karakalpak Adil Bey'e kızını verir. Adil Bey bundan sonra "Tiyekli *(köprülü)*" diyerek anılır. Adil Bey'in evlatları da Tiyekli adını alır ve "*Tiyekli*" sözü bu uruğun adı haline gelir. Aslında Adil Bey, Karakalpakların "*Kongırat*"a bağlı "*Kıyat*" uruğundandır, ama Adil Bey ve akrabaları "Tiyekli" adını alınca "*Kıyat*" uruğu bölünmüş olur.

14. Ağız Kopuzu [Şınkobız] ve Şamurat Usta: (55. Efsane)
    - Şımbay bölgesinde yaşayan Karakalpakların "*Müyten*" uruğunda Arıvhan adlı marifetli bir kız varmış.

15. Ağayunusperi ve Kunis Bey: (62. Efsane)
    - Karakalpak şeceresine göre, "*Karakalpaklar*" bir zamanlar Ciydeli Baysın'da yaşamışlar.

16. Ağayunusperi ve Maykabiy: (63. Efsane)
    - "*Karakalpaklar*" bir zamanlar Ciydeli Baysun'da yaşamışlardır.

17. Cengiz Han'ın Babası Buzancir: (65. Efsane)
    - Alankova üç tane erkek çocuk doğurur. Çocuklardan birincisinin adı Buzkun-kiki'dir ve bu çocuktan "*Katağan*" ve "*Kıyat*" urukları türemiştir. İkincisinin adı Bucali'dir ve ondan da

"*Salciutlar*" türemiştir.

18. Müyten ve Akçolpan Uruğu: (69. Efsane)

- Anaları çocuklarına: "Siz "*Müytensiniz*", fakat bunu dışarıda söylerseniz sizi de babanız gibi öldürürler. Bu nedenle, biz Akçolpan uruğundanız deyin. Sizin cengâver uruğunuzun adı Akçolpan'dır" diye cevap verir. Böylece "*Müyten*" ve Akçolpan'dan türeyenlerin uruğunun adı "*Akçolpan*" olmuştur.

19. Nogay Hanı ve Karakalpaklar: (70. Efsane)

- Çok önceleri Karakalpakların Kırım'da yaşadıkları dönemlerde, "*Nogay*" Hanı Canibek'in yönetimi altındadırlar. Onun vezirleri Esan Kayki ve Ormambet'tir.

B. Karakalpak Efsanelerindeki Kişi Adları:

1. Akşa Göl: (1. Efsane)

- Kızıl Kale'yi "*Akşa Han*" adlı bir han bundan yıllar önce yaptırmıştır.
- Tüye Moyun tarafında "*Sultan Süyin*" adlı bir padişah vardır. Bu padişah bugün Hocaeli'de bulunan "*Nazlımhan Sulıv*"a âşık olur.
- Daha sonra Aksa Göl'ün bulunduğu yere "*Estemez*" adlı bir bey yerleşir.

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: (2. Efsane)

- Eskiden "*Akşa*" adında bir han vardır.
- "*Sultan Süyin*" adındaki bir padişah, bu göle su getiren kanalın kaynağını kapatarak, gölün kurumasına neden olur.

- Gölün ve kanalı aşağı tarafında "*Nazlımhan Sulıv*" yaşamaktadır. Bu sırada gölün başında "*Estemez*" adlı bir adam yaşamaktadır.

3. Adak Kale: (3. Efsane)
    - Kıza âşık olanların içinde; haliyle ve tavrıyla insanları korkutan "*Gâvur Âşık*" adlı biri vardır.

4. Bağdat: (4. Efsane)
    - Bunların yaşadıkları yerin yakınına "*Abdulla*" adlı bir han avlanmaya gelir.

5. Barak'ın Damı: (5. Efsane)
    - Eskiden, yırtıcı kuşlarla avlanmayı çok seven "*Barak*" adlı bir yiğit varmış.

6. Döner Kümbet: (6. Efsane)
    - Döner Kümbet'e girerek, ilim öğrenenler, dünyadaki her memleketin en bilgili kişileridir. Bu kümbetin olağanüstü tılsımını ilk açan "*Eflatun*" ve "*Aristo*", burada okuyup, dışarı çıktıktan sonra ilim dünyasında iz bırakmışlardır. "*Firdevsî, Alişir Nevaî, Hoca Hafız, İbn-i Sinâ*" gibi ulu kişilerin de bu kümbette okuduğu söylenir.

7. Güldirsin Kalesi: (7. Efsane)
    - Gülistan adlı suyu bol, zengin bir şehir ve bu şehrin yaşlı padişahının "*Güldirsin*" adlı bir kızı vardır.

8. Jupar Korusu: (8. Efsane)
    - "*İbrahim*"in, "*Jupar*"dan on beş çocuğu vardır. Jupar'ın üstüne

getirdiği kumadan on beş çocuğu daha olur.

9. Kanlı Göl: (9. Efsane)

• O dönemde Jana Kale adlı şehirde "*İzeyli*" adlı meşhur bir hekim vardır.

• "*Toyan*", "*Maki*" ve "*Biybi*" adlı kızların bin beş yüz altın edeceğine karar verilir.

10. Karabaylı: (10. Efsane)

• Mamıy bölgesinin yöneticisi "*Allakul*" adlı handır. Bu hanın, daima yanında bulunan Teke Türkmen "*Rambergen*" adlı bir danışmanı vardır.

11. Ketenler Kalesi: (11. Efsane)

• Bu çiftçilerin biri de "*Ketenler*" adındaki bir gençmiş.

12. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

• "*Müyten Miren*" adlı adam diğer Karakalpaklarla birlikte Eski Ürgenç'te kalmak istemez.

• [Onları ziyarete gelen] "*Töreniyaz*" adlı bir yakınları vardır.

• Bu nedenle kızının adı "*Gülayım*" olsun, der.

• Don kıyılarından "*Polat, Şoyın ve Tas*" adlı üç yiğit de aynı istekle gelir.

• "*Gülayım*"ın, "*Arıslan*" adlı teyzesinin oğlu vardır.

• "*Gülayım*"ın "*Meyir*" adlı yengesi vardır.

• Memleketlerinden gelirken söz söylemekte usta, tecrübeli kişileri yanlarında getirmiş olan kalabalık grubun içinde "*Aykar*" ve "*Şaykar*" adlı söz ustası iki yiğit de vardır.

13. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)

• "*Şımbay*" adlı yiğitle karısı kıtlık nedeniyle yurdundan göçmek zorunda kalır.

• Bu sırada "*Şımbay*"ın uyumakta olan oğlu "*Devkara*" uyanır.

• Onun sadece "*Makariya*" adında bir kızı olduğu bilinir.

14. Şomanay Kanalı: (14. Efsane)

• Şımbay'da güzelliğiyle tanınan "*Şomanay*" adlı bir kız vardır.

15. Baykuş ve Süleyman Padişah: (21. Efsane)

• Süleyman Padişah, Dühtar adlı güzel bir kıza âşık olur.

16. Domuz (Kara Geyik): (23. Efsane)

• "*Donas*" adlı bir balıkçı vardır. Bir gün Balıkçı Donas, insanoğlunun yardımcısı Hızır İlyas Baba'ya rast gelir.

17. Japalak [Baykuş]: (27. Efsane)

• Allah'ın takdiriyle daha sonra kuşa dönüşen "*Üki*" ile iki kardeşi "*Japal*" ile "*Muradhasıl*" (Beyoğlu), beraberce rahat bir hayat sürerek, kendi nasiplerini kazanarak yaşarmış. Her yere gönderilen cellâtlardan birinin adı "*Kırgıy*"dır.

18. Kaskaldak [Su Tavuğu]: (28. Efsane)

• Âdem'i topraktan yarattığı için sevinen Tanrı: "Edem! Edem!" diye bağırır. Tanrı bu sözü: "Güzel toprak! Kerametli, güzel kızıl toprak!" manasında söyler. "*Âdem Baba*"nın kaburga kemiğinden "*Havva Ana*"yı yaratır.

• O dönemde hiç kimseye faydası olmayan "*Alda*" isimli bir adam vardır.

19. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: (31. Efsane)

- Eskiden kumru bir kuş değil, kudretli bir beyin kızıdır ve asıl adı da "*Kumar*"dır. O memlekette "*Köken*" adlı bir avcı vardır.

20. Sandıvgaş [Bülbül]: (33. Efsane)

- [İki kardeşten] birisi o ülkenin meşhur âlimi "*Molla Kalpak Torgay*" adlı dindar bir kişidir. Diğeri ise, "Ay dediğinde ağzı yok, gün dediğinde gözü yok" herkesten farklı yaradılışta "*Sandıvğaş*" adlı biricik kardeşidir.
- "*Boz Torgay*": "Benim namım "*Kalpak Torgay*", bana dokunan harap olur" diyerek yine de kötü huyundan vazgeçmediğini gösterir.

21. Âdem Ata ve Havva Ana: (35. Efsane)

- Tanrı, "*Âdem Ata*"nın yanına "*Havva Ana*"yı yaratır.

22. Amanbay Batır: (36. Efsane)

- Buhara Emiri "*Üyseyin*"in "*Amanbay*" adlı bir oğlu vardır.
- Bir gün "*Amanbay*"ın babası ölür.
- "*Jiyenkul Baskı*", "*Tölegen Şopırık*" ve "*Kumlan*" adlı yiğitler sağ kalır.

23. Cengiz Han: (37. Efsane)

- Çok eskiden ["*Altın Han*" adlı] bir padişah vardır.
- Nehrin kıyısında avlanmakta olan "*Tamaul*" ve "*Şaban Kör*" adlı iki avcı sandığı görür. Vakti gelince doğum yapar ve çocuğa "*Cengiz*" adını koyarlar. Kız, bir süre sonra "*Şaban Kör*"den iki erkek çocuk doğurur. Birinin adını "*Badantay*", diğerinin ise "*Birgütay*" koyarlar.

• Hanın beylerinden ikisi "*Şaykı Bey*" ile "*Maykı Bey*", halkı toplar ve içlerinden kırk bir kişiyi elçi olarak seçer.

24. Kara Moyun: (39. Efsane)

• Hanın beylerinden ikisi "*Şaykı Bey*" ile "*Maykı Bey*", halkı toplar ve içlerinden kırk bir kişiyi elçi olarak seçer.

25. Karakalpak Şeceresi: (40. Efsane)

• Dinyeper'deki hanlığı "*Altın Han*" yönetir.

• Nehirde yüzerek uzaklaşan sandık kıyıya yaklaştığında ormanda avlanmakta olan "*Tomağul*" ile "*Şaban Köl*" adlı iki avcı sandığı görür.

• Kızın, Güneş'ten sonra, "*Tomağul*"dan iki oğlu daha olur. Birinin adını "*Bögentay*", diğerinin ise "*Börgentay*" koyar.

• Bir süre sonra avcı "*Tomağul*" han olur. Onun en yakın adamının adı "*Maykı Bey*"dir.

• "*Maykı Bey*", Güneş'le birlikte geri dönmek için bir araba hazırlatır.

• [Kadın, Güneş'in söylediği gibi] bir çocuk doğurur ve adını "*Cengiz*" koyar.

26. Korkut Ata: (41. Efsane)

• "*Korkut Ata*" güzel bir müzik aleti yaparak, onu halka armağan etmek ister.

27. Korkut Ata'nın Mezarı: (42. Efsane)

• "*Korkut Ata*", ölümden çok korkarmış.

28. Korkut Ata ve Jana Nehri: (43. Efsane)

• Nehrin, bu kalenin yakınlarındaki kıyısında "*Korkut Ata*" adlı bir evliyanın türbesi bulunmaktadır.

29. Maman Bey ve Buhara Hanı: (44. Efsane)

• "*Maman Bey*", Amuderya'nın batısında Kara Dağların Akdağ adlı kısmında yaşar. "*Alim*" ve "*Şamen*" adlı iki kardeşten biri, "*Sansızbay*" adıyla nam salmış ünlü bir rüya yorumcusu var. "*Beydulla*" adlı bir kişi Buhara Hanı'na gider.

30. Musa ve Akımbet: (45. Efsane)

• "*Musa*", düğünlerde saz çalıp, koşuk söyleyen bir gençtir.

• Fakir "*Pirlepes*" adlı bir sazendeden dutar çalmayı öğrenir. "*Jiyen Jırav*"ın zamanında yaşamış olan Fakir "*Pirlepes*" çok meşhur bir sazendedir.

• Şımbay Kalesi'nin arkasındaki Bakanlı adlı yerde yaşamakta olan "*Akımbet*" Baksı, ünü Karakalpakistan'ın her yerine yayılmış meşhur bir destan anlatıcısıdır.

31. Üç Baş Yiğit: (46. Efsane)

• Aşamaylı uruğundan "*Kudaynazar*" ve "*Baynazar*" adlı iki kardeş vardır.

• Senin üç oğlun olacak büyüğünün adı "*Hocanazar*", ortancasının adı "*Kosnazar*", küçüğünün adı ise "*Töles*" olsun.

32. Turım Bey ve Av Kuşu: (47. Efsane)

• Hive Hanı'nın "*Turım Bey*"e karşı davranışları, "*Begis*" ile "*Mırjık*", "*Aydos Bey*" ve oğlu "*Mırza Seyit*"in ölümünden sonra değişir. "*Esengeldi*"nin damadı olduğu için "*Aydos*" ve

kardeşleriyle akraba sayılan "*Turım Bey*", onları öldürünce yalnız kalır.

33. Turım Bey ve Erejep Tentek: (48. Efsane)

- "*Erejep Tentek*", Han'a karşı bir suç işler.
- "*Turım Bey*", Han'ın peşinden Kongırat'a gider.

34. Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah: (49. Efsane)

- "*Sultan Süyin*" Padişah, söz söylemekte usta olan akıllı veziri "*Muralı-Şer*"i nereye giderse gitsin yanından ayırmaz.
- "*Pelenşe*" adlı bir tüccarın kızıdır.

35. Tiyekli: (50. Efsane)

- Han, verdiği söze uygun olarak Karakalpak "*Adil Bey*"e kızını verir. "*Adil Bey*" bundan sonra Tiyekli (köprülü) diyerek anılır. "*Adil Bey*"in evlatları da Tiyekli adını alır ve "Tiyekli" sözü bu uruğun adı haline gelir. Aslında Adil Bey, Karakalpakların Kongırat'a bağlı Kıyat uruğundandır, ama Adil Bey ve akrabaları "Tiyekli" adını alınca Kıyat uruğu bölünmüş olur.

36. Ak Deveyi Gördün mü?: (51. Efsane)

- Eskiden, Karadağ'ı kendine mesken tutmuş "*Köklen*" adlı bir eşkıya varmış.

37. Helak Olmayın, Bırakın Evlatlarım: (52. Efsane)

- Han ile arası bozulan "*Ernazar Alaköz*", Hive'den kaçıp gider.

38. Yapmasını Bilene Görevin Küçüğü Olmaz: (53. Efsane)

- Han, "*Ernazar Alaköz*"ü kendisine hoş görünmeye çalışmadığı için "ak evli" ilan ederek cezalandırır.

39. Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır: (54. Efsane)

- Bir gün Han, "*Ernazar Alaköz*"le sohbet eder.

40. Ağız Kopuzu [Şınkobız] ve Şamurat Usta: (55. Efsane)

- Şımbay bölgesinde yaşayan Karakalpakların Müyten uruğunda "*Arıvhan*" adlı marifetli bir kız varmış. "*Şamurat Usta*"ya gider.
- Düğün ve eğlencelere sazende olarak çağırılan "*Ziybagül*", dutar çalan baksıya, ağız kopuzuyla eşlik etmeye başlamış.

41. Çöl Aşan: (56. Efsane)

- "*Satemirhan*"ın askerleri uzaktaki bir çölde susuz kalır.

42. Koşım Pehlivan: (59. Efsane)

- Eskiden "*Koşım Pehlivan*" adında meşhur bir pehlivan vardır.

43. Ağayunusperi ve Kunis Bey: (62. Efsane)

- O zamanlar Karakalpakların padişahı "*Adilhan*"dır.
- Kıza "*Ağayunusperi*" adını verirler.
- Sandığı, "*Şabankör*" ile "*Tamagül*" adında iki kardeş görür.
- "*Tamagül*", "*Ağayunus*" ile evlenerek çocuğa güneşin oğlu anlamına gelen "*Künis*" adını verir.

44. Ağayunusperi ve Maykabiy: (63. Efsane)

- O zamanlar Karakalpakların padişahı "*Adilhan*"dır.
- Kıza "*Ağayunusperi*" adını verirler.
- Sandığı, "*Şabankör*" ile "*Tamagül*" adında iki kardeş görür.
- "*Tamagül*", "*Ağayunus*" ile evlenerek çocuğa güneşin oğlu anlamına gelen "*Künis*" adını verir.
- O dönemde "*Badentay*" ve "*Bulgantay*" adlı kişiler padişahtır.

• Seksen yaşındaki "*Maykabiy*", "*Künisbey*" isminin yerine "*Çingishan*" adını verir.

45. Altın Otağ: (64. Efsane)

• "*Canıbek*", "*Kadarbiy*"in kızıyla evlenmek ister. "*Kaderbiy*"in kızı ile "*Canıbek*"in düğününe, "*Ormambet*" ve "*Esan Bey*" adlı iki Karakalpak beyi katılmaz.

46. Cengiz Han'ın Babası Buzancir: (65. Efsane)

• "*Alankova*" bir otağda uyuduğunda güneş ışığı otağa girer.

• "*Alankova*" üç tane erkek çocuk doğurur. Çocuklardan birincisinin adı "*Buzkun-kiki*"dir ve bu çocuktan Katağan ve Kıyat urukları türemiştir. İkincisinin adı "*Bucali*"dir ve ondan da Salciutlar türemiştir. Üçüncü çocuğun adı "*Buzancir*"dir ve bu çocuktan da "*Cengiz Han*"ın evladı türemiştir.

47. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: (66. Efsane)

• Bu şehrin hanı "*Adilhan*"dır. Onun "*Almalıkörikli*" adında bir kızı vardır.

• "*Şabakör*" sandığı, "*Tamaul*" sandığın içindeki kadını ve oğlunu alır ve "*Tamaul*" ile "*Almalıkörikli*" evlenir. Çocuğa "*Diyinbeyan*" adını verirler.

• "*Tamaul*" ile "*Almalıkörikli*"nin daha sonra "*Badenatay*" ve "*Bargultay*" adlarını verdikleri iki oğlu daha olur. "*Diyinbeyan*"ı, "*Altınhan*"ın ağabeyinin kızı "*Olonho*" ile evlendirir.

• "*Alankova*"nın "*Badencar*" ve "*Calcut*" adlı oğulları halka

eziyet ederler.

- "*Alankova*" bu olaydan sonra "*Cengiz*"i doğurur.

48. Müyten ve Akçolpan Uruğu: (69. Efsane)

- "*Maykabiy*"in "*Akçolpan*" adlı bir kızı vardır ve o "*Müyten*" (kıllı ten) adlı yiğitle evlenir. Fakat Karakalpaklar bu yiğidi öldürürler. "*Akçolpan*" eşi öldürüldüğünde hamiledir.

49. Nogay Hanı ve Karakalpaklar: (70. Efsane)

- Karakalpakların Kırım'da yaşadıkları dönemlerde, Nogay Hanı "*Canibek*"in yönetimi altındadırlar. Onun vezirleri "*Esan Kayki*" ve "*Ormambet*"tir.
- "*Kadarbiy*" adlı bir bey şenlik yaparak başta "*Canıbek Han*" olmak üzere bütün beyleri çağırır.

C. Karakalpak Efsanelerinde Yer Adları:

C.1. Karakalpak Efsanelerindeki Nehir Adları:

1. Akşa Göl: (1. Efsane)

- Bugün Kızıl Kale'nin bulunduğu yerden "*Amuderya*" nehri geçmektedir.

2. Kanlı Göl: (9. Efsane)

- "*Arşan*" Nehri'nin buz gibi suları Mamıy bölgesine doğru akarmış.

3. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

- Arıslan'ın memleketi "*İdil Nehri*"nin kıyısındadır.
- "*Don*" kıyılarından Polat, Şoyın ve Tas adlı üç yiğit de aynı

istekle gelir.

4. Tahiya Taşı ve Vakım Kale: (16. Efsane)

- Tahiya Taşı, "*Amuderya Nehri*"nin ortasında bulunan takke şeklinde, devasa bir taşın adıdır.

5. Tök [Dök] Dağı: (17. Efsane)

- Eskiden, "*Amuderya Nehri*", Samanbay Ormanı'nın iki yanından akarmış. Ormanın arkasında yaşayan kalabalık insanların hayat kaynağı "*Amuderya*" imiş.

6. Kamıştaki Diş İzi: (38. Efsane)

- Kız bir gün yüzmek için "*Ceyhun Nehri*"ne gelir.

7. Karakalpak Şeceresi: (40. Efsane)

- Karakalpakların atalarının "*İdil*", "*Yayık*" ve "*Dinyeper*" kıyılarında yaşadığı söylenir.

8. Korkut Ata ve Jana Nehri: (43. Efsane)

- "*Jana Nehri*"nin kıyısında Karakalpakların "Şirin" adlı kalesi vardır.

9. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: (66. Efsane)

- Sandığı Tur dağının yanından akan "*Kuu*" nehrine bırakır.

10. Kırım Karakalpakları ve Tubitbiy: (68. Efsane)

- Ormambetbey'in yönetici olduğu dönemde Karakalpaklar, "*Volga*" ve "*Ural*" kıyılarına yerleşmişler.

C.2. Karakalpak Efsanelerindeki Göl Adları:

1. Akşa Göl: (1. Efsane)

• Amuderya'nın sularıyla oluşan göle "*Aksa Han*" adı verilir.
• Aksa gölün adını "*Estemez Göl*" olarak değiştirir.

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: (2. Efsane)
• Aksa Hanın yaşadığı yerde göl oluşur ve "*Akşa Göl*" adı verilir.
• "*Akşa Göl*" kurur ve daha sonra yine suyla dolar. Gölün bulunduğu yerde Estemez adlı bir adam yaşadığı için "*Estemez Göl*" olarak adlandırılır.
• "*Akşa Göl*", Topırak Kale ve Kızıl Kale'nin güneyinde bulunmaktadır. Göl ile kalelerin arası yaklaşık altı, yedi şakırımdır.

3. Bağdat: (4. Efsane)
• "*Sarı Göl*"ün olduğu yere iki adam yerleşir ve gölden tuz toplayıp satarak yaşar.

4. Kanlı Göl: (9. Efsane)
• "*Kanlı Göl*"ün adının, buz tutmuş gölün Koldavlılar tarafından öldürülen adamın kanıyla kızıla dönmesinden kaldığı söylenir.

5. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)
• Müyten Miren adlı adam diğer Karakalpaklarla birlikte Eski Ürgenç'te kalmak istemez ve "*Aral*"ın kıyısına göçer.

6. Şomanay Kanalı: (14. Efsane)
• Şomanay, eşinden "*Kara Teren Gölü*"ndeki suyu, kurak tarlalara getirecek bir kanal açılmasını ister.

7. Turım Bey ve Av Kuşu: (47. Efsane)
• Halkın, "Kazın rahatı '*Aydın Göl*'de, erin rahatı payitaht eliyle"

demesi boşuna değildir; Han, artık Turım Bey'le ilgilenmez ve onunla iş yapmaz.

8. Altın Otağ: (64. Efsane)

• Esan Bey ve akrabaları ise "*Aral*" boyuna ve Cideli Baysun bölgesine kaçar.

9. Ersaribiy ve Kızı Mama: (67. Efsane)

• Mama akrabaları ve hizmetçileri ile "*Aral*" boyuna gider ve buraya yerleşir.

C.3. Karakalpak Efsanelerindeki Kale Adları:

1. Akşa Göl: (1. Efsane)

• "*Toprak Kale*"nin karsısındaki "*Kızıl Kale*" Aksa Han tarafından yaptırılır.

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: (2. Efsane)

• Bugün "*Kızıl Kale*" yakınında bulunan "Sultan Saray"ın adını Sultan Süyin'den aldığı söylenir.

3. Adak Kale: (3. Efsane)

• Kuzeydeki ve doğudaki zengin kalelere kervanlarla giden şehrin tüccarları, "*Adak Kale*"nin ününü dünyanın dört köşesine yayar.

4. Bağdat: (4. Efsane)

• Bugün "*Bağdat Kalesi*"nin bulunduğu yer, eskiden suyla kaplıdır.

• ["Dat"ın yöneticisi olduğu, bağlarla çevrili] bu kalenin adı ise

"*Bağdat*" olur.

5. Güldirsin Kalesi: (7. Efsane)

- Güldirsin'in hainliği yüzünden kahrolan halk, şu görünen kaleye "*Güldirsin*" adını verir.

6. Ketenler Kalesi: (11. Efsane)

- Şomanay'ın batısında, Aybüyir Dağı'nın doğusunda eski "*Korganşa Kalesi*"nin kalıntıları vardır. "*Ketenler Kalesi*"nin Ketenler adlı genç tarafından, sevdiği kıza kavuşmak için kurulduğu ve adını da ondan aldığı söylenir.

7. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

- Gülayım, memleketi Akkale'de durmak istemez ve "*Kırk Kale*"ye göçer.

8. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)

- Şımbay'ın ilk yerleştiği yere bir süre sonra bir kale yapılır ve bu kaleye "*Şımbay*" adı verilir.

9. Tahiya Taşı ve Vakım Kale: (16. Efsane)

- Naymanların, bundan beş yüz yıl önce Hive Hanı tarafından onların şeyhlerine ve mollalarına "Vakım" olarak verilen "*Vakım Kale*" adlı bir kaleleri vardır.

10. Korkut Ata ve Jana Nehri: (43. Efsane)

- Jana Nehri'nin kıyısında Karakalpakların "*Şirin*" adlı kalesi vardır.

11. Musa ve Akımbet: (45. Efsane)

• "*Şımbay Kalesi*"nin arkasındaki Bakanlı adlı yerde yaşamakta olan Akımbet Baksı, ünü Karakalpakistan'ın her yerine yayılmış meşhur bir destan anlatıcısıdır.

Ç. Karakalpak Efsanelerindeki Şehir ve Bölge Adları:

1. Akşa Göl: (1. Efsane)
   • "*Tuyo Moyun*" tarafında bir padişah vardır.
   • Bu padişah "*Hocaeli*"de bulunan bir kıza âşık olur.

2. Adak Kale: (3. Efsane)
   • Bugün Aral Denizi'nin bulunduğu yerde, çok eskiden "*Adak*" adlı büyük bir şehir vardır.

3. Güldirsin Kalesi: (7. Efsane)
   • Eskiden "*Harezm*"de, "*Gülistan*" adlı suyu bol, zengin bir şehir vardı.

4. Kanlı Göl: (9. Efsane)
   • Arsan nehrinin suları kırk yedi yıl boyunca "*Mamıy*"a doğru akarak o bölgeyi beslemiş.

5. Karabaylı: (10. Efsane)
   • Bugün "*Karabaylı*" bölgesinde bulunan nehrin, eskiden "*Lavzan*" adlı bölgenin güneyinden aktığı söylenir.

6. Şımbay Kalesi: (13. efsane)
   • Etrafta ne kadar aç insan varsa buraya gelir ve Şımbay hepsine bakar. Böylece buraya yerleşen insanların sayısı hızla artar ve zamanla bu bölgeye "*Şımbay*" ve nehrin çevresine ise "*Kegeyli*" adı verilir.

- "*Davkara*" adlı yer ise, ismini Şımbay'ın oğlu Davkara'dan alır. "*Tazkara*", şimdiki adıyla "*Şomanay*" ise, Şımbay'ın kızının evlenip gittiği yerdir ve adını Şımbay'ın kızından alır.
- Makariya'nın kaçıp gittiği yerin neresi olduğu bilinmez ama uzaklarda "*Makariya*" adlı bir yer varmış ve burası Makariya'nın eşiyle beraber kaçtığı yermiş.

7. Sandıvgaş [Bülbül]: (33. Efsane)
    - Eskiden "*Buldırlı Kasap*"ın yurdunda yaşayan ikiz kardeşler birbirlerine küstüklerinde, Allah'ın emri ile kuşa dönüşmüşler.

8. Kara Moyun: (39. Efsane)
    - Karakalpaklar, ata yurdu "*Türkistan*"da yaşarlarmış.
    - "*Türkistan*"da yaşayan bir kişinin otuz oğlunun yirmi sekizi, "*Hive*"ye pazara giderler.

9. Maman Bey ve Buhara Hanı: (44. Efsane)
    - Evim, "*Sirdeya*"daki "*Ak İyrik*"te, ben buradan "*Buhara*"ya gideceğim.

10. Musa ve Akımbet: (45. Efsane)
    - Gemicilere katılan Musa, Şorahan'ı terk ederek "*Şımbay*"a gelir.

11. Turım Bey ve Erejep Tentek: (48. Efsane)
    - Turım Bey, Han'ın peşinden "*Kongırat*"a gider.

12. Tiyekli: (50. Efsane)
    - Hive hanlarından biri "*Hive*"ye bir müze kurmak ister.

13. Ak Deveyi Gördün mü?: (51. Efsane)

• Eskiden, "*Karadağ*"ı kendine mesken tutmuş Köklen isimli bir eşkıya varmış.

14. Helak Olmayın, Bırakın Evlatlarım: (52. Efsane)

• Han ile arası bozulan Ernazar Alaköz, "*Hive*"den kaçıp gider.

15. Ağız Kopuzu [Şınkobız] ve Şamurat Usta: (55. Efsane)

• "*Şımbay*" bölgesinde yaşayan Karakalpakların Müyten uruğunda Arıvhan adlı marifetli bir kız varmış.

• "Şamurat Usta'dan ağız kopuzun yapılışını öğrenelim" diyerek "*Hocaeli*"den, "*Kongırat*"tan, "*Kıpçak*"tan ve daha başka şehirlerden gelen genç demirciler, ağız kopuzu yapımını öğrenerek, kendi memleketlerindeki hevesli kızlara, ağız kopuzu yapıp satmaya başlamış.

16. Ağayunusperi ve Kunis Bey: (62. Efsane)

• Karakalpak şeceresine göre, Karakalpaklar bir zamanlar "*Ciydeli Baysın*"da yaşamışlar.

17. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: (66. Efsane)

• Çok eskiden Akdeniz'in ortasında "*Malisli*" adlı bir şehir bulunmaktadır.

18. Kırım Karakalpakları ve Tobitbiy: (68. Efsane)

• Eskiden Karakalpaklar "*Kırım*"da yaşamışlardır.

• Moskova Kinezi, "*Kırım*"a geldikten sonra Karakalpaklarla savaşmış ve Karakalpaklar bu bölgeden "*Türkistan*"a göç etmek zorunda kalmışlar.

19. Nogay Hanı ve Karakalpaklar: (70. Efsane)

• Karakalpakların "*Kırım*"da yaşadıkları dönemlerde, Nogay Hanı Canibek'in yönetimi altındadırlar.

III.3.2.2. Karakalpak Efsanelerinde Bitki ve Hayvanlarla İlgili Unsurlar

Bitki ve hayvanlar, Karakalpak efsanelerinde çeşitli şekillerde ve sıkça yer almaktadır. Efsanelere yansıyan bitkilerin hem sayı hem de çeşit bakımından azlığı dikkati çekmektedir. Efsanelerde rastladığımız az sayıdaki bitki ve ağacın büyük bir kısmı ise, Kegey, Torangıl gibi mahalli özelliklere sahip ve mahalli adlarla anılan bitkilerdir. Efsanelerde rastlanan hayvanlar ise beslenme, taşıma ve korunmada kullanılan evcil hayvanlar ile yabani hayvanlardır. Taşıma ve beslenme kaynağı at, özellikle sütünden de faydalanılan kısraklar ve koyunlar efsanelerde geniş bir şekilde yer alır. Avlanmada faydalanılan doğan, şahin gibi av kuşları ve avlanma ve korumada kullanılan köpekler de efsanelerde sıkça karşımıza çıkar. Karakalpakistan coğrafyası ve ikliminde yaşayan ve bazıları avlandığı için yiyecek kaynağı olan yabanî hayvanlar da anlatmalarda yer alır. Guguk kuşu, baykuş, serçe gibi kuşlar, tavşan, tilki, yılan ve domuz efsanelerde sıkça rastlanan yabani hayvanlardır.

Sonuç olarak, efsanelerde görülen bitki ve hayvanların Karakalpakistan coğrafyası ve iklimiyle ilişkili olduğu görülmektedir. Coğrafya ve iklimin çetin şartlarına uyumlu az sayıda ağaç ve bitkinin bulunması bitkilerin efsanelere yansımasını azaltmış, yine bu şartla dayanan ve beslenme kaynağı olan hayvanlar ise sıkça efsanelere konu olmuştur.

- **Karakalpak Efsanelerinde Bitki ve Hayvanlarla İlgili Unsurların Listesi**

A. Karakalpak Efsanelerindeki Bitki ve Ağaçlar:

1. Akşa Göl ve Sultan Saray: (2. Efsane)
    - Gölün suyu, aradan birkaç yıl geçtikten sonra tekrar kurur ve eskiden göl olan alan "*torangıl*" ağaçlarıyla kaplanır.

2. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)
    - İnsanlar buradan "*kegey*" adlı ağacı keser.

3. Korkut Ata: (41. Efsane)
    - Kopuzu domuzun sürtündüğü kavruk "*yabani iğde*" ağacından yontsa, [önce] tahta bir kâse yapsa, kâseyi devenin baş derisiyle kaplasa, sonra kişneyen atın kuyruğundan aldığı telleri taksa, ondan sonra da çölde ya da dağda yetişen kötü kokulu ince uzun bitkinin özünden sürse, bir de kurutulmuş kabaktan bir köprü yapsa dünyada bulunmayan bir alet yapmış olurdu.

B. Karakalpak Efsanelerindeki Hayvanlar:

1. Akşa Göl: (1. Efsane)
    - Nazlımhan Sulıv, kendisiyle zorla evlenmek isteyen padişahtan kaçmak için "*kısrak*"ları kullanır.

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: (2. Efsane)
    - Bu efsanede de Nazlımhan Sulıv, kendisiyle zorla evlenmek isteyen padişahtan kaçmak için "*kısrak*"ları kullanır.

3. Adak Kale: (3. Efsane)
    - Kızın altındaki kısrak, "*yavrulu kısrak*"tır ve yavrusunun yanına

daha çabuk ulaşmak için çok hızlı koşar.

4. Barak'ın Damı: (5. Efsane)

- Barak'ın adlı delikanlının "*av kuşu*" vardır.

5. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

- Gülayım, dayısının binlerce atının içinden kendisine "*topal bir kısrak*" seçer.

6. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)

- Şımbay adlı Karakalpak'ın başına olağanüstü olaylar gelmesini sağlayan *"kut sahibi, gök renkli bir köpeği"* vardır.

7. Atşakökek - Atşök (Guguk Kuşu): (18. Efsane)

- Babasının sözünü dinlemeyen çocuk "*guguk kuşu*"na dönüşür.

8. Baykuş (Muradhasıl) (19. Efsane)

- Babasının sözünü dinlemeyen iki kardeş "*baykuş*"a dönüşür.

9. Kuşlar Padişahı: (20. Efsane)

- Yarasanın tüylerinin olmamasının nedeninin anlatıldığı efsanede, "*baykuş*" diğer kuşları tüylerini yolunmaktan kurtarır.

10. Baykuş ve Süleyman Padişah: (21. Efsane)

- "*Yarasa*"nın tüylerinin olmamasının nedeninin anlatıldığı efsanede, "*baykuş*" diğer kuşları tüylerini yolunmaktan kurtarır.

11. Bödene [Bıldırcın]: (22. Efsane)

- Ustasının sözünü dinlemeyen çırak "*bıldırcın*"a dönüşür.

12. Domuz (Kara Geyik): (23. Efsane)

- Yaşlı bir adam kılığına giren Hızır'a yardım etmeyen balıkçı "*domuz"*a dönüşür.

13. Kara Domuz [Kara Şoşka]: (24. Efsane)
    - Yaşlı bir adam kılığına giren Hızır'a yardım etmeyen balıkçı "*domuz"*a dönüşür.

14. Hekke, Savıskan [Saksağan]:
    - Kurdun sürüye saldırdığını söyleyerek köy halkını aldatmayı huy edinen çoban "*saksağan*"a dönüşür.

15. İyt [Köpek]: (26. Efsane)
    - Üvey anasının zulmünden kaçmak isteyen çocuk "*köpeğe*" dönüşür.

16. Japalak [Baykuş]:
    - Kardeşine ihanet eden insan "*baykuş"*a dönüşür.

17. Kaplumbağa:
    - Hırsız ve cimri tüccar "*kaplumbağa"*ya dönüşür.

18. Kediler Neden Yalanır:
    - Yakaladığı "*serçe*"yi yiyecekken serçe tarafından aldatılan "*kedi"*, bu olaydan sonra her yemekten sonra yalanmayı âdet edinir.

19. Kaskaldak [Su Tavuğu]:
    - Hiçbir çıkar gözetmeden kendisine yardım eden insan ihanet eden adam, "*su tavuğu"*na dönüşür.

20. Kumırı, Dalakepter [Kumru]:

• Sevdiği kıza kavuşmaya çalışan delikanlıyı, kızın ailesi tarafından görevlendirilen büyücü *"kumru"*ya dönüştürür.

21. Pışık [Kedi]:

• Babasını aldatmaya çalışan çocuk "*kedi"*ye dönüşür.

22. Sandıvgaş [Bülbül]:

• Babasının sözünü dinlemeyen çocuklar "*bülbül*"e dönüşür.

23. Tavşanın Dudağı Niye Yırtık:

• *"Tilki"*yle yola çıkan "*tavşan"*ın dudağı, "*koyunlar"*a gülerken yırtılmıştır.

24. Amanbay Batır:

• Dervişin bütün yurda nam salmış "*Ala At*" adlı bir atı vardır.

25. Turım Bey ve Av Kuşu:

• Turım Bey, bir "*saksağan"*ı eğitir ve ona avlanmayı öğretir.

26. Yıl İçin Tartışma:

• Büyüklüğüne fazla güvendiği için yeni yılın gelişini en son gören "*deve"*, "Oniki Hayvanlı Takvim"de yer almazken, yılın gelişini gören "*sıçan, sığır, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it ve domuz*" takvimde yer alır.

III.3.2.3. Karakalpak Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklarla İlgili Unsurlar

Karakalpak efsanelerinde yer alan olağanüstü varlıklarla ilgili unsurları incelediğimizde, efsanelerdeki olağanüstülüklerin "Yapılar", "İnsanlar", "Hayvanlar" ve "Çeşitli Varlıklar" bağlantılı olarak yer

aldığını tespit ettik. Örneğin; Döner Kümbet adlı yapı sürekli kendi etrafında dönmektedir ve içine girebilen ve orada yedi yıl yaşayan kişi dünyanın bütün ilimlerini öğrenir. Ketenler Kalesi ise olağanüstü hızlı bir şekilde inşa edilmiş ve kimsenin ele geçiremediği bir kaledir. Efsanelerde olağanüstü özelliklere sahip insanlar da yer alır. Örneğin, Gülayım ve Böden adındaki çocuklar olağanüstü bir şekilde akılı ve yetenekli çocuklardır. Efsanelerde olağanüstü özelliklere sahip hayvanlar da yer alır. Konuşan kurt ve sahibine bolluk ve bereket getiren kut sahibi köpek olağanüstü hayvanlara örnek gösterilebilir. Bu tür hayvanlar, olay örgüsünde kahramana yardımcı olma işlevine sahiptir. Efsanelerde tespit ettiğimiz diğer olağanüstü varlıklar ise, dev, büyücü, şeytan ve Hızır'dır. Özellikle devler efsanelere masalsı öğeler taşır.

Sonuç olarak, Karakalpak efsanelerinde pek çok olağan sütü unsur yer alır. Bu olağanüstü unsurlar efsanenin gerçek kabul edilme ve inanılır olma özelliklerini etkilemez. Çünkü anlatmalarda yer alan pek çok varlığın, mekânın, olayın ya da anlatmanın verdiği öğüdün gerçekliği gibi efsanelerin diğer özellikleri masalsı özellikler gösteren olağanüstü varlıklarla ilgili unsurları gerçeklik kavramıyla sarmaktadır.

- **Karakalpak Efsanelerindeki Olağanüstü Varlıklarla İlgili Unsurların Listesi**

1. Döner Kümbet: (6. Efsane)
    - Bu efsanede olağanüstü özelliğe sahip "*Döner Kümbet"* adlı bir yapı yer almaktadır. Bu kümbetin olağanüstülüğü; kapısının yılda bir defa açılması ve ilim öğrenmek isteyen kişilerin bu

kümbetin içeri girerek dünyadaki en bilgili kişiler olmalarıdır.

2. Kırk Kız Kale: (7. Efsane)

- Kırk Kız Kale adlı efsanede olağanüstü özelliklere sahip "*Gülayım*" yaşından büyük sözler söyleyen ve elinden her iş gelen biridir.

3. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)

- Bu efsanedeki olağanüstülük "*kut sahibi köpeğin"* mevcut olmasıdır.

4. Tahiya Taşı ve Vakım Kale: (16. Efsane)

- Bu efsanede "*Tahiya Taşı*" adı verilen taş, olağanüstü büyüklükte ve şekildedir, ucu bir baltanın ucu kadar keskin olduğu için taşa çarpan bütün gemiler batar.

5. Tök [Dök] Dağı: (17. Efsane)

- Bu efsanedeki olağanüstü varlık bir "*dev*"dir.

6. Bödene [Bıldırcın]: (22. Efsane)

- Bu efsanenin kahramanı olan çocuk okumuş büyük insanlardan daha akıllıdır ve olağanüstü bir şekilde çocuk yaşta yedi ilmi öğrenir.

7. Kaskaldak [Su Tavuğu]: (30. Efsane)

- Bu efsanenin kahramanları "*Tanrı" ve "Can"*dır. Canın bedenin içine girmek istemeyişine sinirlenen Tanrı, canı kandırmak için saz ve tef çalarak emrinin yerine getirilmesini ister. Ezgileri duyan can, nasıl olduğunu bile anlamadan bedene girer.

8. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: (31. Efsane)

- "*Kumar*" adlı çocuk, üç yaşında birçok dili iyice öğrenir, beş yaşında ilim öğrenir, yedi yaşında yedi hünerde mahir olur ve [maharetleri] herkes tarafından anlatılmaya başlanır. Dokuz yaşında dünyanın işlerini düşünmeye başlar.

9. Cengiz Han: (37. Efsane)

- Bu efsanede Alankova'nın otağından çıkan bir "*kurt"* insan gibi konuşur.

10. Karakalpak Şeceresi: (40. Efsane)

- Altın Han'ın Arıvhan adındaki kızı, güneşe âşık olur ve güneşten hamile kalır.

11. Korkut Ata: (41. Efsane)

- Korkut Ata, şeytanların yardımıyla kopuzu icat eder ve kopuzun piri olur.

12. Üç Baş Yiğit: (46. Efsane)

- İhtiyar bir adam, çocuk sahibi olamayan yaşlı Kudaynazar'a üç oğlu olacağını söyler. Kuaynazar'ın karısı aygır, boğa ve koçbaşlarına aş erer ve çok yaşlı olmasına rağmen hamile kalır.

13. Koşım Pehlivan: (56. Efsane)

- Koşım Pehlivan bu nağmeyi dutarla çaldıktan sonra, kiminle güreşirse güreşsin mutlaka yener. Bu nağmenin olağanüstü bir güç ve kuvvet kaynağı olduğuna inanılır.

14. Deve Sağdıran: (58. Efsane)

- Bahşı bu nağmeyi çalmaya başladığında, sütü gelmeyen devenin

sütü olağanüstü bir şekilde gelmeye başlar.

15. Cengiz Han'ın Babası Buzancir: (65. Efsane)

• Alankova bir otağda uyuduğunda güneş ışığı otağa girer ve bir kurt şeklinde çıkıp gider ve kız hamile kalır.

III.3.2.4. Karakalpak Efsanelerinde Araç ve Gereçlerle İlgili Unsurlar

Karakalpak efsanelerinde yer alan araç ve gereçlerin mutfak aletleri ve barınma araçları etrafında yoğunlaşması dikkati çekmektedir. Bunun temel nedeni, Karakalpakların, coğrafi yapı ve iklimin etkisiyle asırlar boyunca atlı-göçebe yaşam tarzını sürdürmüş olması olmalıdır. Çünkü bu yaşam tarzında barınma ve beslenme, yerleşik hayata göre daha zordur ve sırların tecrübelerini bilmek, belki de hayatta kalmaya yardım edecektir ve efsaneler bu tecrübeleri, günlük hayatın unsurlarını kullanarak yine günlük hayata taşımaktadır.

Efsanelerde yer alan araç ve gereçler içinde barınma araçları geniş yere sahip olmaları bakımından dikkati çekmektedir. Anlatmalarda yer alan barınma araçları "çadır" ve "ev" terimleriyle adlandırılmaktadır. Ev terimi yaşam mekânlarının genel adı olarak kullanılmaktadır. Çünkü ev terimiyle belirtilen barınma araçlarının hiçbir özelliğinden ya da çeşidinden bahsedilmemektedir. Diğer barınma aracı olan çadır ise, hem daha sık yer almakta hem de çadırın pek çok özelliğinden bahsedildiği gibi çeşitlerine de yer verilmektedir. Karakalpak efsanelerine göre; Karakalpakların çadırlarının büyüklerine "otağ" denir ve "Altın otağ" zenginlik sembolüdür. "kara ev" denilen çadırlar ise kıl çadırlardır.

Efsanelerdeki diğer araç gereçler ise mutfak aletleri grubuna aittir. Mutfak aletleri, Karakalpakların mutfak ve yeme-içme kültürünün sembolleridir. Efsanelerde en fazla rastlanan araç kazandır. Efsanelerde bakır kazan, kara kazan, et kazanı vb. gibi çeşitleri de yer almaktadır. Tabak, çeşitli kap kacak, sofralar, kaşık ve bıçak da efsanelerde yer alan mutfak aletlerindendir. Karakalpak efsanelerinde yer alan mutfak aletlerinin sınırlı sayıda olması dikkati çeker. Göçer evlerde mutfak aletlerinin zengin ve çeşitli olması mümkün değildir. Birkaç temel ve çok işlevli alet, mutfağın kolay taşınmasını sağlar. Karakalpaklar yerleşik hayata geçtikçe mutfak aletlerinin de çeşidi artmış olmalıdır.

Karakalpak efsanelerinde yer alan araç ve gereçler Karakalpakların gündelik hayatlarında kullandıkları malzemelerdir ve bu malzemeler hayatını yansıtmaktadır. Karakalpak efsaneleri de bu yaşam tarzının ve tecrübelerin ürünüdür ve bu yaşam tarzına ait unsurlar göz önüne alınmadan efsanelerin kültürel yapıyla ilişkisi ve önemi değerlendirilemez. Bu nedenle Karakalpakların günlük hayatına ait unsurlar önem kazanmaktadır.

- **Karakalpak Efsanelerinde Araç ve Gereçlerle İlgili Unsurların Listesi**

A. Karakalpak Efsanelerindeki Mutfak Aletleri:

1. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)
    - Annesi, küçük çocuğu susturmak için "*kazan*"da pişmekte olan yahninin üstüne çıkan koçun dilinden bir parça koparıp çocuğa verir.

2. Japalak [Baykuş]: (27. Efsane)

- Padişah, ak kemikten yapılmış "*sofra*" ve baş kemiğinden üç katlı, saltanatlı bir saray yapılmasını ister.

3. Cengiz Han: (37. Efsane)

- Yemeği yirmi bir "*tabağa*" bölerek: "Alın, alın!" diyerek ikram eder ve yemek başlar.

4. Karakalpak Şeceresi: (40. Efsane)

- Avcı bunları misafir eder, yemek hazırlar. Misafirleri için yirmi bir "*tabak*" hazırlar.

5. Üç Baş Yiğit: (46. Efsane)

- Bütün miras; bir *"et kazanı"*, bir *"hamur kazanı", "bakır kazan"* ve bir de *"kara kazan*"dan ibarettir.

6. Tiyekli: (50. Efsane)

- Hive Hanı bir müze yaptırır ve "*küçük kaşık ve kaplar*"dan arabaya kadar [pek çok ürün] müzeye getirilir.

7. Ağız Kopuzu [Şınkobız] ve Şamurat Usta: (55. Efsane)

- Arıvhan'ın kilimin iplerini kesmek için kullandığı *"bıçak"* kırılır. Bıçağı tamir etmek isteyen kız, tesadüfen ağız kopuzunu icat eder.

8. Tuz: (60. Efsane)

- Evde daha önce tadını denediği tuzun bir tutamını, yemeğin pişmekte olduğu "*kazan*"a atar.

B. Karakalpak Efsanelerindeki Barınma Araçları:

1. Karabaylı: (10. Efsane)
    - Ürgenç'in karşısından denize dökülen nehrin yakınlarındaki bin "*çadır*", yas alameti olarak kara bayrak bağlar ve o günden sonra orası ["karalar bağlamış" anlamına gelen] "Karabaylı" adıyla anılır olmuştur.

2. Şımbay Kalesi: (13. Efsane)
    - Şımbay adlı sahibine şans getiren köpek, Şımbay'ın "*çadır*"ının keçe duvarına sürtünür.

3. Japalak [Baykuş]: (27. Efsane)
    - Padişah, ak kemikten yapılmış sofra ve baş kemiğinden üç katlı, saltanatlı bir "*saray*" yapılmasını ister.

4. Kaskaldak [Su Tavuğu]: (30. Efsane)
    - Kendisine "*çadır*" veren, malını paylaşan kardeşinin iyiliğini çekemeyen Alda adlı adam onun malına da göz diker.

5. Cengiz Han: (37. Efsane)
    - Cengiz, avladığı kaz ve kuğuları sırtlamış halde "*ev*"ine dönerken yolda iki adamla karşılaşır.

6. Üç Baş Yiğit: (46. Efsane)
    - Kudaynazar ile kardeşi Baynazar "*ev*"lerini ayırdıktan sonra, yakınlarının desteğiyle çiftçilik yapmaya başlar.
    - Baynazar'ın yanında bir "*kulübe*"de yaşarlar.

7. Ağayunusperi ve Kunus Bey: (62. Efsane)
    - Kıza Ağayunusperi adını verirler. Ağayunusperi biraz büyüdüğünde onun için ayrı bir "*otağ*" kurulur. .

8. Altın Otağ: (64. Efsane)

- Canıbek, Kadarbiy'in kızıyla evlenmek ister. Kız evlenmek için Canıbek'in kendisi için altından bir "*otağ*" yaptırmasını şart koşar.

9. Cengiz Han'ın Babası Buzancir: (65. Efsane)

- Alankova bir otağda uyuduğunda güneş ışığı "*otağa*" girer ve bir kurt şeklinde çıkıp gider.

10. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: (66. Efsane)

- Ağayunus için ayrı bir "*otağ*" kurarak, ona hizmet etmeleri için Kırk Kız verirler.

11. Nogay Hanı ve Karakalpaklar: (70. Efsane)

- Kız, Han ile evlenmek için hanın kendisi için bir "*altın otağ*" yaptırmasını ister.

III.3.2.5. Karakalpak Efsanelerinde Evlilik Kurumu ve Kadınla İlgili Unsurlar

Karakalpak efsanelerindeki kadın kahramanlar, efsanenin olay örgüsünün ilk halkasını teşkil eden evlenme veya eş seçme kısmında yer almaktadır. Örneğin; "Akşa Göl (1. Efsane), Akşa Göl ve Sultan Saray (2. Efsane), Adak Kale (3. Efsane), Bağdat (4. Efsane), Ketenler Kalesi (11. Efsane), Kırk Kız Kale (12. Efsane), Baykuş ve Süleyman Padişah (21. Efsane), Kumırı, Dalakepter [Kumru] (31. Efsane), Karakalpak Şeceresi (40. Efsane), Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah (49. Efsane), Ağayunusperi ve Kunis Bey (62. Efsane), Ağayunusperi ve Maykabiy (63. Efsane), Altın Otağ (64. Efsane), Cengiz Han ve Kanglı Uruğu (66.

Efsane), Ersaribiy ve Kızı Mama (67. Efsane) ve Nogay Hanı ve Karakalpaklar (70. Efsane)" adlı efsanelerde kadın kahramanlar evlilik ve eş seçme konusunda ortaya çıkan sorunların merkezindedir. Bunun yanında Karakalpak efsanelerinde eşine zor zamanda yardımcı olan kadın kahramanlara da yer verildiğini tespit ettik. Örneğin; "Karakalpak Şeceresi (40. Efsane) ve Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah (49. Efsane)" adlı efsanelerde kadın kahraman eşini ölümden kurtarır ya da nişanlısına akıl vererek onu yönlendirir. Efsanelerde evlenme, eş seçme ve eşine yardımcı olma konularında yer alan kadın kahramanlar, anlatmanın olay örgüsünde yönlendirici bir işleve sahiptir Kadın kahramanlar diğer efsanelerde ise kuma, beşik kertme vb. gibi konularda yer alan karakterler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Karakalpak toplumunun kadına bakışı veya kadının Karakalpak toplumundaki yeri irdelenmelidir. Kadın kahramanların efsanelerde yer aldığı konular değerlendirildiğinde, kadınların Karakalpak toplumundaki temel görevinin öncelikli olarak iyi bir eş seçme ve iyi bir eş olma olduğunu söyleyebiliriz.

Karakalpak efsanelerindeki kadın kahramanların fiziksel ve karakteristik özelliklerini değerlendirdiğimizde; kadınların, erkeklere ait olduğu düşünülen savaşma, kavga etme, fiziksel dayanıklılık gibi özelliklere sahip olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin; "Kırk Kız Kale (12. Efsane)" adlı efsanedeki Gülayım, savaşan, güreşen bir kızdır. Hatta çevresindeki kırk kız da aynı özelliklere sahiptir. Bu durumda Karakalpak efsanelerindeki kadın kahramanları fiziksel açıdan güçlü ve erkeklere ait olduğu düşünülen çeşitli fiziksel davranışları yapabilen

kadınlar olduğunu söyleyebiliriz. Coğrafya ve iklime bağlı olarak Karakalpakların yaşadığı zorlu hayat şartlarının kadının da erkeğin de fiziksel olarak güçlü olmaya zorladığı açıkça görülmektedir. Karakalpakların tarih boyunca sıklıkla yaşadığı savaşlar da kadınların savaşmasını gerekli kılmış olmalıdır. Bu durum da anlatmalarda ortaya çıkan kadın tipi, fiziksel özellik ve davranış bakımından yerleşik hayatın şekillendirdiği kadın tipinden oldukça farklıdır. Yine efsanelere göre kadın ve erkeğe ait olduğu düşünülen davranış ve fiziksel özellikler de yerleşik hayatın oluşturduğu yargılardan farklıdır. Bu durumda efsanelerdeki Karakalpak kadını, güçlü, erkeklerle yan yana aynı davranışları gösteren kadınlardır.

Karakalpak efsanelerindeki kadın kahramanların pek çoğu akılını kullanarak ailesini ve çevresindeki yönetmekte ve yönlendirmekte olduğu, bunun yanında özellikle yaşlı kadınların tecrübelerine bütün toplumun değer verdiği görülmektedir. "Jupar Korusu (8. Efsane)" adlı efsanede bütün köy halkı yaşlı kadının tecrübelerine güvenir ve onun yönetiminde hareket eder. "Kırk Kız Kale (12. Efsane)" adlı efsanenin başkahramanı Gülayım askerlerin kumandanıdır. "Cengiz Han ve Kanglı Uruğu (66. Efsane) Ağayunusperi ve Maykabiy (63. Efsane) Ağayunusperi ve Kunis Bey (62. Efsane) ve Karakalpak Şeceresi (40. Efsane)" adlı efsanelerin kadın kahramanı ölen eşi yerine halkı yönetir veya eşinin yerine geçen yöneticiye akıl verir. "Akşa Göl (1. Efsane) ve Akşa Göl, Sultan Saray (2. Efsane) ve Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah (49. Efsane) efsanelerindeki kadın kahraman zekâsıyla padişahı kandırır ve alt eder. Adak Kale (3. Efsane), Altın Otağ (64. Efsane) ve

Nogay Hanı ve Karakalpaklar (70. Efsane)" adlı efsanelerdeki kadınlar evlenecekleri kişileri kendisi seçer. Bu efsanelere göre Karakakalpak toplumu kadının zekâsına güvenir ve kadınlar erkekler gibi toplumda yönetici olabilirler. Bu da kadının, Karakalpak toplumundaki yerini ve önemini göstermektedir.

Kadının Karakalpak toplumundaki yerine ilişkin bu olumlu örneklerin yanında "Bağdat (4. Efsane), Ketenler Kalesi (11. Efsane) , Kumırı, Dalakepter [Kumru] (31. Efsane) efsanelerindeki gibi kadının evleneceği kişiyi seçemediği, Akşa Göl (1. Efsane) ve Akşa Göl ve Sultan Saray (2. Efsane)" efsanelerinde olduğu gibi erkeği yenmesinin veya erkekten üstün olmasının toplum tarafından kabul edilmedi, "Ağayunusperi ve Kunis Bey (62. Efsane), Ağayunusperi ve Maykabiy (63. Efsane) ve Cengiz Han ve Kanglı Uruğu (66. Efsane)" efsanelerindeki gibi namus kavramının kadının hayatından önce geldiği ve onun davranışlarının toplum tarafından sınırlandığı, "Kumırı, Dalakepter [Kumru] (31. Efsane) efsanesindeki gibi beşik kertme ve Jupar Korusu (8. Efsane)" efsanesindeki gibi çok eşlilik sebebiyle kadının kumasıyla yaşamak zorunda kalması gibi olumsuz örnekler de yer almaktadır. Bu olumsuz örnekler de göz önüne alınınca Karakalpak efsanelerine göre kadının erkekler gibi fiziksel olarak güçlü olması ve savaşma, kavga etme gibi erkeklere özgü sayılan bazı davranışları gerçekleştirmesinin, ancak toplum izin verirse eş seçme hakkına sahip olduğu ve evli, toplumca tasdik edilen şekilde davranışlarda bulunan ve hayatını sürdüren kadınların toplumca fikirlerine değer verilip, sözünün dinlendiği görülmektedir.

- **Karakalpak Efsanelerinde Evlilik Kurumu ve Kadınla İlgili Unsurların Listesi**

1. Akşa Göl: (1. Efsane)
    - Padişah, Nazlımhan Sulıv'la evlenmek ister ama kız bunu kabul etmez. Nazlımhan Sulıv, kendisini tehdit eden ve halka zulmeden padişahı bir hile ile kandırır. Bir kadın tarafından aldatıldığını anlayan padişah insanların yüzüne bakamayacağını anlar ve bir mağarada yasamaya karar verir.

2. Akşa Göl ve Sultan Saray: (2. Efsane)
    - Padişah, Nazlımhan Sulıv'la evlenmek ister ama kız bunu kabul etmez. Nazlımhan Sulıv, kendisini tehdit eden ve halka zulmeden padişahı bir hile ile kandırır.

3. Adak Kale: (3. Efsane)
    - Adak'ın padişahının kızı, ay gibi ağzı, güneş gibi gözü ve güzelliğiyle meşhurdur. Kızın güzel yüzünü bir defa görmek için canına kıyan nice yiğit, kızın yolunda mecnuna döner. Fakat bir türlü kızın gönlünün düşeceği bir yiğit bulunamaz. Tavus kuşları gibi süslenen kız, etrafındaki yiğitleri beğenmeyerek, kendi güzelliğine, aklına, şanına uygun olan ve kalbinin kilidini açacak bir yiğidi bekler. Padişah da kızının evleneceği kişiyi kendisinin seçmesini ister.

4. Bağdat: (4. Efsane)
    - Biri evli, diğeri bekâr iki arkadaştan, bekâr olan arkadaşının karısına göz koyar ve onu elde etmek için arkadaşını öldürür.

Ölmekte olan adamın son isteği ise, hamile olan karısının doğuracağı çocuk erkek olursa adının Dat konmasıdır.

8. Jupar Korusu: (8. Efsane)

- Jupar yaşlı ve akıllı bir kadındır. Kocası ölünce, kumasını ve çocuklarını alarak daha rahat edecekleri bir yere göçer. Burada rastladığı padişah, kadının sözünün üstüne söz söyleyemez ve onun istediklerini yapar.

9. Kanlı Göl: (9. Efsane)

- "Yakalanan üç adamın her biri için beş yüz altın ödemelisiniz!" denmesine rağmen, onlar bu parayı toplayamayınca, para yerine üç kız vermeyi önerirler.

10. Ketenler Kalesi: (11. Efsane)

- Han, düşmanın alamayacağı bir kale inşa eden kişiye kızını vereceğini söyler. İstenilen kaleyi inşa eden Ketenler adlı genç kızı kaçırır ve sonunda kızla evlenir.

11. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

- Kalmuk padişahının dokuz karısı vardır. Fakat Gülayım'la da evlenmek ister, ona güzel kıyafetler gönderir ama kız bunları kabul etmez. Gülayım, padişahla evlenmek için üç şartının yerine getirilmesini ister. Gülayım ve Arıslan adlı teyze oğlu âşık olurlar.
- Gülayım'ın Meyir adlı yengesi, kızı istemeye gelenleri sınamak için çeşitli taleplerde bulunur.

12. Baykuş ve Süleyman Padişah: (21. Efsane)

• Baykuş dünyada kadınların çoğunlukta olduğunu söyler. Padişah, neden bu şekilde düşündüğünü sorunca, baykuş: "Kadının sözünü dinleyen, onların isteklerini yerine getiren erkekleri de kadından sayıyorum" diye cevap verir. [Bir kadının sözüyle hareket etmekte olan] Süleyman Padişah, bu sözün üstüne söz söyleyemeyerek, baykuşa yenildiğini anlar ve tüylerini yolmaktan vazgeçer.

13. Kumırı, Dalakepter [Kumru]: (31. Efsane)

• Kumar, doğduğunda [bir erkek çocuk ile] beşik kertmesi yapılmıştır. Ailesi sevdiği gençle değil, beşik kertmesiyle evlendirmek ister.

14. Âdem Ata ve Havva Ana: (35. Efsane)

• Havva Ana, kızı ve oğlunu ayrı memeden emzirir ve sonra onları evlendirir. Hayatın başlangıcı ve türemesi Havva Ana'nın akıl ettiği uygulamaya bağlıdır.

15. Karakalpak Şeceresi: (40. Efsane)

• Güneş'in karısı Almalı Körikli, kocası ölünce kendisi ile evlenmek isteyen kocasının üvey kardeşlerini reddeder ve kocasının son arzusunu yerine getirip, doğurduğu çocuğa "Cengiz" adını koyar.

16. Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah: (49. Efsane)

• Padişah, tesadüfen gördüğü kıza âşık olur ve onunla evlenmek ister. Oysa kız, padişahın en yakın dostu olan vezirin nişanlısıdır. Kız, padişahın teklifini kabul etmektense intihar

eder.

17. Ağayunusperi ve Kunis Bey: (62. Efsane)
    - Ağayunusperi güneşe âşık olur ve güneşten hamile kalır. Ağayunusperi'nin babası halkın diline düşüp rezil olmamak için bir sandık yaptırır, kızını bu sandığın içine koyarak nehre bırakır.

18. Ağayunusperi ve Maykabiy: (63. Efsane)
    - Ağayunusperi güneşe âşık olur ve güneşten hamile kalır. Ağayunusperi'nin babası halkın diline düşüp rezil olmamak için bir sandık yaptırır, kızını bu sandığın içine koyarak nehre bırakır.

19. Altın Otağ: (64. Efsane)
    - Canıbek, Kadarbiy'in kızıyla evlenmek ister. Kız evlenmek için Canıbek'in kendisi için altından bir otağ yaptırmasını şart koşar.

20. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu: (66. Efsane)
    - Almalıkörikli'yi korumak isteyen babası, kızı kırk hizmetçisi ile birlikte taştan yapılmış bir binaya kapatmıştır. Almalıkörikli bir gün güneşin ışığından hamile kalır ve yüzünde bir leke oluşur. Babası, hanımının tavsiyesiyle bir sandık yaptırarak kızını bu sandığın içine koyar. Sandığı Tur dağının yanından akan Kuu nehrine bırakır.
    - Tamaul sandığın içindeki kadını ve oğlunu alır ve Tamaul ile Almalıkörikli evlenir.

21. Ersaribiy ve Kızı Mama: (67. Efsane)

• Horasan valisi Kamambek bu kızla evlenmek ister. Fakat kız onunla evlenmek istemez ve teklifini reddeder. Bunu duyan Kamambek kızın bütün uruğunu öldürerek onu evlenmeye mecbur eder.

22. Nogay Hanı ve Karakalpaklar: (70. Efsane)

• Canıbek Han bu kızla evlenmek ister ve dünürcü gönderir. Canıbek'in niyetini anlayan kız, Han'ın teklifini kabul etek için kalını kendisinin belirlemesini şart koşar. Kız, Han ile evlenmek için hanın kendisi için bir altın otağ ve altın orda yaptırmasını ister. Canıbek Han kızın evlenmek için koyduğu şartları yerine getirir ve kızla evlenir.

III.3.2.6. Karakalpak Efsanelerinde Atasözü ve Deyimler

Karakalpak efsanelerindeki atasözleri Karakalpak toplumunun tecrübelerini, hayata bakış açısını, değer ve inançlarını, tasvip ettiği ve etmediği söz, davranış ve düşünceleri efsanelere taşıdığı için önem arz etmektedir. Ayrıca, atasözlerinin işlevi, anlatmadaki verilmek istenen mesajı kuvvetlendirmek ve desteklemektir.

Efsanelerde yer alan atasözlerini değerlendirdiğimizde; atasözlerinde sıklıkla hayvanlara ait özelliklerin çeşitli davranışların sembolü olarak kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin; "Kırk Kız Kale (12. Efsane), İyt [Köpek] (26. Efsane), Üç Baş Yiğit (46. Efsane), Ak Deveyi Gördün Mü? (51. Efsane), Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır (54. Efsane)" adlı efsanelerde hayvanlar yer almaktadır. Karakalpak efsanelerinde yer alan atasözlerinde akrabalık ilişkileri ve ana-baba ve

çocuk ilişkisinin ön plana çıkması dikkati çekmektedir. Örneğin: "Kırk Kız Kale (12. Efsane) ve [Kedi] (32. Efsane)" adlı efsanelerde akraba ilişkilerine önem verilmesi gerektiğini öğütleyen atasözleri yer alır. "Kırk Kız Kale (12. Efsane), Bödene [Bıldırcın] (22. Efsane) ve Pışık [Kedi] (32. Efsane)" adlı efsanelerdeki atasözleri ise aileye bağlılık ve ana-babanın sözünden çıkmamayı öğütler. Bu atasözlerinin yer aldığı efsaneler de atasözleriyle aynı mesajı taşımaktadır ve anlatmanın genellikle sonunda yer alan atasözleri anlatmanın verdiği mesajı doğrulama işlevini üstlenmektedir. Efsanelerde yer alan atasözlerinin bir kısmı da Karakalpak toplumunun örnek insan düşüncesini efsanelere taşımaktadır. İnsanların becerikli, dürüst ve vefalı olması gerektiğini belirten atasözleri yine aynı konuları içeren efsanelerde yer almaktadır. Söz gelimi, " Tiyekli (50. Efsane), Yapmasını Bilene Görevin Küçüğü Olmaz (53. Efsane) ve Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır (54. Efsane)" adlı efsaneler örnek verilebilir. Karakalpak toplumun düşünce ve değer yargılarını, tecrübelerini içeren atasözleri yanında Türk Dünyasının ortak atasözleri de Karakalpak efsanelerine ansımıştır. "Bödene [Bıldırcın] (22. Efsane) ve Kaskaldak [Su Tavuğu] (30. Efsane)" adlı efsanelerdeki "Çırak, ustayı geçer." ve " Kendi düşen ağlamaz." atasözleri Karakalpak Türklerinde olduğu gibi Türkiye Türkleri tarafından da bilinen ve kullanılmakta olan atasözleridir. Karakalpak efsanelerine yansıyan atasözleri, Türk dünyasının ortak kültürel değerlerinin bir kısmına daha dikkat çekmektedir.

- **Karakalpak Efsanelerinde Atasözü ve Deyimlerin Listesi**

1. Kırk Kız Kale: (12. Efsane)

• İki ayaklının akrabası yeğenidir, dört ayaklının akrabası deve yavrusudur.

2. Atşakökek - Atşök [Guguk Kuşu] : (18. Efsane)

• Ataşök ayında borç verirsen, sonunda pişman olursun.

• Atşakökek gibi uzaklaşıp gitme.

• Bir ayakla git, bir ayakla gel.

• Sakın 'yok' sözünü ağzına alma, tamamen yok olursun.

3. Bödene [Bıldırcın]: (22. Efsane)

• Evi olmayanın, küyü olmaz.

• Çırak, ustayı geçer.

4. İyt [Köpek]: (26. Efsane)

• Köpek vefa, kadın cefa

• Köpek yedi hazineden biridir.

5. Kaskaldak [Su Tavuğu]: (30. Efsane)

• Kendi düşen ağlamaz.

6. Pışık [Kedi]: (32. Efsane)

• Baba bedduası ok gibidir.

7. Kamıştaki Diş İzi: (38. Efsane)

• Kamıştaki diş izi gibi.

8. Üç Baş Yiğit: (46. Efsane)

• Yaman oğul, yurt sahibi olur

• Vurabilen yiğit için köpek bile silah olur.

9. Turım Bey ve Av Kuşu: (47. Efsane)

- Kazın rahatı Aydın Göl'de, erin rahatı payitaht eliyle.

10. Tiyekli: (50. Efsane)
    - Tiyekli gibi adın değişmesin!
    - Tiyekli gibi değişme!.

11. Ak Deveyi Gördün Mü? (51. Efsane)
    - Ak deveyi gördün mü, gördüğüm yok!.

12. Yapmasını Bilene Görevin Küçüğü Olmaz: (53. Efsane)
    - Yapmasını bilene görevin küçüğü olmaz.

13. Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır: (54. Efsane)
    - Er olan yiğide, kuş da, it de silahtır.

IV. BÖLÜM: METİNLER

IV.1. KARAKALPAK TÜRKÇESİ İLE METİNLER

Karakalpak Türkçesinden, Türkiye Türkçesine yaptığımız transkripsiyonda, Karakalpak (Kiril) alfabesinde bulunan, fakat alfabemizde karşılığı bulunmayan "қ, ў, х, ң, ә" harflerinin karşılığı olarak "Ortak Türk Alfabesi"nde yer alan "q, w, x, ñ, ä" kullanılmıştır.

"Ortak Türk Alfabesi" Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinden temsilcilerin katılımıyla TDK tarafından 1991 yılında düzenlenen toplantıda alınan kararlar sonucu tespit edilmiştir. Bu alfabede "қ, ў, х, ң, ә" harflerinin karşılığı olarak "q, w, x, ñ, ä" kullanılmıştır. Türk dünyasında alfabe birliği oluşturmayı amaçlayan bu bilimsel çaba göz önüne alınarak, bu çalışmada "Ortak Türk Alfabesi"ndeki harflerin kullanılması tercih edilmiştir.

Çalışmamızda yer alan efsane metinlerinin alındığı yazılı kaynaklar, "Kaynaklar Listesi" başlığı altında bu bölümün sonunda verilmiştir. Bu kısımda yer alan kaynaklar, transkripsiyon ve aktarma kısımlarında yer alan efsane numaraları ve adlarına göre sıralanmıştır.

IV.1.1. MEKÂNLAR HAKKINDAKİ EFSANELER

1. AQŞA KÖL

Aqşa köldiñ turğan jeri üş märtebe köl bolıp, üş märtebe şöl bolğan. Bunı däslep "Aqşa köl" sonınan "Estemes köl", Annan keyin "Tarañğıl say", häzir jäne atın "Aqşa köl" dep ataydı.

“Aqşa köl” dep atalıwınıñ sebebi mınaday bolğan:

Bunan birneşe jıl burın Topıraq qalanıñ qasındağı Qızıl qalanı saldırğan äqşa Xan degen xan bolğan. Burın Ämiwdärya usı qalanıñ üstinen ağadı eken. Köl de sol däryadan ağıp tolısıp turğan. Biraq Aqşa xan ölip bul suwlar tartılıp köllik şöllikke aynalğan.

Örde “Tüye moyın” tärepinde Sultan-Süyin degen patşa bolıp ol häzirgi Xojelidegi Nazlımxan sulıwğa aşıq bolğan. Biraq qız tiymeytuğın bolğan soñ, bul täreptiñ xalqın xarep etiw uşın däryanı “Tüye moyınnan” baylattırğan. Baylaw kütä qıyın bolıp, türli ädis islese de küş bermegen. Aqırında qullardı jıynap güze (qum) soqtırıp işine topıraq toltırıp däryağa atadı. Solay etip sen mıñ qullar ölip, güllän xalıqtıñ azap şegiwi menen därya bögeledi. Soñlıgtan Aqşağa qaray ağatuğın däryada, “Aqşa köl” de kewip şöllikke aynaladı.

Biraq, bul suwsızlıqtan bülingen tömendegi xalıq posıp köşe baslaydı. Endi bunıñ aqıbetiniñ jaman bolıp baratırğanın bilgen Nazlımxan sulıw Sultan-Süyin patşağa däryanı aşsa tiyetuğınlığın xabarlaydı. Biraq, Nazlımxan sulıw jigirma qulınlı biyeni qulınınan ayırıp jigirma jerge baylap kele beredi.

Sultan Süyin däryanı qullarına aştırıp suw ağıp ketken waqıtlarında atına mine qaşadı. Qulını qalğan biye qulınına jetiw uşın şaba beredi. Biri şarşap boldırğan waqta ekinşisine minip şabadı. Ol şarşağanda üşinşi attı minip söytip kete beredi. Usılay etip ol qaşıp qutıladı.

Sultan Süyin hayaldan aldanğanına qattı qapa bolıp, endi bul dünyanı birotala tärk etip, äskerleri menen tawdıñ üñgirine kirip ketedi. Ol üñgir häzir de bar.

Sonnan köp zamanlar ötken soñ “Aqşa xan köl”di. Estemes degen bay iyelep ol “Estemes köl” degen at keşiredi. “Estemes köl”de waqıttıñ ötiwi menen qurıp ornına torañğıllıq şıqadı. Ol endi “Torañğıl say “degen at keşiredi. “Torañğıl say”ğa jäne suw kelip, jäne näwpir suwlı köl boladı. Ol endi äwelgi “Aqşa köl” degen atı menen ataladı.

2. SULTAN SARAY

Burınğı ötken zamanlarda Aqşa xan degen adam ötken. Sol xannıñ otırğan jerinde köl payda bolğan. Sol uşın köl Aqşa xannıñ atına qoyılıp, Aqşa köl bolıp atalıp ketken.

Bir neşe zamannıñ ötiwi menen Sultan – Süyin degen patşa kölge quyıp turğan arnanıñ sağasın baylatıp taslaydı. Bunnan keyin köl tartılıp qaladı. Ayaqtağı elge de suw barmay qaladı. Usı köldiñ üsti menen ağatuğın arnanıñ ayağında Nazlımxan sulıw degen boladı. Nazlımxan sulıwdıñ elleri suwsız qalğannan keyin ol elinen 40 qulınlı biyeni jıynatıp, arnanıñ sağasın aştırıp keliwge tayarlanadı.

Nazlımxan sulıw här jerge bir biyeni baylap, arnanı baylatqan Sultan – Süyin patşağa baradı.

- Bizler suwsız qaldıq, bizge bögegen arnanıñ sağasın aştırıp beriñ – deydi. Nazlımxan sulıw patşağa. Nazlımxan kütä sulıw qız bolğan. Onnan keyin Sultan – Süyin patşa Nazlımxan sulıwğa:

- Eğer de sen mağan tiyetuğın bolsañ arnanıñ sağasın aşıp beremen, bolmasa häleklenbe… - deydi.

Bunnan xabarı bar Nazlımxan Sultan – Süyindi “tiyemen” – dep aldap, arnanıñ sağasın aştıradı da, hayt qoyıp, eline qaray qaşadı. Ol qulını awılda qalğan 40 biyeni gezekpe –gezek minip eline keledi. Sultan – Süyin patşa jete almay, pänt jep qaladı.

Qızdan pänt jegen Sultan – Süyin patşa:

- Äy qudayım, men hayaldan pänt jedim. Meniñ jer betinde tiri jüriwime bolmaydı, - de jerdiñ astına kirip ketedi.

Häzirgi Qızıl qalağa jaqın jerdegi Sultan saray degen jer atı usı Sultan – Süyinniñ atına qoyılğan desedi. Öytkeni, usı sultan sarayda jerdiñ astında qazılğan üñir bar, usı üñgir Sultan Süyinniñjatqan üñgiri desedi.

Aradan birneşe jüzlegen jıl waqıt ötkennen keyin Akşa köldiñsuwı qurıp qaladı. Onnan keyin jäne suw toladı. Bul waqıtları köldiñ basında Estemes degen adam otıradı eken. Köldiñatı Estemes köl bolıp ataladı da. Aqşaköl degen atı qalıp qoyadı. Sonıñ menen Estemes köl bolıp atalıp jüre bersin. Köldiñ suwı birneşe jıllardıñ ötiwi menen qurıp kaladı. Köldiñ ornı qurğaqlıqqa aynalıp, köldiñ ornın torañğıllıq basıp ketedi. Sonıñ menen bul jerdiñ atı bayağı Estemes köl degen attı da qoyıp, Torañğıl say degen at penen atalıp ketedi.

Biziñ zamanımızdıñ eliwinşi jıllarında Torañğıl sayğa qaytadan suw tüsip, ülken kölge aynaladı. Sonıñ menen burınğı atı Aqşagöl degen atın qaytadan aytadı. Aqşaköldiñ tariyxı usınday bolğan.

Aqşaköl Topıraq qala häm Qızıl qalanıñ ökpequblasında jaylasqan Eki arası şama menen 6-7 şaqırım.

3. ADAQ QALA

Aral teñiziniñ astı erte äyyem zamanlarda ülken Adaq degen şähär eken. Bul qalanı sol şähärdiñ patşası öziniñ süyikli jalğız qızı Adaqtıñ hürmetine saldırıptı. Şähärdegi xalıq toqşılıqta jasawdı eken. Üstinen Şığıstıñ barlıq qalalarına kärwan tartqan sawdagerler jürip, Adaq qalasınıñ dañqın dünyanıñ tört tärepine jetkizipti. Bunı esitken basqa jaqtıñ adamları Adaq qalanı bir köriwdi ärman etedi eken.

Adaq şähäriniñ patşasınıñ ay dese awzı bar. Kün dese közi bar bir äjayıp sulıw qızı bolıptı. Qızdıñ sahibjamalın bir köriwge janın qıyğan neşe-neşe men-men degen jigitler kolıñda mäjnün bolıptı. Qızdıñ kewiline unaytuğın jigit tabılmay, qız tawıstay taranıp, bul ätiraptağı jititlerdi kälemey, öziniñ sulıwlığına, aqılına, dañqına saykelip, qız jüregin öz gilti menen aşatuğın jigitti kütip otıra beripti. Patşa da jalğız qızınıñ zeynine tiymey, qızın öz erkine jiberip, “öz süygenine tiysin” – dep qoyğan eken.

Qızğa aşıqlardıñ işinde türinen adam qorqatuğın bir Gäwir aşıq bolıptı.

Gäwir qızğa jawşı jiberipti. Qız ol Gäwirdi qälemeytuğının aytadı.

Gäwirdiñ buğan qattı ızası keledi. Adaq qalasına suw kelip turğan ülken arnası bar eken. Ol sonı baylap, qalanı suwsız qaldıradı.

Suwsızlıqtan qala xalqınıñ bereketi qaşadı. Qız äri oylanıp, beri oylanıp eñ aqırında atqa minedi, suwdı baylap sağada jatırğan Gäwirge keledi.

- Meyli, - deydi qız. – Men sağan tiyiwge ırazıman. Suwdı jibere beriñ. Biraq meniñ izimnen suw jetken jerde sağan tiyemen, - deydi. Gäwir suwdı jiberedi. Qız atqa qamşını basadı. Qızdıñ astındağı biye qulınlı biye eken. Ol "qulınına jetemen" dep suwğa jetkizbeydi. Al Gäwir "tezirek qızdıñ izinen suw jetsin" – dep sağanı keñirek aşıp jiberedi. Söytip, suw qalanı basıp ketedi. Qız atı menen suwğa ketip öledi.

4. BAĞDAT

Burın Bağdat qalası turğan ätirap suwlıq eken. Suw qurıy baslağan soñ eki adam kelip qonıs basqan. Olar Sarınıñ kölinen duz äkelip satadı eken. Birewiniñ hayalı joq eken. Hayalı joq kisi hayalı bar kisi uyıqlap atırğanda onı öltirip, hayalın almaqşı baladı. Onı endi öltireyin dep atırğanda ol kisi oyanıp ketedi. Ol qasındağı kisiniñ öltirmekşi niyetin bilipti.

- Meni öltirmekşi ekenseñ. Öltirerseñ. Biraq meniñ amanatımdı hayalıma tapsır. Meniñ hayalım hämiledar edi. Ul tuwsa atın Dat qoysın, - dep tasırıptı. Aytqanınday hayalı ul tuwıptı. Ekewi jertölede söytip jasay beredi.

Sol elge jaqın Abdulla xan degen xan şiqarğa şığadı eken. Bir küni şiqarğa şığıp jürse, jertölede şığıp turğan tütindi körip qayırılptı. Jertölege kelse bir kempir balası menen otır eken. Kempiri balasın jumsağan sayın "Dat" dep atın aytıptı. Xan bunıñ mänisin soraptı. Anası bärin aytıp beripti. Xan Dattıñ äkesin darğa asıptı da, usı jerdiñ bärin

Datqa beripti. Sol jerge qala salıp, bağ-bağşalı etipti. Qalağa sol bala häkimlik etipti. Sonnan sol qalanıñ atı Bağdat atanğan eken.

Bağdattan alıs emes jerde qalmaqtıñ qalası bar eken. Olar Bağdatqa kelip topılıs jasap turadı eken. Qalanı qanşa qamal etse de heş ala almaptı. Qalanıñ heş jerinen işke kiretuğın joldı qanşa izlese de taba almaptı. Qalanı qonşa qamal etse de, qala xalqı berilmegen, Aqırı qalmaqtıñ patşası endi ketpekşi bolıp otırğanda pätpelekke jazılıp hawadan uşıp xat keledi. Xatta qalanıñ därwazası qaysı jerde ekeni aytılğan eken. Bağdattıñ patşasınıñ qızı qalmaqtıñ patşasına aşıq bolıp qalğan eken. Xattı sol qız jazğan eken. Söytip qalmaqlar qalanı alğan desedi.

5. BARAQTIÑ TAMI

Baraq batır qus salıwdı jüdä qumartadı eken. Biraq qus salğanda qusın hayalı baplap beredi eken. Bir küni hayalı Baraqqa:

- Batır, bügin qustı alıp şıqpa, - deydi.

Sonda Baraq:

- Nege? – dep soraptı.

Hayalı Baraqqa:

- Bügin bunıñ eki uyalası keldi, qustı qaşırıp alasañ, - depti. Baraq batır hayalınıñ aytqanın tıñlamay, qustı alıp şığadı. Qustı añğa jiberse, onıñ añ menen jumısı bolmay, öz aldına qañğıp kete beredi. Baraq

dalbayın qolına alıp şaqırsa da, qayrılmay här jerge qonıp otıra berdi. Qus sonda jasınan qolğa üyretken Baraqtı taslap ketiwge qıymay, al qalayın dese, uyalasların közi qıymay, keyin Baraqtı bürip öltireyin dep Baraqqa qarsı şabadı. Baraq qustıñ buzıq qıyal menen kiyatırğanın körip, atınıñ bawırınıñ astına kirip ketedi.

Üyden şıqqanda qustıñ jaman qıyalın sezgen Baraqtıñ hayalı izinen baqlap kiyatırğan eken. Kelse, qus attıñ bawırınıñ astına kirip jatqan Baraqtı bürip öltirgen eken. Sonda qatın qustıñ bir tegewrinin kesip jiberip: Jerde men batırım dep zarlayın, aspanda sen tegewrinim dep zarla, - degen eken. Solay etip, Baraq öz qusınıñ tırnağınan ölgen eken.

Baraqtıñ tamı häzir de bar. Bärşi tawınıñ kün şığar jağındağı Jañadärya degen jerde. Onıñ tamında Baraqtıñ qusınıñ tırnağınıñ suwreti de bar deydi körgen adamlar.

6. GÜMBEZİ DAWWAR

Kök-ala kök teñizdiñ ortasında sawlatlı güñgiralarına altın şaptırılğan gümbez bar desedi. Bul gümbez aynalıp turadı eken dä, jıl on eki ayda esigi bir aşılıp, basqa waqta jabıq tursa kerek. Kim ilimdi ışqı etse, sol adam dünyanıñ barlıq ğawasatınan keşip, sol gümbezdi izleydi häm kögildir kök teñizdiñ jağasına barıp, gümbezdiñ jağağa aynalıp keliwin, söytip özi mähälinde esiginiñ aşılıwın kütiwi kerek. Bul "gümbezi dawwar" dep, yağnıy ilim ajayıbatı delinedi.

Gümbezi dawwarğa kewili durıs, janı taza häm qatañ zeyni bar, ziyrek adam ğana kiriwge miyasar boladı.

Nesip etip, oğan kirgen adam otız yıl ilim hikmetin üyrenedi. Biraq ol nan ornına ilim nurı menen awqatlanadı. Sonlıqtan gümbezi dawwarğa kirgen adam mezgilinde bir oymaq awqat jeydi. Bunıñ esesine ol otız jılda dünyanıñ ilimin oqıp tawısadı. Oymaqqa könbegen, zerikken adam şaymiy bolıp, izinde mäwleti pitpey- aq şığarıp taslanadı.

İlimge qanıp şıqqan adam otız jıl degende qurğaqqa jiberiledi de, jurtqa ilim-höner üyretiwge jumsaladı.

Nesin aytasız, biraq bul gümbezi dawwarğa kirip, ilim nurı menen qanıp şıqqanlar dünyada här elde birli-yarım ğana kisiler boladı. Bul gümbezdiñ äjayıp tilsimin eñ däslep Aplatun häm Alastunlar aştı da, özleri oqıp şığıp, ilim dünyasında hükimin jürgizedi. Bul gümbezde Firdawsi, Muralışer, Nawayı, Xojay Hafiz, Abusiy degen ullı adamlar oqıwğa miyasar bolğan.

7. GÜLDİRSİN

Buringı ötken zamanda Xorezmniñelinde Gülistan degen abat el, suwga mol qala boladı. Onıñ ğarrı patşasınıñ Güldirsin degen qızı boladı. Onı jasınan älpeşlep tärbiyalaydı.

Güldirsin erjetedi.

Sol mähälleri Xorezmniñ eline Moğol basqınşıları atlanıs jasaydı. Bunnan seskengen, seziklengen xalıq Güldirsinniñ äkesiniñ qalasına kelip tığıladı. Qaladağı xalıqtıñ basına qayğı-uwayım tüsedi. Köp jerlerdi xarep qılıp qiyatırğan duşpanlar qalağa jaqınlasadı. Aqırında keñ dalanı güllengen bağlardı wayran qılıp kalanı qorşap aladı. Xalıq qalanı märtlerşe qorğap küş biriktirip turadı. Duşpanlar xalıqtıñ qarsılığın jeñe

almaydı. Sötip bir neşe aylar ötedi. Qaladağı azıq-awqat tawsılıp, aşarşılıq baslanadı. Biraq, aş xalıq quralların taslamaydı, duşpanlarğa bağınbaydı.

Bir küni patşa hämeldarları menen läşkerbasıların keñeske şaqıradı. Keñes qatnasıwşılarınan birewiniñ pikiri maqullanadı. Bul oylasıq boyınşa patşa qaladağı här bir üyden bir uwıs biydaydan jıynatıp, eki-üş ögiz tawıp eñ soñğı dändi. Jegizip, bir neşe kün bağıp, olardı qalanıñ därwazasınan şığarıp jiberedi.

Aşlıq qalanı qamal qılğan duşpanlardı da därmansızlandırğan. Duşpanlar qaladan şıqqan ögizlerdi uslap alıp soyadı. Olardıñ işinen şıqqan biydaylardı körip, duspan läşkerleri: “Eğer olar qara mallardı usınday etip bağatuğın bolsa, olardıñ ele jıynağan azıq – awqatları köp eken. Qamap turıw paydasız qalanı alıp bolmaydı aşlıqtan aman qalıw uşın, tez arada qaytıp ketiw kerek”, dep şawqım saladı. Aralarında alağadalıq baslanadı. Bunı esitken duşpannıñ läşker basşıları da qamaldı dawam ettiriw paydasız degen oy menen läşkerlerin alıp keyin qaytarıwğa tayarlıq köre baslaydı.

Biraq Gülistan patşasınıñ qızı Güldirsin öz el-jurtına qıyanet qıladı. Ol qala aynalasın qorşağan diywallardıñ üstinen urıstı serlep jürip, duşpan patşasınıñ balasınıñ sulıw ekenligin bilip, şahzadağa xat jazıp, gülistanlılardıñ sırın aşıp beredi. Attı oqjaydıñ oğına orap, olarğa qarap atadı. El qıyanetşisi Güldirsin öz xatında: “Atamnıñ ögizlerdi jibergendegi maqseti – sizlerdi aldaw, qala xalkı aşarşılıqtan qırılıp atır. Şıdañ, qalanıñ özi bağınadı”, - dep jazğan boladı.

Duşpannıñ läşker basşıları: “Tağı eki-üş kün şıdayıq” – degen oy menen qaytıp ketiwdi qoyıp qalanı qamal ettiriwdi tağı dawam qıladı. Üş-tört künnen keyin gülistandan qala xalqı därwazanı aşadı. Duşpanlar basıp kiredi. Xalıq talanadı qala örtenedi. Köp adam qıraladı. Tirilerin qul etip aladı. Güldirsinniñ äkesiniñ basın qalanıñ minarasına qıstırıp qoyadı. Qızdı duşpan patşasınıñ aldına aparadı. Onıñ keñesşileri, läşker basşıları: “Bul perzent biziñ patşamızdıñ balasına ılayıq eken” dep oylaydı.

Şahzada asaw at alıp keliwge buyrıq beredi. Oğan qızdıñ şaşınan baylawğa tapsıradı Keñesşileri, läşker basşıları:

- Bunıñız qalay? Siz uşın bul qız ata-anasınan el-jurtınan keşip berildi ğoy, - deydi. Olarğa şahzada: Bul durıs, biraq ol bilmegen, körmegen adam uşın ata-anasınan el-jurtınan keşken, xalqına qıyanet qılğan bolsa, olarday jaqın adam emes mennen bunıñ keşiwi, qıyanet etiwi sonşelli jeñil bolıwı mümkin. Basqa birewge qıyanet qılmasın, - dep juwap qaytaradı.

Şahzadanıñ hämiri orınlanadı. Güldirsin at quyrığına baylanadı. Asaw at qıyanetşi qızdı tastan tasqa, şöpten şöpke süyredi. Onıñ parşalanğan denesi qula düzde qalıp, azğın qanı önimli dalalardı wayranlıqqa sazawar etedi. Watannıñ qıyanetşisinen jäbirlengen xalıq sol xarep bolğan qalağa Güldirsin dep at qoyadı. Usı jawlardıñ şabıwılınan keyin, ol qala qaytadan qamalğa kelmeydi de, xalıq onı taslap, basqa jaqqa qonıs awdaradı.

8. JUPAR QORIĞI

Buxarada “Jupar qorığı” degen jer bar. Ötken zamanlarda İbrayım degen bay bolğan. Onıñ Jupar degen hayalı bolgan. İbrayımnıñ Jupar degen hayalı on bes bala, al Jupardıñ üstine alğan hayalı on bes bala tuwadı. Solay etip barlığı bolıp otız bala boladı. İbrayım ölgennen keyin Jupar otız balasın alıp, öz tuwğan eli Köközek penen. Terbenbesti taslap Buxarağa köşip baradı. Olar Buxarada bir qorıqtıñ üstinen şığadı. Jupar jüdä aqıllı kempir bolğan. Ol qasındağı adamlarğa: - Usı jer bizlerge qolaylı jer eken, usı qorıqqa qonıs basayıq, - dep keñes beredi. Biraq qasındağı adamlar menen balaları:

- Bul xannıñ qorığı, xan biziñ gellemizdi aladı, - dep qarsı turadı. Jupar bulardı zorlap usı jerge qonıs basadı. Solay etip, otız bala Jupardıñ tärbiyasında boladı. Onıñ aytqanınan heş qaysısı şıqpaydı eken.

Bir küni xannıñ qorıqşısı xanğa: - Siziñ qorığıñızğa bir awıl zorlap kelip qonıs bastı, - dep xabar qıladı.

Xan sonda: - Meniñ qorığıma ruxsatsız kelip qonıs basqan qanday adamlar, bunda bir mäni bar şığar, - dep özi qasına jeti wäzirin alıp köriwge keledi. Jupar xandı üyge kirgizip, otız balasına sälem bergizedi. Xan jabırlasqan otız balanı körip: - Bulardıñ bärin öziñ tuwdıñ ba? – depti.

- Joq, on besin özim, on besin meniñ üstime alğan hayal tuwdı, - depti.

- Usı şırayıñızğa, usı aqılıñızğa bola üstiñizge qalay hayal aldırdıñız? – deydi xan. Sonda Jupar: - Qatınnıñ jamanı er qızğanadı, xannıñ jamanı jer qızğanadı taqsır, - depti.

Xan sözden utılıp, sol jerdi olarğa ruxsat etken. Sol jer Jupar qorığı atalğan.

9. QANLI KÖL

Burınları qızıl suw köp bolğan. Arşan muz bolıp Mamıyğa qarap awnağan. Suw Mamıyğa qarap qırq jeti jıl aqqan. Qırq jeti jılda suwdan şıqqan. Äne, sonnan soñ qoldawlı bir jıl mäplengen, özbek bir jıl mäplengen, qazaq bir jıl mäplengen, qoldawlı Ernazar alaköz bir jıl mäplengen. Solay etip, tört urıw tört jıl mäplengen. Bir künleri kölge jılım salıwdıñ üstinde qıtay menen qoldawlı urısqan. Qıtaydıñ adamları:

- Jılımdı aldı burın bizler salamız, - degen. Olar menen qoldawlılar tartısıp qıtaydıñ bir adamın öltirip qoyğan. Qoldawlılar turatura qaşqan. Qıtaylar quwıp jetip qoldawlılardıñ üş adamın uslaydı. Ölini arbağa saladı. Usı waqıtta Jaña qalada izeyli degen häkim eken. Ölini häkimniñ aldına aparadı. Häkim qazını şaqırtadı.

- Mine, mına adamdı öltirgen mına kisiler, dep üş adamdı. Xiywa xanına aydap aparıp tapsıradı. Xan onı qazığa tapsıradı. Qazı şäriyatqa buyıradı. Şäriyat boyınşa bir adamdı üş adam öltirse, üş adamnıñ qanın tölewi kerek eken. Söytip qoldawlığa üş adamnıñ qunı tüsedi. Qoldawlı bir mıñ bes jüz tillä beriwi kerek boladı. Qoldawlı bul tilläni taba almaydı. Uslangan adamlarğa här qaysısına bes jüz tillä töleysiz, - deydi. Olar bul aqşanı köyeş aylaş ornına üş qız beredi. Üş qızdı mıñ yarım tilläğa bahalaydı. Qızlardıñ atları, Toyan, Mäki, Biybi degen eken. Qanlı

köl dep atalıwı – muzdıñ üstine adamnıñ qanı tögilgeni sebepli usılay atalğan eken.

10. QARABAYLI

Qarabaylı burınğı waqıtları Lawzan degen jerdiñ qublasınan ağadı eken. Sol jerden İyşan jıqqınğa seksen jıl aqqan deydi. Onnan soñ suw Mamıyğa qarap aqqan. Mamıyğa suw ağıp turğan jılları xan Allaqul degen eken. Usı waqıtları Teke Türkmen Rämbergen inaq degen adam xannıñ qasında otıradı eken. Sonda inaq aytıptı:

- Nökerdi heşnärse körip, bilmegen gedeydiñ balasınan aldıq, sol uşın bizler urısta jeñilip qaldıq, - deydi inaq.

- Endi nökerdi bay balasınan alıw kerek. Öytkeni, bay balasınıñ jüregi qaytpağan häm olar öz abıroyları uşın talasadı, - deydi.

Sol künlerden baslap, bay balasınıñ atın alayıq, ğayratlı bolsa özin alayıq, - dep nökerge alatuğın adamlardı jatlap şığadı. Biraq usı jılları elde oba keseli degen payda bolıp, jıynalğan nökerlerdiñ köpşiligi ölip ketedi.

Usı waqıtta urıs bolıp, urısqa qatnasqan qırq adamnan tek segiz adam aman qaladı. Sol waqıtta därya Ürgeniştiñ aldınan teñizge quyıp turadı eken. Häzirgi Qarabaylı degen jerde otırğan mıñ üy qarqa jalaw baylap otıradı eken. Sonnan sol jer “Qarabaylı” dep atalıp ketken.

11. KETENLER

Şomanaydıñ kün batarında, Aybüyir kawınıñ kün şığar qaptalında eski qorğanşa qalanıñ sülderi jatır. Bul qala tuwralı mınaday lapız bar:

Burınğı ötken zamanlardıñ birinde Xiywanıñ bir zalım xanı bolıptı. Onıñ qarawında birneşe diyxanları bar eken. Sol diyxanlardıñ işinde jas jigit Ketenler degen bolıptı. Bir küni Ketenler xannıñ erjetip, pisip otırğan sulıw qızı menen tanısadı. Qız Ketenlerdi süyip qaladı. Ketenlerde qızdı jaqsı köredi. Ekewiniñ arasında baylanıs küşeyedi. Biraq Ketenler qız benen qalay qosılıwdıñ esabın taba almaydı. Xan isi erigip otırıp:

- Kim de kim jaw ala almaytuğun qala salıp berse, soğan qızımdı beremen – dep wäde etipti. Ketenler heş adamğa bildirmey sol xannıñ qızın alıp qaşıptı. Xannıñ nökerleri ketenlerdiñ izinen quwadı. Biraq, Ketenler jetkermesten öziniñ burınnan tayarlap salıp qoyğan qalasına qaşıp baradı häm qalada bekinedi. Xannıñ nökerleri qalanı qorşap aladı. Bir neşe künge deyin Ketenler menen xannıñ äskerleri qattı urıs saladı. Sonda da qalanı nökerle ala almaydı. Usıdan keyin xannıñ nökerleri şarşap eline qaytıp ketedi. Xan nökerleri ketkennen keyin Ketenler xannıñ qızın alıp xan atasınıñ aldına baradı.

- Taqsır, siziñ qızıñızdı alıp qaşqan men. Bunıñ manisi siz “Kim de kim jaw buza almastay qala salıp bergen adamğa qızımdı beremen”, - dep wäde etken ediñiz. Usı wädeñiz boyınşa men siziñ qızıñızdı alıp qaşıp, jaw almastay qala saldım. Siziñ nökerleriñiz benen birneşe kün urıstım. Biraq meniñ qalamdı buza almadı. Mine, endi aldıñızğa kelip turmap, öziñiz bilesiz, - deydi. Xan oylanıp turıp, wädesinen tayıwdıñ esabın taba almay:

- Olay bolsa qızdı sizge berdik, - deydi. Söytip Ketenler batır xannıñ qızın alıp muradı maqsetine jetedi.

12. QIRQ QIZ QALA

Qaraqalpaqlardıñ bir bölümi Göne Ürgenişke köşip keledi. Olardıñ arasınan Müyten Miren degen kisi Göne Ürgenişte otırğısı kelmey. Aral boyına köşip ketedi. Teñiz jağasına kelip,.balıqşılıq penen şuğıllanadı. Ol Göne Ürgenişten bir jarlınıñ qızına üylenedi.

Miren özi uqıpsız boladı. Biraq hayalı kütä isker, aqıllı boladı. Ol aw, şal toqıp kün köredi. Künlerdiñ küninde olar bir qızlı boladı. Qızı bir jasta jürip, bir yarım jasta söyleydi. Oğan bir Töreniyez degen kisi:

- Sen Göneden kelgende jarlı ediñ, endi güllendiñ. Qızıñnıñ atı Gülayım bolsın, - deydi.

Qız üş jasında sözge şeber, şeşen boladı. Endi sol awıllağı otız-qırq qız künde Gülayım menen oynaydı eken. Qız toğız jasına keledi.

Bir küni bir jarlınıñ balasın sol eldiñ patşası darğa asıp öltirmekşi boladı. Xan balağa sawal berip, üş kün mäwlet beredi.

- Usı sawaldı şeşseñ ölimnen azatsan, şeşe almasañ ölimdarsañ, - deydi.

- Dünyada kimler bir-biri menen tatıw? – deydi.

Bala Gülayımdı izlep kelip, bunıñ mänisin soraydı.

Gülayım:

- Dünyada bir-birin jaqsı köretuğın erli-zayıplılar tatıw dey ğoy, - depti. Biraq meni aytpa, - deydi.

Bala xanğa keledi. Bul sorawdıñ şeşimin aytadı. Xan:

- Dällilep ber? – deydi. Bala dälil taba almaydı. Gülayım sol waqıtları dardıñ janına kelip tur eken, özi dälillep beredi.

- Men jas waqtımda äkem menen şeşemniñ ortasında jatatuğın edim. Tünde uyıqlap, azanda qarasam, şette jatqanımdı köremen. Al äkem menen şeşemniñ quşaqlasıp jatqanın köremen. Soğan qarağanda erli – zayıplı ekewi tatıw bolsa kerek, - deydi.

Patşa:

- Durıs, - deydi.

Ol patşa qalmaq patşası edi. Onıñ toğız qatını bar edi. Soğan qaramastan Gülayımdı patşa almaqşı boladı.

Jawşı jibergeni menen juwap bermeydi. Qız sonday sulıw boladı, biraq kiyiwge kiyimi bolmaydı. Añ terisinen kiyim tigip kiyedi eken. Patşa jaqsı kiyimler jiberedi, qız almaydı, on tört jasar Gülayım keyingi jawşığa:

- Patşanıñ özi kelsin, - deydi.

Gülayımdı tuwğannan keyin äkesiniñ awhalı jaqsılanıp, täwir-aq boy kötergen eken. Gülayımnıñ qolınan kelmeytuğın öner joq, oñ qolı oyılğan şeber, hätteki etikti de özi tigedi eken. Patşa bir küni özi kelse, Gülayımdı körip, attan qulap, talıp qaladı. Sol waqıtta Gülayım paşanıñ kiyimleriniñ nağısınıñ ülgisin jerge sızıp alğan boladı. Bir waqıtları patşa esine keledi.

- Gülayım patşağa üş şärt qoyadı:

- Birinşi şärt: Altı aya mäwlet soraydı. Altı ay mäwletten keyin meni jıqsañ alasañ. Ekinşi şärt: Meniñ qırq qızım bar. Oynap jürgen qırqın qırıq jerge qoyaman, şunatayıñ menen türtip, birewin jıqsañ da men sağan tiyemen. Üşinşi şärt: Qırq qızımdı qatarlastırıp qoyaman. Arğı

şetinde iynege bergi şetinde turıp qırq qulaş jipekti ötkizip berseñ tiyemen, deydi.

Patşa altı ay oylanadı. Söytip täwekel etip keledi. Attan tüserde qızdı körip qaltıray baslaydı. Güresip edi, patşa jığıladı.

Ekinşi şärtte türtemen dep patşanıñ şunatayı sınadı.

Üşinşi şärtti orınlay almaydı. Endi patşa Gülayımdı ala almağannan keyin onıñ awılına "Gülayımnıñ tiykarı jaman qız" dep ösek taratadı. Gülayım buğan qattı qapa bolıp, äkesinen ruxsat sorap, toğayğa şığıp ketedi. Toğayda jürip balıq terisinen äkesine etik, añ terisinen patşanıñ kiyiminiñ ülgisinde kiyim tigip äkelip beredi. Äkesi bul kiyimdi kiyedi. Endi sol awıldıñ adamları: "Gülayım patşanıñ kiyimlerin urlap qalğan" degen ösek taratadı. Buğan qızdıñ arı kelip, Aq qaladan Qırıq qalağa köşedi.

Gülayımnıñ qırıq qızınıñ ata-anası da:

- Qızlarımızdı Gülayımnan ayırmayınız, - dep olar da köşedi. Gülayımnıñ dayısınıñ qırq mıñ jılqısı bar eken. Dayıları "usı jılqılardıñ işinen saylap birewin al", - deydi.

Gülayım köp jılqınıñ işinen bir aqsaq biyeni uslaydı. Bunı qörip atası qızına:

- Dayınñan nege jaman at aldıñ? – deydi.

Bir jıldan keyin biye üsti tegis, sonday sulıw tay tuwdı. Bul taydı Gülayım öziniñ tiline üyretedi. Usı waqıttan baslap qızdıñ atağı şığıp, abırayı ösip ketedi.

Gülayımnıñ batırlığı xalıqqa jayılıp ketedi. Bunı Aq qalanıñ patşası esitip, qızdıñ batırlıq aybatınan qorqıp, jäne mağan paydası tiye degen niyette oğan qural-jaraq, at beredi. Gülayım qasına qırq qızdı alıp, äskeriy oyın üyretip jüre beredi. Dañgı köp patşağa jayıladı. Toy bolsa güreske birinşi bolıp tüsip, bas bayraqtı alatuğın boladı.

Gülayımnıñ häm onıñ qırq qızınıñ dañqı jerdiñ tört burşına jayıladı. Bunı bayağı Gülayımdı ayttırğan alpıs jasar qalmaqtıñ xanı esitip keledi. Urıs Aq qalada boladı. Gülayımnıñ qırq qızı qalmaq penen şayqasadı. Onı hä demey jeñedi.

Patşa işqısta bolıp, aqırı öledi.

Aq qalanıñ patşası Gülayımnıñ aqılına, xalıqtağı här qanday dawdı şeşe alatuğın zeyinliligine isenip, oğan taxttı bermekşi boladı. Qız "batırdıñ isi el qorğaw, bizge xanlıq jaraspaydı" – dep almaydı.

Gülayımnıñ dañqın esitip, här jaqtan men dep, kökiregine urğan batırlar kele baslaydı. Qara teñiz boyınan bir däw kelip, Gülayımnıñ qırıq qızınıñ qarsı kiyatırğanın körip, urıspay-aq bağınadı. Don boyınan Polat, Şayın, Tas degen üş jigit keledi.

Gülayım Şoyın menen Tastı hä demey-aq jığadı. Polat penen köp kün şayqasıp, hal sınasıp, birbirin jığa almaydı. Bunan keyin Gülayımğa Qırımnıñ palwanları Aynas, Ermaq degenler keledi. Gülayım bul ekewine de:

- Polattı jıqsañ meniñ menen güreseseñ. Jığılsañ keyin qayta ber, - deydi.

Arıslan Gülayımnıñ bölesi eken. Arıslandı Gülayımnıñ anası jasında bir häpte awızlandırğan eken. Gülayımnıñ anası Gülayımğa jasında “Arıslan degen böleñ bar” deydi eken, biraq olar biri-birin erjetkenşe körmeydi. Arıslan Gülayımnan altı ay kişi bolğan. Bir toyda Gülayım adamlardan “Arsılan degen palwan kelipti” dep esitip, izlep baradı. Ekewi güreske tüspekşi boladı, biraq ekewi de qaltıray beredi. Burın heş qaltırap körmegen Gülayım buğan hayran qaladı. Qızdıñ sulıwlığına Arıslan hayran qaladı. Sonda Arıslan qızdı tanıp:

- Köp jıl boldı, atıñ menen tanıspan, qolıñdı ber köriseyik Gülayım, - dep usı jerde ekewi tanısadı. “Eki ayaqlıda böle tatıw, tört ayaqlıda bota tatıw” degen usınnan qalğan eken.

Ekewi tanısqan soñ güreske tüspeydi. Eki batır bir-birine aşıq bolıp qaladı.

Bayağı Gülayımdı jığa almağan Polat qırq mıñ läşker menen Gülayımnıñ eline urısıwğa keledi.

Bunıñ kiyatırğanın Gülayım esitedi. Aq qalanıñ patşası biyikligin qırq gez etip qala saladı. Gülayım duşpandı sınaw uşın qalanıñ dögeregine qırq güdi biyday jıynaydı. Bul qırq güdige qırq qız jaw jaqınlasqanda ot beredi. Tütin burqırap duşpanğa qalanı körsetpeydi. Polattıñ äskeri basqa bir qalağa qaray jol tartadı, jolda batpaqqa batıp qırıladı. Sol jerdiñ atı “Qırğın qala” dep ataladı.

Polat läşkerleri qırılğannan keyin qalmaqlar Göhiqaptıñ arjağı Koreya, Qıtayğa ötip ketedi. Olar ketip baratırıp qaraqalpaqtıñ köp qızların äkitken.

Arıslannıñ eli Edil boyında jasağan. Arıslannıñ elindegi jigitler Gülayımdı altı uldıñ ortasındağı qız dep esitip, onı arıslanğa ayttırıw uşın keledi. Qızdıñ jeñgeleriniñ işinde Meyir degeni quda ballardı, sınaw uşın üydiñ aldına qamıs tösep:

- Üyge qamıstı şatırlatpay kiriñ, - deydi. Quda ballar da elde sözge şeşenlerdi saylap alıp şıqqan edi. İşinde Ayqar, Şayqar degen sözge şeber eki jigit bar edi. Şayqarı:

- Siz qastı qaqpay, barmaqtı qıymıldatpay qamıstı tösey beriñ, - depti. Meyir sözden jeñilip qalıptı.

Küyewlerdiñ aldına bir tabaq sökti qoyıp:

- Qıtırlatpay jeñ, - deydi.

Şayqar jäne qız jeñgesi Meyirge:

- Qırq qızıñdı qatarlastırıp otırğız. Sonın arğı şetinen sökti köterip kökiregiñdi dirildetpey kel, - deydi.

Jigitler qız jeñgesin jäne jeñedi.

Arıslan menen Gülayım qosıladı. Arıslan menen Gülayım sol jerdiñ ayırım xalqı menen Türkistanğa köşedi. Gülayım jeti patşadan öz elin qorğağan. Gülayımnıñ qäbiri Türkistanda al onıñ qırq qızı olar Türkistanğa köşkende usı jerde qalğan.

Häzirgi “Qırq qız” degen jerde jasağan. Häzirgi “Qırq qız” degen jer sol Gülayımnıñ qırq qızınıñ jasağan jeri eken desedi xalıq.

13. ŞIMBAY QALASINIÑ QURILIWI

Burınğı zamanlarda tal, torañğıl pitken bir toğay bolıp, ol toğaydı aralap aqqan bir özek bar eken. Biraq, toğaydıñ işinde, arnanıñ boyında el, adamzat joq eken. Soñına taman uzağıraq jerlerden xalıq kelip arba, şığırlarına kegey kesip alıp qaytadı eken sol uşın arnanıñ atı Kegeyli atalıp qalğan eken.

Sol zamanlarda bolğan bir aşlıqtıñ sebebinen Şımbay degen bir jigit öz elinen şığınıp ketip, jolı sol toğayğa tüsipti. Ol toğaydı aralap jürip, arnanı tawıp aladı häm qıdırıp jürip bir jerin balıq awlamağa qolaylap, qos basıp şolpı süze beredi. Şımbay şolpını qanşa köp süzse de här küni eki balıq tüsip, artıq ala almaydı. Sol eki balıqtı jep qatını menen ekewi awqat qılıp otıra beredi.

Aradan bir neşe jıl ötkennen soñ Şımbaydıñ qatınınıñ janındna bir iyt payda bolıptı. İyttiñ keliwin Şımbay özinşe bir jaqsı ırım dep bilip, ümitlenip, asıramaq bolıptı. Sonda qatını:

- Asıray ğoysaq jası bolar edi, - biraq kündegi ırısqalımız eki balıq özimizge zordan tamaq boladı, bunı qalay asıray alamız – depti. Sonda Şımbay turıp:

- Jan bergende jay beremen degen, bir jağdayı bolar, bolmasa şala qursaq bolıp toyğan bir adam bolarmızdağı, - dep sol küni özleriniñ balığınan bölip iytke de saladı. Erteñine şolpı süzse, sol kün üş balıq tüsipti. Sonnan soñ bulardıñ iytke ıqlası artıp, tärbiyat qılıp, bir üyde üş jan ömir keşiredi. Sol küni Şımbaydıñ ığbalı aşılıp, berekettiñ pitken küni eken. Salğan şolpısı qurı şıqpaytuğın bolıp, balıqlardı saqlay almay, süzgendi qoyıp turğan eken.

Bir küni qatını menen oylasıp, el qıdırmaq bolıp, qatının üyde qaldırıp, özi iytin ertip kelse, toğaydan jol tappağan jerinde iyttiñ baslawı menen sülder tawıp, köp künlerde, el tapqan eken. Öziniñ turğan jerinde sonday bir paydalı toğay häm balıqlı arnanıñ xabarın aytqannan soñ, aşlıqtan ele qutılıp bolmağan xalıq erip barıp balıq alıp, toğaydan ağaş häm kegey qırqıp, qatnasıq baslanıp, Şımbaydıñ da baxtı aşılıp janlanbağa qarağan. Mal ösken, jan-jaqtan aş-arıqlar kelip qorıp, Şımbaydı panalap otırıwşı el de köbeygen. Solay etip xalıq qurılğan orınnıñ atı Şımbay dep, arnağa Kegeyli dep at berilgen.

Şımbay kün-künnen bayıydı. Üy-üskenesi düzeledi. Şamanay degen bir qızı, Däwqara, Tazaqara degen ulları häm boladı. Şımbay awılı quralıp, onıñ baylığı, jer-suwınıñ paydalılığınıñ hawazası jayılıp ketedi. Bul xabar öziniñ eline jetedi. Şımbaydıñ atası esitip, izlep, bir künleri tawıp alıp, qonaq boladı. Balası menen tabısıp, üyinde biraz kün jatıp, harığanlığın şığarıptı. Şımbay da qonaq qılıp äbden sıylaptı. Ğarrı bir künleri jürermen bolıp, juwap sorasa, balası Şımbay:

- Üyirlep jılqı, padalap mal, qoralap qoy alıp ketiñiz, - dep aldına salıptı. Alası bunıñ bärin qabıl almay;

- Men endi maldı ne qılayın, öziñe nesip etsin. – deydi. Şımbaydıñ alası sınşı kisi eken. Kelgennen berli barlap qarap, bul däwetlerdiñ qaydan pitkeni, qaysısınıñ bağına bola jıynalıp turğanın bile almaytuğın edi. Xoşlasıp, dalağa şığıp atınıñ üstine mingennen soñ qarrı jan-jaqtı boljap qarasa, şetirektegi qoy qoranıñ sırtında bir kök iyttiñ jatqanın körip, Şımbaydağı däwlettiñ bäri sol iytte turğanday bolıp körinedi:

- Balam, anaw jatqan iytti şaqırşı, - deydi. Şımbay “Qutlı ayaq” – dep şaqıradı. İyt kelip quyrığın bılğañlatıp turadı.

- Hä balam, üyim jalğız, iyt-quslar bar, sol iytiñdi berseñ, dünya-maldıñ bärin bergendey köreyin, – deydi. Şımbay: “jaqsı” – dedi de, iyttiñ moynınan baylamaqşı bolıp, jip izlep, üyge kiredi. Sonıñ arasında iyt barıp, üyge tutıwlı turğan tuwrılıqqa sarıydı. Şımbay iyttiñ moyınına jip tağıp, atasınıñ tebingisine baylap beredi. Ğarrı iytke qarasa, bağanağı däwlet iytte joq ekenin sezedi. Şımbaydıñ ğarrısı “däwlet qayda ketti eken?” – dep jan-jaqqa qarasa, üyge tutıwlı göne tuwırlıqta turğanın köredi.

- Hä balam, mına iytiñ öziñe qutlı bolsın, özim ğarrı adamman, iytiñdi alıp bara almaspan, jibereber. Meniñ qurı ketpegenimdi maqul körseñ, üyiñniñ oñ jağına tutılğan göne tuwırlıqtı alıp, meniñ artıma böktere ğoy, göneñdi köziñdey körip jüreyin, - deydi. Şımbay: “jaqsı” – deydi de, üyiniñ belbewin şeşpege aynalısa bergende, sonıñ arasında bir kök toqlı kelip, iyttiñ sarığan jerin jalaydı. Şımbay tuwırlıqtı büklep atasınıñ artına böktereyin dep atırğanda ğarrı serlep qarasa, bunda da qut joq.

- Haw, bul qalay boldı? – dep jän – jaqtı serles, däwlettiñ kök toqlıda turğanın köredi.

- Özim ğarrı adamman, oğan – buğan aynalıp, keşiyip, qaldım. Balam bügin heş jerge jete almaspan – deydi ğarrı.

Balası:

- Bügin de qonıñ, erteñ erte turıp ketersiz – deydi.

- Atası sonda:

- Mınaw jürgen kök qasqa toqlını soyıp, işegin şığarmay pisirip, basqa kisige duzın da tattırmay, meniñ aldıma qoyarsañ, sonı jep pätiyamdı berip-aq keteyin, - dep attan tüsedi. Şımbay: "jaqsı", - dep attıñ jılawın uslap, äkesin qoltıqlap attan tüsiredi. Atası üyge kiredi. Kün keş boladı. Toqlınıñ göşi qazanda qaynap pisip te jaqınlaydı. Toqlınıñ göşi pisip şamalasqan waqıtta Şımbaydıñ balası – Däwqara uyqısınan oyanıp:

- Apa, göş ber, - dep qıñırlıq etedi. Erke balanı jubata almaydı. Şımbaydıñ hayalı sorpanıñ üstine şoşayıp şığıp turğan toqlınıñ tiliniñ uşına qolıñ alıp barğan eken, eki barmaqtay jeri qolına keledi, tildi alıp balağa beredi. Bala da sonıñ menen jay baladı. Kersenge salınğan göş ğarrınıñ aldına keledi. Ğarrı etlerdi qarasa, bağanağı qut göşte de joq. Hayran bolıp, toqlınıñ müşesin tilin, birim-birim tüwelleydi. Sol waqta "Alamnıñ qolınan et jeymen" dep kelip dizesin şığanaqlap otıra ketken tört jasar Däwqarağa qarasa, quttıñ bäri Däwqarada turğanın körip, Şımbaydı şaqıradı.

- Hä balam, men sağan qonğan däwlettiñ qutın äwladımnıñ bärine tegis bölip berermen, - dep edim, bul olay bolıp şıqpadı, tek seniñ öziñniñ äwladıña ğana nesip etken eken. Mınaw Däwqaranı taza saqla, - dep atlanıp ketedi. Şımbaydıñ däslepki qonğan jeri, - bara- bara qala bolıp, Şımbay qalası atanıp, Däwqara degen orın Şımbaydıñ balası Däwqaranın atağına atalğan eken. Tazqara häm häzirgi Şamanay degen jer Şımbaydıñ qızınıñ tüsken jeri eken. Ol jer qızdıñ altı menen atalğan eken. Şımbaydıñ uşı uzayıp, janı jayılıp, bayıp, üstine el jıyılıp, qala ola baslaydı. Biraq,

mal saqlamaqqa qolayı ketip qaladı. Şımbay maldı sıydıra almağannan keyin otarğa jibermege oylanadı.

Näzerlegen isi aldına basıp turğan balası Däwqara maldıñ basınan qalmay, otawı menen köşip barıp, malğa jay bolğan bir keñ orındı qonıs-etken eken. Sol qonıs Däwqaranıñ jaylawı, qıslawı bolıp, Däwqara dep atalıptı. Malınıñ ösiwinde kemis joq, eldiñ quralıp tolısıwında da kemis joq, biraq Däwqaranıñ neşe balası barı mälim emes. Belgili Mäkariya degen bir qızı bar eken. Ol qız erjetken. Däwqara özi uzaq jerde bolğan bir bay menen quda bolıp, Mäkariyanıñ küyewi kelip-ketip, qalıñlıq oynap jüredi eken. Bir jola Mäkariyanıñ küyewi kelip jatqanında, tünniñ yarımı bolğan waqıt eken. Uzaqtan bir gürildi ses payda bolıptı. Bul gürildini esitip, eliniñ zärresi qalmay qorqısıptı. Sol waqıtta Mäkariyanıñ küyewi:

- Qaynatama bar, mağan öziniñ tulparın berse, usı gürildiden xabar alıp keler edim, - depti. Mäkariya barıp, bul sözdi atasına aytıp, tulpardı ertletip beredi. Küyew tulparğa minip alğan soñ mäkariyağa:

- Sen kiyimleriñdi kiyinip, beliñdi buwınıp jegdeñdi alqımıññan alıp esiktiñ aldına tayın bol. Eger de bir jamanlıq is bolsa, alıp ketermen, - dep özi gürildi şıqqan jaqqa qarap ketedi. Barıp qarasa tawdıñ üstinen adam boyı asırılıp, jarlanıp ağıp kiyatırğan suwdıñ gürildisi ekenin köredi. Tulpardıñ basın burğanşelli suwdıñ aldı kelip, tulpardıñ tösin qağadı, Makariyanıñ küyewi atqa qamşı basıp qaşadı da, qutılıp alıwğa kelip, otawdıñ aldında tayın bolıp turğan Mäkariyanı artına mingestirip alıp ayday berdi.

Mäkariyanıñ qay jerlerge barğanı biymälim. Biraq, uzaqta Mäkariya degen jurt bar eken. Mäkariyanıñ qaşıp barğan jeri eken. Sol ataq Mäkariyanıñ atağınan bolğan eken. Şımbayğa qonğan baxıt Mäkariyada bolğan eken. Sonıñ uşın Mäkariya degen jurt oğada däwletli bolıp kiyatqan eken, - dep qaraqalpaqtıñ ğarrıları gürriñ etedi eken.

14. ŞOMANAY ARNA

Şımbayda Şomanay degen sulıwlıqta atı şıqqan qız bolğan. Qızdıñ dañqı jer-jähänge jayılıp, oğan Qoñıratlı bir baydıñ balası ğaybana aşıq boladı. Qızdı alıstan at jollap qıdırıp keledi. Adam qälemey otırğan qız jigittiñ jamalın körip jüregi erip qoya beredi. Şomanay söytip Ämiwdäryanıñ şep tärepine iyilip kelinşek bolıp tüsedi.

Qız kelinşek bolıp tüsken jerdiñ adamları kütä aş turadı eken. Aş turıwınıñ mänisi, suw kemtar, egin ege almay teñselisken diyxanlar zar-zar jılap jür eken. Bunı körip küyewinen Qara tereñ kölinen sağasın alıp arna qazdırıwdı ötiniş etedi. Bay balası hayalınıñ ötinişin “janım” dep orınlaydı. Söytip neşe-neşe suwsız jürgen diyxanlardı jıynap arna qazıladı. Bul arnanıñ qazı alıwına birneşe mıñ qazıwşılar qatnasadı. Aqırı arna qazılıp, atın Şomanay qoyadı. Şomanaydıñ eki boyın jağalap xalıq köşip kele baslaydı. Şomanay arnanıñ sağası Qarabaylı, ortası Şomanay, ayağı Qıyatjarğan dep atalıp ketken eken.

15. TAS QALA

Taylaq jegenniñ sırtında, Boz atawınıñ janında közge appaq tasları körinip turan qala körinedi. Adamlardıñ aytıwınşa burın bul qala bolğan. Molşılıq, toqşılıq, bağ-bağşalı, zäwlim jayları bar bir ülken şähär eken. Bul şähärdi heşkim ala almağan. Nebir kökiregine urğan batırlar kelip qalağa kire almay keyin qaytqan.

Bir künleri bul qalağa segiz jasar belgisiz bala tentirep keledi. Balanı qalanıñ patşasına aparadı. Patşa balanı ayap özine bala qıladı. Bala otız jasqa şıqqanda äkesinen:

- Ağa, bul qalağa qanşa jaw kelse de ala almaydı, sırı nede? – dep soraw beredi. Patşa bul sorawğa juwap bermeydi. Aradan biraz ötkende ol jäne soraydı. Patşa juwap bermeydi. Üşinşi ret sorağanında:

- Soray berdiñ ğoy balam. Bul qalanı heşkim alıwı mümkin emes. Tek bir jolı bar. Ol da bolsa Astarxan teñizinen suw jiberse ğana alıwı mümkin, - deydi. Bala bunı esitip bolıp bir küni zım-zıya joq bolıp ketedi.

Ol bul qalanı ala almağan patşanıñ jansız bolıp jürgen balası eken. Bir küni ol astarxan teñizinen suw jiberip qalanı suwdıñ astında qaldıradı.

16. TAXİYA-TAS HÄM WAQIM QALA

Taxiya-tastıñ turğan ornında Ämiwdäryağa kirip turğan taxiya formasında ülken tas bolğan. Bul tas qızıq bolıp jaylasqan. Onıñ suwnıñ astındağı turğan bölegi baltanıñ jüzindey ötkir bolğan. Ol ülken kemelerdi jarıp turğan. Suw jolındağı bul qorqınışlı tastıñ atağı keme menen jürgen sawdagerlerdiñ bärine jayılğan. Ol Ämiwdäryanıñ eñ ayağınan joqarısındağı Termezge şekem, Awğanstanğa, Pamir, Tyan-Şan

tawlarına şekem jetip sawdagerler arqalı adamlarğa jayılıp “Taxiya-tas” degen at alğan.

Bul däryağa kirip turğan taw böleginin qubla tärepi “Nayman” degen elat bolıp, xalqı diyxanşılıq penen kün körgen. Bul xalıqtıñ “Waqım qala” dep atalğan qışlağı bunnan bes jüz jıl burın Xiywa xanı tärepinen adamlarğa, iyşan, mollalarğa waqım etip berilgen jer eken. “Waqım” sözиniñ negizi – “Waqf” degen mänisti añlatadı. Demek, öngen önimniñ bir bölegi “Waqf” – iyesine här jıl tölenip turıwı lazım degen söz.

17. TÖK TAWI

Burınğı waqıtlarda Ämiwdärya Samanbay toğayınıñ üsti menen arqağa qarap ağadı eken. Arqa bettegi köp el usı Ämiwdäryadan suw işip, kün keşiredi eken. Sol zamanda bir öjet däw däryanıñ ayağındağı elge suw jibermes uşın baylamaqşı bolıptı. Ayaqtağı eldiñ adamları bul xabardı esitip, däwge adam jiberipti.

- Qüdiretli däw, däryanı baylamañız, ne tileseñ de bereyik, - dep jalınıptı. Biraq däw öjetlikke salıp, sözin tıñlamay kele beripti.

Sol elde bir aqıllı kempir bar eken. Bul xabardı ol da esitip, däwdiñ aldınan şığayın dep ketipti. Jolda kempirdiñ aldınan öjet däw şığıp, kempir menen xabarlaspay kete beripti. Kempir däwdiñ öjet ekenin bilip:

- Balam, däryanı baylay ğoy, tastay etip bayla, ayaqtağı suw işpese, uw işsin, - dep däwdi qattı öjetlendiripti. Sonda däw:

- Sendey kempirdiñ aytqanın qılatuğın men be, bar baylamağanım, - dep etegindegi topıraqtı turğan jerine tögipti de, keynine qaray ketip qalıptı. Häzirgi Tök tawı sol däwdiñ tökken bir etek topırağı eken deydi.

IV.1.2. HAYVANLAR HAKKINDAKİ EFSANELER

18. ATŞAKÖKEK (ATŞÖK)

Qädim zamanda bir jılqımannıñ jatıp işer jalqaw, jan degende jalqı ulı bolıptı. Jılqını tebinen qayırıwğa balasın jamasa, jılqışınıñ erinşek ulı awıldan uzama. Aydıñ astında otırıp-otırıp waqıttı ötkerip "Taba almadım" dep gaytıp kele berer eken. Şabınlıqqa jiberip qoyğan salt minip jüretuğın atın alıp keliwdi tapsırsa da sol ädetin qayalap "At joq köke" dep mäzi jalğan juwap qaytarıwdan tanbaptı. Bärqulla atqa jiberse üyden bir adım şığıp azımazdan soñ aylanıp "At joq köke" degen üyrenşikli bir awız sözdi aytıwdı koymaydı. Bir künleri jılqışı etik tiktiriw uşın sol eldeği atayı etikşini şaqırtadı. On barmağınan öner tamgan bul etikşiniñ şeberligi köpke mälim eken. Son etikden otagasınıñ miräti boyınşa keledi. Ol bir jerğe barsa qaşan etikti tigip bolgañşa olay-bılay jüris etpesten isin pitirgenşe jatadı eken. Etikşi etiktiñ bir jubın tigip bolıp, endi ekinşi jubın baslandırıp atırğanda üy iyesiniñ balası onı ayağına kiyip kiredi. Ayağına ölşep, özinşe boy düzep turğanında etikşi "Balam, biziñ at qazıqta tur ma eken, qarap kel!" - dep jumsaydı. Bul irette erinbey barıp körse, at orınında joq eken. Daladan "At joq köke" dep dawıslaydı. Turıp, turıp "At joq köke" dep jäne aqıradı. Etikşi: "qoyağoy, esittim" dese de sözin qaytalatay beredi. Tağı da usılay ün qatqanda äkesi aşıwlanıp "Hä at joq bolğır!", "Atşa kökek bolğır" dep ayhaylaydı.

Közdi aşıp jumğanşa jılqımannıñ balası qus sıqılına özgerip "kökeklegen" hacaz şığarıp, qoranı şır aylanıp uşadı da, jılqılar jürgen

tepsen jerge barıp qonaqlaydı. Bul jağdaylardan xabardar bolğanlar “At joq köke, at joq köke” değ sayray beretuğın edi turqı da atqa megzes “kökek-legen” atına zatı say qustıñ özi bolıptı ğoy dep tañlanısadı. Töbesinde pöpek kekili bar bul qustı adamlar atşakökek, atşök dep atay baslaptı. Atşakökektiñ eki ayagınıñ eki qıylı bolıwı onıñ koyip ketken etiğiniñ nışanı-emiş. Gey jerlerde öpepek, kökek, körik dep te ataptı. Usı qus keletuğın Bähärdiñ Äzden keyingi ayın xalıq Körik anı desedi. bunısı qustıñ körikligine, körkemligine häm onıñ keliwine säykes jer-köktiñ kök tüs penen kömkeriliwine qaray usılay at qazanıptı. Bul ayda adamlar birbirine qarız bermeytuğın dästür bar eken. Onıñ sebebi jılmanıñ balasınıñ minezindey bul payıtta birewge qarız berseñ umıttırıp jiberip köp waqıttan keyin beredi yaki bermey qaladı ırım eter eken. Xalıq arasındağı “atşök ayında qarız bersen, aqırsında puşayman jerseñ” dep qarızınıñ qaytpaytuğınlığın bildiretuğın atalı sözdiñ sırı usında eken. Ülkenlerdiñ balalarğa jumıs buyırsa “atşaköklep alıslap ketpe”, “bir ayaq penen barıp, bir ayaq penen kel”, dep zinharlawı usınıñ sebebine bolğan eken. “Joq” degeni awzıña alma, barıñnan juda bolarsañ degen hikmetli sözler de usığan baylanıslı şıqqan-mış.

19. MURADXASIL (BAYĞUS)

Este joq erte däwirde däwleti tasqan, abırayı asqan aqılı mol danışpan bir bay kisi jasaptı. Jañağı baydıñ täñiriden tilep alğan jan degende jalğız ulı bar eken. Balası asa ketken tentek erketay bolıptı. Ata anasınıñ aytqanına qulaq salmaytuğın ülkeniñ aqılın almaytuğın özi biler özmämbet bolıp ösipti. Aradan jıllar öte baydıñ hayalı köz jarıp bir qız perzent köripti. Ülkeye kele bayardıñ bul qızı da äke-şeşesiniñ sözin

uqpaytuğın al jigit ağasının gäpinen şıqpaytuğın qızıq minezli qılwa tapıptı. Ata-anası bulardı öz degenlerine köndirip oqıtıp dinge endirip, terbiya bermekşi bolıp häreketlengeni menen heş nätiyje şıqpaptı. Aqır-aqıbetinde ata-anası balalarına qattı qayırım söz aytıp, jiyi keyis bildire baslaptı. Buğan qapalanğan perzentleri "öz awanımızğa ketsek, qus bolıp pärwaz etsek" dep qıyallanıp birbirine oñaşada sır aytısatuğın edetti şığarıptı. Olardıñ oylasığıñ añlap qalğan bay "aytqanıñızdı alla aldıñızdan şığarsın" dep aşıwlanıp jaratqannıñ däryaga barıp jalbarıptı.

- Ya, iyem! - Perzentlerim öz-betine ketip, bilgenin etip, äke-şeşesin şırkey şelli körmey; ädepsiz qılıqlı bolıp erjetti. Endi bulardı öziñiz jönge salıp şara körmeseñiz biz ilaj ete alamadıq, - dep narazlılığın bildiripti.

Jasağan iyemiz: - Men özim jazalayman. Tek tilegin qabıl olıp ğana, - dep juwap qaytarıptı: balalarına äbden kewili suwığan äkesi Qabağı qatıñqı halda üyine kelse qıñır perzentleri "Jäne bizge baqıradı eken. Onanda da qus bolıp ğayıp bolayıq;" dep qattı dawıslap jiberipti. Esitip turğan bay irenişli türde - "Ha bayğuslar! Üyden de bezgilerin keldi me, muradı xasıl bolğırlar", -dep aytıp saladı. Sol payıt oylamağan hädiyse jüz beripti. Qara köleñke tartıp ketken üy işinde baydıñ qızı menen ulınıñ ornına közi ötkir, turpatı göreniş qos qus payda bolıp, pır-pırlanıp uşıp ketipti. Awıldan awlaq uşıp, adam ayağı baspaytuğın qarabaxanağa barıp qonıp, göne tamlarğa uya salıptı. El-xalıq; bu qanday qus ekenligine tañ qalıptı. Adamlar anığın qudaydañ soraptı. Älempanay sonda: -Bular äke qarğısına qalğan baydıñ ulı, birewi sol baydıñ qızı dep til qatıptı. Sol-sol eken baydıñ ulı, baydıñ qızı "bayulı" (bayıwlı),

“bayqız” soñnan “bayğus” (bayqus) bolıp här aymaqta jınısına qaray türlişe aytılatuğın bolıptı. Al, baydıñ özi bulardı “muradxasıl” dep ataptı. Biraq, bul atamanı jamanlıq şaqırıwşı at dep bilip, köp qollanbaytuğın körinedi. Soñnan berli el arasında bayıwlı, bayğız, bayğus degen qus ataması qosıla qollanılıp jürse de, muradxasıl degen at waqtı-waqtı siyrek aytıladı eken. Biraq, bul qus öz ayıbına arsınıp uyalğanınnan xalıq qalıñ jaylasqan jerlerge, köbinese kele almay jurttan ıraqta baspanalaytuğın boladı.

Eger el tığız ornalasqan orınlarda mäkanlasa, adamlar onıñ uyasın basqa jaqqa köşirip jurttan alıslağan. Bu qus kimniñ üyiniñ töbesine qonıp şaqırsa (sayrasa), sol şañaraq matam tutadı eken. Sonlıqtan onıñ şıqılıqlağanın äsitken adamlar “qayğılı xabar jetkermegey” degen niyette “haq söyle, haq söyle!” dep jamanlıqtıñ aldın alğan bolıp jaratıwşıdan jaqsı jañalıqtıñ, quwanışlı waqıyanın däregiñ bildiriwdi tileydi eken. Äne, söytip, baydıñ, perzentleri qaraşadan qaşıp jürip qaşıqta jasaytuğın qazımır qusqa aylanıptı-mış.

20. QUSLAR PATŞASI

Bayağı ötken zamanda quslardıñ patşası bolıptı. Künlerden bir kün quslar patşası özine quslardıñ pärdinen üy saldırmaqşı bolıptı. Quslardıñ bärin jıynaptı. Quslardıñ ayağına tusaq hämme qus kelse de bayıwlı kelmepti. Şaqırtıwşı barsa, uyasına kirip kete beripti. Eñ aqırında bolmağan soñ quslardıñ patşası bayıwlını şaqırıp kel,- dep. Qarşığanı jiberipti. Qarşığa uşıp barıptı. Bayıwlı qarşığanıñ kelgenin bilmey, uyasınıñ awzında xabarsız, pärwayı pälek bolıp otırğanda, qarşığa

jelkesinen şırp etip ilin aladı. Jelkesinen bürip alıp, quslar patşasınıñ aldına aparıptı.

Quslar patşası:

- Nege şaqırğanda üş künnen beri kelmeyseñ?- dep soraptı.

Sonda bayıwlı:

-Taqsır, uş künnen beri kelmegenim- oy oylap atır edim-depti.

-Ol qanday oy? depti patşası.

- Taqsır, siz qustıñ pärinen üy saldırmaqşı bolıpsız. Qurı pär üy bola ma?Ol üydiñ şañarağı qayda, keregesi qayda, uwığı qayda, sonı oylap otır edim,- depti.

Sol waqıtta quslar patşası oylanıp körse, şañaraqsız, uwıqsız, keregesiz üy bolmaytuğının añlap, quslardıñ ayağınan tusawların alıp, darqan etipti. Söytse bayıwlınıñ kelgenin kütpey-aq quslardı jula baslağan eken, sonda hämme quslardan burın jarğanattı julğan eken. Basqa quslarğa gezek kelgende bayıwlını da alıp kelgen eken. Quslardıñ işinde ğarğa menen şımşıq tusawın şeşiwge asığıp uşıp ketipti. Jarğanattıñ jünsiz bolıwı, ğarğa menen şımşıqtıñ adımlamay, sekeklep jüriwi sonnan qalğan eken, -deydi.

21. SÜLEYMAN PATŞA HÄM BAYIWLI

Süleyman patşa Duhtar degen bir sulıw qızğa aşıq bolıptı. Qız onıñ aldına mınanday şärtlerdi qoyıptı:

- Birinşi şärtim- usı jerde bir aydarxa bar, sonı öltireseñ. Ekinşi şärtim-quslardıñ pärinen där'yağa köpir düzeteseķ. Sonda men sağan tiyemen,- deydi.

Patşa buğan qayıl bolıp, aydarxanı tawıp alıp, qılış penen şawıp öltirip, birinşi şärtin orınlaptı. Endi ekinşi şärti orınlawğa ötipti. Pärin juldırıwğa birinşi bolıp jarğanat kelipti. Onıñ pärin qaldırmay julıp alıptı. Jarğanattıñ pärsiz bolıwı sonnan eken. Ekinşi bayıwlınıñ gezegi ken. Bayıwlı kelmey qalıptı. Patşa jäne jällat jiberip aldırıptı.

- Nege kelmedin?- dep soraptı patşa.

- Men oy oylap otır edim,- depti bayıwlı.

Patşa bunı esitip, onı sorawğa tutıptı.

- Öli köp pe, tiri köp pe?- dep soraw beripti.

- Öli köp- dep juwap beripti bayıwlı.

- Nege?- dep soraptı patşa.

- Tañ atqannan keyingi uyıqlap atırğanlardı da ölige esaplayman,- depti .

- Hayal köp pe, erkek köp pe?- dep soraptı patşa.

- Hayal köp,- dep juwap beripti ol.

- Nege olay deyseñ?- depti patşa.

-Hayaldıñ tiline ergen erkek te hayal, depti.

Sol waqıtta patşa sözden jeñilgenin bilipti. Bayıwlı söytip Süleyman Patşanı sözden jeñip, basqa quslardıñ pärin juldırıwdan aman alıp qalğan eken.

22. BÖDENE

İlgerli waqta, adamzat, janat jaralğan şaqta İlkiye käramatı ile insanlar arasınan jaratılıstıñ sırları tüsinetuğın häm sıyqırşılıq öner menen şugıllanatuğın bir ulama bilimpaz kisi şığıptı. Bul bilgir kisi izine zeyini ilgir, tärbiyağa dilgir şäkirtin ertip iyelegen iliminiñ tilsim sırları üyretedi eken.

Jurt esigine jürip, jetimliktiñ azabın körip, üstinde biyt örip, "üyi joqtıñ küyi jok" bolıp, bir alpawıttıñ at qorasınıñ qasda dop-domalaq halında ayaq-qolın bawırına jıyıp, uyıqlap atırğan bul balağa bilimdan zattıñ mehiri tüsip, anı jeke ğamxorlığına alğan edi. "ustazdan şäkirt ozdı" degendeyin bala dästiyarlı halğa jetken soñ, bul ziyalı insannan da şığıp, jäne jeti önerdi jetik meñgeripti-miş. Ämme, özi iliminiñ biliminiñ özgelerden artıq ekenligine asqaqlap, ustazın da älimsinbey ketipti. Hätte "ol oqımıslı emes bilimi sayız, täjiriybesi tayız" dep özine ämengerlik etken janga til tiygiziwge deyin barıptı. Aradan mehir köterilgenlikten ustazı bul bendesımaqtan öz baylanısın üzip, onnan üzgiredi. Elestirmeyin dese de, biypil awız şäkirtiniñ qanqıw sözleri kün sanap qulağına jetip jatadı. - "Jaratqanğa ne jazdım eken, bunşelli baqtalaslıq etkendey" dep toğız tolğanıp, oy oylanıp qıyal tübine jete almaydı.

-"Eger meniñ jolıma kes bolsa, onı joq qılamay" dep şäkirt jäne örşelenedi häm ustazınıñ häreketine keri is etiwin dawamlay beredi.

Bul jagdaylar ustazdıñ jüykesin burınğıdan juqartıp, janın ruwxıy azapqa tüsipedi.

- "Sıyqırlap qolımnan keler edi. Biraq, ol närse menin janıma jat. Bir adamnıñ ömirin zaya etip, o dün'yada gunağa batpayman, obal-sawal

aqıretlik is” - dep özine täselle beredi. Al, “şäkirtsımaq”tıñ ustazınıñ ayağınan şalıwı tolas tapaydı. İzine alamandı erte kelip, özliginşe Ustazga deniledi. Sabır-taqatı tawsılğan ustaz: - “Şırağım, bunıñnan bir bädduwaga şatılarsañ. Bötekedey bürisip jatqanıñda adam qatarın qosayın dep tärbiyalap edim, jatırıñ jaman ba, teksizligiñdi bildirdiñ, böteñligindi äygiledi, ha böten ay!” dep awıp gürsinedi. Ustazdıñ “ah” urıp aytqan soñğı sözi “böten ey”, “böten ey” degen hawada zañ-zañ etip qalıqlap turğanday tuyıladı, xalayıqqa.

Äne, sonda bir ändiyşe boladı. Ustaz aldına top etip qulağan kişkene qusşa onan mädet sorağan yañlı tınımsız şırıldap turar. Bul baynağı şäkirtsımak edi. Allanıñ pärmanı menen usınday awhalğa tüsken-miş. Qus gä toğayğa, gä tawğa, gä uşı-qıyırsız jazıyrağa qaray uşıp, pır-pırlap qaytıp kele beredi. el-jurt: “Bul bötensirep heş jerge sıyıspay jür goy, şaması” degen pikirge keledi. Ulamanıñ aytqanınday. “Böten he” - “Böten e” dep tañırqasadı. Usı waqıyadan keyin bul qus bödene atalıp ketken-miş. Bödeneniñ belgili turaq tappay, här jerde tompıldap qonaqlap jürgenin adamlar ustazdıñ ıqlasınıñ urğanı dep uğıp: “Bödeneniñ üyi joq, qayda barsa bıtpıldıq” dep gäp etedi eken. Qullası, bödene usınday bädduwğa uşırağan qus-emiş.

23. DOÑIZ (QARAKİYİK)

Äyyemgi gezde Donas atlı balıqşı bolıptı. Adamzat balasın jelep-jebewşi Qıdır İlyas babağa bir küni Donas balıqşı dus keledi. Donas mardanı maylanıp, biraz balıq tutıp, sol mal oljasın arqalap alıp kiyatırğan waqtı eken. Qıdır Ata Donastı sınaw maqsetinde: “Batırdan

taralğı balıqşıdan sıralğı" degen bar. Üyimde bala-şağam aş otır edi, bir asım balıq awıstıragör" dep buyımtayın aytadı.

-Yaq, yaşullı! Qorjınımdağı siz oylağanıñız emes, basqa närse ğoy, - dep jalğan juwap beredi. Baba, bul balıqşı atasınday adamdı aldarqatqanın kewiline alıp - Arqandağı tas bolsın, tatğanıñ haram as bolsın, adamzat sağan qas bolsın jürgen jeriñ ılas bolsın, isti-basıñ nas bolsın jer-kengenimiz Donas bolsın dep teris tilew aytıp, "Adam emes añıs, Donas emes doñıs bolğaysan" dep jüzin sıypap, burıla jürip ketgen-miş. İleşala haywanlar, qatarına qosılğan bul añdı adamlar doñıs demey doñız dep, onnan musılman balası bes belgisi uşın jerkenetuğın bolıptı. Birinşiden doñız öziniñ sarığan (däretge şıqqan) suwına özi şomıladı. Ekinşiden sol suwdı işedi. Üşinşiden, öziniñ torayın (balasın) jep qoya beredi. Törtişiden doñız göşinen paydalanğan adamnıñ (denesinde) eti menen terisiniñ arasın usaq qurtlar uyalap (payda bolıp) beden qıştanatuğın boladı. Besinşiden, doñız göşin jiyi jep jürgen kiside jağımsız qolañsa iyis şığatuğın boladı häm bunı sezgenler onan alıslaw jürgiwge hareket etedi. Soñğı sebepler salğan, adam sarımsaq, şımşıma, juva sıyaqlı aşşı ösimlerdi köbirek jeydi.

Ayır sıyaqlı talpaq Tanay doñızdıñ qorqaqlığınan adamzatı şoşıtıp, şoşıma tiyip qaşatuğınlığına qarap, şoşqa, balasın şoşıq, şojıq dep te ataytı-mış. Sonsebepli, doñız, şoşqa dep geyde qarakiyik atalğan bul añ Qıdır Atanıñ teris pätiyasınan soñ, tuhımı tez azaytuğın bolğan eken-miş.

24. QARA ŞOŞQA

Qara şoşqa negizinde adanmnan awğan degen räwiyat bar. Ol bir balıqşı eken. Ol mardanı maylanıp, köp balıqtı arqalap kiyatırsa, aldınan Qıdır ata şığıp, arqasındağı balıqtı körip, bir asım balıq soraptı.

- Way-boy, ata äkiyatırğanım balıq emes ğoy- dep ötirik söylepti. Sonda Qıdır ata onıñ aldağanına aşıwı kelip:

- Arqandağı balığıñ tasqa aylanğan; ömiriñşe arqalap kölde ğurqıldap jürgeyseñ,- dep ğarğaptı.

Sonnan ol qara şoşqağa aylanıp, kölde jürgen qusaydı.

25. HÄKKE (SAWISQAN)

Basta Sawısqan bir qoyşımannıñ ulı eken. Awıl sırtındağı qoylardı “iyt-qus”tan qorıwdı aratlar soğan tapsırıptı, Sawısqan mal basına qarawşılıq eter-miş. Sawısqan öte saq eken. Añşıl añğarımpazlığına bola onı güzetke jiberermiş. Selt eken sesti mült jibermey esitetuğın Sawısqan, malğa jaqınlap jürgen jırtqış añlardıñ keliwin tıñ-tıñlap biler-miş. Künde künde bir talap penen jüre berip, zerigipti. Qoyşılardı bir baplamaqşı bolıptı. Söytip, eleñ-alañda awılğa tapıraqlap şayıp kelip, “Qoyğa qasqır şaptı-hä, qoyğa qasqır şaptı” “Jıldam bolıñlar, qoydı bölip alıp quwıp alıp ketti”jar salıp, eldi şırt uyqısınan oyatıp, azan menen awıldı dürliktirip öte şığadı. Atoy salıp hämmeni “atlanşap” etedi. Albırasqan malşılar erre qozğalıp, şapqılawı menen qoy basına barsa, tım-tırıs. Qoylar oñınan qayırılıp, bayaw jayılıp baratır eken. Jän-jaqqa juwırısadı, amanlıq. Olar Sawısqanıñ jalğan söylegenine aşıwlanıp izlerine qırra qaytıptı.

Tağı birde Sawısqan adamlardı usılay aldap, qurı häleklepti. Eldiñ iseniminen ayırılğan Sawısqan künlerdiñ küninde ıratan-aq qoylardı qasqır tartıp atırğanınñ üstinen şığadı. Jan pärmanı menen juwırıp, “Qoyğa iyt-qus” tiydi dep jar salıp, xabar berse heşkim qozğalmaptı. Anda juwırıptı, mında juwırıptı tiri bendeni isendire almaptı. Aqır soñında şarşap-şalığıp börilerdi ürkitiw menen özi äwere bolıptı. Bäribir heş nätiyje şıqpaptı. Qanşa qoy-janlıqtı qasqırlar qansıratıp, şalajansar etip ketse, birazın bölip äketipti. Awıl adamları bul wayranşılıq waqıyanı soñınan bilip, “Qap bälem!” dep qapılda qalıptı. Sawısqannıñ aldığı aytqan ötirikleri öziniñ jolına tosıq bolıp, duyım eldiñ narazılığına duwşaker bolıptı.

Sawısqan keyin de ötirik söylew ädetin qoya almay, jurtqa pänt bere beripti. Sırın bilmegenlerdi “paxta menen bawızlap” ketipti, Sawısqanıñ suyıqlığı jämi jämäätke äşkara bolıp, “häkki” degen at keşipti. Alayaq aldamşılığınan suyıqqa şığıp qalıptı.

Eñ soñında qarğısqa uşırap, bügingidey turıqqa iye bolıp qalğan eken. Kele-kele “häkki” atı “häkke” bolıp aytılıp, usı at penen atala baslaptı. Häkkeniñ sawısqan degen öz atı da qosıla jüriwi, onıñ äwelgi isin esletip turar-mış.

26. İYT (SAQ)

Äwel basta iyt bir ulamanıñ ulı eken. Atasınıñ azan şaqırıp qoyğan negizgi atı Saq eken desedi. Saqtıñ öz anası erte qaytıs bolıp, äkesi äri ädemi häm ädepten duwaxanlıqtı käsip etken jas hayalğa

üylenedi. Ögey ana Saqqa jiyi jekirip, ekewinizi juldızı qarsı bolğanlıqtan öziniñ qursağınan şıqpağan balanı heş jaratpaydı.

İyip kelse onı üyge darıtpay, buyını qatpağan balanı birdeyine awır jumıslarğa jegip, aqıbeti qıyın iske jumsap, juwmağında jurtqa jekkörinişli etin közge türtkişlep körsetkisi keledi. Biraq, Saq sonda da buyırılğan tapsırmanı buljıtpay orınlap jüredi. Saqtı tüniñ menen qoy basına qotanga güzetke qoyın, mezgili uykısınan ayıradı. Tuwım mähälinde enesinen jıratqan künlik qozılardı qorıtıp baqtaşılıq etkizedi. Kündiz külkiden, tünde uyqıdan juda bolıp, qattı qaljırağan Saq, usınday payıtlardıñ birinde qalğıp ketip, birer qoşaqandı qaraqusqa aldırıp aladı. Qoşantaylardıñ jazım bolıwı Saqqa azap-aqıret alıp keledi. Qostarınıñ gäpi menen balasın awıp günalı sanağan ulama usı iz ğana ayıbı uşın ulın jazağa tartıp, qırıq düppe qamşı urdırıptı häm jäne şara köriw minnetin jubayınıñ ülesine qadırıptı. Al, ögey ana urıp-soqqanğa hüt qanaatlanbay, özi menen biymälim haywan süwretine kirgizip, mängilik maqulıq etip sıyqırlap taslaptı. Ulama bolsa, alasınıñ endi adam qälpine özgeriwiniñ ansat emesligin añlap, öz isine ökingen halda äy, ätteñ dew orına “Ay, ay iyt”, “iyt” dep barmağıp tislep qınalğanınan körgen xalayıq kesiniñ sol sözine bola, bul janzattı “iyt” depti-miş. Juwha hayaldıñ tepkisi menen ayağına tözim bergen iytke ol onda xojaxorlığın körsetipti. “iyt boldı”, “iyt azabın erdi”, degen ibara sonnan kalıptı-mış. İyt te şıdasıptı. “İyt janlı” degen söz de sol emes pe, aqırı. Sol zaman adamlardıñ qoydan basqa jabayı añlardı jaña ğana qolğa üyretip tört tülikke iyelik etip atırğan gezi eken. İyt te xasıl adam bolsa olarğa da insan balasınıñ bağıp-qağıwına tezden könligip, olarğa qorğan bolıp jüredi.

İyttiñ jurtka unaytuğınlığı ögey şeşege maqul tüspegenlikten, erine emewrin tanıtıp, onı nuw toğayğa aparıp taslawdı tapsıradı. Xalıq: “İyt wapa, qatın japa” dep usından soñ aytqan eken.

İyt özi awnap-quwanıp ösken jerden awlaq ketkennen keyin awıl arasındağı malühalğa urı-ğarı tiyip, jırtqış añlar üyirseklep eldiñ tınışın ketiripti.

Adamıyzattan ayra tüsip işley jabığıp jürgen iyt ormandağı basqa añlarğa duslasıp, olar menen doslasadı.

Künlerdiñ birinde añ atawlısı tüwel jıynalısıp, öz-ara keñesipti. Maqsetleri jähändegi aqıldı mol, küşi zor, här bir istiñ közin biletuğın ädis-täsilge iye tulğanı anıqlawdan ibarat eken.

Jıyında söz baslağan añlar sultanı Arıslanıñ keñesgöyi barıs: - Bul dün’yada asqan aqıllı, asa qajarlı häm eñ ebeteyli dep kimdi tän alasız? - dep olarğa sawal taslaydı. Qalay etip añlar patşasına jaranıwdıñ qıysınıp taba almay jürgen jalpıldaqlar birinen soñ biri sözge şığıp, Arıslanğa jağınıw niyetinde, onıñ ullılığın, umlılığın uqınlılığın tilge tiyek etip, jağımpazlana jıllı lebizlerin bildiredi.

Quyrığın bılgañlata qurdıñ ortasına şığıp orman-toğaydı basına kögere dawrıqqan Tülki: O, Täñiri hämmeden artıq jaratqan bärşemizdiñ hämirşimiz häm suyewişimiz. Bul älemde Sizdey pana, oyı jetik dana, kewili tetik agla, qarıwlı häm usınaqlı ustaz, turaqlı taxt iyesi bolgan emes.

Sizdi äzelden-aq añlar hükimdarlığına ılayıq körip, usı lawazımğa usınğanbız. Siz hämiyşe bizge öz ädilligiñiz. Däwjurekliligiñiz, iykemliliginiz benen ülgi bolıp, mudamı biziñ qäwenderimiz bolıp

qalasız dep - Arıslanğa ırazışılığın mälimleydi häm onıñ jaqtı älemdegi jalğız biylewşi ekenligin zinharlaydı.

İzinşe söz alğan jaramsaqlar da Tülkiniñ “tolıp-tasıp” söylegenlerin quwatlap, Arıslannıñ ağla paziyletlerin aytıp, onı asıra täriplep añlar patşasın qompıldatadı.

Tek bul ulı “dırduwdan” boy tartqan iyt paqır ğana özi şekte alıp, elespesizley bir müyeşti üy-tünsiz iyelep jatadı.

İyttiñ jım-jırt halatta qızıw talqılawğa tüsken äwselege aralaspay atırğanlığına arı kelip, aşıwı qozğan Arıslan:

Hey, Noqay! Sen nege köptiñ pikirine jeke köz-qarasıñdı bildirmeyseñ. Ya olardıñ oyın maqullamaysañ ba? deydi.

- Awa, olardıñ aytqanlarına olla-billa qosilmayman. Sebebi men, mına jalpaq dün’yada barlıq tirilik iyeleriniñ eñ aqıllısı häm öz küşi menen hämmemizdi basqara biletuğın eplisi dep Adamzat balasın ğana moyınlayman, dep iyt gäpti uzaqqa sozbay, qısqa qayıradı.

İyttiñ tuwrı sözligin añlap patşasınıñ diydinen şıqpağanlıqtan onı ormannan alaslawdı şerge buyıradı.

Usınıñ sebebinen, bulardan kewili suwığan iyt qaytadan adamlar arasına aylanıp kelipti häm insan balasına mäñgi baqır bawır basıp qalıptı. Däwirler öte Qudaydıñ qudireti menen qumay qus penen iytke tüsip, ekewinen duyım iyt äwladı örbipti häm jelden uşqır, tuygınan ilgir nesili xasıl qumay tazılar tegi sonnan tarqaptı. Al iytelgi, iytalagaz olardıñ quslar arasında qalğan tagı da bir tuxımları-emiş. İyttiñ däslepki

ösip-ölgen jerindegi taypalardı İyteledi (iytelimen) deydi eken. Xalqın Saq jurtı dermiş.

İyteli taypasınıñ kösemi eldegi jawırnı jer iyiskemegen jeti palwandı jazıqlı etip, olarğa qısım körsetip jurttan quwğınlaydı. Şetinen mergen häm batır bul azamatlarğa jol boyı bir qoyşımannıñ iyti qosılıp saparlaslar qıyırdağı muzart tawlarğa barıp qonıs basıp, sol mandağı üñgirlerdi baspanalaydı. Quz-jartas arasındağı üñğirde üş jüz jılşa jeti ulanğa järdemşi, şerik bolıp jasağan iyt, olarğa qoyan uslap, qus tutıp berip asırap saqlaydı. Baxadırlardı düşpannan saqlandırıp, aşlıqtan aman alıp qalğanlıqtan adam balasınıñ iytke bolğan miyirmanlığı burınğıdan da artıp. “iyt – jeti ğäziyneniñ biri” dep izgi urpağına wesiyat qaldırıptı. İyttiñ muşel esabına kirgiziliwi de usı münäsibetten delinedi.

İyttiñ oğada dıqqatlı bolğanı uşın şopanlar onı “Saq qulaq” dep atap, şöllese öz mitiresinen (ıdıs) suw iştirip qädirleweniñ mänisi sol eken.

İyttiñ ulıp, ulıwlawı qäwip-qäter belgisin, qolaysız xabar däregin bildirgeni deydi. Eger, iyt kimdi birewdi tislese, ol kewilsiz hädiysege duwşar boladı dep bilgen.

Al, aşıq-maşıqlar arasına jol tartqan iyt “sadıq muhabbat elşisi” dep tusinilgen. Jez qarğılı iyttiñ tula boyında tilsimli ändiyşeler köp tärizli. Usınday qoyşılardıñ bazı bir orınlarda kepinley kömiwiniñ sırı usında-emiş.

27. JAPALAQ

Arğı tegi adaman ajıralıp, tağdir talayı menen qus keypine emgen üki eki ülkesi Jağal häm Muradxasıl (Baıwlı) üşewiniñ emin-erkin ömir sürip, arqayın öz Nesibelerin terip jürgen mäwriti eken.

Olar jasağan ätirapta dañqı şartärepke taralğan bir zalım patşanıñ ordası bar-emiş. Sol patşa ayaq jetken jerdiñ bärine jar salğızıp, jarlığın esittiripti:

- Men altınnan qaplanğan, kün-tünnen küplengen taxtta sayamanlı bağda bola berip zeriktim. Pärmanım sol, men uşınqılawsız (azada) ğana aq süyekten kemikten ada qaq süyekten sıpıra gileñ bas süyekten, şılt zerlengen jas süyekten üş qabatlı saltanatlı saray salınsın! Saraydıñ tömengi qabatı naşar tuxımınıñ, (ortañğı qabatı erkek zatınıñ, joqarğı qabatı añ-quslardıñ bas qañqasınañ qalansın! Näti bir tuwıslaslardıñ adam häm añquslardıñ arasınan härbir altawınan üşewiniñ bası, besewinen ekewiniñ bası, üçewinen birewiniñ bası alınsın! - deydi.

Ayılğan söz, atılqan oq. Xan pärmanı ämelğe asa baslaydı. Suwıq xabar Ükiniñ üyine de kelip, olarğa näwbet şegi tüsedi. Şärt boyınşa Üki eñ kişkene inisi Muradxasıldı xan jällatlarına tapsırıwı tiyne edi. Lekin Üki öjetlenip, järiyanlanğan xan tapsırmasına qarap turıp, tuwısqanların quwıs-quwısqa, jıqpıl-jıqpılğa jasıradı häm biymälel jım-jıma halda tırs etpegi, öz isi menen bänt bola beredi.

Jer-jerge jiberilgen jällatlardıñ biri Qırğıy edi. Ol xan qasınan orın alıp, sunqıldap mäslähät berip oturatuğın sumıraysıpat suñğıla Suymurıq qustıñ oñ qolı boldı Quslardı qırıw isine qızıw kiriksen Qırğıy Ükige kelip gep beredi:

Hey, köziñ aqqır. Uki! Balaq jüniñ balpıyıp, jalğız öziñ jalpıyıp, miz baqpay qañqıyıp bul ne oturısiñ? Gewde kerip şältiygenşe, batırsınıp tältiygenşe xan pärmanın nege bejermeyseñ? Qulağıñdı qalqıytpay, qos urtıñı salpıytpay tezirek Muradxasıldıñ mürdesin tap, källesin aldıma; tart! - dep dürse qoya beredi. Qırğıydıñ sözinen tiksinip qalğan Ükin qulağın edireytip, tügin tigireytip, ikisin qayımlap, basa bürip almaqşı bolğanda, onıñ aybatınan yınğan Qırğıy "Ele köresiñ köp eken. Patşadan sıbağandı alarsañ" dep tayıp turadı. Aldı-artına qaramay anuşına uşın uşıp kiyatırsa, Ükini zorğa jasırıp ülgergen jesi Japaldıñ tığılğan ornınan tıqsırıla şığın jalp-jalp etip jartas üstinde gä turıp gä jatıp tompıldan oynap atığanına közi tüsedi.

Kele sala Japaldıñ jağasına jarmasqan Qırğıy däslep qorqıtıp-ürkitip, soñınan aldap-suwlap onı sözge tartadı:

- Japal! Sen jaqsısañ, ağañ Ükiñdey emmeseñ! Ol patşanıñ ıyınan qurı qalatuğın boldı. Endi tartıwdı öziñ alasıñ. Sol uşın Muradxasıldı tawıp ber. Soñ xan sarayında mäslikti qurasan, tamaqqa toyasañ! Tabaq tasıysañ, här türli ämnen asaysän - dep aldarqatadı. Qırğıydıñ izinşe jetip kelip, ekewiniñ ortasındağı äñgimege qulaq türip Japalğa ündeme" dep tañlay qağıp işara jasap turgan üki ükesiniñ ilamsız, osamas häreketinen janqan terge tüsedi. Tilekke qarsı, Japal Qırgıydıñ sözine inanıp, öziniñ mänpi uşın tastıñ quwısında tığılğan tuwısqanı Muradhasılnı tutıp beredi. quw qulqın uşın ağasına japa şektirip, tuwğanın ölimge tiktirip, wapasızlıq etkenligi sebepli hämme onan boyın awlaq uslaytuğın bolıptı. Onıñ Japal atı aytılmay jurt jiyirkene Japalaq dep atap ketipti.

Qayırımlı häm miyrimli Üki sol zamannan baslap süyükli, bir sözli qus retinde tilge ilinipti. Onıñ bawırmanlığın, suq közden jasırar, bäleden asırar käsiyetine baylanıslı Ükiniñ balaq jüni besikke, böbek bas kiyimine, duwtar qulağına, säwkelege, jigit-jelenlerdin de bas kiyimine tağılatuğın, üydin törine, mañlayğaşa qadalatuğın ürdis atadan balağa miyras bolıp qalğan eken.

Al japalaq jurttan bölinip jabanda jalğız-jarım jasaytuğın jağdayğa tüsip, elden erek kün keşirip baslaydı. Köpşilikke jamanatlı köringenlikten:

"Japalaq körseñ atıp al, jamannan boyın tartıp al" degen ibratlı ibara usı waqıyadan soñ aytılıp köpke ülgi bolıp qalğan-emiş.

28. TASBAQA

Burınğı waqıtta oğırı işi tar, qattı sıqmar bir sartaq bolgan eken. Özi sonday pitip qalğan bay bolsa da dün'ya üstine dün'ya jamalıwın küsep, kisiniñ haqısın köp jep qaladı eken. Adamlar buñın täreziniñ tasınan birdeyine jırıp. Nobay paydalanatuğınlığın añğarıp jüredi. Usınday qolı suqlığın qoymağan suğanaq sarttıñ sazayın tarttırmaq niyette qazığa şağınıptı. Qazı onı sınamaq bolıp elespe-sözlew türde qarapayım kilginip kelipsawda jasaydı. Bayqaslap qarasa, ol taslardı almastırıp qoyıp qazınıñ payına tiyisli wälerdiñ birazın özinde kaldıradı. Jäne sonşa zattıñ pulın qazıdan talap etedi. Gäzebi kelgen qazı: he baqa bas, tuk bilmegendey köziñ tasırayıp, kisiniñ betine banırayıp baqqanşa,

aldıñdağı tasıñdı tuwrılamaysañ ba? Jurttıñ nesiybesin qırqqanşa, baqaday baqıldap usı qos tastıñ astında qalğaıñ abzal edi" - dep, qarğansileydi. Kütilmegende köpşiliktiñ közildında hayran qalarlıq waqıya boladı. Jerin satqıştıñ otırğan ornında tarbıyqan tasbaqa qalıp, sawdager uştı-kündi joq bolıp şığadı. Adamlar sartavıldıñ tasbaqa aylanğanın añlap, tañ äjeyıp tamaşanıñ güwası bolgan halda üyli-üylerine quwana tarqasqan eken. Sonnan baslap bayağı baqıl sawdager tasbaqa keypine enip, mañgilikke maqulıq bolıp qalıptı. Biraq, tasbaqa sonda da işkerneligin ele qoya almay, adamzattıñ önip-öskenin qızqanıp, biytaplardıñ därtine dawa, insan balasın jasartıwşı qasiyetke iye märgiya şöbin tiliniñ tiyinde saqlaydı eken. Onı alıw usın aldı menen tasbaqanıñ üyin tawıp, indigeş kirerligine şırpı qandımdı qalastıra qoyıp taqlaydı. Tasbaqa Annan asırılıp öte almawı lazım. Tasbaqa kiriwge talpınğanda tamağına küş tüsip, abaylamay tilin şığarıp aladı. Sol sätte tiliniñ astındağı märgiya şırpığın putaglarına ilinip qaladı da, ağaş tosqawıl qulap tüsedi.usı waqıtta märgiyanı alıp, tasbaqağa pänt berip ketiwge boladı-mış. Soñında adamlar tasbaqanıñ haqısınan söytip şığıwğa uyğarıptı-mış.

29. PIŞIQLAR NE SEBEP TAMAQ JEP BOLIP JUWINADI?

Ötken zamanda bir pışıq, künşuwaqta jatıp häz etip otırğan eken, bir torğay esik aldına kelip jayıla baslaptı. Pışıq torğaydı körip, añlıwğa kirisipti. Torğay bunnan xabarsız tapqan dänine waqtı hoş bolıp, kem-kem pışıqqa jaqınlap jayıla beripti.

Qolayga keltirgen pışıq torğaydı qağıptı da alıptı. Endi jewge kirisip atırğanda torğay pışıqqa qarap:

- Men bir taza jüretuğın qus edim. Seniñ qoliña tüsip qaldım. Sen meni sözsiz jeysen. Sizden bir ötinişim bar. Meni bet-qoliñdı juwıp, tazalanıp jeseñ qalay bolar edi?- depti.

Bul ötiniş pışıqqa maqul tüsipti de torğaydı erkine qoyıp juwına baslaptı. Tap usı waqıttı kütip turğan torğay uşıptı da ketipti.

Torğaydan ayırılıp qalğan pışıq endigiden bılay awqatlanıp bolıp juwınaman dep şärt aytıptı. Sonnan baslap pışıqlar awqatlanıp bolıp juwınatuğın bolıptı.

30. QASQALDAQ

Köp şamalar burın köktegi Kökeniñ buyırıwı menen topıraqtan adamnıñ qälibi quyılıp ullı iyemiz oğan jandı kirişiwge şama etip körgen-miş.

Adamdı topıraqtan qıldı bina
“Kirgil” dep pärman etti janğa quda
“Qaranğı, qorqınışlı jay eken” dep,
Jan kirmey qarap turğan eken sonda.

deydi. Usılayınşa, jandı denege kirgize almay häleklenip, hiylesi tawsılğan şaqta saz şalıp, ğañğıp-güñgir dayra qağıp, öz kewilin kötermekti isteydi. Namanıñ sazası şıqqanda jan denege qalay kirgenin özi de bilmey qalğan-emiş.

Saz bilen säwbetti yalğan demeñler

Adam Ata binyat bolğanda bardı.

degen köşeli söz törkini sonda eken.

Adamdı topıraqtan döretkenine quwanğan quday taala “ädem”, “ädem” dep dawıslap jiberipti. Onısı “äjayıp topıraq”, “qaramatlı, qızıqlı qızıl saz” degendi añlatar eken. Jan ata etilip, Adam Ata atanğan insannıñ qabırğasınan Hawa Eneni jaratıptı-mış. Bulardıñ urpaqları köbeyip, ösip önipti. Alla: “Olar bir-birine mehir-miriybetli bolsın” dep adamlardıñ ığbal-ırısqısın teñ ülestiripti. Aradan uzaq waqıtlar ötkennen soñ bay-baygus bolıp bölingen adamlar öz-ara birneşe toparğa ajırala baslaptı.

Kim kembağal, kim ortanşa, kim onan zıyat bolıp haq bergen nesibesin şöpşep kün keşire beripti. Ol waqları dün’ya maldan ala, ornı dalada, bala-şağadan jurday tul jetim, quw gedey adamdı qasqa dep eken.

Jarlı-jaqıbaylardıñ da qatarına ilese almağan qasqalar qanğıp jürip, jataq jasaydı-mış. Adamnıñ bunşelli qasqalanıwı aqılınıñ azlığı ya birde küş-jigeriniñ nasazlığı sebepli dermiş. Sol payıtları tiri janğa paydası joq Alda isimli adam ömir sürüpti: Qolınan is kelmeytuğın kisige mäpi tiymeytuğın bul biybaqtı älewmet Qasqa Alda dep atasa kerek. Kün sayın awhalı awırlap bararğa jeri, basarğa tawı joq. Alda sol eldiñ, qayır-saqawatı mol, bardamlı kätqudasınıñ näzirine ilinipti. Aldanı öz qäwenderligine alıptı. Baydıñ ğamxorlığına tüsken Alda qarnı toq, köyleği kök, uwayımdı joq bolıp jüre beripti. Alayda Qasqa Alda atı qalmaptı. O zamanda heş kimi joq yaki jaqın-juwığı urısta qırılıp qalğan jeke adamdı yamasa bas köterer erkekleri nabıt bolğan az urıwdı ekinşi bir qawim quramına kirgizip, adamları menen “antlasıp” anda bolısatuğın dästür bar eken. Qasqa Alda xojeyininiñ kewiline unağanlıqtan, onı öz

qanalası etiw uşın sol ürdis boyınşa ekewi sütke qasıq qanıp tamızıp, anttı işip, anda bolıptı. Sütke qandı aralastırıp islengen suwıqlıqtı “ant” dep atasa, anda bolmaqtıñ mänisi “bir qanbız”, “bir janbız”, “tuwısqanbız” degende sayalı eken. Kuda-anda, kudamdalı degen ugım da usınday tuwıslıq qatnasıqqa baylı bolsa, anda, anda demekliktiñ bayısı sol eken. Anda bolğan adam qay iske de taq turıp, jaw kelse jawda, daw bolsa dawda qanalasın andasın- jaqlap, qorğap qalıwı atayı parız sanalarmış. Eger, anda andasına qılaplıq etse, ant urar-mış.

Alda bul şärtti aqırına şekem ötey almay ayıp aşıp alıptı. Andasına öz aldına otaw köterip, jas janğa basın qosıp, aldına mal salıp bergen qanalasınıñ jaqsılığın Alda kötere almay, onıñ iyelegine de köz alartıwdı şığarıptı.

Bir jawgerşilik bolğanda qanalasınıñ mal-mülkin tolıq iyemleniw uşın Alda duşpan tärepin alıp, andasına qarsı topıladı häm onı olarğa äsir etip beripti.

Kütpegen jağdaydan mäñgirip qalğan andası boyın ıza-kek kernep, Aldanıñ bul häreketine äbden ğäzebi kelip aldına turğan Aldağa: Hey anturğan! Qasqa Alda ediñ bayağıda, qasımkerligiñ qalmaptı, Qasqa Alda bolğır, közime küyik bolıp köringenşe, küygentayday kiyge tüspeysen be? dep qattı baqırıp jiberedi.

Öz isine ökinip, barmaq tislep turğan Qasqa Alda qäpelimde qusqa aylana qalıptı-mış. Qarap turğanlar bul käramatqa lal qaladı. Qus pır-pırlap uşıp baratırğanda ğana esin jıyğan adamlar “Qasqa Alda”, “Qasqa Alda” dey menen qala beredi. bul qustı körgen adamlar “Qasqaldaq” dep ketisipti. Qasqaldaq atlı qus endi basqa mänzillerge

jollanıp, pärwaz etipti. Öziniñ islegenlerine küyinip, uşıp barğan mäkanında jer bawırlap jatıp alıptı. Suw işpepti, samğap uşpaptı. Sol jatıstan bawırı ezlip, qap-qara bolıp küyip ketkende barıp bas köteripti. Jigeri erip ketkenlikten qap-qara tüske engen bul qusşanı xalıqtıñ qarabawır dewi de usı sebepten eken-miş. Qasqaldaqtıñ boyında andasının qanı qalğanı uşın adamlar onı em eter eken. Öziniñ tinde emlik qäsiyeti barlığın bilgennen keyin ğana qasqaldaq qapaşılığın qoyıp, kewili jazğan eken. “Özi qılğan ökinbes” degen danalıq söz usı hädiyse sebepli payda bolğan-mış.

31. QUMIRI (DALAKEPTER)

Teginde qumırı qus emes eken. Qüdiretli bir manaptıñ qızı bolğanğa usaydı. Negizgi atı Qumar bolıptı. Qumar üş jasında bir neşe tildi meñgerip, bes jasında ilim üyrenip, jetisinde jeti önerdi jetik iygerip el tiline iline baslaydı. Toğızında dün’yanıñ islerin oyğa alıp, boyğa toladı. Boy jetip, här närsege oy ketip, jaratqannan jaqsı niyet etip jüredi.

Sol jurtta Köken atlı mergen jigit bar eken. Köken küni boyı japan dalada aw tıtıp, aran körip, qaqpan qurıp, toqpaqlaq qoyan urıp añşılıq etip jürer eken. Quralaydı dizge, şüregeydi közge atqan közemşi jigit sayatta jürip, qırıq qızdı menen şiqarğa şıqqan Qumar sulıwdı körip qaladı. Mergenniñ oğınan qulağan qulanga awşıdan burın barğan qızlar särdarı Qumar oljanı “jolğığına” qäde etiwdi soraydı. Köken bergenine ırazı bolıp, qız “qanjıgasınıñ” qanlanatuğınına quwanadı. Erke bolıp erjetken, tuwrıqlıqtı sert etken Köken tuñğış märte qız qolınan uslap,

jigitke usap saldamanlı til qatıp, atın aytadı. Qız isiminiñ Qumar ekenin bildi. Arada aşıqlıq demleri baslanadı.

Qız benen jigit bir-birisiz tura almaytuğınına közi jetedi. Qumarğa degen ıntıqlıq Kökendi ışıqı otına örteydi. Kökenge degen muhabbat Qumardı quwanış sezimine böleydi. Mañ dala aşıqlar alañına aylanadı.

Quwanış uzaqqa sozılmaydı. Qumar tuwılğanğa qulağın tislettiren, äzelden atastırğan jeri bar eken. Olar Qumardıñ mergen jigit penen kewil qosısıp jürgenligin esitken zamatı Mästenge mıñ tilla berip, aşıq-maşıqlardı duwalawğa buyıradı. Sıyqırşılıq önerin Qumar da jasınan özlestirgen edi. Eldegi gäp-söz sebepli ol Köken menen gezlespege barğanda kepter keypine enip uşıp barar. Bunı bayqap qalğan Mästen Qumardı tek usı waqıtta duwalaw mümkinşiligi barlığın bilip urımtal tustı añlıydı. Qumardan bir sıyqırlawdı zıyat biletuğın Mästen bar küşin salıp bağıp, payıttı paylap jüredi. Kündegi ädeti menen Qumar kepter bolıp uşıp kelgende, oğan tayarlap turğan duwalanğan burışın şaşkan Mästen bul häreketin Kökenge islewge ülgermeydi. Almas qılış Mästeniñ moyın qıyıp tüsedi. Lek, Qumar mängi kepter tüsine kirip qaladı. “Qumarım, Qumarım” dey menen Köken bar ömiri ökiniv menen ötedi. Kökenniñ awzınan esitkenler bul ğarayıp qustı “Qumırı” dep atap ketedi. Qumırı qus Kökendi izlep bärqulla dalağa uşıp keler eken. Onıñ mudamı “kökeklep” şaqırıwı Kökenniñ atın atap uşırasıwğa keliwin kütiwi eken-miş. Birdewine dala tösinde säyirlep muñlı sayraytuğın bul qustıñ hayatı usınday jağdayğa tüsken eken.

Qumırınıñ “dalakepter” atalıwı da sonnan eken, Qız-jigitlerdiñ bir-birine sağınış xatların qumırı arqalı jolawı bul qustıñ muhabbat

muñlığı atanıwı menen qatnaslı-emiş. Qumırınıñ kökkepter, kögerşinler kibi toparlasıp uşıp, jadıramay jabanda jalğız-jarım qonaqlap jüriwi süygenin tosıwı eken. Qumırı awıl işinde jiyi pärwaz etse, sol jerde quwanış jüz berip, udayı şadlıq bolar-mış.

32. PIŞIQ

Atam zamanda batıllığı, baylığı menen dañq şığarğan bir bahadır bolıptı. Alıptıñ atı jer jarsa da, kewiliniñ bir jağı jartı edi. Näreste iyisine inqar bul insanıñ düzde jürgendegi bar ärmanı şabarlarınan "tuwmataylı boldıñ degen xabar esitiw edi. Bir perzenttiñ dağınan binay ömiri biykar ötip, birdeyine işley azap şegip neşe äwliyege tünep, qanşa atanı aralasa da ziyaratı qabıl bolmaptı. Qorım basına qatnaw menen küni ötse de, ümiti aqlanbaydı. Altı tam boyı öli malı menen altı atar tolı tiri malına iye tabılmay, bir tırnaqtıñ zarınan küni-tüni qusa bolıp jatıp aladı. Onıñ usılay jata bererine közi jetken tuwmatuwıs, jegjat-juwıqları oğan bala alıp asıraw jöninde mäslähät etedi. Usınnan keyin ağayin keñesin "qup" körgen alpawıt soğan ämel qıladı. Batır alıs ağayinnen bala alıp saqlaydı. Onı "Ne işemen, ne kiyemen" degizbey, hämme närsege toq etip ösiredi. Er jete kele öziniñ ögen ekenin bilip, ata-anadan irgesin jıraq salıp, jat qılıq-qılwaları menen äkeniñ kewline tiyedi. Paydasına pütin pısıq bolıp öskeni menen ata diydinen şıqpağan perzentke batır nala boladı. Bala "tübinde meni şert keriletedi" degen oy menen öz enşisin bölek dün'yağa da jabısıp, ağayinğe awız sala baslaydı. Aralaspaytuğın iske suğılısıp, ata turıp bul söylep äkesin şermende etedi. Kembağaldı keketip, kim köringendi muqatıp jürse de özine şañ juqtırmay äkesine heşnärse menen isi joq juwas bolıp köriniwge urınadı. Özin qanşa pısıq etip körsetse de

atanıñ jüregi jılımaydı häm batırdıñ atınan elden jılıw jıynağanın esitkende töbe şaşı tik turıp: Oñbağan neme! Köziñ sonşa bayıqtı körmey. Endi jılıw jılıwğa köştiñ be, körnemek! İytten döregen deyin desem, sennen iyttiñ ölimigi artıq, pasıq ekenseñ, jetesiz! Büytip, pısıq bolğanşa haywan bolğanıñ jaqsı edi, dep aytıp saladı. Demniñ arasında şiñğırğan ses şığıp, jer-kök tütep, al düley bola ketedi. Tütin tarqağannan keyin qarasa, közi maşalday, tırnaqları sorayday, murtı seleydey bir maqulıq payda bolıptı-mış. "Ata qarğı-oq" demekşi, bul haywan äkeniñ bir awız, nalış gäpinen usı halğa kelgen eken-miş. Ata sözi sep bolıp, qonsı-qoba bul añdı "pısıq", "pışıq" dep atay beredi. däslebinde xäzirgidey säl ülkenlew pışıq kele-kele kişireygenlikten gey jerlerde pişek dep te at tağıptı. Pışıq tuwğanda balasınıñ köpke deyin közi aşılmaydı. Sonıñ soqır dep ataydı. Keyinşelik säl öskennen keyin pişigey deydi. Pışıqtıñ balasınıñ köp waqıtqa şekem köziniñ pitew bolıwı, ata qarğısınan ekenmiş. Balasınıñ körgensizlik islerine irenjigendegi gäpiniñ salqını eken. Pışıqtıñ köz jumıp otırıp tamaq jewi, onıñ körmedikliginiñ belgisi eken. Ol ayla adamlarınıñ tüwel qırılıp qalıwın käleydi-miş. Eger, hämme ölse tamaqtıñ barlığın özim jeymen,- dep buzıq niyette boladı-mış. Pışıqtı arğı dün'yada sawalğa tutıp, "iyeñ seni qalay baqtı" dep sorağlasa, "mağan awqat bermey aş qoydı, dalağa quwdı, toqpaq penen urdı" dep jamanlaydı eken. Aş jürse de, tayaqtan ölse de iyt bunıñ birin aytpaydı-mış. Kerisinşe, pışıqtıñ sözin joqqa şığarıp öz sahıbın maqtaydı-mış. Pışıqtı mängibaqıy dozaqı bolıwdan da iyt qutqarıp qalğan-mış. Uqılap atırğan payğamberdiñ moynına oratılıp atırğan jılandı iyttiñ tapsırıwı menen tarpa basıp közin oyıp alğanlıqtan pışıqqa payğamber

näzeri tüsip, jon arqasınan jäy ğana sıypap qoyıptı-mış. Pışıqtıñ usı xizmeti uşın onıñ köp günası tögilipti. Onıñ biyikten qulağanda, joqarıdan jığılğanda arqası menen emes, ayaq penen tüsiwi payğamber şarapatınıñ sebebinen bolğan-mış. Payğamber pışıqtıñ arqasın sıypalağanda, ol añ pitkenniñ qorı bolıp jürer eken.

Musılman balası pışıqtıñ usınday işmerezligin bilgennen keyin, onı köbasa qolğa üyretip, üyde saqlawdı ep köpmeydi eken. Öz ırısına tepken pışıqtıñ elege şekem añlar qatarında qalıp qoyıwı mehiri tüsken insan sözine ıqrar qılmay, ata qähärine uşırağannan-mış.

33. SANDIWĞAŞ (BÜLBİL)

Bunnan sañmıñlağan jıllar burın Buldırıq qassaptıñ eki egizek ağalı-qarındas biri biri menen araz bol allanıñ buyrığı menen olar qus turpatına awğan eken. Biri sol ülkeniñ ataqlı ulıması Molla Qalpaq Torğay dindar kisi bolıp, ekinşisi onıñ ay dese awzı joq, kün dese közi joq jurttan erek jaralgan Sandıwğaş atlı äketay qarındası eken deydi.

Molla Torğay tiykarında oğırı oqımıslı bolğanlıqtan namsıp söylep täñiriniñ barlığına käm birligine şek itirip, qudayğa köp küpirli qılıptı-mış. Al, qarındası da uşqalaqlıq etip özin jähände teñi-tayı joq sulıw dep, heş kimdi mise tutpay, mensinbey ketipti.

Olardıñ häsilik etkenin ullı jaratıwşı unamaptı. Ağayin-qarındastıñ aşım-ayrıq bolıp dawlasıwnan soñ olardıñ öz-ara pitimge kelmeytuğının bilip ömir boyı ayralıq-jüriwi uşın ekewin qus halatına tüsirgen-miş. Qus bolğannan keyinde bulardıñ bası pispey, bir jerde erge

turıwğa qayıl bolmay, orınğa talasıp şataq şığara eripti. Buğan baslı ayıplı bayağı ağası Torğay, häzirgi molla- Torğay degen şımşıq eken.

Soñnan soñ Jaratqan iyemiz olarğa bılay dep şärt qoyıptı: “Ekewiñiz sayrap jarısasız. Qaysıñız namazıñızdı asıra itsañız, sonıñız usı mäkanda, adamlar arasında qalasız”; dep kesimli biylik belgileydi. Aldı menen jurtşılıq molla torğay poşşatorğay, qapaqtorğay dep at taqqan boztorğay näwbetti alıp bilgen “sarınına” tüsip bezildep bozlay baslaydı.

Gezek, basında adamnan aynıp, sol gezindegi atı, menen Sandıwgaş atalıp jürgen qusşağa kelgende onıñ janğa jağımlı hawazı insandı nama läzzetin böleytuğın sıyqırlı üni täbiyattı talıqtırıp taslaydı.

Usı barıs penen jarıs dawam etip, eñ izinde boztorğay mıñ nama salıp irkildide, sandıwğaş mıñ bir saz atqarıp häm öziniñ jağımtallı sesti menen hämmeni tasiyin qaldıradı.

Hädiyseniñ güwası bolğan barlıq janzat jıyılıp: “Bul mıñ bir nama bildi”, “bul bildi” dep sandıwğaştı saray bağında qaldırıwdı talap qıladı.

Köpşiliktin “bul bildi” degen sözi keyinşelik “bülbil” dep aytılıp, qusşa jaña at penen “bülbil” atana baradı. Biraq, sandıwğaş atı da qosılıp aytıla beredi. usı waqıyadan keyin bülbilqus adamzat dün’yasına bir qädem jaqınlasqan halda sayamanı bağlarda säyir etip, ışqı muhabbat sezimlerin sağınış sazların şalqıta sayrasa, işi qızğanıştan isiniwge kelgen boztorğay bozañ asıp, qula düzge şöli-biyaban şalqar dalalarğa şığınıp ketip, üzliksiz şırıldap, küyinişten küy şırkaydı şığaradı häm sırdañday sahra tösmen mänğilik qonıs tabadı. Bülbil atanğan sandıwğaş tek sarnawşı sazına ğana jol berip, olardıñ aldında öziniñ äzziliginen

mäjbüriy bas iyipti häm atqarıwşının tän alğanlıqtan sazende äsbabınıñ qulağına qonıp ıqlaslana nama tıñlaytuğın ädet tawıptı.

Xalıq tilindegi “duwtarınıñ qulağına bülbil qondırğan sazende” degen söz sandıwğaştı sazdan qaldıratuğın jırşılarğa aytılğanı sonnan qalıptı-mış.

Boztorğay bolsa “Meniñ nıspım Qalpaq Torğay, Mağan tiygen qarap bolğay” dep eleberin bastağı ejesiw, öjetlesiwin qoymağan körinedi.

Bülbil qustıñ balası
Biyikte bolar uyası
Biyikte örley suw alsa,
Biymaza bolar anası.

Boztorğay qustıñ balası
Bozanda bolar uyası
Bozanda boylay suw alsa
Bozlaydı eken anası.

34. QOYANNIÑ NE SEBEP ERNİ JIRIQ

Bir küni qoyan öz-özinen oylanıp otırıp, kütä qapa bolıptı. Bul dün’yada mennen baxıtsız häm qorqaq haywan bar ma eken. Sebebi men barlıq nerseden qorqaman, jürgende, juwırğanda özimniñ sıtırlımnan jüregim jarılıp öle jazlayman, onıñ üstine hämme janlı maqluq mennen küşli häm batır dep nalıp otırıptı. Qanşa waqıt qapa bolıp otırğanın kim bilsin, eñ aqırında ol bulay bolıp qorlıqta öz köleñkemnen qorqıp jürgenşe özimdi özim suwğa taslap-aq öleyin degen juwmaqqa kelip,

där’ya tärepke qarap jolğa rawana bolıptı. Ol jol boylap muñayıp ölimniñ aqıbetin oylap qapa bolıpsümireyip jol menen kiyatırsa, aldınan bir tülki quyrığın bılğap etkizip sap ete qalıptı.

Ol quyrığın tağı bir bılğap etkizip qoyanğa qarap:

- Awa, qoyan ağayinim, jol bolsın?- depti.

- Ay tülki ağa, meniñ jol bolsınımda sorap ne qılayın dep ediñ. Men bir qudaydıñ ğarğağan janıman. Mennen qorqaq adamdı sen de häş jerden taba almassañ, sol uşın men özümdi özim suwğa batırıp öltireyin dep ketip baratırman, - dep juwap beripti de öz jönine jüre beripti.

Tülki wa-ah-ha-lap qattı külipti. Hätteki onıñ qattı külgenligi sonşelli toğay işi köp waqıtqa şekem jañğırıp turıptı.

Qoyan bul külispeniñ izi bir jaman nersege soqpay da dep qorıqqan bir jağınan albırağanı, bir jağınan tisi tisine qaltırap qaşıwğa tayarlanıp tülkige qarap qatıp turıp alıptı.

Tülki külkisin zordan basıp alıp:

- Häy eşek miyin qoyanım-ay, qarap jürip öziñdi öziñ ölimge sazıwar etip, usı dün’yanı qalay qıyıp ketpekşiseñ. Bul dün’yada sen tiye sennen de beter qorqaqlar az emes – depti.

Qoyan ädewir waqıttan keyin özine kelip, tülkiniñ jañağı sözine inanıp öziñ ädewir jeñil sezipti.

- Al qoyan inim, er, men sağan qorqaqtıñ kim ekenin körsetip beremen. Sonda sen öliw mäselesin mümkin yadıñnan şığararsañ, -depti

Qoyanğa kereginiñ özi de usı emes pe. Ol quwanğannan öziniñ qayılşılıq bergenin bilmey de qalıptı.

Solay etip tülki menen qoyan ekewi dün'yada qorqaq janlı izlep jolğa tüsipti.

Köp jürispeden keyin olar bir ülken japtıñ boyında dem alıptı. Sol mähälde olarğa esapsız qoy häm eşkiler jaqınlay beripti.

- Al, ağayinim endi qarap tur, qorqaqtıñ äkesin endi köresen, - depti tülki qoyandı türtip qalıp.

Tülki qoyandı izine ertip qoylardıñ aldına şığıp bir ülken putanı tasalap otıra beripti.

Qoylar jaqınlap kele bergeni-aq matal tülki barlıq dawısı menen paq… q… dep jibermesin be, eşeyinde selteñşil qoylar bir-birinen qorqıp qorqıp tura aydaptı.

Olardıñ heşkimge qaramay quyrıqları selik-selik etip aydap baratırğanın körip turğan qoyan menen tülki qatırıp turıp külisipti.

Qoyan öziniñ küşiniñ barınşa, şamasınıñ jetkeninşe külipti. Ol sonday külipti, hätteki erinleriniñ jırtılıp ketkenin de sezbey qalıptı.

Sonnan baslap qoyanıñ erin jırıq bolğan eken.

IV.1.3. İNSANLAR HAKKINDAKİ EFSANELER

35. ADAM-ATA HÄM HAWA-ENE

Eñ äyyemgi zamanlarda dün'yada tirşilik joq eken. Usılay jer neşe-neşe jıllar tirşiliksiz jasaptı. Aqırı jaratqan täñiri bunnan qızıq bolmaydı eken dep däslep Adam-atanı jaratıptı Adam-ata dün'yağa kelip heş närsege qızıqpaptı. Bul da bolmaydı eken dep qasına Hawa-eneni jaratıptı. Ekewi bunnan keyin bir-birine es bolıp tirşilik ete baslaptı.

Künlerden bir kün hayal jükli bolıp bir ul, bir qız tuwıptı. Hawa-ene eki emşegin aljastırmay emizedi eken. Olardı qosayın dese, özlerinen basqa adam joq. Aqırında oñ jaqtağı emşegin emgen ulğa şep emşegin emgen qızı menen qosıp, "barıñ, tirşilik etiñ" dep jibere beripti. Sonnan Jer betinde tirşilik baslanıptı.

36. AMANBAY BATIR

Amanbay Üyseyin degen Buxara ämiriniñ balası eken. Ol jasınan jigerli, şaqqan, batır bolıp ösedi. Amanbay qıyqañ bolğan soñ äkesi onı quwıp jiberedi. Ol küni uşın bir iyşannıñ üyinde iyşanğa tähäret suw jılıtıp berip jüre beredi. Söytip jürip uzaq jerlerdegi atı şıqqan baylardıñ malın aydap alıp qaytadı eken. İyşannıñ sol elge atı şıqqan ala atı boladı. Amanbay sol attı ıqlası menen bağadı eken.

Bir küni Amanbay bir topar mal aydap kelgeninde, maldıñ iyeleri izinen jetedi. Amanbay iyşanğa tähäret suwın jılıtıp berip, iyşan da tañnamazın oqıyın dep atırğanda mal iyeleri iyşannıñ üyine kirip keledi. İyşan namazın oqıp bolıp, jolawşılardan jol bolsın soraydı.

- Bizler mal joytqan joqşımız, - deydi jolawşılar.

- Ol kim? – deydi iyşan.

- Mınaw otırğan jigit, - dep Amanbaydı körsetedi. İyşan:

- Mümkin emes, bul meniñ isenimli atqosşım, - dep aqlamaq boladı. Sonda Amanbay iyşanğa qarap:

- Aqlamañ taqsır, bolsaq bolğan şığarmız, - deydi.

- Onda bar balam, mına "ala at"tı da alıp kete ber, sen bul jerge sıymassañ, - depti.

Solay etip, Amanbay jigitlerin ertip, ala attı minip alıp, ülken baylardı talap, malların soyıp jep jata beredi.

Bir künleri Amanbaydıñ äkesi öledi, soğan as beriw uşın ämirden mal sorasa:

- Sağan Beretuğın malım joq, öziñ tawıp ala ber, - deydi. Buğan aşıwı kelgen Amanbay ämirdiñ malların aydap kelip satıp, äkesiniñ asın beredi. Buğan ämirdiñ aşıwı keledi, häm Amanbaydıñ jigitlerin äsker jıynap kelip qırıp taslaydı. Olardıñ arasında Jiyenqul baqsı, Tölegen şopırıq, Qulman degen jigitler aman qaladı. Solardıñ işinen ämirdiñ äskerleri Jiyenquldı ämirdiñ aldına uslap alıp keledi. Jiyenqul äri jıraw, äri şayır adam eken.

Ämir Jiyenqulğa:

- Adamlar seni jıraw häm şayır desedi, sen ağañdı maqta, - dep buyrıq beredi. Sondağı Jiyenqul jırawdıñ Amanbaydı maqtap aytqanı eken:

Alalay menen bulalay,

At bolıptı Ala tay,
Jer şılımğa keştim nay,
Ertede ötken Amanbay.

Amanbaydıñ Ala atı,
Qoltığında qanatı,
Amanbay jawğa şapqanda,
Jarqıldaydı polatı, dep saldırta beredi.

37. ŞIÑĞIS XAN HAQQINDA ÄPSANA

Eñ äyyemgi zamanlarda bir patşa bolıptı. Patşanıñ ul perzenti bolmay, tek jalğız qızı bar eken. Patşa qızına patşalıq taxtın beripti. Patşanıñ kişi inisi bar eken. Ol patşanıñ qızın taxtqa otırğızğanına narazı boladı. Söytip ol Altın xanğa qızdı jamanlaptı. Patşanıñ buğan aşıwı kelip qızın öltirmekşi boladı. Ol sandıq soqturıwğa buyrıq beripti. Sandıq tayarlap onıñ işine azıq-awqatın, köp kiyim kenşek salıp, qızdı keşte sandıqqa salıp suwğa ağızıp jiberipti. Sandıq teñizde ığıp kete beripti. Sandıq jağağa jaqınlağanda añ awlap jürgen Tamaul häm Şaban kör degen Eki mergen köripti. Tamaul atpakşı bolıptı:

-Toqta, tuwrı atpa, qıyat at,- depti oğan Şaban kör. – Tuwri atsañ sandıqtı zayalaysan,- depti.

Mergenler usılay sandıqtı qalay aların bilmey oylasıptı. Tamaul sandıqtıñ sırtına atıwdı, al Şaban kör ortasına atıwdı oylasadı. Şaban kördiñ oğı sandıqtıñ muşına tiyip, sandıq jağağa kelgen. Mergenler sandıqtı suwdan şığarıp alğan.

Sandıqtı aşqan eken, sandıqtıñ işinde peridey sulıw qız otırğanın köredi. Oğan qarap ekewi de aqılın joğaltadı.

Aradan biraz künler ötedi. Qızdıñ boyında bala bar ekeni bilinedi. Ayı-küni pitkende bala tuwıladı. Balağa "Şıñğıs" dep at qoyadı. Aradan biraz waqıt ötkende qız Şaban körden eki ul tuwadı. Biriniñ atın Badantay, ekinşiniñ atın Birgütay qoyadı.

Badantay jigirma jasqa, Birgütay on bes jasqa tolğanda sol eldiñ xanı keledi. Xannıñ jaqın adamları, Mayqı biy adamlardı jıynap işinen qırq bir adamdı alıp bılay deydi:

- Şaban kördin bir balasın xan köteremiz. Jüriñler,- deydi.

Xalıq buğan kelisim beredi. Xalıqtıñ atınan bul saylanğan adamlar jolğa rawana boladı. Elşiler kelgende Şaban kördin hayalı patşanıñ qızı bılay deydi:

- Şaban kördiñ balalarınıñ patşa bolıwına razışılığım jok. Eger ol patşa bolsa, onda "adam" bolmay qaladı. Onıñ minezi özgeredi, al eger ol adam bolıp qalsa, ol xalıqtı basqara almaydı. Qırq bir jigit qırq bir atlarıñızdı ertleñler de jolğa şığıñ. Jolda aldıñızdan Gazın degen biyik munarlanğan taw şığar, soñda jalğız üy bar, üyde Şıñğıs jasaydı, han etip sonı saylasañız boladı,- deydi.

Qırq bir jigit jolğa rawana boladı. Ğazın degen tawdı izlep ketedi. Köp künlerge şekem olar bul tawdı izlep ketedi. Köp künlerge şekem olar bul tawdı taba almaydı. Azıqların tüwesip, atların soyıp jewge qaraydı.

Künlerden bir kün aqırı Şıñğıstıñ üyin tawıp aladı. Oğan aldı menen söylesip keliw uşın eki adam jiberedi. Şıñğıs añ awlap kıyatır eken. Arqasında ğazlar menen quwları. Ol üyine kiyatırğan eki adamdı köredi. Miymanlardı ol kütip aladı. Otırğızadı. Şıñğıs özi ğazlardıñ etinen awqat tayarlaydı. Onı jigirma bir tabaqqa salıp, "alıñ, alıñ" dep awqat jey baslaydı. Miymanlar awqatqa toyadı. Olar Şıñğıs penen xoşlasıp qaytadı. Olar Şıñğıstıñ mergenligin körip, üylerine qayta keledi.

Mayqı biydiñ aldına kelip:

- Taqsır, men bir hiyleker adamdı kördim,- deydi birewi.

- Qanday adam eken?- deydi Mayqı biy.

- Şıñğıs xan bolıwğa ılayıq adam,- deydi barğan adamlar.

Bul sözdi esiktken soñ hämme adamlar jıynalısıp, "Şıñğısqa barayıq" deydi. Söytip barlığı piyada jolğa şığadı.

Olar kelip:

- Şıñğıs, seni taxtqa otırğızıwğa keldik, seni xan sayladıq,- deydi.

- Xan bolmayman, xan bolğım kelmeydi,- deydi Şıñğıs. Şıñğıstıñ bul qarsılığına adamlar kewil de bölmeydi. Söytip Şıñğıstı xan saylaydı.

- Meni xan sayladıñız, endi men xalıqqa qalay piyada baraman?- deydi Şıñğıs.

Bul sözdi esitip adamlar toğayğa Şıñğısqa arba soqtırıw uşın ketedi. Aqırı eki adam arbanı tayar etedi. Soñında bul eki kisi Şıñğısqa arzı menen keledi.

Birewi:

- Men sizge arba soqtım. Endi söz xan boldıñız. Meniñ bir tilegim bar, sonı orınlañız,- deydi.

Şıñğıs oğan:

- Sen xan qasında otıratuğın bolasañ, sen endi xanlısañ,- deydi.

Sonnan “xanlı” urıwı kelip şıqqan eken.

38. QAMISTAĞI TİSTİÑ İZİNDEY

Burın bir xannıñ sulıw qızı bar eken. Ol bir küni Jayhun där’yasına kelip şomılıptı. Qız jüziwdi jaqsı bilmegen soñ suwğa ketip ölipti. Bunıñ suwğa ketip ölgenin häş kim bilemegen. Birew alıp qaşıp ketipti dewge häş jerden xabarı şıqpaydı.

Aradan künler, aylar ötipti. Bir küni xan uyqılap jatırsa qızı tüsine enipti. Tüsinde qızı atasına aytıptı: “Ata, men pälendey küni pälendey jerde Jayhunğa kelip şomıldım. Suwğa tüsip edim, suwdıñ ağısı qattı eken, meni özine qosıp alıp ketpekşi boldı. Men jağada qolıma ilingendi qarmadım. Qolım şarşadı. Eñ aqırında qamıstı tislerim menen tislep üş kün turdım: İzimden adam kelmedi, men özim şığa almadım. Sonnan keyin men suwğa ketip öldim” –dep qızı aytıp bolğan waqıtta xan oyanadı.

Xan därhal izine läşkerlerin ertip, qızı tüsinde aytqan jerge Jayhunıñ boyına kelse, tap qızdıñ aytqan jerinde onıñ kiyimleri jatıp eken. Xan qızınıñ kiyimlerin quşaqlap way-way salıp jılaydı.

Xannıñ kewilin alıw uşın onıñ bir wäziri xanğa:

- Taqsır! Qızınıñ bul jerge kelmes edi. Kelgen menen de bir özi şomılmas edi. Onı bir düşpan adam suwğa atıp jibergen şığar?! –deydi.

Xan därhal oylanıp jılağandı qoyıp, suwdıñ jağasın tekserip körse, qızdıñ qamıstı tislep turganı ıras eken. Xannıñ qızınıñ awzında altın tisi bar eken. Bir qamıstıñ japırağında üş altın tistiñ izi qalğan eken. Sonnan qızın adam öltirmegenligine, özi şomılıwğa kelip suwğa ketip ölgeni ıras ekenligine isenipti.

Sonnan beri qamıstıñ japırağında xan qızınıñ altın tisiniñ izi qalğan deydi. Sonan baslap hakiyqat isti yamasa şın gäpti küşeytip aytajaq bolğan adamlar sözinde "Qamıstağı tistiñ izindey" degen gäpti qollanatuğın bolıptı.

Durısında da, häzir qamıslardıñ barlığında, här japıraqta xan qızınıñ eki üş tisiniñ izi barlığı körinedi.

39. QARA MOYIN

Qaraqalpaqtıñ eñ arğı babası Jayılxan, Seyilxan, Alaş degenler bolğan eken.

Seyilxan Türkmeniñ babası, Jayılxan Qoñırattıñ babası eken. Seyilxan degen babamızdıñ hayalın segiz san malğa alıp, sonnan segiz san seyilxan dep atalğan da, Jayılxan babamızdıñ hayalın altı san tüyege alğan eken. Ol waqta bular ata jurtı Türkistanğa kelip, sol jerde otırğan eken.

Burınnan aytıwlarğa qarağanda qaraqalpaqlar on tört urıw emes, al tört urıw – Keneges, Mañğıt, Qıtay, Qıpşaq bolıp bölinedi. Törtewi Jayıl xannıñ balası. Usı törtewiniñ de arğı ata-babası Bögenetay, Börgentay degen babamızdan taraladı desedi. Bular jas waqtında oynap jürgende töbelesip, ağayinleri jaq-jaq bolıp ayrılısıp ketken.

Türkistanda otırğanda bir kisiniñ otız ulınıñ jigirma segizi Xiywa xanına bazarlap kelemiz dep Xiywağa keledi eken. Bulardıñ kelgenin xiywalılar körip hayran qaladı. “Türi basqa, özleri iri adamlar” dep Xiywa xanına xabar beredi. olardı xan qonaqqa şaqırıp, bulardıñ birqanşaların öltiredi. Ular keşikkennen keyin qalğan ekewi solardı izlep keledi. Olardıñ qalğanlarınıñ moyınlarına, bileklerine aza etip qara oramal baylağan, sonnan qara moyın atalıp ketken desedi.

40. ŞEJİRE

Qaraqalpaqtıñ ata-babaları Edil, Jayık, Denetrdin[459] boyların jaylağan eken. Denetrdegi xanlıqtı Altın xan sorağan eken. Altın xannıñ jalğız qızı bolıptı. Altın xan qızın heşkimge körsetpey, äynegi jok jayda saqlaydı eken. Jaydı salıp atırğanda bir jerine nay salıp örilip, sonnan kün körinip turadı eken. Qız künge aşıq bolıp, sonnan bala payda bolıptı. Bunı xan bilip, qızın altın sandıqqa salıp där’yağa attırğan. Sandıq där’yada ığıp kete beredi. Bir jerlerge kelgende onı toğayda añ awlap jürgen Tomağul menen Şabanköl degen eki jigit körip qaladı. Olar där’yanıñ ortasında ığıp baratırğan sandıqtı alıw uşın onı atıp şekte şığarmakşı boladı. Biri turıp:

- Qıya at, tuwrı atpa,- deydi. Sonnan qıyat urıwı kelip şığadı. Sandıqtı aşpastan burın Tomağul menen Şabanköl sandıqtı bölisedi. Sandıqtıñ işi Tomağulğa, sandıq Şabankölge tiyisli boladı. Sandıqtı aşıp qarasa işinen bir sulıw qız şığadı. Qızdı Tomağul aladı da, sandıqtı

[459] Dnepr.

Şabanköl aladı. Qızdıñ ayı-küni pitip, ul tuwadı. Ol künge aşıq bolıp tuwğanlıqtan balasını atın Künes dep qoyadı. Ol Künesten keyin Tomağuldan eki ulı boladı. Birinşi atın Bögentay, ekinşisin Börgentay qoyadı. Balalar erjetken soñ Künesti toğayğa añşılıqqa jiberedi. Öytkeni Tomağuldan tuwğan eki bala Arıwxanıñ ülken balası Küneske jamanlık aylamaqşı boladı. Usınday jamanlıqqa şıdamağan Künes där'yanıñ örine basın alıp ketpekşi bolıp, anasınan ruxsat soraydı. Arıwxan eki balasınan beter ülken balasın jaqsı köretuğın edi. İlajsız anası ruxsat beredi. künes keterinde anasına:

- Meniñ ölimdi, tirimdi där'yanıñ boyına barıp qarasañ bileseñ. Künde där'yağa qustıñ pärin jiberip turaman. Sol meniñ tiri ekenimniñ belgisi,- deydi häm qolındağı jüzigin anasına berip ketedi.

- Usı jüzikti körmegenşe men elge qaytpayman. Kim de kim meni izlese, usı jüzikti körsetse ğana isenemen,- deydi.

Söytip Künes där'yanıñ örine barıp añ awlap jüre beredi. Künde där'yağa alğan qusladıñ pärin ığızıp jata beredi. arıwxan bolsa balasınıñ tirisin sol pär boyınşa bilip jüre beredi tomağul mergen xan eken. Onıñ eñ jaqsı biyiniñ atı Mayqı biy eken.

Aradan birneşe jıl ötken soñ Tomağul öledi. Endi elge xan kerek boladı. Mayqı biy bas bolıp Arıwxanğa kelip, elge xan tiklew kerek degendi aytadı. Sonda Arıwxan:

- Eger işiñizde jaman pikir bolmasa men aytaman. Eger kewliñizde girbiñ bolmasa, men, emip körseñ, eger emşegim iyse ğana jönimdi aytaman,- depti. Söytip Mayqı biy häm qalğan toğız biy emgende iyip qoya beripti. Sonnan keyin barıp ğana Arıwxan balasınıñ

qay jerde jürgenin, tür-tüsin häm bayağı Künestiñ bergen jüzigin belgi uşın berip jiberedi. Qırq adamğa bas bolıp Mayqı biy Künesti izlep ketedi.

Bir küni där'yanıñ örinde üsti-bası jün-jün, jupunı, Arıwxanıñ aytqanına megzes bir mergenge jolğadı. Mergen bulardı miyman qıladı. Tamaq asadı. Bularğa jigirma bir tabaq tartıptı.

-"Biy tabağı ekew ara, xan tabağı daraw ara"- dep bir tabaqtı özi jepti. Erteñine ol mergen Mayqı biylerge xabarlaspastan öziniñ käri añ awlawına ketipti. Aradan tört kün ötipti.

Künde ädepkisindey etip mergen bul qırq adamdı sıylaptı. Tört künnen keyin Mayqı biy mergenge jüzikti körsetipti. Sol waqıtta keyin Mayqı biy mergenge jüzikti körsetipti. Sol waqıtta mergen Mayqı biydiñ moynınan quşaqlap körisip tanısadı.

Mayqı biy Künesti alıp qaytpaqşı bolıp arba soqtıradı. Arbanıñ här bir bölegin qırq adamnıñ här biri salıp, sonnan urıwlar bölinip şığıptı deydi.

Mayqı biydiñ astında qoñır atı boladı. Sol attı arbağa jegedi. Sonnan Qoñırat payda boladı.

Künesti eline äkelip xan taxtına otırğızadı. Ol Almalı Köriklige üylenip biraz däwirge şekem däwran süredi.

Künes öledi. Ol ölgen soñ Arıwxannan tuwılğan Tomağuldan bolğan eki bala Bögentay menen Börgentay Künestiñ hayalı Almalı Köriklini almaqşı boladı. Künes ölerinde Almalı Köriklige aytıp ketken edi:

- Sennen bir bala tuwadı, sonıñ atın Şıñğıs qoy,- dep. Aytqanınday bala tuwılıp atın Şıñğıs qoyadı.

41. QORQIT ATA HAQQINDA AÑIZ

Qorqıt ata xalıqqa jaqsı saz oylap tawıp beriwdi ärman etipti. Ol bärinen de burın xalıqtıñ tüsinigine qayım, olardıñ muñ-zarların aytatuğın jağımlı saz haqqında köp jıllar oylanıp jüripti. Bul uşın ol här türli usıllardı islep köripti. Här türli saz äsbapların soğıp şertipti. Biraq xalıqqa jağımlı bir sazdıñ iretin taba almaptı. Bir künleri qobızdı tawıptı. Onı islew uşın köp ağaşlardı jonıp hälek bolıptı. Biraq onan heş nätije şığara almaptı. Qorqıt atanıñ qobızdı jonıp hälek bolıp jürgenin şaytanlar köredi eken. Şaytanlar oğan qobızdı körset dese, ol körsetpeydi eken. Onan keyin Qorqıt atağa bir oy kelipti. “nege şaytanlar mennen qobızdı sorap jür? Olarğa nege keregi bar eken. Bulardı bir añlıp köreyin” dep toğaydan şığıp ketken kisige usap ol toğaydıñ şetinde şaytanlardıñ ne qılıp jürgenin añlıptı.

Şaytanlar öz-ara söylesip atırğan qusaydı. Qorqıt ata olarğa körinbey sözlerin tıñlaptı. Şaytanlar: “Qorqıt ata jüdä bir äjayıp isti baslağan eken. Biraq onan bir nätije şığara almaptı. Egerde ol kisi toğaydağı doñız üykengen quwraq jigildik jiydeniñ ağaşınan qobız jonsa, onan tostağan şığarsa, onıñ tostağanın baqırawıq tüyeniñ bas terisinen qaplasa, oğan kisnewik attıñ quyrığınan alıp qıl taqsa onan keyin qumluqta yamasa tawda ösetuğın sasıq quwraydıñ şiresinen jaksa, göne qabaqtan jonıp tiyek salsa, dün’yada tabılmaytuğın şıqqış äsbap bolar edi” –desip atır eken.

Qorqıt ata bul sözlerdi esitip, şaytanlardıñ aytqanınday etip qobızdı islegen eken, türli-türli namağa şertiletuğın saz äsbabı bolıptı. Sol, sol eken qobızdı birinşi jaratqan Qorqıt ata, qobızdıñ piri bolıptı. Sonnan keyin barıp xalıqta här türli saz äsbapları kelip şığa beripti.

42. QORQITTIÑ GÖRİ

Qorqıt baba ölimnen qattı qorqadı eken. Ol qalay bolmasın, qäytkende ölmey qalıwğa bolatuğın jollardı oylaydı. Häş taba almaydı. Ne bolğanda ölmew mümkin? Taq-tas bolğanda ma? Ol biyik tawlarğa baradı:

- Tawlar! Sizler mäñgi jasap alasız ba?!- deydi. Töbesi aspan menen uşlasqan tawlar:

- Joq! Bizler de qartamız, bizler de ölemiz,- deydi tawlar.

Ol uşı-qıyrı joq telegey-teñizge baradı.

- Mümkin, sizler ölmeytuğın şığarsız?- deydi Qorqıt ata.

- Joq, bizler de qartamız, bizlerde ölemiz,- deydi teñiz.

- Endi kim bul dün'yada ölmey qaladı?

Qorqıt baba öz sorawına juwap taba almay, dün'yanıñ tört tusın gezip ketedi. Qayerge barsa aldınan qazıp atırğan adamlar şığadı.

-Bul ne?- dep soraydı adamlardan Qorqıt baba.

-Qorqıttıñ göri,- dep juwap beredi adamlar.

Qorqıt bunnan jäne qorqıp qaşadı. Biraq, aldınan gileñ Qorqıtqa gör qazıp atırğan adamlar şığa beredi. Aqırı ol şarşap, öziniñ ömiri

tuwralı, bul ömirdiñ gözzallığı, bul tirişilik dün'yadan ölimge adam özin-özi qıymaytuğını tuwralı qolına qobızın alıp, jılaw baslaydı.

Ol suwdıñ betine gilemdi jayıp jiberip, onıñ üstinde qolına qobızın alıp jırlay baslaydı. Onıñ qobızınıñ dawısın barlıq adamlar esitip, dün'yadağı barlıq tirşilik etiwşi janlı maqluqlar bir maydan qobızdıñ dawısına mäs bolıp dem aladı. Sonda Qorqıt baba dün'yada ölmey qalatuğın tek ğana qobız benen nama eken,- degen juwmaqqa keledi. Ol qobızın tartıp, usılay kete beredi. bir jerlerge kelgende şarşap, közi ilinip ketedi. Sonda onıñ qobızın tıñlap kiyatırğan suw jılan Qorqıt babanı barıp şağıp aladı. Söytip Qorqıt baba qanşa ölimnen qaşqanı menen onan qaşıp qutıla almaydı. Biraq, ol adamlarğa häi ölmeytuğın,- qobız benen namanı taslap ketedi.

43. QORQIT BABA

Jaña där'ya boyında qaraqalpaqlardıñ Şiyrin degen qalası bolğan. Häzirgi waqıtta Jaña där'ya boyında Qorqıt ata degen äwliya bar. Erte waqıtlarda sol jağada Qorqıt degen adam ötken. Ol qudayğa:

-"Men öletuğın bolsam, qırq jıl burın xabar ber",- deydi eken. Qudaytala buğan kelisipti. Bir här jerde qaşıp jüre beredi. ol qay jerge barsa sol jerdiñ adamları "Qorqıt degen kisi öledi eken, soğan gör qazıp atırmız"- deydi. Sonnan qaşıp Qorqıt Jaña där'yağa keledi. Ol aqırı şarşap, ölimnen qutıla almaytuğının tüsinedi. Adamlarğa:

- Meni bir gilemniñ üstine otırğızıp, Jaña där'yağa ığızıp jiberiñler,- depti.

Solay islenedi. Qorqıt där'yanıñ ortasında, gilemniñ üstinde qobız şertip kete beredi. qorqıttıñ qobızınıñ dawısın esitip, Şiyrin qalasındağı qırq qız maydanğa şığıp, qosıq aytıp şaqıradı.

Biraq, Qorqıt kelmeydi. Iğıp kete beredi. sonda qızlar Qorqıttı ğarğaydı. Qorqıt tas bolıp ketedi. Sonnan Qorqıt atanı Jaña där'ya boyına jerlegen eken.

44. MAMAN BİY HÄM BUXARA XANI

Maman biy Ämiwdär'yanıñ batıs tärepindegi Qara tawdın Aqtaw degen jerine qonıs basadı. Aqtawdan Jäne där'yağa köşedi. Bul jerde otırğan qazaqlar Maman biylerdi qonaqqa şakırıp:

- Siz qaraqalpaq ağayinler, ne sebepten biziñ üstimizge köşip keldiñizler?- dep soraw beripti. Qaraqalpaqlar:

- El ağası Maman biy tüs körip edi, sonı jorıytuğın adam tabılmay, sonı sizlerge jorıtıw uşın kelip atırmız,- depti. Sonda qazaqtıñ bir biyi:

-Maman biy tüsiñi ayt?- depti. Maman Tüsin ayta baslaptı:

- Tüsimde tösime qırq qarlığaş uya salıptı. Oyanğanımda birewi qalmastan üyimnen şığıp ketipti,- depti. Mamannıñ Tüsin esitken olar:

- Bizler bul tüsiñizdi jorıy almaymız. Bir jorısa tüsiñdi Älim, Şämen degen tuwıslar bar, solardıñ işinde atı şıqqan tüs jorığış Sansızbay degen adam bar, bir jorısa tüsiñdi sol jorıydı. Qazaq bolğanı menen bäri tüs jorıw almaydı,- deydi.

- Sansızbay qayda?- dep soraydı Maman.

- Ol üş künnen keyin keledi,- dep juwap beredi.

Maman biy onı kütedi. Üş künnen keyin Sansızbay keledi, oğan Maman biy Tüsin aytadı.

- Men siziñ tüsiñizdi jorıyman. Siz biziñ üyge bara beriñ. Biziñ üy Sırdär'yanıñ Aq iyrik degen jerinde. Men özim Buxarağa baratırman,- deydi.

Maman biy Sansızbaydıñ üyine barıp, on kün jatadı. Sansızbay kelmeydi. Onan soñ ol hayalınan juwap soraydı, ol juwap bermeydi. Jigirma kün jatadı. Sansızbay kelmeydi. Aqırı Maman biy:

- Şırağım, men köp eglenip qaldım, endi ruxsat bolsa da, bolmasa da ketemen,- deydi. Sonda Sansızbayıñ hayalı Maman biyge:

- Ata, jumısıñdı ayt?- deydi.

-Jumısım-tüsimdi jorıtayın dep edim,- deydi. Sansıybayıñ hayalı onıñ kelgen jumısın bilip, Tüsin jorıp qoyğan eken.

- Siziñ tüsiñizdi älle qaman-aq jorıp qoyıppan, ata,- deydi.

- Qäne, aytşı şırağım?- depti Maman biy.

-Tösine qırq qarlığaş uya salsa, üyiñnin qırq tesigi bar eken, sol tesiginen kün tüsedi eken. Men sizge jigirma öreli kiyizdi tüyege tayarlap qoydım. Sonı al da üyiñdi pütinlep ğoy, meniñ pitirgenim sol,- depti.

Maman biy jolğa atlanıp ketkennen keyin Sansızbay keledi. Ol hayalınan:

-Qaraqalpaq ağayinlerdiñ ataqlı biyi Maman degen kisi biziñ üyge keliw kerek edi. Ol kisi keldi me?- deydi.

-Awa, keldi. Tüs körip kelgen eken. Sizdi kütip, keşikken soñ ketip qaldı. Tüsin özimşe jorıp, üy tozğan eken,- dep, jigirma öre kiyiz berip jiberdim,- deydi.

- Sen ol kisiniñ Tüsin oñlap jorıy almapsañ. Onıñ "tüsimde tösime qırq qarlığaş uya salıptı, oyansam bäri uşıp ketipti"- degeni, ol barlıq Qaraqalpaqtı biriktirip, bir jerde bolamız degen niyeti bar eken, biraq bul niyeti bolmay, kewli jabığıp jür eken, sen bul tüsti durıs jorıy almapsan,- deydi hayalına.

Sansızbay Maman biydiñ kewlin alıw uşın bes jüz qoy aydap, Mamannıñ eline ketipti. Sansızbay Maman biydiñ izinen jetip:

- Bir kiyiz üy ne boladı, mına qoylardı sizge bereyin,- dep alıp keldim, ata,- depti. Maman biy pätiyasın beripti.

Maman biy usı qoylardı alıp, Jäñadär'yağa köşedi. Biraq suw izlep taba almaydı. Bul waqıtta Jäñadär'yanıñ suw ağatuğın sağasın Buxara xanı baylatkan eken. Maman biy bögetti jıqtırıp, Jäñadär'yanı suwğa ğarıq qıladı. Biraq Baydulla degen birew Buxara xanına barıp:

- Maman biy siziñ baylağan jeriñdi jıqtı. Sırdär'yada suw azaydı,- dep xabar beredi. bul xabardı esitken Buxara xanı Maman biydi qırq jigit menen Buxarağa şaqırtadı. Xan onıñ qırq jigitin bosatadı da, özin aspaqşı boladı. Dar arqanınıñ astına barğanda xan:

- Meniñ tört sawalım bar, soğan irkilmey juwap berseñ, men seni dardan azat etemen,- deydi. Xan sawalın aytadı:

- Suw sağası ne boladı, söz sağası ne boladı, jol sağası ne boladı, ötirik penen ırastıñ arası qanşa jer şığadı?- depti.

Sonda Maman biy turıp:

-Suw sağası bulaq, söz sağası qulaq, jol sağası tuyaq, ötirik penen ırastıñ arası tört eli,- depti.

Buxara xanı bunı esitip, qolın qulağı menen közdiñ aralığına salıp jiberse, tört eli eken. Sonda Maman biy:

-Köz benen körgen ıras, qulaq penen esikten ötrik,- deydi. Maman biy Jäñadär'yada qonıs basıp, öz tirşiligin ete bergen eken.

45. MUWSA HÄM AQIMBET

Muwsa bala bir toyda saz şertip qosıq aytıp otırsa, bir ğarrı:

- Sazı bar eken da, ätteñ sözi joq eken, - depti.

Bunı qulağı şalğan Muwsa namıslanıp, "qalayda söz üyren besem bolmas" degen qararğa keledi. Ol duwtardı Pirlepes qasqa degen ataqlı säzendeden üyrengen edi. Al, Pirlepes qasqa Jiyen jırawdıñ zamanlası, teñi – tayı joq säzende kisi bolıptı. Ol bir jola qara üyde duwtar şertip otırğanda sazdı sulıw şertkeni sonşelli, bir bülbil şañaraqtan pälpällep uşıp kelip, duwtardıñ qulağına qonıptımıs degen äpsana taraydı. Mine, Jas Muwsa sol Pirlepes qasqanıñ barlıq sazların üyrenedi. Endi oğan kim söz üyretedi?

- Aqımbet baqsığa bar, - dep aqıl beredi jası ülkenler. Muwsa Şoraxan ätirapında Aq qamıs degen jerdegi qaraqalpaqlardan edi. Ol endi kemeşilerge qosılıp saldaw tartıp Şımbayğa keledi.

Aqımbet Şımbay qalasınıñ arqasında Baqanlı degen jerde turadı eken. Ol atı qaraqalpaqqa belgili baqsı bolıp, gürlep turğan waqıtı edi. Teginlikte jol bolsın soramaytuğının bilgen Muwsa Aqımbettiñ ülken

hayalınıñ esigine barıp xızmet qıladı da, köp uzamay hayalğa jağına baslaydı. Ol hayaldan Aqımbettiñ perzenti joq edi. Sonlıqtan baybişe jas Muwsanı özine qıyametlik bala etip aladı häm Aqımbettiñ aldına aparadı.

- Aqımbet, mına bala Şoraxannan seni izlep kelip, xızmetiñdi qılıp jürgenine mine üş ay boldı. Sen nege onnan jol bolsın soramaysañ? – deydi hayalı häm balanı küyewine tanıstırıp bolıp, endi onı şäkirt etip alıwın ötinedi.

Bunnan keyin Aqımbet balağa minisligine bir ğunan, şertiwine bir göne toz duwtar berip şäkirtlerine qosadı. Biraq, kewil awdarmaydı. Qay jerge barsa, Muwsa Aqımbettiñ häm şäkirtlerdiñ atın jawğastıradı, xızmetin isleydi, keşte atlardıñ arasında şıbınğa talanıp, qısta suwıqqa toñıp jatadı. Söytip ol belgili atqosşı balağa aynaladı. Al basqa şäkirtler bolsa onıñ üstinen külip:

- “Mayğa jarısıp ökpe de qalqadı” degendey sen de baqsı bolğıñ keledi – aw. Sennen oñlı atqosşı da şıqpaydı, - dep külisedi häm Muwsanıñ basınan täkibay alıp, azap beretuğın boladı. Biraq, Muwsa azaptıñ bärine könedi. Ol toylarda atlardı bağıp, şıbınğa talanıp jatıp, Aqımbettiñ aytqan dästan häm qosıqların esitip üyrene beredi. Söytip, ol Aqımbetke bes jıl şäkirt boladı. Äqımbet oğan tek soñğı jılları ğana kewil awdarıp, öz aldına aytqızıp tıñlağan häm onın äjayıp xoş hawaz häm sazende ekenin moyınlay baslağan.

Bir künleri Aqımbet Qaratawdıñ arjaq – berjağınan miyman alıp, ülken toy beredi häm miymanlardıñ aldına kelip:

- Ağayinler, men endi qartaydım. Biraq, izimde altı şäkirtim bar. Olardı usı jerde sınnan ötkeriwimiz kerek, - dep şäkirtlerdi sınğa sala

baslaydı. Eñ qıyın tört nalanı saylap alıp, olardı här şäkirtine gezekpe – gezek aytqızıp şığadı. Sonda Aqımbet här şäkirtin här jerge bölip atırıp, Muwsağa:

- Muwsa, men seni heş jerge de böle almayman. Örisiñdi şeklewge haqım joq. Öytkeni sen mennen de ötkir baqsı bolıp jetilistiñ. Sol uşın tört tärepiñ birdey qubla. Sen pütkil Qara ağaşqa häm söziñdi, häm sazıñdı jürgizesen, - dep pätiya beredi.

Söytip, at baqqış şäkirt bala birinşi ret dañqlı ömir bosağasın usılay atlağan eken.

46. UŞ BAS BATIR

Qaraqalpaqlardıñ erte zamanlarda uruw-tiyrege bölinip atırğan waqtı eken. Sonıñ bir şaqapşası Aşamaylı uruwında Qudaynazar, Baynazar degen eki ağayinli adam ömir süredi. Bulardıñ atası jas waqtında ölip qalğanlıqtan, eski salt boyınşa äkeden qalğan miyrastı ekewi bölisip, xojalıqların ayırıp, basqa şığadı. Äkeniñ az sandağı jıyğan malı bulardı jarıtpaydı häm ekewiniñ ortasında bölinbey bir pütin qazanı, bir mıs qumanı, bir qara qumanı qaladı. Aradağı kätqudalar jartı qazanı qazanı menen qara qumandı “jası ülken” dep Qudaynazarğa beredi. al pütin, saw qazan menen mis qumandı süt qurtqan balası” dep Baynazarğa beredi. Biraq, tiger tuyaq sıyır, qoy-janlıqtan ekewi de qurı alaqan qaladı.

Qudaynazar menen inisi Baynazar ekewi üy bolıp, jaqın-juwıqlarınıñ körsetken qayırınan, etken kömeginen paydalanıp, diyxanşılıq etip egin egedi. “Atanıñ jaman ulı jurt tutadı” degendey, baynazardıñ diyxanşılığı pitip, isi kelisip, bayıy beredi. eki balalı häm

köp jılqı, qara mal, qoy-eşkili boladı. Bul sonday bay, awqatlı, abıroylı bolsa da tuwısqan ağası qudaynazardıñ ekken daqılı kögermey, jılma-jıl talap etip künin köredi, bala-şağası bolmaydı. Biraq Qudaynazar bolsa birdey Baynazardıñ sıyırın sawıp, gübisin pisip, ayranın atlap sonıñ arqasınan degendey künin keşirip, tapqanın ol da erli-zayıptıñ paydasına jumsaydı.

Qudaynazar ökşesi qırq jarıq bolıp kisi esiginde islegen miynet haqısınan bir eşki aladı. Söytip jürgende qayğılı qara küniñ qıyınşılığı bulardı qartaytadı. Qudaynazar jetpis, kempiri alpıs tört jasına şığadı. Soğan deyin Baynazardıñ qaptalında ılaşıq tigip otıra beredi. Bulardıñ ğayratı kemip, burınğıday küşli qol-qabısı joq bolğan soñ Baynazardıñ qatını ölerdey şek köredi häm sol jılı Baynazar bul jerde maldıñ jaylawı tapıldı, mal otlaytuğın oñlı ot-şöp joq dep basqa jaqqa köşedi. Köşü jönelip keter aldında Baynazar atlanıp kelip: - Qudaynazar ağa, sağan üş künnen at arba jiberemen, soğan deyin jolğa sazlanıp otıraberiñ, - dep ağasınan juwap alıp ketedi. Keşikpey keledi degen arba üş künde de joq, on künde de joq, sirä kelmeydi.

Qudaynazar köşten qalğanına namıs etip, jay namazınan basın kötermey, jılap otıra beredi. “Eger meniñ balalarım bolıp arbam bolmasa da, aydağanday qolı bolsa, basqa birewdiñ arbasın-aq sorap alıp, üyimdi köşirer edi-aw” dep jılaydı. “Äy alla, Baynazarğa isenemen dep, quw dalada qalmasam bolar edi” dey bergende “assalawma aliykum” dep birew ılaşıqtıñ jekennen toqığan esigin köterip işke kire beredi. Qudaynazar: “Waliykim assalam” dep sälemin aladı. Kelgen qonaqqa

törge şıq degendey pişin körsetip, mirät etedi. Kelgen adam: - zamanlas bizdi bügin qudayı miyman etseñ törge şığayın, - deydi.

Qudaynazar da jüdä maqul dep qonaq aladı. Jıldam kempirin şaqırıp aladı da: -Äy kempir, jalğız eşkiden mal bolmas, köşsek köşke ermes, mınaw bir türi kelgen adam eken, usığan soyıp berip pätiyasın alayıq" – deydi. Kempir de buğan qarsılıq körsetpeydi. Tamağın jep bolğan soñ bayağı miyman Qudaynazardıñ hayalına qarap:

- Balam, perzent menen dävlettiñ keşliği joq degen, üş ullı bolarsañ. Ülkenniñ atı Xojanazar, ortanşısınıñ atı Qosnazar, kişkenesiniñ atı Töles bolsın. Üşewi de joq, zor bolsın, - dep ğarrı közden ğayıp boladı. Sol waqta ğana kempir "Qıdır" ekenin bilip, "tilek tilemey qaldıq" dep ökinedi.

Biraq Qudaynazar qartayğanda bala berse, basqasınan da qurı qaldırmas berer dep kökiregin quwanış kernedi, jaqsılıqtan güder üzbeydi. Erteñine namazlıger waqta kempiri on jeti jasar qäddine kelip, kewli soğıp:

- Öybey kisi-aw, men bir ayğırdıñ basın jegim keledi?- deydi. Ğarrısı barıp qassaptan ayğırdıñ basın äkelip beredi. Kempir keliw boyına şala-şulpa pişirip jep aladı. Künlerde bir kün kempir jükli bolıp, ayı-küni pitip tuwadı. Aradan bir jıl ötken soñ kempir buğanıñ basına jeriydi, kempirdiñ bul tileği de orınlanadı. Qassaptan aldırğan buğanıñ basıñ jep, jerigi basılıp ana balası bir jasar bolğanda bunı da tuwadı. Bir künlerdi qoşqardıñ basına jeriydi. Ortanşı balası bir jasqa şıqqanda Tölesti tuwadı. Söytip üş balasınıñ atın Xojanazar, Qosnazar, Töles qoyadı. Balalardı tuwmastan burın Qudaynazardı inisi Baynazar köşirip

äketeyin dese, “otırğan qız ornın tapar” degen inim, endi bolmas dep Baynazarğa ökpelep köşpey qaladı. Qudaynazar qara jurtta qalganda üstin bazar jol tüsip, ötken-ketkenge çay-suw qaynatıp berip künin köredi. Balasınıñ ülkeni törtke, ortanşısı üşke, kişkenesi ekige şıqqanda bajı pul berip ketiñ dep jolawşını keseklep joldan ötkermeydi, ayırım bir sıqmardıñ uslap alıp uradı. Sonlıqtan bulardıñ hawazası jer jarıp, xabarı xanğa tüsedi. Xannıñ tek üşinşi ret jibergen jasawılları Qudaynazarğa xabarlasıp, balalar menen kelisimge keledi. “Xan xalıqtıñ atası, men sizlerge ırzaman, endi sol atañnan barıp günañızdı sorañ” dep Qudaynazar balalarıñ xan aldına barıwına ruxsat etedi. Kelgen jasawıllardı jayaw aydap, özleri atqa minip, xannıñ-da aldına kelip jetedi.

Xan burın jek körgen adamların pil, ayu, jolbarıs, usağan jırtqış haywanlardıñ üstine kirgizip, jüregin jarıp öltiredi eken. Bularğa-da sonı isleydi.

Qosnazar tünde maydanlap bir özi kiyatırsa, aldınan xannıñ bosatıp jibergen piliniñ ayqasayın dep turğanın köredi. Ol engkeye salıp, qolına tüsken nar-semenen köz aldına mañlayına, basına sermep, axırında pildi urıp jığadı ham’ heşnerse sezbegen adamday inileri menen sol küni xannıñ sarayında mihman boladı. Azanda qarasa teñkeyip ölip atırğan pil menen iytti köredi. Tünde ne ekenin-de añlamay xannıñ uyıqlap atırğan iyt menen urıp, pildiñ eki közin parta şığarğan eken. Sonnan baslap “ura bilgen jigitke iyt-te tayaq” degen söz tarap, xalıq onı naqılğa aynaldırıtı.

Xan arız waqtında esik bettegi öjirege jolbarıs baylatıp özi törgi jayda otıradı. Üş bala ğazday dizilip xannıñ aldına baratırğanda, jolda şınjırdı üzip bosanıp jürgen jolbarıs bulardı körip, basın aldıñğı eki

ayağınnıñ arasına tığıp jatıp qalıp,qorqqanınan jüregi jarılıp öledi. Qullası xan öltiriwdiñ ilajın taba almay üş balanı özinniñ ata düşpanı qalamq xanına jumsaydı. Qalmaqtıñ xanı buğan qızıñı ber, bolmasa ğazinexananıñ jartısın bölip ber dep zorlıq etedi eken. Usı xanğa arızğa kelgende balalarıñ aldı toğızda ortanşısı segizde, eñ kişkenesi jeti jasta eken. “Buyını qatpağan balalardı qalmaqtıñ xanı öltirsin, ol aman qala qoysa, meni-de alım salıqtan qutqarar” degen makset penen uzaq saparğa jollanğan edi. Joqarıdağı hileker xan. Bizler jeñip kelsek inanbassañ, mal aydap qaytsaq urlap aldıñ dep jala jabarsañ, şınlıqtı körip, öziñe durıs jetkeriw uşın qasımızğa qırq jigit qosa ğoy? deydi, jaw jolına şıqqan üş bala. Qısqası qalmaqtıñ xanı-da, tağın-da qiratadı. Söytip üş batır balanıñ xalıq ata-tegin sorağanda, bayağı källe satqan qassaplar:

- Bular üş bas jegen batırlar, dep sığasıp turğan jığına taratadı. Sonnan baslap kimseñ üş bas batır bolıp atalıptı.

47. XİYWA XANLIĞI HÄM QARAQALPAQ BİYLERİ

Bir sıbaylas otırğan xalıqtıñ basşılarınıñ öz-ara arazlasıwı xan xämeldarlarına qaraqalpaq xalqınıñ ayırım başsıların jok etiwge jol aşıp beredi.

Xiywa xanı burın Turım biyge heş ilaj ete almaytuğın edi. Sebebi: Begis penen Mırjıqtan, Aydos biyden häm onıñ balası- Mırza-Seyitten aybınatuğın edi. Öytkeni, Turım biy de Esengeldi mähremniñ qızın alğan küyew balası bolğanlıqtan olarğa onıñ da jaqınlığı bar edi. Endi bolsa Turım biydiñ elde bas köterer bir özi bolıp qaldı, ol haqıyqatında da özin

kütä jalğız sezdi, onıñ üstine usı waqıtlardı Turım biydin qartayıp, küşi azaya baslağan däwiri edi.

“Ğazdıñ abatlığı aydın köli menen, erdiñ abatlığı paytax eli menen”- dep xalıq biyqarğa aytpağan ğoy, xan Turım biydiñ burınğı xan aldındağı abıroyınan heşteme qalmaydı. Usı awhallardıñ kelip şığıwına özi sebepşi bolğanın tüsinedi jäne özиniñ biy bolıp dañqı şığıp jürgeni Begis penen Mırjıqtıñ, Aydostıñ arqasınan ekenin jaqsı biledi.

Ne ilaj? Bolğan närse bolıp ketti, barlığı qayğırıw menen ornına kelmeydi, Turım biy de barlıq iske qayıl bolıp, öz qäwiminde jata beredi.

Bir künleri xan özиniñ hämeldarları menen söylesip otırıp, qus salıwğa mälähet qıladı. Xannıñ bir wäziri:

- Äy ullı märtebeli xanım, qaraqalpaqtıñ Turım biydi qus salıwdı kütä jaqsı köretuğın edi, ol bizler menen birneşe märtebe qus salıp edi. Häzir ol öz qäwiminde jumıssız jatır,- dep esitemen. Turım biydi de qus salıwğa Birge alıp jürse, qusı häm jaqsı atı bolsa, Birge tamaşa körip qaytar, eger de qusı yamasa belgili atı bolmasa, masqara qılıp, külkige alıp qaytaramız, dep ötiniş qıladı. Xan kelisim beredi.

Turım biy añğa şıqpastan burın xabar beriledi. Turım biy qattı qapa boladı. Sebebi onda jaqsı at ta häm jaqsı alğır qus ta joq edi. Degen menen Turım biy oy oylap tabadı. Ol xannan xabar kelgen künnen baslap, bir häkkeni uslap aladı da, sonıñ uyqısın alıp, añ awlawğa üyretip, qaytara beredi.

Xan añğa şığatuğın küni Turım biyge xabar beredi. Turım biy de bir jaman attı minip, qolına bir häkkeni qondırıp, xan qusşıları menen

Birge kete beredi. xan häm onıñ jalpıldaqları Turım biydiñ bul awhalın körip, birmaydan, onı masqaralap külisip aladı.

Bular azannan keşke şekem qus saladı. Xan qusşılardı birneşe märtebe öziniñ qusların añğa jiberse de, olar añğa şappay, basqa bir jaqqa uşıp ketedi yamasa añğa jaqınlap turıp, jerge qonıp qala beredi.

Hayran bolğan xan qusşılarınıñ yadına Turım biy tüsedi, barlığı jıynalıp, Turım biydiñ janına kelip:

- Hay, turım biy, siz nege qusıñızdı añğa qospaysız?- dep soradı.

- Äy azamatlar, ullı patşamızdan ruxsat bolsa, qustı añğa qosamız, älbette,- deydi.

Xan qustı salıwğa ruxsat beredi. turım biy häkkeni qolına qondırıp, adamlardıñ aldına şığıp, añ qarap azmaz jürgen eken, bir qoyan kaşa jönelipti. Turım biy de qolındağı häkkeni jiberip qalğan eken, häkke qoyannıñ izinen zımırap barıp, qoyandı bürip, tapjıltpay otıra qalıptı, hämme hayran qalıptı.

Turım biy şawıp barıp, qoyandı häkkeden jazdırıp alıp, onı soyıp, häkkeni sawıp ayaq bawınan jazdırıp, öz jönine qoya beripti.

Xan:

- Haw Turım biy, sen nege qusıñdı tağı sala bermediñ?- dep soraǧanda, Turım biy:

- Äy taqsır, xäkkeniñ xalı bir qoyanlıq,- dep juwap beripti. Xan ne derin bilmey, adamları menen sol jerden izine qaytıptı,- deydi. Biraq Turım biyge Xiywa xanı burınğıday biylik ettirmeydi. Turım biy

ömiriniñ aqırında biylikten tüsip, zordan kün körip, qapaşılıq penen dün'yadan ötipti.

Xalıqtıñ bas kötergen adamların qurtqan zalım Xiywa xanı qaraqalpaqqa usılay etip öz bildigin etipti.

48. TURIM BİY

Erejep tentek xanğa günalı bolıptı. Xan onı tüyeniñ katebine tirkep alıp ketken. Köpşilik xalıq sorağan, bermegen. Solay etip Turım biy ketip, Qoñıratta xannıñ izinen jetken. Xannıñ aldına bir kirgen, xan: "ket" – dep söylespegen. Şığıp ketip, ekinşi ret kirgen.

– Jaqsır xanımız, Erejep tentekti sorağanda onı jarılqap sorap turğanım joq. Bir qaraqalpaqtıñ balası öler edi, bir hayal tuwar edi, tek Mädirseyimdey xanı bar eken, Turımday saqawı bar eken. Xan darğa asıptı, baylawlısın şeşipti, asıwlısın kesipti, degen at qalar ma? – dep edim, - depti. Sonda xan Erejepti ölimnen qutqarıptı.

IV.1.4. ATASÖZLERİ VE DEYİMLER HAKKINDAKİ EFSANELER

49. AQ TÜYENİ KÖRDİÑ BE

Bul geptin kelip şığıw tariyxı haqqında Beruniy, Törtkül, Ellik Qala jaqtıñ adamları arasında mınaday añız bar. Ertede Qaratawda Köklen degen adam jasağan. Ol baspası eken. Özin Qaratawdıñ narmanı dep esaplaydı da eken. Ol qısta da, jazda da aq postındı teris awdarıp kiyip jüredi eken. Ol geyde etektegi ellerge tüsip adamlarğa özine şekpen, atına jona tiktirip, er soqtırıp alıp ketedi eken. Eger onı birew körip qala qoysa, qınabınan qılışın suwırıp alıp oniñ alqımına tirep turıp "Aq tüyeni kördiñ be, körmediñ be?" dep soraydı eken. Ol "ne degeniñiz dese", Aq tüye degen men. eger meni kördim deseñ öleseñ. Körmedim deseñ qutılasañ? – dep eskertedi eken. Onan soñ onı kördim dep bir adam aytpaydı eken.

Sonnan elge aq tüyeni kördiñ be, körgenim joq" degen söz qalıptımış dep aytısadı.

50. HÄLEK BOLMAY-AQ QOYIÑ, BALALARIM

Ernazar Xiywadan xanğa jamanlı bolıp qaşıp kiyatır eken izinen on-on bes atlı adam quwıptı.

Ernazar olardan burın ketip, kemege minip däryadan ötip ketipti. Quwğınşılar däryağa kelip, daraşıdan (kemeşiden) Ernazardıñ deregin soraptı. Darğaşı köp waqıt burın bir jigittiñ ötip ketkenin eskertken.

Barlıq quğınşı kemege minip, däryanıñ arğı betine şıqpaqşı bolğan, kemege mingen barlıq quwğınşılarğa qarap, darğaşı: - Balalarım, izinen quwıp hälek bolmay-aq qoyıñ, - depti.

Sebebin sorağanda darğaşı: - Jañağı ötip ketken jigittiñ bir özi mingende suw kemeniñ jiyek uşına şamalasıp edi, sizler barlığıñız mingende de kemege bir säl qañbaq jüklegendey-aq boldı, - dep juwap berip, quwğınşılardıñ Ernazar alaközdi, uslaw qolınan kelmeytuğının eskertipti. Solay etip, Ernazardıñ izinen quwıwğa qorqıp, olar sol jerden izine qaytıptı.

51. MURALI-ŞER SULTAN-SÜYİN PATŞA

Sultan-Süyin patşa qayda jürse de öziniñ aqıllı häm dilwar väziri bolğan Muralı-Şerdi qasınan qaldırmaytuğın edi.

Wäzir Muralı-Şer aqılğa jetik, tilde jüyrik adam boldı. Patşa ol wäzir menen bäyit aytısıwdı da jaqsı kördi. Al Muralı-Şer patşağa tar keşiw, tayğaq jerlerde öziniñ aqıl nurı menen jol tawıp berip jüretuğın edi. Sonlıqtan Muralı-Şerdi patşa jaqsı kördi, al basqa wäzirler jek kördi.

Bir küni olar ekewi nökerleri menen el aralap jürse, bir qalada äjayıp sulıw qızdı patşanıñ közi şalıp qaldı. “Muralı-Şer, väziyrim, sol qızdıñ kim häm qaydan ekenin tez xabarla” dedi patşa. Al bul qız haqıyqatında Muralı-Şerdiñ kewil tatıw qızı bolıp, “endi qosılasamız-aw” dep jürgen kızı edi. Sonda da ol patşanıñ tilin qaytarıwdı ılayıq körmedi. Qızdı üyine at şawıp bardı da, köp uzamay qaytıp kelip:

- Taqsır, ol usı jerde pälenşe degen sawdagerdiñ qızı eken,- degennen basqa heşnärse aytpadı. Sultan-Süyin sarayğa kelgennen keyin, tilla jam menen şarap işip otırıp, Muralı-Şerge:

- Dostım, sen bileseñ be, men keşegi sawdagerdiñ qızına aşıq bolıp qalğan sıyaqlıman,- dep sıbırladı. Muralı-Şerdiñ basınan quyılğan suw ayağınan şıqqanday boldı. Biraq, ol sır bergen joq. Atlanıp ketti de, sılbırap qızdın üyine keldi.

- Sağan patşa aşıq bolıp qalıptı. Qäne, kiyin tez,- dedi ol qızğa. Qız oğan isenbey biraz turdı da; anığın bilgennen keyin "ölsem de barmayman, men tek sizdi süygen edim, ele de solay boladı"- dep turıp aldı.

-Aşıq bolğanı ıras, biraq men sağan "qäne kiyin, patşağa barasan", dep jortağa sınaw uşın aytıp edim. Men seni patşağa aparmayman, özim de barmayman, ne körsek Birge köremiz,- dedi wäzir.

- Qız awır oylanıp jüre berdi. Ol öziniñ süyikli adamına ülken qäwip tuwğanın, özine jaqsı bolmaytuğının, al Sultañ-Süyiniñ şarapqa mäsirgende här qanday buzıqlıqtan da qaytpaytuğınlığın jaqsı tüsindi. Söytip, ol Muralı-Şerge bılay dedi:

-Siz sarayğa qayta beriñiz. "Qız kelmeydi, özi kelip uzatıp äketpese, men iyt emespen ğoy, äytewir birewge erip kete beretuğın" dep ayttı deñiz. Onan keyin özi keler, arjağına juwaptı özim tabarman,- edi.

Muralı-Şer qızdıñ juwabın patşağa kelip ayttı da, sol künnen baslap üyinnen şıkpay jatıp aldı. Patşa erteñine tünde heşkimge bildirmesten atlanıp ketip, jolawşı sıpatında qızdıñ üyine bardı. Barsa, qız özin-özi pışaqlağan, tuwğan-tuwısqanları qara kiyinip, aza tutıp

atırğanınıñ üstine şığadı. Qızıñız nege bunday baxıtsızlıqqa uşırağan?- dep soraydı patşa üy iyesinen. Üy iyesi oğan:

-Häy şırağım, patşañ ädil bolmasa köretuğınıñ usı ğoy. Patşanıñ Muralı-Şer degen bir jaqsı wäziri bar, qızım sol wäzirdiñ qalınlığı edi. Muralı-Şer patşanıñ qıyametlik dostı edi. Biraq patşa qızımdı körip, sol doslıqtı buzıp, wäzirine qıyanet qılmaqşı boldı. Qızım sol azapqa şıdamay özin-özi öltirip qoyıptı,- dep juwap beredi.

Bunı esitken patşanıñ mäsligi tarqap sala berdi.

-Nalet bolsın onday patşağa, näpsisi uşın qıyametlik doslıqtı buzğan,- dedi, özine özi namısı kelgen patşa häm sol tüni bildirmey sarayğa keldi. Ol endi öziniñ eñ jaqsı dostınıñ häm jan qıyar wäziriniñ qattı zeyinine tiygeni bildi. Bul qolaysızlıqtan qutılıwdıñ häzir heş joldı joq edi. Sonlıqtan ol tek şarap işip taxtına süyenip mülgip otıra berdi. Qızdıñ özin özi öltirgeni jöninde xabar köp uzamay Muralı-Şerge häm basqa saray adamlarına esitildi. Muralı-Şer qattı qapa boldı. Al basqa wäzirler bolsa: “bunı endi patşamızğa qalay bildiremiz” desip şır-pır bolıstı.

- Bunı patşanıñ ğäzebin oyatpay bir bildirse Muralı-Şer bildirer häm Muralı-Şerge kelip qızdıñ ölgenin patşağa esittiriwdi soradı. Sonda Muralı-Şer taxtta otırğan jerinde Sultan-Süyinge kelip:

-“Särwiniñ sayasında soldı bir gül netpek kerek?- dep bir awız bäyt ayttı. – Patşa qısınıp tömen qaradı. Ol söz ne haqqında baratırğanıñ jaqsı tüsinip, Muralı-Şerden qattı uyaldı. Sultan-Süyin basın jerden säl köterip:

-“Särwiden tabıt jasap, gülden kepin etpek kerek”,- dep juwap berdi. Bul uzaq zamanlar işinde añızğa aylanıp ketken äjayıp sulıw aytılğan häm ötkir haqıyqatlıqtı bildiriwge qaratılğan bäyittin mazmunı özinen özi tüsinikli edi: “Patşanıñ sayası kün tüsirmey, sonnan bir gül solıp qaldı, endi onı ne islew kerek?” degeni edi Muralı-Şerdin. Al buğan qaşşan tüsingen patşa öz bäyiti arqalı: “Men ayıpkermen, meniñ süyegimnen tabıt jasap, gülge bezep qızdı jerleñ” degeni, yağnıy öziniñ pasıq ne qılğanına ökingeni edi.

52. TİYEKLİDEY ATIÑ ÖZGERMESİN

Xalıqta “Tiyeklidey atıñ özgermesin” yamasa “Tiyeklidey özgerme” degen gäpler bar. Biraq bul elde az qollanıladı. Bul gäptiñ şığıwına da tömendegidey jağdaylar sebep bolsa kerek:

Xiywanıñ bir xanı Xiywadan müzey jasamaqşı boladı. Ol qol astındağı barlıq xalıqlarğa “elde adamlar qoldan soqqan ne zatı bolsa, sonnan bir danasın müzeyge äkelip qoysın” dep buyrıq beredi. kişkene qasıq, qırmadan baslap, arbağa şekem müzeyge jıynaladı. Müzey pitkennen keyin Xannıñ belgilengen komissiyası körip şığadı häm “Müzeydiñ kemisligi joq, Xiywa xanlığınıñ qol astındağı xalıq soğatuğın barlıq zat jıynalğan, endi müzeydi aşıp xalıqa körsetiwge boladı” degen şeşimge keledi.

Xiywanıñ xanı eñ äweli müzeydi el ağalarınıñ, biylerdiñ birinşi iret köriwin usınıs etedi. “Kimde kim usı müzeydiñ kemşiliğin tapsa öz qızımdı beremen. Biraq aytqanı durıs şığıwı kerek. Bolmasa jazalayman –dep te eskertipti. Biyler müzeyge kirip ketedi. Qaraqalpaqlardıñ biyleri

de kiredi. Biyler körip jürse, qaraqalpaqlardan Ädil biy degenniñ közi bir duwtarğa tüsedi. Duwtardıñ hämme jeri altın, biraq tiyegi bir jaman sarı qabaqtan soğılıptı. Hämme jeri altınnan salınğan duwtarğa sol tiyektiñ jaraspay turğanlığın köripti. Biraq ol häş kimge anaw-mınaw dep ündemepti.

Xan müzeydiñ sırtqı awzında turğan qusaydı. Müzeydi körip şıqqan biylerden birim-birim: Qalay kemşilik joqpa?" dep özi sorap turğan qusaydı. Hämme: "Joq, juda saz eken, jaqsılap soğılğan eken, bizler häş kemşiligin körmedik" desip atırğan. Bir waqıtlarda qaraqalpaqlardıñ Adil biyi.

- Taqsır, muzey judä jaqsı soğılğan eken. Dün'yada bunday närseler siyrek boladı. Biraq men bir kemşilik kördim, eger sol da bolmasa bul müzey gulala-gul boladı, -depti.

Xan Ädil biyge qarap:

- Al, ayt! –depti.

- Taqsır, bul müzeyde bir duwtar kördim. Onıñ barlıq jeri sap altınnan eken. Al sonıñ tiyegin bir jaman kepken qabaqtan salıp qoyıptı. Sonşa jaqsı soğılğan duwtar, sonşa oğan altın jumsalğan, tap bir tiyegine qarağanda qurtqan eken. Al, eger, soğan da azğana altın jumsağanda güline gül qosılar edi dep oyladım – depti.

Xan komissiyanıñ birewine:

- Aldırıñ sol duwtardı köremiz,- depti.

Duwtardı turğan jerinen birew barıp alıp kelipti. Alıp kelse duwtar sonday jaqsı soğılğan, altın jalatqan, biraq göne qabaqtan salınğan sarı tiyek buzıp turğanlığın hämme köripti.

Xannıñ özi de:

-Aytqanı durıs eken, -dep moyınlaptı.

Solay etip xan wädesi boyınşa qızın qaraqalpaq Ädil biyge hayallıqqa beripti. Bul waqıya elge jıldıırmday taralıp ketken. Endi Ädil biydi hämme tiyekli dep atağan. Sonnan baslap bulardıñ tuxımı "tiyekli" atanğan. Ädil biydiñ tuxımınan, tiyeklimen deytuğın bolğan. Usı "tiyekli" sözi qaraqalpaqlarda soñın ala urıwdıñ atına aytılğan. Bolmasa Ädil biy qaraqalpaqlardıñ Qoñırat arısı, qıyat urıwınan eken.

Solay etip öz atınıñ urıwınıñ arına şabatuğın "tiyekli" urıwı kelip şıqqan. Onan keyin qoñıratlılar: "birlikti buzdı, özgerip ketti" dep jek körgenlikten bir närse bolsa, "tiyeklidey özgerme" deytuğın bolğan. Sonnan elde, xalıq tilinde "tiyeklidey özgerme" degen gäp qalğan deydi.

53. JÜRİTİWİN TAPSA HÄMELDİÑ KİŞKENESİ JOQ

Ernazar alaköz xanğa jaqpay qalğanlığı sebepli köp waqıtqa şekem onı xan "aq üyli" etip qoyadı. Ol turmıstan qısılıp, kün köriwi qıyınlasa baslaydı.

Bul qorlıq şıdamağan Ernazar alaköz xanğa barıp hämel soraydı.

Xan Ernazar alaközge: - Bar sağan şamaldı hämel etip berdim, - dep juwap beripti. – Äjep boladı, taqsır, - dep Ernazar şığıp ketedi. Bul biyday pisiktiñ waqtı eken. Ernazar bazardan eki-üş şıpta satıp aladı da,

qay jerde buwday qırman alıp atırğan adam bolsa, Onıñ kim bolğanına qaramastan, baradı da ör jağına şıptanı tutıp şamal jibermeydi.

Sebebin sorağan adamlarğa: - Xan mağan şamal hämelin berdi, - dep juwap beredi.

Usı hädiyseden keyin adamlardan xanğa arız tüse basladı.

Xan Ernazardı şaqırıp alıp: - "Endi sağan şılım hämelin berdim" – dep xabarlaydı. Ernazar buğan da "äjep boladı" – dep şığıp ketedi.

Qalağa barıp şarbaqlarğa kirip, kim bolsa da şılım şegip otırsa boldı, qolınan tartıp aladı da şılım pulın aladı. Egerde kim de kim qarsılıq körsetse, "xan hükimi" deydi de öltire sabaydı. Azın-awlaq waqıttıñ işinde bul hämeli menen de Ernazar pütkil qalanı biyzar etedi.

Xanğa köp adamnan arız tüsedi. Heş ilajı qalmağan xan Ernazardı şaqırıp alıp, öziniñ qälegen jumısın bergen eken.

"Jüritiwin tapsa hämeldiñ kişkenesi joq" degen söz sonnan qalğan eken.

54. JİGİTKE QUS TA, İYT TE JARAQ

Bir küni xan Ernazar menen söylesip otırıp, gäptiñ arasında:

- Er jigitke ne jaraq boladı? – dep sorağan eken. Ernazar xanğa:

- Er jigitke iyt te, qus ta jaraq boladı, - dep juwap beripti.

Bunıñ bir talın köreyin dep xan hämeldarlarına buyrıq beredi. "Bügin kalada janı bar adam esiklerin işten ilip, dalağa şıqpay atırsın, kim de kim dalağa şıqsa özi ölimdar, malı patşalıq", dep jar urğızadı. Xan

hükimi orınlanbay qala ma? Qala azmaz ğana waqıttıñ işinde tım-tırıs bolıptı.

Usı waqıtta xan Ernazarğa ruxsat beredi de, jällatlarğa qorğannıñ därwazasın bekitip, qarañgıda baylawlı turğan jarağan tüyeni köşege bosatıp jiberiwdi buyıradı.

Jaqtı körmey işi pisip turğan tüye heş bir qıymıldağan jan taba almay jürgende jaña ğana saraydan şıqqan Ernazardı köredi.

Tüyeniñ täp bergenin körip Ernazar jän-jağına qarasa, qolaylı heş jaraq taba almaptı. Tüye bolsa jaqınlap qalğan. Usı waqıtta bir buralqı iyt Ernazardıñ janınan öte bergende, ernazar iyttiñ artqı ayağınan uslap alıptı da, tüyeniñ basına urıptı. İyt bolsa pıt-şıtı şığıp ketipti, al tüyeniñ moyın omırtqası üzilip ketip, turğan jerinde sespey katıptı. Ernazar heş närseden xabarsızday öz jönine ketipti.

Xan barlıq bolğan häreketti biyikte turıp wäzirleri menen körip turğan eken. “Er jigitke iyt te, qus ta jaraq” degen sözdiñ mänisine sonda tüsinipti.

IV.1.5. DİĞER KONULARDAKİ EFSANELER

55. ŞAMURAT USTA HÄM ŞIÑQOBIZ

Şımbay bette jasaytuğın qaraqalpaqtıñ Müyten urıwınan şıqqan qolı önerli Arıwxan degen qı bolğan eken. Ol jüdä nağıslap qur toqıydı eken. Bir küni keşke deyin qur toqıp, şarşap, bir ñärselerdi oylap otırğanda onıñ qurdıñ jiplerin waqtı – waqtı kesip tayarlaytuğın pışağı jerge tüsip ketipti. Neşşe jıllardan beri paydalanğan polat pışağınıñ sabı tüsip qalğan. Tömen tüsip baratırıp jipke tiyip ketip "dıñ" etip, jağımlı bir ses şığadı. Qız därriw pışağın alıp, qızıqsınıp qaraydı. Qarasa pışaqtıñ sap jağı bizdiñ usınday jiñişke, biraq bizdey jumını emes, qıyaqtay juqa eken. Barmağı menen azmaz qayıstırıp, öz awanına jiberip qalsa, onnan jañlap ses şığadı. Şarşap otırğan qız sonnan jağımtallı ses şıqqanına quwanıp, här qıylı etip şertip häleklenip otıradı. Aqırında onıñ astına gilt qoyıp, ernine aparıp, kesesine tutıp, eki tistiñ arasın pışaqtıñ qırınday aşıp, pışaqtıñ jañağı jiñişke sabın awızdıñ işine qaray şertip qarasa, polat uşınıñ sesti burınğıdan göre jaqsıraq häm aşığıraq şığa baslaydı. Hätte, namağa da kelgendey bolğan. Ol polattağı bunıñday qäsiyetti sezip, sol waqıttağı Şımbaydıñ şeber temirşilerinen esaplanğan qaraqalpaqtıñ mänjiwli degen tiyresinen şıqqan Şamurat usta degenge baradı.

Sol Arıwxan barıp, Şamurat ustağa bolğan hädiyseni bir-bir bayan qıladı. Zeyinli häm şeber Şamurat usta mäseleni añlap, qızdıñ aytqanların iske asırıwğa tırısadı. Nätiyjede sol Şamurat usta bir saz äspabın soqqan. Onıñ atın şıñqobız degen. Qızdıñ şıñqobızınıñ tili pışağınıñ sap jağı

bolğanlıqtan onıñ bas jağı pışaq penen jip kesken häm qur kesken. Erikkende dem alıp, pışaqtıñ sap jağındağı şıñqobızdı şertetuğın bolğan.

“Bir qız sonday qobız soqtırıptı” degen xabardı sol zamandağı toy-merekelerde, jaña közge tüsken duwtarğa nama qosa alatuğın qosıq aytıp jürgen qoñıratlı, urıwı “Qazayaklı” Turımbet qızı Ziybagül degen xoş hawaz qız esitip kelip, Arıwxannıñ şertip otırğanına qarap tañ qalıptı. Ziybagül Şamurat ustağa barıp:

- Qur toqıwşı qızdıñ qobızınday qobız soğıp ber, haqıñdı beremen, biraq, qobızıñ pişaqsız bolsın, - dep qasında otırıp alıptı. Şamurat usta:

- Häzir qolım tiymeydi, erteñ kel, - dese de, Ziybagüldiñ özi qobızğa sonday ışqıpaz bolğanlıqtan ustanıñ qasınan şıqpağan. Boylı-sınlı, xoş hawazqız ustanıñ aldında ötiniş etip:

- “Jan ağa”, - dep turğan soñ Şamurat usta:

- Näzerindi qaytarmayın, bir buyımıñ tüsip kele ğayıpsañ. Soğıp bereyin, biraq körikti öziñ basasañ, - deydi.

- Qız balanıñ aralasatuğın isi emes edi ğoy, ol qalay bolar eken? – depti Ziybagül. Usta Şamuratıñ özi de sol jumısqa Ziybagüldi ılayıq körmey otırğan edi.

- Sağan bul jumıstı isletpes edim, körik basatuğın şäkirtimdi bir jaqqa jumsap edim, - deydi. Jumısım tezirek pitsin, - dep Ziybagül ustanıñ körigin basıwğa ırza bolıptı. Qäytsin aqırı, şıñ qobızğa ıqlası ketken Ziybagül temirşiniñ körigin basıp, şıñqobızdı özi aytqanday etip düzettirip alıptı.

Şıñqobızdıñ atın şığarğan, onı saz äspabı etip qatarğa qosqan sol şeber qurşı qız Arıwxan menen qoñıratlı qız Ziybagül eken.

Toy-merekelerde Ziybagül sazende sıpatında şaqırılıp, duwtar şertetuğın baqsı menen qatar Ziybagül de tıñlawşılarğa şıñqobız şertip, tamaşa beredi eken. Ziybagül qaraqalpaqtıñ köpşilik namaların şerte bilgen. "Ätşök", "Jetim qızdıñ zarı", "Qara şorğa" degen manalardı da şıñqobız benen atqaradı eken. Toy-merekelerde Ziybagülge toyxana sıylıqtı duwtar şertken baqsılardan kem bermegen. Ayırım jağdaylarda hayal- qızlar er baqsılardan göre Ziybagüldi köbirek tıñlap, baqsı kelgen toyğa xalıq äsirese hayal-qızlar köbirek keletuğın boladı. Hayallar emin-erkin otırıp, sonıñ namasın tıñlaydı eken.

Toy-merekelerge barsa, Ziybagül şıñqobız menen duwtarın alıp baradı eken. Tıñlawşılardıñ talabı boyınşa häm duwtar, häm şıñqobız şertken, häm qosıq ta aytqan. Özi taza namalar şığarğan. Häzirgi "Şımbay naması" dep atalıp jürgen nama da sol Ziybagül şığarğan namalarınıñ biri usaydı.

"Şamurat ustadan şıñqobızdıñ soğıwın üyrenemiz", - dep Xojeliden, Qoñırattan, Qıpşaqtan häm basqada jerlerden, qalalardan jas temirşi ustalar kelgen. Şıñqobız soğıwdı üyrenip, öz elindegi häwesker qızlarğa şıñqobız satıp taratqan…

56. DUZ

Ertegi bir zamanlarda jerde duz bar bolsa da, adamlar onıñ paydasın bile almay tamaqların duzsız jep otırğan eken. Duzdıñ däslep tabılğanlığı haqqında xalıq awızında mınaday bir hikaya bar: "Bir awşı

aw qurıp jarığannan soñ bir jerge barıp ot jağıp, awdıñ etin tuwrap iske ötkerip, käbap etip jemekşi bolıptı. Awşınıñ sol otırğan ornı duzdıñ käni eken. İstin tartıp alğan bir bölek et jerge tüsip, ketkeninde onı qaytadan qolına alıp awzına salsa, ettiñ mazasınıñ özgergenin añlaptı. Buğan hayran qalıp tağı bir bölek et alıp özi jerge basıp awzına salsa, onan da mazalı bolıptı.

Awşı bul jerde bir qäsiyettiñ bar ekenin bilip, qalğan käbabın duzlap, mazalı etip jep aladı da, duzdıñ taza jerinen topıraq şañın artıp dorbasına salıp üyine alıp ketipti.

Deslep siypap kötrip, kem-kem qazanğa da sala baslaptı. Duz qaysı jerge jantassa mazalı bola beripti. Sonnan xalıqqa jayılıp xalıq duzdı qollanıp, mazalı tamaq jeytuğın bolıptı.

57. JILĞA TALASIW

Burınğı ötken zamanda jaña jıl jaqınlaptı. Barlıq haywanlar jıynalıp jıl körmek bolıptı. Hämmesi jıl köretuğın jaqqa qarap juwırıptı da, tüye öz ornınan qozğamaptı.

Qoyan tüyeniñ qasınan juwırıp ötip baratırıp:

- Haw sen tursañ ğoy, jıldan bosqa qalasañ ğoy, - depti .

Sonda tüye:

- Sizler bara beriñ, meniñ boyım uzın, usı kärada-aq köremen, - depti. Tüye öziniñ biyikligine isenip, ornınan qozğalmaptı. Tışqan hämmesiniñ keyninde kiyatır eken, därriw tüyeniñ üstine örmelep, qulağına minipti de alıptı. Söytip tışqan jıldı hämmesinen burın köripti, jıl bası tışqan bolıptı.

Söytip tışqan, sıyır, barıs, qoyan, ulıw, jılan, jılqı, qoy, mäşin, tawıq, iyt, doñız, jılğa iyingen. Öziniñ biyikligine marapatlanğan tüye jıldan bos qalıptı.

58. ŞÖL ASQAN

Sätemirxannıñ äskerleri uzaq şölde suw taba almay awır azap körgen. Sol äskerlerdiñ işindegi bir jıraw äskerlerdiñ körgen awır azabın jırlağanda bul nama payda bolğann eken. Mine sonlıqtan bul nama "Şöl asqan" bolıp atalğan eken, jırawdıñ jırlağan bul naması Sätemirxanıñ äskerleriniñ şölistannan aman ötiwine järdem, küş-quwat bolıptı, -deydi.

59. TAWDAN ASQAN

Burınğı zamanları qaraqalpaqlar köşip baratırğanda ğarrı kempirler köşke ere almay, bel tawlardan asalmay, köşke erip jüre almay jolda şarşap atırğan kempirlerdiñ kewlin köterip, beline därman endirip, köşip baratırğan köşke jetkeriw uşın bir ğarrı qolına duwtar alıp nama şertipti, ğarrınıñ bul şertken naması "tawdan asqan" bolıp atalıp ketipti –deydi.

60. NAR İYDİRGEN

Qaraqalpaqlardıñ köşpeli ömir sürgen zamanları birt qız botası ölgen ingendi sawıp ingennen süt şığara almay qıylanıp otırğan awhalın bir baqsı körip tüye sawıp otırğan qızdıñ qasına kelip duwtar menen nama şertipti, baqsınıñ şertken namasına qız sawıp otırğan iygeni iyip süt beripti, mine sol belgisiz baqsınıñ bul şertken naması "nar iydirgen" bolıp atalıptı –deydi.

61. QOŞIM PALWAN

Ökten zamanlarda Qoşım palwan degen ataqlı palwan bolğan. Bunı xalıq "Qos barmaqlı Qoşım, Qosım Palwan" -dep atağan. Ol här waqıt güreske tüser aldında ol öziniñ eñ jaqsı körgen namasın şertedi eken. Duwtar şertip bolıp güreske tüskende palwanlardı jığa beretuğın bolğan. Solay etip Qoşım palwannıñ güreske tüser aldındağı şertetuğın naması "Qoşım palwan naması" –dep atalıp ketken delinedi.

62. AĞAYUNUSPERİ VE KÜNİS BEY, 63. AĞAYUNUS PERİ VE MAYKABİY, 64. ALTIN OTAĞ, 65. CENGİZ HAN'IN BABASI BUZANCİR, 66. CENGİZ HAN VE KANGLI URUĞU, 67. ERSARIBİY VE KIZI MAMA, 68. KIRIM KARAKALPAKLARI ve TÖBİTBİY, 69. MÜYTEN VE AKÇOLPAN URUĞU, 70. NOGAY HANI VE KARAKALPAKLAR efsaneleri Rusça'dan C. İşankul tarafından tercüme edilmiştir. Bu nedenle transkripsiyonlarına yer verilmemiştir.

71. ÖPEPEK KUSI[460]

"Payğambarımızdın ecayıp sulıv bir kızı bolğan eken. Onı kattı caksı körip erkeletedi eken. Erkinsip ketken kızı, bir küni akesi bir caktan kiyatırsa sıpada otırıp şaşın tarap otır eken. Heş tartınbay şaşın taravın davam ete beripti. Ol vakıtları naşar adamlar oramalsız cürmey behre betleirn bastırıp cüredi eken. Solay etip Payğambardın kattı aşıvı kelip,

[460] Bu efsane, Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* C. 2. Ankara: TDK, 1997. s. 766'den alınmıştır.

ey, sol tilla tarağın basına cabısıp kalğay, -dep ğarğanıptı. Kızı sol vakıtta öpepek kuska aylanıp pırr etip uşıp ketipti. Ata ğarğısı ok degen, keyin ökingeni menen paydası bolmaptı. Öpepeklerdin basında sol tarağın ele de körivge boladı. Tap töbesinde sulıv bolıp ornalaskan pöpektey bolıp turadı."

72. KARATAV HAKKINDA[461]

"Hezireti Aliy casağan devirde onıñ atı Düldil Horezm oypatlığındağı hézirgi Karatavğa kelip otlaydı eken. Hezireti Aliy şakırğanda aldına tayar boladı eken. Düldil barlık vakıtta usı hezirgi Karatavğa kelip otlaydı eken. Ol vakıtta Karatav başkaşa ataladı eken. Onıñ basında her türli şöpler ösedi eken. Bir küni Hezireti Aliy atlanbakşı bolıp, bir şakıradı, eki şakıradı hem kattı aşıvlanıp üşinşi ret şakıradı. Dldil üşünşi ret şakırğanda zorğa cetip keledi. Düldildiñ bir şakırğanda cetip kelmegenine Hezireti Aliy kattı aşıvlanıp, sen otlap kelgen cer heş şöp kögermeytuğın kara taksa aylansın, -dep ğarğağan eken. Sonnañ baslap ösimlikke bay tav şöp-şar şıkpaytuğın kara taslıkka yamasa usı Karatavğa aylanıptı."

73. ÜRKER MEN CETİ KARAKŞI[462]

"Bayağıda aspan éleminde Ürker degen batır cigit bolıptı. Onıñ ayday suluv karındası bar eken.

[461] Bu efsane, Metin Ergun. *age*. s. 764'den alınmıştır.

[462] Bu efsane, Metin Ergun. *age*. s. 767'den alınmıştır.

Bir küni Ürkerdiñ karındasın altı karakşı alıp kaşadı. Munı keş bilip kalğan Ürkerdiñ aldıñ da élgi altı karakşını kuvıp colğa şığadı. Sodan beri tañ ata aspanda Ürker culdızı tuvadı eken. Al ceti karakşı culdızınıñ altavı karakşı da, birevi Ürkerdiñ suluv karındası eken deydi.”

IV.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILAN METİNLER

Metinlerde Karşılaşılan Sorunlar

Çalışmamıza kaynaklık eden metinlerin Karakalpak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılması sırasında bazı problemlerle karşılaşılmıştır. Bu problemler; kullandığımız metinlerdeki üslup farklılıklarının, tutarlı bir metin oluşturmak amacıyla nasıl düzenlenmesi gerektiği, Karakalpak Türkçesindeki bazı kavram, terim ve deyimlerin Türkiye Türkçesine nasıl aktarılması gerektiği ve "Asıl Efsane Metni" olarak tanımlayabileceğimiz metne, sonradan eklendiği görülen "Açıklayıcı Kısımlar"a nasıl yer verilmesi gerektiği gibi sorulardır. Bu sorular aşağıda sıra ile ele alınarak, bunlar karşısında bizim izlemeyi tercih ettiğimiz yöntem ve çözüm yolları açıklanacaktır.

Türkiye Türkçesine aktarılan metinlerde karşılaşılan temel sorunları çözerken yapılan değişikliklerin amacı, Karakalpak Türkçesindeki metinlerle Türkiye Türkçesindeki metinler arasında anlam farkı yaratmadan, anlaşılmayı kolaylaştıran bir tutarlılık oluşturmak ve Karakalpak Türkçesindeki metne sıkı sıkıya bağlı fakat zorlama cümlelerle örülü bir metin yerine, akıcı ve zevkle okunur bir metin oluşturmaktır.

Karakalpak Türkçesinden, Türkiye Türkçesine aktardığımız metinlerin tamamı yazılı kaynaklardan temin edilmiştir. Farklı derleyiciler ya da yayıma hazırlayanlar tarafından hazırlanan orijinal metinlerin yer aldığı kaynak kitaplar arasında araştırmacıların tercihine bağlı olarak oluşan *üslup farklılıkları* vardır. Bunun yanında, söz konusu

yazılı kaynakların sözlü kaynaklardan derlenen malzemeye yer vermesi sebebiyle de efsane metinleri arasında ve hatta aynı efsane metni içinde dahi üslup farklılıklarının oluştuğu görülmektedir. Özellikle zaman ifadelerinde üslup farkı ortaya çıkmaktadır. Örneğin; sözlü anlatıma bağlı olarak; geniş zaman, geçmiş zamanın hikâyesi ve geçmiş zamanın rivayeti aynı metin içinde arka arkaya kullanılmaktadır. Yazarların üslup farkı da benzer sorunların oluşmasına neden olmuştur

Çalışmamızda yer verilen efsane metinlerinin Türkiye Türkçelerinde yukarıda açıklanan karışıklığı çözmek ve üslup bakımından bir *tutarlılık oluşturmak amacıyla,* sadece geniş zaman kullanmayı tercih ettik. Metinleri geniş zaman üzerine kurmamızın bir diğer nedeni ise, efsane metinlerinin dilini, masal anlatımında kullanılan ve gerek sözlü gerekse bunların yazıya aktarılmış metinlerinde kullanılan "miş"li anlatım yapısından uzaklaştırmaktır.

Metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında karşılaşılan bir diğer sorun ise, Karakalpak Türkçesindeki bazı kavram, terim ve deyimler, Türkiye Türkçesinde kelime anlamı bakımından anlaşılmakla birlikte, anlatılmak istenen düşünceyi tam olarak yansıtmamaktadır. Örneğin, Karakalpak Türkçesindeki "içi tar" deyiminin Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı "aç gözlü"dür. "İçi dar insan"ın Türkiye Türkçesindeki anlamı ise "aç gözlü insan" değildir. Bu nedenle birebir aktarma, *anlaşılır bir anlam* vermekle birlikte, bu *doğru anlam* değildir. Karakalpak Türkçesindeki metinlerde anlatılmak isteneni yansıtabilmek için, bu tür kavram, terim ve deyimlerin aktarılmasında birebir

aktarmadan kısmen uzaklaşarak, günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan deyim ve ifadeleri kullanmayı tercih ettik.

Benzer bir sorun da, sıfat fiil ve zarf fiil eklerinin Karakalpak Türkçesinde sık ve yoğun olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, "*Avşı bul jerde bir kasiyettin bar ekenin bilip, kalğan kababın duzlap, mazalı etip jep aladı da, duzdın taza jerinen topırak şanın artıp dorbasına salıp üyine alıp ketipti.*" Bu tip cümleler, Türkiye Türkçesine birebir aktarıldığında kısmen anlaşılmakla beraber, cümlenin anlamını tam ve doğru olarak vermemekte ve Türkiye Türkçesi dilbilgisi kurallarına aykırı ve kulağı rahatsız eden bir yapı oluşturmaktadır. Bu tür cümleleri, anlam farkı yaratmadan, cümle yapılarında değişiklik yaparak Türkiye Türkçesine aktarmayı tercih ettik.

Aktarmanın orijinal metindeki ifadelerden çok fazla uzaklaşmasını engellemek için, orijinal metinde olmayan ve tarafımızdan eklenen kelime ya da cümleler köşeli parantez [ ] içinde gösterilmiştir. Türkiye Türkçesinde birebir karşılığı bulunmayan kelimeler dipnotlar kullanılarak açıklanmıştır. Bazı metinlerde Karakalpak Türkçesine yer verilmesi gerekmiştir. Bu durumda kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları parantez () içinde ve Karakalpak Türkçesindeki ifadelerin hemen yanında verilmiştir. Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan kelimelere Karakalpak Türkçesiyle yer verilmiştir. Bu kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ise dipnotla gösterilmiştir.

Çalışmaya kaynaklık eden efsane metinlerini, Karakalpak Türkçesinden, Türkiye Türkçesine aktarmadaki amacımız, daha önce de belirttiğimiz gibi orijinal metinden uzaklaşmadan, keyifle okunabilir bir

metin elde etmektir. Aktarma sırasında izlediğimiz yolu ve tercihlerimizi burada ayrıntılı olarak açıklamamızın, her iki metin arasında oluşan bazı farkların okuyucu tarafından kolaylıkla anlaşılmasını sağlayacağı düşüncesindeyiz. Bu değişikliklerin, sahadan derlenen malzemeye müdahale edilmesi şeklinde anlaşılması da mümkündür, fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, kaynak olarak kullandığımız metinlerde sözel dokunun özellikleri muhafaza edilmemiştir. Bu durumda, söz konusu metinler birebir aktarılsa da sözel dokunun özelliklerini tam anlamıyla kavramak mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan, çalışmamızda transkripsiyonlu metinlere de yer verildiği için orijinal metinlerin bu kısımdan takip edilmesi mümkündür. Bu nedenle, aktarma sırasında yukarıda belirtilen değişiklikleri yapmakta sakınca görmedik. Çalışmamızda yer alan metinlerin incelenmesinde Karakalpak Türkçesindeki orijinal metinler esas alınmıştır. Çünkü metinler, kültürel özellikleri yaratıldıkları dile bağımlı olarak ifade etmektedirler.

Metinler kısmında yer alan Karakalpak efsanelerinden "1. Akşa Göl" ile "2. Akşa Göl ve Sultan Saray"; "20. Bakuş ve Kuşlar Padişahı" ile "21. Baykuş ve Süleyman Padişah"; "23. Domuz (Kara Geyik)" ile "24. Kara Domuz"; "42. Korkut Ata'nın Mezarı" ile "Korkut Ata ve Jana Nehri"; "37. Cengiz Han", "40. Karakalpak Şeceresi", "65. Cengiz Han'ın Babası Buzancir" ve "66. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu" efsaneleri benzer metindir. Burada belirttiğimiz benzer metinler, efsanelerin takibinin kolaylaştırmak için ayrı bir şekilde numaralandırılmamıştır.

Çalışmamızın kaynağını oluşturan metinler konularına göre tasnif edilmiştir. Genel olarak "İnsanlar", "Hayvanlar", "Mekânlar" ve "Atasözleri" konularını işlediğini tespit ettiğimiz Karakalpak efsanelerine bu genel tasnife uygun bir sırayla yer verilmiştir. Metinler, sırasıyla "Mekânlar", "Hayvanlar", "İnsanlar", "Atasözleri ve Deyimler" ve "Diğer" başlıkları altında yer alacaktır. Bu başlıklar altında yer alan efsane metinleri ise alfabetik olarak düzenlenmiştir.

Çalışmamızda yer alan efsane metinlerinin alındığı yazılı kaynaklar, "Kaynaklar Listesi" başlığı altında bu bölümün sonunda verilmiştir. Bu kısımda yer alan kaynaklar, transkripsiyon ve aktarma kısımlarında yer alan efsane numaraları ve adlarına göre sıralı olarak verilmiştir.

IV.2.1. MEKÂNLAR HAKKINDAKİ EFSANELER

1. AKŞA GÖL

Bugün Akşa Göl'ün bulunduğu yer, eskiden üç defa göl, üç defa da çöl haline gelmiştir. Burası önce "Akşa Göl", sonra "Estemez Göl", daha sonra da "Torangıl[1] Sazlığı" olarak adlandırılmıştır. Günümüzde ise "Akşa Göl" adıyla bilinir. Buranın yeniden "Akşa Göl" olarak adlandırılmasının sebebi şöyledir:

Topırak Kale'nin karşısındaki Kızıl Kale'yi Akşa Han adlı bir han bundan yıllar önce yaptırmıştır. Bugün Kızıl Kale'nin bulunduğu yerden, eskiden Amuderya Nehri geçmektedir. Bu nehrin sularıyla oluşan göle Akşa Han'ın adı verilir. Akşa Han ölünce gölün suları çekilir ve gölün bulunduğu yer de çöle dönüşür.

[Bir başka efsaneye göre Akşa Göl'ü besleyen] nehrin yukarısında, Tüye Moyun tarafında Sultan Süyin[2] adlı bir padişah vardır. Bu padişah bugün Hocaeli'de bulunan Nazlımhan Sulıv'a âşık olur, fakat kız onunla evlenmek istemeyince, kızın yaşadığı bölgenin halkını mahvetmeye karar veren padişah, nehri Tüye Moyun civarında kesmek ister. Padişah, nehrin suyunu kesmek için türlü hileleri dener, ama bunu başaramaz. Sonunda, kölelere toplattığı kumları, yine kölelerin elbiselerine doldurtup adamları nehre atar. Böylece binlerce köle ölür.

[1] Torangıl: Büyük bir ağaç çeşidi.

[2] Sultan Süyin, Sultan Hüseyin Baykara adının Karakalpaklar arasında kullanılan şeklidir.

Halkın çektiği eziyetler sonucunda nehrin suyu kesilir. Böylece Akşa Göl'ü besleyen nehir de, Akşa Göl de kuruyarak çöle dönüşür.

Bunun üzerine nehrin yakınında yaşayan [Nazlımhan Sulıv'ın] halkı, kuraklık nedeniyle göç etmeye başlar. [Sultan Süyin'i kızdırmasının bedelini halkının ödediğini] ve bunun sonucunun kötü olacağını anlayan Nazlımhan Sulıv, Sultan Süyin Padişah'a; "Nehrin suyunu bırakırsa onunla evleneceği" haberini gönderir.

Nazlımhan Sulıv, yavrulu kısraklardan yirmi tanesini, yavrusundan ayırır ve her birini belirli aralıklarla bağlayarak Sultan'ın huzuruna gider. Sultan Süyin, [kızın huzuruna gelmesi üzerine] adamlarına nehrin suyunu açtırdığı zaman, Nazlımhan Sulıv atına binerek kaçar. Yavrusundan ayrılan kısrak, yavrularına ulaşmak için var gücüyle koşar. Bir kısrak yorulduğu zaman, Nazlımhan Sulıv yol üstüne bağladığı diğer kısrağa binerek kaçmayı başarır.

Sultan Süyin, bir kadın tarafından aldatılmaya çok kızar. [Bir daha insan içine çıkamayacağı için] yaşadığı yerleri terk edip bir mağarada yaşar.

Sultan Süyin'in yaşadığı mağara bugün de vardır.

Bundan yıllar sonra "Akşa Han Göl"ün bulunduğu bölgeye Estemez adlı bir bey yerleşir ve gölün adını "Estemez Göl" olarak değiştirir. "Estemez Göl" de bir zaman sonra kurur. Daha gölün bulunduğu yerde torangıllar[3] büyür. Bu nedenle oraya "Torangıl Sazlığı"

[3] Torangıl: Büyük bir ağaç çeşidi.

denir. Torangıl Sazlığı'na bir süre sonra su gelmeye başlar ve tekrar göle dönüşür. Orası bugün "Akşa Göl" adıyla anılır.

2. AKŞA GÖL VE SULTAN SARAY

Eskiden Akşa adında bir han vardır. Bu Han'ın yaşadığı yerde bir göl oluşur. Göle Han'ın adı verilerek, "Akşa Göl" diye adlandırılır.

Bir zaman sonra Sultan Süyin adındaki bir padişah, bu göle su getiren kanalın kaynağını kapatarak, gölün kurumasına neden olur. Bu gölün alt tarafında yaşayan halk da susuz kalır. Gölün ve kanalı aşağı tarafında Nazlımhan Sulıv yaşamaktadır. Nazlımhan Sulıv'ın halkı susuz kalınca, Nazlımhan, yavrulu kısraklardan kırk tanesini yanına alarak, kanalın kaynağını açmak için yola çıkar.

Nazlımhan Sulıv, geçtiği her yere bir kısrağı bağlayarak, kanalı kapatan Sultan Süyin Padişah'ın huzuruna çıkar;

-Bizler susuz kaldık! Bize su getiren kanalı açın, der. Nazlımhan çok güzel bir kızdır. Onu çok beğenen Sultan Süyin Padişah;

- Eğer sen bana varırsan, kanalın kaynağını açarım! Yoksa boşuna dil dökme, der. Olacakları önceden tahmin eden Nazlımhan Sulıv;

- Sana varacağım, diyerek padişahı kandırır ve kanalı açtırır, fakat kız, bu sırada atına binip memleketine doğru kaçmaya başlar. Nazlımhan, yol boyunca, daha önceden farklı yerlere bağladığı kısraklara sırayla binerek yurduna döner. Sultan Süyin Padişah, [yavrusunun yanına varmak için var gücüyle koşan kısraklara] yetişemez. Kız tarafından aldatıldığını anlayan Sultan Süyin Padişah;

- Ey Tanrım, ben bir kadın tarafından kandırıldım. Benim yeryüzünde yaşamam mümkün değil, diyerek yerin altında kazdırdığı bir yere yerleşir.

Bugün Kızıl Kale yakınında bulunan "Sultan Saray"ın adını Sultan Süyin'den aldığı söylenir. Sultan Saray'da yeraltında kazılmış bir çukur vardır ve bu çukurun Sultan Süyin'in yattığı yer olduğu söylenir.

Aradan birkaç yüzyıl geçtikten sonra Akşa Göl'ün suyu kurur. Daha sonra buraya yine su dolar. Bu sırada gölün başında Estemez adlı bir adam yaşamaktadır. Bu nedenle göl, "Estemez Göl" olarak adlandırılır ve "Akşa Göl" adı kullanılmaz olur. Gölün suyu, aradan birkaç yıl geçtikten sonra tekrar kurur ve eskiden göl olan alan toranğıl[4] ağaçlarıyla kaplanır. Bunun üzerine "Estemez Göl" adı da kullanılmaz olur ve bu bölge "Toranğıl Sazlığı" adını alır.

Bin dokuz yüz ellili yıllarda Toranğıl Sazlığı'na tekrar su gelir ve burası yeniden büyük bir göle dönüşür. Bunun üzerine "Akşa Göl" adı tekrar kullanılmaya başlanır.

Akşa Göl'ün tarihi böyledir. Akşa Göl, Topırak Kale ve Kızıl Kale'nin güneyinde bulunmaktadır. Göl ile kalelerin arası yaklaşık altı, yedi şakırımdır.[5]

3. ADAK KALE

[4] Toranğıl: Bir tür büyük ağaç.

[5] Şakırım: YaklÂşık bir km. uzunluğundaki ölçü birimi.

Bugün Aral Denizi'nin bulunduğu yerde, çok eskiden Adak adlı büyük bir şehir vardır.

Adak'ın padişahı, sevgili, biricik kızı Adak için bir kale yaptırır. Bu şehirde yaşayan halk bolluk içindedir ve çok zengindir. Kuzeydeki ve doğudaki zengin kalelere kervanlarla giden şehrin tüccarları, Adak Kale'nin ününü dünyanın dört köşesine yayar. Bu şehrin güzelliğini duyan, başka memleketlerin insanları, Adak Kale'yi bir kez olsun görmek ister.

Adak'ın padişahının kızı, ay gibi ağzı, güneş gibi gözü ve güzelliğiyle meşhurdur. Kızın güzel yüzünü bir defa görmek için canına kıyan nice yiğit, kızın yolunda mecnuna döner, fakat, bir türlü kızın gönlünün düşeceği bir yiğit bulunamaz. Tavus kuşları gibi süslenen kız, etrafındaki yiğitleri beğenmeyerek, kendi güzelliğine, aklına, şanına uygun olan ve kalbinin kilidini açacak bir yiğidi bekler. Padişah da biricik kızına karışmaz ve kararı kızına bırakarak; "Sevdiğine varsın!" der.

Kıza âşık olanların içinde; haliyle ve tavrıyla insanları korkutan Gâvur Âşık adlı biri vardır. Gâvur, kızı istemeye aracılar gönderir. Kız ise, Gâvur'u istemediğini söyler.

Bu cevaba çok kızan Gâvur, Adak Kale'ye su getiren büyük kanalı kapatarak, kaleyi susuz bırakır. Susuzluk nedeniyle kale halkının zenginlik ve refahı azalır. Kız düşünür taşınır ve en sonunda ata binerek suyun kaynağında nöbet tutan Gâvur'un yanına giderek;

- Tamam, der. "Ben sana varmaya razıyım. Suyu sal! Suyun bana yetiştiği yerde sana varacağım." der.

Gâvur suyu bırakınca, kız atını kamçılayarak kaçmaya başlar. Kızın altındaki kısrak, yavrulu kısraktır ve yavrusunun yanına daha çabuk ulaşmak için çok hızlı koşar. Gâvur; "Su, kıza yetişsin de, orada bana varsın" diye düşünerek kaynağı sonuna kadar açınca, kale su altında kalır. Atıyla beraber sulara kapılan kız da ölür.

4. BAĞDAT

Bugün Bağdat Kalesi'nin bulunduğu yer, eskiden suyla kaplıymış. Sular kurumaya başladığında iki adam oraya yerleşir. Bunlar Sarının Gölü'nden tuz toplayıp satarmış. Adamlardan biri evli, diğeri bekârdır.

Bekâr adam, evli adamı uykusunda öldürüp, karısını almak ister. Tam arkadaşına saldıracağı sırada, evli olan adam uyanır ve karşısındakinin niyetini anlayınca;

- Beni öldürmek niyetindeysen öldür, ama şu sözlerimi emanet kabul ederek karıma ilet! Karım hamile, doğuracağı çocuk erkek olursa adını "Dat"[6] koysun, der.

[Bekâr adam, arkadaşını öldürür ve onun karısıyla evlenir.] Dediği gibi karısı bir oğlan çocuğu doğurur. İkisi birlikte jer tölede[7] yaşamaya başlar. [Vakti, saati dolan kadın, bir oğlan çocuğu dünyaya getirir ve adını "Dat" koyarlar.]

Bunların yaşadıkları yerin yakınına Abdulla adlı bir han avlanmaya gelir. Han, avlandığı sırada, jer töleden çıkan dumanı görerek

[6] Dat: Leke, kir, kırgınlık.

[7] Jer töle: toprağın kazılıp, üstü alelusul örtülerek yapılmış yer evi.

o tarafa yönelir. Jer töleye gelen han, içeride bir kadının oğluyla beraber oturmakta olduğunu görür. Kadın, oğluna bir iş buyurmak için "Dat" diye seslenir. Han, çocuğun adının anlamını sorar. Kadın başlarına gelen olayları hana anlatır. Bunun üzerine han, Dat'ın [üvey] babasını astırır ve yaşadıkları bölgeyi Dat'a verir. Buraya bir kale yaptırarak, bağlarla çevrili bir yer haline getiren han, "Dat"ı bu kalenin yöneticisi yapar.

["Dat"ın yöneticisi olduğu, bağlarla çevrili] bu kalenin adı ise "Bağdat" olur.

Bağdat'ın yakınlarında Kalmukların bir kalesi vardır. Kalmuklar sık sık Bağdat'ı kuşatır, ama bir türlü kaleyi ele geçiremez. Kalmuklar sürekli kaleyi gözetlese de, kaleye girmek için bir yol bulamaz. Kalmukların padişahı sonunda geri dönmeye karar verdiğinde, kaleden patpeleke[8] bağlanmış bir mektup atılır. Bu mektupta kalenin kapısının nerde olduğu yazılıdır. Mektubu, Kalmuk'ın padişahına âşık olan Bağdat'ın padişahının kızı göndermiştir.

Bu mektup sayesinde Kalmukların kaleyi ele geçirdikleri söylenir.

5. BARAK'IN DAMI

Eskiden, [şahin gibi eğitilmiş] yırtıcı kuşlarla avlanmayı çok seven Barak adlı bir yiğit varmış. Barak, kuşla birlikte ava çıktığında, eğittiği kuşun yabani eşi, av kuşunu yanına çağırırmış.

Bir gün karısı, Barak'a;

[8] Patpelek: Kamış ve kâğıttan yapılan ve ucuna ip bağlanan pervane şeklindeki çocuk oyuncağı.

- Yiğit, bugün kuşu alıp gitme, der.

Barak;

- Niye, diye sorar.

Karısı;

- Bugün kuşun iki yabani kardeşi evin yakınına geldi. [Avlansın diye serbest kalan kuş, kardeşlerinin peşine takılıp gider.] Kuşu kaçırırsın, der, fakat Barak, sözünü dinlemez ve kuşu alıp gider. Kuşu ava gönderdiğinde, kuş avla ilgilenmez, avın peşine değil de kendi istediği yöne gider. Barak, dalbayını[9] koluna alarak çağırsa da, kuş dönmez ve uzakta bir yere konup öylece durur. Kuş, bir taraftan küçüklüğünden beri kendisini eğiten Barak'ı bırakıp gitmeye kıyamaz, diğer taraftan kardeşlerini bırakmayı göze alamaz. En sonunda kuş; "Bari Barak'ı öldürüp ondan kurtulayım!" diye düşünerek, hızla Barak'ın üstüne doğru uçar. Barak, kuşun niyetinin kötü olduğunu anlayarak, atının altına saklanır.

Evden çıkarken kuşun kötü niyetini anlayan Barak'ın karısı, arkalarından yola çıkar. Barak'ın yanına ulaştığında kuşun, Barak'ı öldürmek üzere olduğunu görür, ama yetişip kurtaramaz. Kadın, kocasına saldıran kuşun bir teleğini koparır;

- Ben yerde "Yiğidim!" diye ağlayayım; sen de gökte "Teleğim!" diye ağla, der. Sonunda Barak, kuşun tırnak darbeleriyle ölür.

[9] Dalbay (Dalbağan): Av kuşlarını kola alıştırmak için kullanılan, av kuşunun içini boşaltıp tulum şeklinde dikilen deri. Av kuşunu kola alıştırmakta kullanılan yöntemlerden biridir.

"Barak'ın Damı" adlı yer, bugün Berşi Dağı'nın doğusundaki Jana Nehri denen yerdedir. Burayı gören insanlar, damında Barak'ın kuşunun tırnağının izinin bulunduğu söyler.

6. DÖNER KÜMBET

Uçsuz bucaksız bir denizin ortasında, duvarları altınla işlenmiş çok büyük bir kümbet vardır. Dönüp duran bu kümbetin on iki ayda bir kere kapısı açılır, başka zaman kendi etrafında dönüp dururmuş. İlim öğrenmek isteyen bir insanın; dünyanın işlerinden vazgeçmesi, bu kümbetin bulunduğu denizin kıyısına gelmesi ve kümbetin kıyıya dönüp, kapısının açılmasını beklemesi gerektiği söylenir. Döner Kümbet'e ancak dürüst, kalbi temiz ve akıllı kişiler girmeyi başarır.

Kümbete girmeyi başaran kişi, otuz yıl boyunca ilmî sırları öğrenir. Orada bulunanlar, ekmek yerine, ilim nuru ile doyar. Bu yüzden Döner Kümbet'e giren kişi, her öğünde sadece bir yüksük kadar yiyecek yer. Buna karşılık, otuz yılda dünyanın bütün ilmini öğrenir. Yüksük [kadar yiyecekle] doymayan, buradan sıkılan kişi [öğrendiklerini] unutup, daha müddeti dolmadan [kümbetten] atılır. Otuz yıl boyunca kümbette ilim öğrenen kişileri ise, uzak yerlere gönderilir ve memleketinde ilim ve hüner yamakla görevlendirilir.

Döner Kümbet'e girerek, ilim öğrenenler, dünyadaki her memleketin en bilgili kişileridir. Bu kümbetin olağanüstü tılsımını ilk açan Eflatun ve Aristo, burada okuyup, dışarı çıktıktan sonra ilim dünyasında iz bırakmışlardır. Firdevsî, Alişir Nevaî, Hoca Hafız, İbni Sina gibi ulu kişilerin de bu kümbette okuduğu söylenir.

7. GÜLDİRSİN KALESİ

Eskiden Harezm'de, Gülistan adlı suyu bol, zengin bir şehir ve bu şehrin yaşlı padişahının Güldirsin adlı bir kızı vardır. Güldirsin'i küçükken dadılar yetiştirir. [Böylece] Güldirsin büyür.

O sıralar Harezm bölgesine Moğollar akın etmektedir. Moğollardan korkan halk Güldirsin'in babasının kalesine sığınır. Kaledeki halk kaygı ve tasaya düşer. Çünkü pek çok yeri talan eden düşmanlar kaleye iyice yaklaşır. Bir zaman sonra, kaleye iyice yaklaşan düşman askerleri, kaleyi çevreleyen çiçeklenmiş bağları viran edip, kaleyi kuşatırlar. Halk, kaleyi korumak için bütün gücünü toplar ve beklemeye başlar. Düşmanlar halkın direnişini dikkate alıp, beklemeye başlar ve kuşatma altında aylar geçer. Kaledeki yiyecekler tükenip açlık başlar, fakat halk aç olsa da silahlarını bırakmaz, düşmana boyun eğmez. Bir gün padişah, danışmanları ve komutanlarını toplantıya çağırır. Toplantı sonunda, padişah kaledeki her bir evden bir avuç buğday toplatır. İki, üç öküz bulup, birkaç gün beslerler. En son taneye kadar bütün buğdayı yiyen öküzleri kalenin kapısından dışarı salarlar.

Açlık, kaleyi saran düşmanları da dermansızlaştırmıştır. Düşmanlar kaleden çıkan öküzleri yakalayıp keserler. Öküzlerin karnındaki buğdayları gören düşman askerleri, "Eğer kaledekiler hayvanlarını böyle besliyorlarsa, yiyecekleri de çoktur. Kaleyi kuşatmak faydasız, kaleyi alamayız! Açlıktan kurtulmak için çabucak dönüp gitmek gerek." diye konuşurlar ve aralarında ayrılık çıkar. Bunu işiten düşman askerlerinin komutanı da, kuşatmanın faydasız olduğunu düşünüp, askerlerine dönüş hazırlığı yapmalarını emreder.

Fakat Gülistan şehrinin padişahının kızı Güldirsin kendi milletine ihanet eder. Güldirsin, kale duvarlarının üstünden savaşı seyrederken, düşman padişahının oğlunun güzelliğini görür ve ona âşık olur. Düşman askerlerinin dönüş hazırlığı yaptığını anlayarak şehzadeye bir mektup yazar. Mektupta, Gülistanlıların önmli sırrını açıklar ve mektubu bir okun ucuna bağlayıp, onlara doğru atar. Vatan haini Güldirsin, kendi yazısıyla; "Babamın öküzleri göndermekteki amacı, sizleri aldatmaktı. Kale halkı açlıktan kırılıyor. Biraz daha dayanın, kale kendi teslim olur." diye yazar.

Düşman askerlerinin komutanı; "Nice zamandır dayandık, iki, üç gün daha dayanırız." diye düşünerek, dönmekten vazgeçip kuşatmaya devam eder. Üç, dört gün sonra Gülistanlıların bir kısmı açlıktan ölmeye başlar. Buna dayanamayan halk kale kapısını açarak teslim olur. Düşmanlar kaleyi işgal edince halka saldırır, kaleyi yakar. Çok insan ölür, sağ kalanlar ise köle yapılır. Güldirsin'in babasının başı kalenin minaresine asılır. Kız, düşman padişahının önüne getirilir. Padişahın danışmanları ve komutanları; "Bu kız, bizim padişahımızın oğluna layıktır!" diye düşünürler. Ancak, şehzade vahşi bir at getirilmesini emreder. Kızın saçlarından ata bağlanmasını ister. Bunun üzerine danışmanlar ve komutanlar;

-Şehzadem, derdiniz nedir? Bu kız, senin için ana-babasından, vatanından vazgeçti, teslim oldu, derler.

Şehzade;

- Bu doğru, ama hiç tanımadığı bir adam için ana-babasından, vatanından vazgeçen, halkına ihanet eden birisinin, tanımadığı bir

adamdan yani benden vazgeçmesi, bana ihanet etmesi de o kadar kolay olur. Başka birine hainlik edemesin, diye cevap verir.

Şehzadenin emri yerine getirilir. Vahşi at, hain kızı yerden yere sürükler. Onun parçalanan vücudu ortada kalır, hain kanı bozkırdaki verimli toprakları viran eder.

Güldirsin'in hainliği yüzünden kahrolan halk, şu görünen kaleye "Güldirsin" adını verir. Düşmanların saldırısından sonra, kale bir daha eski haline gelemez, halk orayı terk edip, yerleşecek başka bir yer arar.

8. JUPAR KORUSU[10]

Buhara'da "Jupar Korusu" adlı bir yer vardır. Bu korunun adını, çok eskiden yaşamış İbrahim adlı bir beyin karısı "Jupar"dan aldığı söylenir.

İbrahim'in, Jupar'dan on beş çocuğu vardır. Jupar'ın üstüne getirdiği kumadan on beş çocuğu daha olur. Böylece otuz çocuğu olan İbrahim [bir süre sonra ölür.] O öldükten sonra Jupar, otuz çocukla birlikte, memleketi Köközek ve Terbenbes'i[11] terk eder ve Buhara'ya göçer. Kafile, Buhara yakınlarında bir koruya varır. Çok akıllı, yaşlı bir kadın olan Jupar, beraber yola çıktığı insanlara;

- Burası bizim için gayet uygun bir yer. Bu koruya yerleşelim, diye akıl verir, fakat yanındaki insanlarla, çocukları;

[10] Jupar: Hoş koku, hoş kokulu bitki.

[11] Köközek ve Terbenbes: Karakalpakistan'ın şehirlerinden biri olan Moynak yakınlarındaki iki bölgenin adı.

- Burası hanın korusu! Buraya izinsiz yerleşirsek, han bizim kellemizi keser, diye karşı çıkar. Jupar, yine de kafileyi buraya yerleşmeye ikna eder ve hep beraber koruda yaşamaya başlarlar. Bu sırada otuz çocuğun eğitimiyle Jupar, bizzat kendisi ilgilenir. Bir süre sonra çocukların hiçbirisi onun sözünden çıkmaz olur.

Bir gün korucular, hana;

- Kalabalık bir kafile sizin korunuza izinsiz olarak yerleşti, diye haber verir.

Bunun üzerine han;

- Kim benim koruma izin almadan yerleşebilir? Bunda bir iş olmalı, diyerek yanına yedi vezirini alır ve bu insanları görmek için koruya gider. Jupar, [ansızın koruya gelen] hanı çadırına davet eder ve otuz çocuğun hanı saygıyla selamlamasını sağlar. Bir çadırın içinde hep bir ağızdan konuşan otuz çocuğu gören han;

- Bunların hepsini sen mi doğurdun, diye sorar.

Jupar;

- Hayır, on beşini ben, on beşini ise üstüme gelen kumam doğurdu, der.

O zaman han;

- Bu güzelliğinle, bu aklınla üstüne kuma getirilmesine nasıl izin verdin, diye sorar.

Bunun üzerine akıllı Jupar;

- Kadının kötüsü kocasını kıskanır, hanın kötüsü ise yerini kıskanır, diye cevap verir. Han, söyleyecek söz bulamaz ve bu yeri onlara verir.

Buraya, "Jupar Korusu" denir.

9. KANLI GÖL

Eskiden kızıl renkli su çok olurmuş. [Suların kızıllığının nedeni ise şöyle açıklanır:]

Arşan Nehri'nin buz gibi suları Mamıy bölgesine doğru akarmış. Bu nehrin suları kırk yedi yıl boyunca Mamıy'a doğru akarak o bölgeyi beslemiş. Nehrin bir yerde toplanarak göl haline gelen suyunu bir yıl boyunca Koldavlı uruğu[12] kullanmış. Onlardan sonra bir yıl Özbekler, sonra da bir yıl Kazaklar kullanmış. En son Koldavlı Ernazar Alaköz, bir yıl boyunca bu gölün suyundan faydalanmış. Böylece dört grup, dört yıl boyunca sırayla bu suyu kullanmış.

Bir gün, bu gölde kimin balık avlayacağı konusunda Çinlilerle, Koldavlılar arasında kavga çıkar.

Çinliler;

- Önce biz ağ atacağız, der.

Koldavlılar karşı çıkınca tartışma başlar. Kavga sırasında Koldavlılar, bir Çinliyi öldürüp kaçarlar. [O sırada buz tutan gölün üstü kan içinde kalır ve her yer kıpkızıl olur.] Çinliler, onların peşine düşerek üç Koldavlıyı yakalar. Ölüyü de masaya koyarlar.

[12] Koldavlı: Karakalpak uruklarından birisi.

O dönemde Jana Kale adlı şehirde İzeyli adlı meşhur bir hekim varmış. Çinliler, ölüyü hekimin önüne götürürler. Hekim, kadıyı çağırtır;

- İşte bu adamı öldüren şu üç kişiymiş, der. Bunun üzerine üç Koldavlı Hive Hanı'nın huzuruna götürülür. Olayları dinleyen han, onları kadıya gönderir. Kadı ise şeriatı uygular. Şeriata göre, bir adamı üç kişi birlikte öldürürse, affedilmeleri için üç adamın da ayrı ayrı kan parası ödemesi gerekir. Böylece Koldavlı uruğuna, üç adamın kan parasını ödemek düşer. Bu hesaba göre, Koldavlının bin beş yüz altın ödemesi gerekir. Koldavlı bu kadar altını bulamaz. "Yakalanan üç adamın her biri için beş yüz altın ödemelisiniz!" denmesine rağmen, onlar bu parayı toplayamayınca, para yerine üç kız vermeyi önerirler. Üç kıza bin beş yüz altın paha biçerler. Kızların adları "Toyan", "Maki" ve "Biybi" imiş.

"Kanlı Göl" diye ad verilmesi, buzun üstüne adamın kanının dökülmesinden dolayıymış.

10. KARABAYLI[13]

Karabaylı nehri, önceden Lavzan denen yerin güneyinden akarmış. Bu yerden İyşan tarafına seksen yıl boyunca akmış. Suyun Mamıy'a doğru akıp gittiği yıllarda han Allakul imiş.

Bu hanın, daima yanında bulunan Teke Türkmen Rambergen İnak adlı bir danışmanı vardır. Bir gün bu danışman, hana;

-Askerlerimizi, hiçbir şey görüp bilmeyen fakirlerin çocuklarından seçtik. Bu nedenle savaşta yenildik! Artık askerleri, bey

[13] Karabaylı: Şomanay ve Hocaeli arasında bir bölge.

çocuklarından seçelim. Çünkü beylerin çocukları cesur olur ve onlar kendi şerefleri için dövüşür, der. Bundan sonra beylerin oğullarının atlarını almak için görevli gönderelim. Eğer beyin oğlu güçlü, kuvvetli ise onu da askere alalım, der.

Danışman, askere almak için belirlenen isimleri tek tek yazar. Ancak, o yıllarda memlekette yayılan "oba hastalığı"[14] nedeniyle toplanan askerlerin pek çoğu ölmüştür.

Bu sırada bir savaş çıkar ve savaşa giden kırk askerden sadece sekizi sağ kalır. Hem savaş, hem de hastalık nedeniyle verilen büyük kayıplar sonucunda, Ürgenç'in karşısından denize dökülen nehrin yakınlarındaki bin çadır, yas alameti olarak kara bayrak bağlar ve o günden sonra orası ["karalar bağlamış" anlamına gelen] "Karabaylı" adıyla anılır olmuştur.

11. KETENLER KALESİ

Şomanay'ın[15] batısında, Aybüyir Dağı'nın doğusunda eski Korganşa Kalesi'nin kalıntıları vardır. Bu kale hakkında halk arasında şöyle bir efsane anlatılır:

Eskiden, Hive'de zalim bir han ve onun yönetiminde yaşayan pek çok çiftçi varmış. Bu çiftçilerin biri de Ketenler adındaki bir gençmiş.

[14] Oba Hastalığı: Kolera.

[15] Şomanay: Karakalpakistan'da bir şehir.

Bir gün Ketenler, hanın güzel kızı ile tanışır. Kız, Ketenler'e âşık olur. Ketenler de kızı beğenir. İkisinin arasındaki sevgi zamanla güçlenir, fakat Ketenler, hanın kızıyla evlenmenin yolunu bulamaz.

Bir gün Hive Hanı'nın canı çok sıkılır. Sıkıntısından kurtulmak isteyen han;

- Kim düşmanın alamayacağı bir kale inşa ederse, ona kızımı vereceğim, diye söz verir.

[Bu haberi duyan] Ketenler hanın kızını kaçırır. Askerler onları takip eder, ama Ketenler önceden inşa ettiği kaleye girip saklanır. Askerler, Ketenler'in kalesini kuşatarak, birkaç gün boyunca kaleye saldırır. Buna rağmen askerler kaleyi alamaz ve yorularak geri döner. Onlar gittikten sonra, Ketenler hanın kızını alıp [kaleden ayrılarak] babasının huzuruna çıkar;

-Efendim, sizin kızınızı kaçıran benim! Siz, "Kim düşmanın alamayacağı bir kale inşa ederse, ona kızımı vereceğim!" diye söz vermiştiniz. Bu sözünüzü duyunca, ben de düşmanın alamayacağı bir kale inşa ettim. Kızınızı kaçırıp, o kaleye saklandım ve askerlerinizle birkaç gün savaştım, fakat onlar yaptığım kaleyi ele geçiremedi. Şimdi karşınızda duruyorum, siz bilirsiniz, der. Han, verdiği sözden dönemeyerek;

-Öyleyse ben de sana kızımı verdim, der.

Böylece Ketenler adlı yiğit, hanın kızını alır ve muradına erer.

[Ketenler Kalesi'nin Ketenler adlı genç tarafından, sevdiği kıza kavuşmak için kurulduğu ve adını daondan aldığı söylenir.]

12. KIRK KIZ KALE

Eskiden Karakalpakların bir kısmı Eski Ürgenç'e göçer. Müyten[16] Miren adlı adam diğer Karakalpaklarla birlikte Eski Ürgenç'te kalmak istemez ve Aral'ın kıyısına göçer. Aral'ın kıyısında balıkçılık yaparak geçinen Miren, Eski Ürgenç'teki fakir bir adamın kızıyla evlenir.

Miren'in kendisi cahildir, fakat karısı çok akıllı ve becerikli bir kadındır. Kadın ağ örerek ve sal yaparak kocasına yardım eder. Bir zaman sonra karı-kocanın bir kızı olur. Çocuk bir yaşında yürür, bir buçuk yaşında konuşur.

[Onları ziyarete gelen] Töreniyaz adlı bir yakınları;

-Sen, Eski Ürgeç'ten buraya gelip yerleştiğin zaman fakirdin, şimdi ise rahata erdin. Bu nedenle kızının adı Gülayım olsun, der.

Kız, üç yaşında söz söylemede mahir bir söz ustası olur. Artık köydeki otuz, kırk kız her gün Gülayım'la oynar. [Günler geçer] Gülayım dokuz yaşına gelir.

Bir gün padişah, fakir bir adamın oğlunu idama mahkûm eder, fakat padişah, çocuğa bir soru sorar ve cevaplaması için üç gün müddet verir.

Padişah;

[16] Müyten: Karakalpak uruklarından birisi.

-Eğer bu sorunun doğru cevabını bulursan dar ağacından kurtulursun, bulamazsan ölürsün! Dünyada kimler birbiriyle iyi geçinir, diye sorar.

[Bu sorunun cevabını sadece Gülayım'ın bileceğini düşünen] çocuk, Gülayım'ı bulur ve bu sorunun cevabını sorar.

Gülayım;

-Dünyada birbirini seven karı-kocalar iyi geçinir, fakat bu sorunun cevabını benden öğrendiğini söyleme, der.

Çocuk, padişahın huzuruna gelir ve sorunun cevabını söyler.

Padişah;

- Söylediğinin doğru olduğunu nasıl kanıtlarsın, diye sorar. Çocuk bir kanıt bulamaz. O sırada darağacının yakınına gelen Gülayım cevap verir;

- Ben küçükken annemle babamın arasında yatardım. Gece onların yatağında uyuduğum halde, sabah kalktığımda başka bir yerde olduğumu görürdüm. Annemle babam ise birbirlerine sarılmış yatıyor olurlardı. İnsanların böyle birbirine sarılmaları için iyi geçinmesi gerekir, der.

Padişah;

- Doğru, diyerek kızın söylediklerini onaylar.

Bu soruyu soran padişah Kalmuk padişahıdır ve dokuz karısı vardır, fakat Gülayım'la da evlenmek ister.

Kızı istemeleri için adam gönderir, ama kız cevap vermez. Çok güzel bir kız olan Gülayım'ın giyecek düzgün kıyafeti yoktur ve av

hayvanlarının derisinden diktiği giysileri giyer. Padişah güzel kıyafetler gönderir, ama kız bunları kabul etmez. On dört yaşındaki Gülayım, padişahın gönderdiği haberciye;

- Padişahın kendisi gelsin, der.

Gülayım'ın elinden gelmeyen iş yoktur. Çok becerekli olan kız giydiği çizmeyi bile kendisi diker.

Gülayım'ın isteği üzerine onun evine gelen padişah, attan indiğinde kızı görür ve kızın güzelliğine bakakalır. Padişahın kıpırdamadan öylece kalmasından faydalanan Gülayım, padişahın giysilerindeki nakışları aceleyle toprağa çizer. Bir süre sonra padişah kendine gelir. Gülayım, padişaha üç şart koşar;

- Birinci şart: Altı ay mühlet ver. Altı aylık mühletten sonra, beni yenebilirsen seninle evlenirim. İkinci şart: Benim kırk kızım var. Bu kızların kırkını kırk ayrı yere koyacağım. Onların birini serçe parmağınla şöyle ittirerek yıkabilirsen, ben sana varırım. Üçüncü şart: Kırk kızın hepsini sıralayacağım. [Kırk kızın] bir tarafında bir iğne duracak, diğer tarafta sen duracaksın. İğne ile aranda kırk kız olduğu halde kırk kulaç ipeği iğneye geçirirsen, sana varırım, der.

Altı ay düşünen padişah kızın şartlarını kabul etmeye karar verir. Padişah kızın evine geldiğinde kızı görünce [korkudan] titremeye başlar. Kızla güreşen padişah, kıza yenilir.

İkinci şartı yerine getirmek için [kızları serçe parmağıyla] ittiren padişahın parmağı kırılır.

Üçüncü şartı da yerine getiremeyen padişah kızı alamaz. Hem kıza yenilen, hem de isteğine kavuşamayan padişah, Gülayım'ın kötü bir kadın olduğu dedikodusunu yayar. Buna çok üzülen Gülayım, ağabeyinden izin alarak ormana gider. Ormanda avladığı balıkların derisinden ağabeyine bir çizme diken kız, avladığı hayvanların derisinden de bir giysi diker ve üstüne padişahın kıyafetlerindeki motiflerin aynısını işler. Çizme ve giysileri alan Gülayım evine döner ve bunları ağabeyine verir. Bu giysileri kızın ağabeyinin üstünde gören köylüler;

-Gülayım, padişahın giysilerini çalmış, diye dedikodu yapar. Bu dedikodulardan utanan kız, memleketi Akkale'de durmak istemez ve Kırk Kale'ye göçer.

Gülayım'la beraber büyüyen kırk kızın anne ve babaları da;

- Kızlarımızı Gülayım'ın yanından ayırmayalım, diyerek Kırk Kale'ye göç eder. Gülayım'ın dayısının kırk bin atı vardır. Dayısı;

- Gülayım bu atların içinden birisini seçip, der. Gülayım, binlerce atın içinden topal bir kısrağı seçer. Kızının seçtiği topal atı gören babası;

- Dayından neden böyle kötü bir at aldın, diye sorar [ama Gülayım cevap vermez.]

Bir yıl sonra kısrak, son derece güzel ve sırtı dümdüz bir tay doğurur. Gülayım, tayı kendine alıştırır. Bundan sonra kızın şöhreti ve itibarı artar.

Gülayım'ın kahramanlığı halk arasında duyulur. Bunu Akkale'nin padişahı da işitir. Padişah, kızın kahramanlığından korktuğu halde, yine de kendisine bir yararı dokunabileceğini düşünerek ona at ve silah verir.

Gülayım yanındaki kırk kıza savaş teknikleri öğretir. Gülayım ve kırk kızın şöhretini duyan pek çok padişah [onları düğün ve eğlencelere davet eder.] Gülayım, düğünlerde düzenlenen güreşlerde birinci olarak, daima baş bayrağı alır.

Gülayım'ın ve kırk kızın şöhreti dünyanın dört köşesine yayılır. Kızların namını daha önce Gülayım'ı kendisine istetmiş olan altmış yaşındaki Kalmuk Hanı da duyarak, kızların yurduna saldırır. Kalmuk Hanı'nın askerleriyle Akkale yakınında savaşan Gülayım ve kırk kız, kısa sürede Kalmukları yener. Askerlerinin yenildiğini duyan Kalmuk Hanı üzüntüden ölür. Gülayım'ın halkın arasındaki her türlü sorunu çözebilecek kadar akıllı olduğunu anlayan Akkale'nin padişahı, tahtını ona bırakmak ister.

Kız;

-Yiğidin işi, yurdu korumaktır, diyerek yöneticiliği kabul etmez.

Gülayım'ın şöhretini duyan yiğitler, dünyanın dört tarafından gelerek onunla evlenmek ister. Bu niyetle Karadeniz kıyısından gelen bir dev, Gülayım'ın kırk kızının karşısında durduğunu görünce savaşmadan geri çekilir.

Daha sonra Don kıyılarından Polat, Şoyın ve Tas adlı üç yiğit de aynı istekle gelir. Gülayım, Şoyın ve Tas'ı hemen yener. Polat ile Gülayım uzun süre birbirlerinin gücünü sınar, ama birbirlerini alt edemezler. Gülayım, daha sonra gelen Kırım pehlivanları Arnas ve Ermak'a;

- Polat'ı yenerseniz, benimle güreşirsiniz, yenilirseniz dönersiniz, der. [İki yiğit de Polat'ı yenemeyince geri dönmek zorunda kalır.]

Gülayım'ın, Arıslan adında teyzesinin oğlu vardır. Gülayım'ın annesi, Arıslan'a bir yaşındayken bir hafta süt verir. Gülayım'ın annesi, Gülayım bir yaşındayken ona Arıslan adlı bir teyze oğlu olduğunu söylemiştir, fakat bir daha görüşmeyen çocuklar birbirini tanımadan büyür. Arıslan, Gülayım'dan altı ay küçüktür.

Bir düğünde adamların;

-Arıslan Pehlivan geliyor, dediklerini duyan Gülayım onu görmeye gider.

Güreşe tutuşan Arıslan ve Gülayım titremeye başlar. Daha önce korku nedir bilmeyen Gülayım buna çok şaşırır. Arıslan ise kızın güzelliğine hayran kalır. Sonunda, Arıslan kızı tanıyarak;

- Aradan çok yıl geçti, sadece adını duymuştum. Elini ver, tanışalım Gülayım, der ve ikisi tanışırlar.

"İki ayaklının akrabası yeğenidir, dört ayaklının akrabası deve yavrusudur" denildiği gibi olur. Birbiriyle tanışan iki akraba güreşmezler. İki yiğit birbirine âşık olur.

Gülayım'ı yenemeyen Polat, onunla savaşmak için kırk bin askerle birlikte Akkale'ye gelir. Polat'ın geldiğini duyan Akkale'nin padişahı [eski kaleden] kırk kat büyük bir kale yaptırır. Gülayım düşmanı sınamak için kalenin etrafına kırk öbek çalı yığar. Kırk kız, düşman yaklaştığında bu kırk kat çalıyı yakar. Yayılan duman, kalenin düşman tarafından görünmesini engeller. Dumandan kaleyi göremeyen ve başka bir kaleye doğru yönelen Polat'ın askerleri, yolda bataklığa saplanarak büyük zayiat verir. Burasının adı "Kırgın Kale" olarak kalır.

Polat'ın askerleri öldükten sonra Göhikap'ın kıyısına Kore'ye ve Çin'e gitmeye hazırlanan Kalmuklar saldırarak pek çok Karakalpak kızını yanlarında götürür.

Arıslan'ın memleketi İdil Nehri'nin kıyısındadır. Gülayım'ın "altı oğlun ortancası olan kız" şeklinde yayılan ününü duyan Arıslan'ın yurdundaki yiğitler, onu Arıslan'a istemeyi düşünür. Gülayım'ın Meyir adlı yengesi, kızı istemeye gelenleri sınamak için evin önüne kamışları döşer. Gelenlere seslenen yenge;

-Eve girerken ses çıkarmayın, der. Memleketlerinden gelirken söz söylemekte usta, tecrübeli kişileri yanlarında getirmiş olan kalabalık grubun içinde Aykar ve Şaykar adlı söz ustası iki yiğit de vardır.

Şaykar;

- Siz önce, gözünüzü oynatmadan, parmağınızı kımıldatmadan kamışları döşeyin, diyerek kızın yengesinin niyetini anladığını belirtir. Söz yarışında yenilen Meyir, dünürlerin önüne bir tabak mısır koyar.

Meyir;

-Ses çıkarmadan yiyin, der.

Şaykar;

- Kırk kızı sıralayarak oturtun! Sonra da diğer tarafta mısırı getirirken göğsünüzü hiç kıpırdatmayın, der. [Böylece yengenin imkânsız isteğine cevap veren] yiğit, onu bir kez daha yenmiş olur. Arıslan ile Gülayım nişanlanır ve halklarıyla birlikte Türkistan'a göçerler. Gülayım, yedi padişaha karşı kendi yurdunu korur.

Gülayım'ın kabri Türkistan'da, kırk kız ise, o Türkistan'a göçtüğünde burada kalır. Bugün "Kırk Kız" adı verilen yerde yaşarlar. Bu yerin, Gülayım'ın kırk kızının yaşadığı yer olduğu söylenir.

13. ŞIMBAY KALESİ

Eskiden gür bir orman ve bu ormanın içinden geçen bir nehir vardır. Fakat ormanın içinde hiç kimse yokmuş. Oraya çok uzak yerlerden insanlar gelip araba çıkrıklarına kegey[17] kesip döndüklerinden o bölgenin adı "Kegeyli" olmuştur.

O sırada büyük bir kıtlık başlar. Şımbay adlı yiğitle karısı da kıtlık nedeniyle yurdundan göçmek zorunda kalır. Gurbete çıkan Şımbay ve karısının yolu bu ormana düşer. Şımbay, balık avlamak için nehrin kıyısına gelir. Ağlarını ve oltasını hazırlayarak balık avlamaya başlar. Gün boyu uğraşır, ama ağına sadece iki balık düşer. Günler boyunca ağ ve olta atar, ama her gün sadece iki balık yakalar. Şımbay ve karısı her gün tuttukları iki balığı yiyerek burada birkaç yıl geçirir.

Aradan bir nice yıl geçtikten sonra Şımbay'ın karısının yanında bir köpek peyda olur. Şımbay, köpeğin gelişini uğur sayar ve ona bakmak ister. Karısı:

- BiziBakabilsek iyi olurdu, fakat günlük rızkımız iki balık. Buna nasıl bakarız, der.

Şımbay;

[17] Kegey: Akağaca benzer bir tür ağaç.

- Allah'ın can verdiğine, ben de yer veririm, diye boşuna söylemezler. Her şeyin bir çaresi bulunur. Yarı aç, yarı tok yaşarız, diyerek kendi balığının bir parçasını köpeğe verir. Ertesi gün üç balık tutar. Bu olaydan sonra, karı kocanın köpeğe olan sevgisi artar. Bir evde üçü yaşamaya başlarlar. Köpeği beslemeye başladıktan sonra Şımbay'ın oltasının bereketi de artar. O kadar çok balık yakalar ki, onları koyacak yer bulamazlar.

Bir gün Şımbay ve karısı ormanın dışına çıkarak başka insanları aramak isterler. Şımbay, karısını ormanda bırakıp, köpekle birlikte yola çıkar. Bir süre sonra ormanda yolunu kaybeder, ama köpeği izleyerek insanların bulunduğu yere ulaşır. Kıtlık sebebiyle açlıktan kırılan insanlara, ormanda yaşadıkları güvenli yeri ve balıkları anlatır. Bunun üzerine insanlar Şımbay'ın peşinden gider. Ormandan kegey keserek barınak yapar ve balık avlayarak yaşarlar. Etrafta ne kadar aç insan varsa buraya gelir ve Şımbay hepsine bakar. Böylece buraya yerleşen insanların sayısı hızla artar ve zamanla bu bölgeye "Şımbay" ve nehrin çevresine ise "Kegeyli" adı verilir.

Şımbay, günden güne zenginleşir. Şomanay adlı bir kızı, Davkara ve Tazkara adlı iki oğlu olur. Bu bölgede kendi ismini taşıyan "Şımbay" köyü kurulur ve bu köyün zenginliği, şifalı toprağının ve suyunun ünü her yere yayılır. Bu haberler, Şımbay'ın kıtlık sebebiyle göç etmek zorunda kaldığı eski yurdunda da duyulur. Şımbay'ın haberini alan babası onun yanına gelir. Oğlunu ve torunlarını gören yaşlı adam [kısa süre sonra] evine dönmek ister. Şımbay, ona at, koyun ve sığır vermek

ister. Babası sınşı (at bakıcısı) olduğu için onun zaten pek çok hayvanı vardır ve bu nedenle oğlunun verdiği hayvanları kabul etmez;

-Ben bu yaştan sonra malı, hayvanı ne yapayım? Allah sana nasip etsin, der.

Şımbay, babasını yolcu etmeden önce şehri gezdirir. Babası, etrafı dikkatle incelemesine rağmen, her yer kıtlık içindeyken bu şehrin bolluk ve bereketin kaynağını anlayamaz. Şehri gezen Şımbay'ın babası, oğlu ve torunlarıyla vedalaşarak atına biner. Tam o sırada, yandaki ahırın damında gök renkli bir köpeğin yatmakta olduğunu görür. Yaşlı adam, şehrin bütün bereket ve bolluğunun; kut ve devletinin kaynağının bu köpek olduğunu düşünür.

Şımbay'ın babası;

- Oğlum, şu karşıdaki köpeği çağırsana, der.

Şımbay;

- Kutluayak, diyerek köpeğe seslenir. Köpek, kuyruğunu sallayarak onların yanına gelir.

Babası;

- Oğlum, ben evde yalnız yaşıyorum. Şu köpeği bana versen dünya malını vermiş gibi olursun, der.

Şımbay, babasının isteğini kabul eder ve köpeğin boynuna takacağı bir ip bulmak için çadıra gider. Bu sırada köpek de, Şımbay'ın arkasından içeri girerek, çadırın keçe duvarına sürtünür. Şımbay, ipi köpeğin boynuna takarak, onu dışarı çıkarır ve babasının atının arkasına bağlar. İhtiyar adam, şehrin bereketinin, kutunun kaynağı olduğunu

düşündüğü köpeğe yakından bakar ve kutun artık köpekte olmadığını anlar. Kutun nerede olduğunu anlamak için etrafına bakınca, köpeğin sürtündüğü çadırın keçesinde durduğunu görür.

İhtiyar adam;

- Oğlum, bu köpek sende kalsın! Ben yaşlı bir adamım, itini alıp gidemem, al.

Babası:

- Benim elimi boş göndermek istemiyorsan, evinin sağ yanındaki eski keçeyi benim arkama sarıver, der.

Şımbay;

- Tamam diyerek, evin keçesini çıkarmak için gider. Bu sırada gök renkli bir toklı (sürünün başı olan koç) gelir ve köpeğin sürtündüğü keçeyi yalar. Daha sonra Şımbay, keçeyi çıkarıp babasının sırtına sarayım derken, ihtiyar gizlice bkar, kut bunda da yok. Kutun artık keçede olmadığını gören ihtiyar; "Hey, bu nasıl oldu?" deyip, etrafına bakınır ve kutun gök renkli koça geçtiğini görür. Bunun üzerine;

- Oğlum, bütün gün şehri dolaşınca yorulmuşum. Yarın yola çıksam daha iyi olacak, der.

Şımbay;

- Bugün de burada kal. Yarın erkenden yola çıkarsın, der.

Babası;

- Oğlum, bu gök renkli koçu keselim, bağırsaklarını bile çıkarmadan hemen pişirelim. Bir lokmasını bile başkasına vermeden hepsini benim önüme koyarsan, ben bu koçu yiyince sana dua eder ve

yola çıkarım, deyip attan iner. Şımbay, babasının isteğini derhal kabul edip, attan inmesi için ona yardım eder.

Koçun eti pişinceye kadar vakit hayli geç olur. Bu sırada Şımbay'ın uyumakta olan oğlu Devkara uyanır ve annesinden yiyecek bir şeyler isteyerek mızmızlanmaya başlar. Annesi, küçük çocuğu susturmak için kazanda pişmekte olan yahninin üstüne çıkan koçun dilinden bir parça koparıp çocuğa verir. Daha sonra etleri tabağa koyup yaşlı adamın önüne getirir. Tabağa bakan adam, kutun ette olmadığını görür. Yine de kutu aramak için eti didiklemeye başlar. Bu sırada küçük torunu Davkara, dedesiyle beraber yemek yemek için yanına gelir ve onun dizine oturur. Yaşlı adam, torununa bakınca kutun Davkara'da olduğunu görerek, Şımbay'ı çağırır.

Şımbay'ın babası;

- Oğlum, senin sahip olduğun kuta, evlatlarımın hepsinin sahip olması için kutu yanımda götürmek istedim, fakat bu kut sadece senin nasibinmiş. Kut, Davkara'da ona iyi bak, diyerek atına biner ve evine gider.

Şımbay'ın ilk yerleştiği yere bir süre sonra bir kale yapılır ve bu kaleye "Şımbay" adı verilir. "Davkara" adlı yer ise, ismini Şımbay'ın oğlu Davkara'dan alır. "Tazkara", şimdiki adıyla "Şomanay" ise, Şımbay'ın kızının evlenip gittiği yerdir ve adını Şımbay'ın kızından alır.

Şımbay, zamanla çok zengin bir şehir haline geldiğinde sürülerdeki hayvanlar o kadar artar ki, insanlar onları koyacak yer bulamaz. Bunun üzerine halk, fazla hayvanları şehrin yakınındaki otlağa göndermek için bir çoban arar. Bu görev Şımbay'ın oğlu Davkara'ya

verilir. Sürüyü, kendine gösterilen otlağa götüren Davkara, hayvanlara dar gelen bu otlakta durmaz ve daha geniş bir otlak bulur. Bu geniş otlak onun yaylağı ve kışlağı olur ve "Davkara" adını alır.

Hayvanların artmasında, halkın gelip yerleşmesinde bir eksiklik yoktur, ama Davkara'nın kaç çocuğu olduğu bilinmez. Onun sadece Makariya adında bir kızı olduğu bilinir. Davkara, kızını evlendirince uzakta yaşayan zengin biriyle dünür olur. Makariya'nın eşi, Davkara'ya kalın[18] ödemek için sık sık yanına gelir. Bir keresinde Makariya'nın eşi Davkara'nın evinde kaldığında, gece yarısı bir gürültü duyulur. Bu gürültüyü duyan herkes çok korkar. Makariya'nın eşi, karısına şöyle der;

- Kaynatama git, bana kendi tulparını[19] verirse, gidip, insanları korkutan bu gürültünün sebebini öğreneceğimi söyle!

Makariya, eşinin sözlerini babasına iletince Davkara, tulpar atını damadına verir.

Davkaranın damadı, tulpar ata biner ve Makariya;

- Sen giysilerini giy, belini sar,[20] jegdenini[21] giy ve kapıda hazır bekle! Kötü bir şey olursa ya da gürültünün kaynağı düşman veya haydut ise seni hemen alır giderim, der ve sesin geldiği yöne doğru gider.

Makariya'nın eşi, sesin geldiği taraftaki dağın tepesine çıkınca, gürültünün kaynağının hızla köye yaklaşmakta olan adam boyu su

[18] Kalın: Başlık parası.

[19] Tulpar: Çok hızlı koşa at.

[20] Belini sar-: Tedbirli olmak manasında kullanılan bir deyim.

[21] Jegden: Eskiden kadınların giydikleri başı ve bedeni kapatan ipekten dokunmuş üst giysisi.

olduğunu anlar. Atını kamçılayıp, hızla kaçan damat, köye döner ve kapıda hazır bekleyen Makariya'yı alarak uzaklaşır.

Makariya'nın kaçıp gittiği yerin neresi olduğu bilinmez, ama uzaklarda "Makariya"[22] adlı bir yer varmış ve burası Makariya'nın eşiyle beraber kaçtığı yermiş. Bu şehrin adı da Makariya'nın adından dolayı verilmiş. Şımbay şehrindeki baht ve kut Makariya şehrindeymiş. Karakalpak yaşlıları, Makariya adlı şehrin bu nedenle bolluk ve bereket içinde olduğunu anlatırmış.

14. ŞOMANAY KANALI

Şımbay'da güzelliğiyle tanınan Şomanay adlı bir kız vardır. Kızın ünü dört bir yana yayılır ve Kongıratlı bir beyin oğlu da kızın güzelliğini duyarak, ona âşık olur. Beyin oğlu, kızı görmek için çok uzaklardan gelir. Hiç kimseyi beğenmeyen kız, bu yiğidin yüzünü görür görmez ona âşık olur. Böylece Şomanay, Kongıratlı beyin memleketi olan Amuderya'nın sol kıyısına gelin gider.

Şomanay'ın evlendiği memleketin insanları açlık ve yokluk içinde yaşamaktadır. Kuraklık yüzünden ekin ekemeyen ve açlıktan kırılan çiftçiler ayaklanırlar. Bunları gören Şomanay, eşinden Kara Teren[23] Gölü'ndeki suyu, kurak tarlalara getirecek bir kanal açılmasını ister. Beyin oğlu, hanımının bu isteğini derhal kabul eder. Böylece, susuzluktan mağdur olan ve tarlada çalışamayan çiftçiler, kanalı kazmaya

[22] Makariya veya Makaria bugünkü Midilli Adası'nın eski adlarından biridir.

[23] Teren: Dipsiz çukur.

başlar. Bu işe birkaç bin kazıcı da katılır. Sonunda kanal biter ve adını "Şomanay Kanalı" koyarlar. İnsanlar, Şomanay Kanalı'nın iki kıyısına göç edip yerleşmeye başlar.

Bugün [çevresinde pek çok insanın yaşadığı] Şomanay Kanalı'nın yukarı kısmı "Karabaylı", ortası "Şomanay", aşağı kısmı ise "Kıyatjarğan olarak adlandırılır.

15. TAŞ KALE

Taylak[24] Jegen adlı yerin arkasında, Boz Ada'nın yanında [suyun üstünden sadece] bembeyaz taşları görünen bir harabe vardır. İnsanların anlattıklarına göre; burada eskiden çevresinde verimli bağları, bahçeleri ve geniş toprakları olan büyük bir şehir ve bir kale varmış. Bu kaleyi kimse ele geçiremezmiş. Gözü pek yiğitler kaleyi almayı pek çok defa denemelerine rağmen kaleyi almayı kimse başaramaz.

Bir gün bu kaleye, sekiz yaşında kimsesiz bir çocuk gelir. Bekçiler, onu alarak kalenin padişahının huzuruna çıkarır. Padişah, bu kimsesiz çocuğu evlat edinir. Çocuk otuz yaşına geldiğinde babasına;

- Baba, kim gelirse gelsin, bu kaleyi ele geçiremiyor. Bunun sırrı nedir, diye sorar. Padişah bu soruya cevap vermez. Aradan bir süre geçince çocuk yine [aynı soruyu] sorar. Padişah yine cevap vermez. Çocuk üçüncü defa sorduğunda ise;

- Yeter artık sorduğun oğlum! Bu kaleyi kimsenin ele geçirmesi mümkün değildir. Bunun sadece bir yolu vardır: Aştarhan Denizi'nin

[24] Taylak: Bir yaşını geçmiş, iki yaşını aşmamış deve yavrusu.

suyu buraya getirilirse, kale ancak o zaman ele geçirilir, der. Bu sırrı öğrenen çocuk, birkaç gün sonra ortadan kaybolur.

Aslında bu çocuk, kaleyi ele geçiremeyen padişahlardan birinin, casusluk yapmak üzere kaleye gönderilen oğludur. Bir gün Astarhan Denizi'nden su getirip kaleyi su altında bırakır.

16. TAHİYATAŞI VE VAKIM KALE[25]

"Tahiya Taşı", Amuderya Nehri'nin ortasında bulunan takke şeklinde, devasa bir taşın adıdır. Bu taşın şekli oldukça ilginç ve dikkat çekicidir. Taşın, suyun üstünde kalan kısmı baltanın ucu kadar keskindir ve taşa çarpan büyük gemilerin parçalanarak batmasına neden olur. Gemicilere korku salan bu meşhur taş, gemileriyle ticaret yapan bütün tüccarlar tarafından bilinir. Bu taşın ünü, Amuderya'nın en sonundan, Termiz'e kadar, Afganistan'a, Pamir'e ve Tiyan-Şan Dağlarına kadar giden tüccarlar tarafından her yere yayılır ve [takkeye benzeyen şeklinden dolayı] "Tahiya Taşı" adını alır.

Nehirdeki bu devasa taşın güneyinde "Nayman" adlı bir halk yaşar. Bu halk, çiftçilik yaparak geçinir. Naymanların, bundan beş yüz yıl önce Hive Hanı tarafından onların şeyhlerine ve mollalarına "vakım" olarak verilen "Vakım Kale" adlı bir kaleleri vardır. "Vakım" kelimesinin kökü "Vakıf"tır. Vakım olarak verilen mülkün karşılığında, alınan ürünün bir kısmının her yıl "Vakıf" sahibine verilmesi gerekir.

17. TÖK [DÖK] DAĞI

[25] Tahiya: Takke. Vakım: Birisine ait yer, vakıf.

Eskiden, Amuderya Nehri, Samanbay Ormanı'nın iki yanından akarmış. Ormanın arkasında yaşayan kalabalık insanların hayat kaynağı Amuderya'ymış. Bu sırada aksi bir dev gelip Amuderya'nın aşağısındaki insanların suyunu kesmek için nehri toprakla doldurmaya kalkar. Nehrin aşağısında yaşayan insanlar, devin bu niyetini öğrenince, ona bir adam gönderirler. Adam;

- Ey kudretli dev, suyu kesme, ne istersen verelim, diye yalvarır. Bu yakarma devin cesaretinin bir kat daha artmasına neden olur ve dev kendine yalvaran adamları dinlemeden çekip gider.

O civarda yaşayan akıllı bir kocakarı (kempir) olanları işitir ve devle konuşmak için yola çıkar. Kocakarı, hiç beklemediği bir anda devle karşılaşır, fakat dev, kadını dinlemez ve oradan uzaklaşır. Kocakarı, onun aksi bir dev olduğunu anlayarak, ardından seslenir;

- Aman evladım, şu suyu çabuk kes, nehri toprakla doldur! Aşağıdaki insanlar su içmesin, zehir içsin, diyerek devi ters yönde kışkırtır.

Bunu işiten dev;

- Ben, senin gibi bir kocakarının dediğini mi yapacağım? Suyu kesmiyorum, diyerek eteğindeki toprağı dökerek uzaklaşır.

Bugün Tök (Dök) Dağı adıyla bildiğimiz dağ, o devin eteğinden döktüğü topraklardan oluşmuştur.

IV.2.2. HAYVANLAR HAKKINDAKİ EFSANELER

18. ATŞAKÖKEK – ATŞÖK (GUGUK KUŞU)

Eskiden bir at çobanının, yiyip içmekten başka işe yaramayan bir oğlu vardır. Sürüyü toplamaya oğlunu yollasa, oğlan köyden uzaklaşmaz, yakında bir yerde oturup vakit geçirerek "Sürüyü bulamadım" deyip geri gelir. Hayvanları otlatması için gönderildiğinde, sadece binip gittiği atı alıp dönmeyi becerir ve [her defasında] "At yok baba!" diye yalan söylemeyi huy edinir. Oğlan, ne zaman babasının atını getirmek için gönderilse, evden daha bir adım uzaklaşmadan geri dönerek "At yok baba!" der. Bir gün at çobanı kendisine bir çizme diktirmek için o yörenin meşhur çizmecisini evine davet eder. On parmağında marifet olan bu çizmecinin ustalığı çok meşhurdur. Bu çizmeci, ev sahibinin daveti üzerine gelerek misafir olur. Çizmeci, bir yere gittiğinde çizmeyi dikip hemen gitmez, işi bitene kadar [gerekirse birkaç gün] orada kalır. Çizmeci, at çobanının çizmelerinden bir tekini dikip, ikincisine başladığında ev sahibinin oğlu [çizmenin tekini] ayağına giyer. Oğlan, ayağına [olup olmayacağını] deneyip, kendine göre olacak boyu ölçmekle uğraşırken, çizmeci;

-Oğlum, bizim at bağladığımız kazıkta duruyor mu? Bir bakıp gel! diye iş buyurur. Oğlan üşenmeyerek gittiğinde, atın yerinde olmadığını görür. Dışarıdan "At yok baba!" diye bağırır. Biraz durur ve "At yok baba!" diye yine bağırır. Çizmeci;

- Bekle, duydum, dese de bağırmaya devam eder. Böyle bağırmaya devam edince babası kızarak;

- Ey at yok olasıca! Ata benzeyen guguk kuşu olasıca, diye beddua eder. Göz açıp kapayıncaya kadar at çobanının oğlu, kuşa döner ve "guguk" kuşları gibi bir ses çıkararak, ağılın üstünden uçup atların yayıldığı yere konar. Bu olanları duyanlar;

- "At yok baba! At yok baba!" diye bağırıp, görünüşü atı andıran "guguklayan" adlı kuştur, diye konuşur. İnsanlar, başının tepesinde püsküle benzeyen tüyü olan bu kuşa "Atşakökek", "Atşök" adını verir. Atşakökek'in iki ayağında iki tüy vardır. Bu tüyler [at çobanının oğlunun] ayağına giydiği çizmelerin izleridir. Bazı yerlerde bu kuş "İbibik", "Guguk" veya "Körik" diye de adlandırılır. Bu kuşun baharda göç ettiği Nisan ayına halk arasında "Körik ayı" denir. Nisan ayında bu kuşun görülmesine, güzelliğine ve onun gelişiyle birlikte her yerin yeşermesine bağlı olarak, bu aya "Körik" adı verilmiştir. Bu ayda insanların birbirine borç vermemesi âdeti vardır. Bunun nedeni, at çobanının oğlunun yaptıklarıdır. Eğer, bu ayda birisine borç verilirse, ya unutup uzun zaman sonra geri verir ya da hiç vermez, diye inanılır. Halk arasındaki "Ataşök ayında borç verirsen, sonunda pişman olursun!" diyerek, borcun ödenmeyeceğini anlatan atasözünün kaynağı budur. Büyükler, çocuklara iş verdikleri zaman "Atşakökek gibi uzaklaşıp gitme!", "Bir ayakla git, bir ayakla gel!" diye tembih etmelerinin sebebi de budur. "Sakın 'yok' sözünü ağzına alma, tamamen yok olursun!" diyen hikmetli söz de buna bağlı olarak söylenmektedir.

19. BAYKUŞ [MURADHASIL]

Eskiden devleti geniş, itibarı çok olan, akıllı, bilge ve zengin bir bey yaşarmış. Bu beyin Tanrı'dan dilediği, canı gibi sevdiği biricik oğlu vardır. Oğlan büyüdükçe yaramaz ve şımarık olur. Ana-babasına kulak asmayan, büyük sözü dinlemeyen, kendi bildiğini okuyan biri olup çıkar. Aradan yıllar geçer, beyin karısı bir kız çocuk dünyaya getirir. Bu kız da büyüyünce, ana-babasının sözünü dinlemeyen, ama ağabeyinin sözünden çıkmayan tuhaf huylu biri olur. Ana-babaları bunları okutup, din eğitimi aldırmaya çalışırsa da bir sonuç alamazlar. En sonunda ana babaları onlara ağır sözler söyleyerek, kötü davranmaya başlar. Bu duruma çok sinirlenen çocuklar; "kendi yerimize gitsek, kuş olup uçsak" diye düşünüp, birbirine sarılarak dertleşmeyi huy edinirler. Onların düşündüklerini anlayan bey; "Allah, söylediklerinizi başınıza getirsin!" diye ilenerek, Allah'a yalvarır;

- Ey Yaradanım! Evlatlarım, kendi kafalarına uyup, bildiklerini okuyan, anne ve babasına hiç önem vermeyen kötü çocuklar olup çıktı. Artık sen bunlara doğru yolu göstermezsen, biz bir çare bulamayız, diye yakarır.

Yaradan Tanrı;

- Ben cezalandırırım. Tek dileğin kabul oldu, diye cevap verir. Evlatlarına karşı tamamen soğuyan bey, tepesi atmış bir halde evine dönünce, aksi çocukları;

- Yine bize bağıracak, bu yüzden kuş olup kaçalım, diye bağrışırlar. Bunları duyan bey sinirli bir şekilde;

- Ey baykuşlar! Evden de mi bıktınız, muradınıza hasıl olun, der. O zaman akıl almaz bir olay meydana gelir. Alaca karanlık basınca evin

içinde beyin kızı ve oğlunun yerine; gözü keskin, görünüşleri insan "yüz"üne benzeyen bir çift kuş ortaya çıkar ve bu kuşlar kanat çırparak uçup giderler. Köylerden uzakta insan ayağı değmemiş yaban yerlere vararak, köhne damlara yuva yaparlar. Halk, bu nasıl kuş diyerek şaşırır. İnsanlar, aslını Tanrı'ya sorarlar.

Tanrı o zaman;

- Bunlar çocuklarına beddua eden beyin oğlu ve kızı, diye cevap verir.

"Beyin oğlu", "beyin kızı" zamanla "bayulı (beyoğlu)", "baykız (beykızı)" sonra da "baykus (baykuş)" olmuş ve her bölgede cinsine göre farkı söylenir olmuş. Beyin kendisi ise bunlara "muradhasıl (muradına eren)" demiş, fakat bu uğursuz bir ad olarak bilinir ve çok kullanılmazmış. O zamandan beri bütün halk arasında "bayıvlı (beyoğlu)", "bayğız (beykızı)" ve "bayğus (baykuş)" adları sık kullanılır olsa da, "muradhasıl (muradına eren)" adı seyrek olarak kullanılırmış, fakat bu kuş kendi ettiği ayıptan utandığı için insanların kalabalık olduğu yerlere gelemez, yerleşim yerlerinden uzakta yaşarmış.

Eğer insanların yoğun olarak yaşadığı yere yuva yaparsa, insanlar onun yuvasını bozar. Bu kuş, kimin evinin tepesine konup ötse, o evde yas olurmuş. Bu yüzden onun sesini duyan insanlar, "Kaygılı, kötü haber getirme!" anlamında, "Hak söyle, hak söyle!" diye kötülükleri engelleyerek, Tanrı'dan iyi haberler, sevinçli olayların haberini bildirmesini dilermiş.

Böylece beyin çocukları, insanlardan uzakta yaşayan boşboğaz bir kuşa dönüşmüş.

20. KUŞLAR PADİŞAHI

Eskiden kuşların bir padişahı varmış. Bir gün padişah kendisine kuş tüyünden ev yaptırmak ister. Kuşların hepsini huzuruna çağırır. Davete uyup gelen kuşların ayağına bukağı taktırır. Bütün kuşlar gelir, ama baykuş gelmez. Padişah, pek çok haberci gönderip baykuşu çağırır, ama baykuş yine de evinden çıkmaz. En sonunda aladoğan gönderir. Aladoğan uçup gelir. Baykuş aladoğanın geldiğini bilmeden evinin önünde pervasız otururken sırtından yakalayarak, kuşlar padişahının huzuruna getirir.

Kuşlar padişahı:

-Üç gündür çağırıyorum, neden gelmiyorsun, diye baykuşa sorar.

Baykuş:

-Efendim, ben derin düşüncelere dalmıştım. Ondan gelemedim, diye cevap verir. Kuşlar padişahı:

- Ne düşünüyordun, diye sorar.

- Efendim, siz kuş tüyünden ev yaptırmak istiyormuşsunuz. Sadece tüyden ev olur mu? O evin "keregesi"[26] nerede, "şanarağı"[27] nerede, "uvığı"[28] nerede? Bunları düşünüyordum, der. Kuşların padişahı "şanarak"sız, "kerege"siz ve "uvık"sız ev olmayacağını anlayarak, kuşları serbest bırakır.

[26] Kerege: Çadırın tahtadan yapılan yan kısmı.

[27] Şanarak: Çadırın tepesindeki açıklığı oluşturan çember.

[28] Uvık: Keregeyi şanarağa bağlayan eğik ağaçları bağlamaya yarayan kolon.

Fakat padişah baykuşun gelmesini beklerken bir yandan kuşların tüylerini yolmaya başlamıştır. Baykuş geldiğinde, yarasanın bütün tüyleri yolunmuştur. Baykuş sayesinde yolunmaktan kurtulan kuşlar bukağılarını çıkarıp kaçarken, karga ile serçe aceleden bukağıyı çıkaramaz ve ayakları bağlı olduğu halde zıplayarak kaçarlar.

Bu nedenle yarasa tüysüz kalır, karga ve serçe ise sekerek yürür.

21. BAYKUŞ VE SÜLEYMAN PADİŞAH

Süleyman Padişah, Duhtar adlı güzel bir kıza âşık olur. Kız Süleyman Padişah'la evlenmek için iki dileğinin yerine getirmesini ister.

Kız;

- Birinci dileğim; şurada bir ejderha var, onu öldüreceksin. İkinci dileğim ise; şu derenin üstüne kuşların tüyünden bir köprü yapacaksın. Eğer bunları yapmayı başarırsan seninle evlenirim, der.

Süleyman Padişah bu istekleri yerine getirmeyi kabul eder. Padişah, önce ejderhayı bularak öldürür ve böylece kızın ilk isteğini yerine getirmiş olur. Şimdi ikinci şartı yerine getirmeye geçer. Tüylerini yoldurmak için ilk gelen kuş yarasadır (jarğanat), bu kuşun tüylerinin tamamı hemen yolunur. Yarasanın tüysüz olması bundandır. Huzura çıkma sırası baykuştadır fakat baykuş gelmez. Padişah haberci göndererek baykuşu huzuruna getirtir.

Süleyman Padişah, baykuşa;

- Huzuruma çağırdığım halde neden gelmedin, diye sorar.

Baykuş;

- Ben derin düşüncelere dalmıştım. O nedenle gelemedim, der.

Bunu duyan Padişah;

- [Madem derin düşüncelere dalmıştın, şu soruyu cevapla bakalım!] Dünyada ölü mü çoktur, diri mi, diye sorar.

Baykuş;

- Tabi ki ölüler daha çoktur, diye cevap verir. Padişah, bunun nedenini sorunca:

Baykuş;

- Güneş doğduktan sonra uyumaya devam edenleri de, ölüden sayıyorum, diye cevap verir.

Doğru cevabı alan Padişah bu defa;

- Dünyada kadın mı çoktur, erkek mi, diye sorar.

Baykuş;

-Tabi ki kadınlar çoğunluktadır, diye cevap verir. Padişah, neden bu şekilde düşündüğünü sorunca, baykuş;

-Kadının sözünü dinleyen, onların isteklerini yerine getiren erkekleri de kadından sayıyorum, diye cevap verir.

[Bir kadının sözüyle hareket etmekte olan] Süleyman Padişah, bu sözün üstüne söz söyleyemeyerek, baykuşa yenildiğini anlar ve tüylerini yolmaktan vazgeçer. Böylece baykuş, diğer kuşları da kurtarmış olur.

22. BÖDENE (BILDIRCIN)

Eskiden insanoğlu ve diğer canlıların yaratıldığı vakitte Tanrı'nın gücüyle, yaratılışın sırlarını anlayan ve büyüyle uğraşan bir ulema vardır.

Bu bilgili kişi, kendisinden sonra akıllı ve terbiyeli bir çırak yetiştirip, ona ilmini ve çeşitli büyülerin sırlarını öğretir.

İnsanların dışladığı, kimi kimsesi olmadığı için çok acı çektiği her halinden belli ve bit, pire içinde "Evi olmayanın, küyü[29] olmaz" sözündeki gibi [yalnız ve üzgün], zengin bir adamın ahırının karşısında ellerini ayaklarını göğsünde toplayarak, tostoparlak bir halde uyuklayan bu çocuğa ulema acır ve yanına alır. "Çırak, ustayı geçer" sözüne uygun olarak iyi bir şekilde yetişen bu çocuk, okumuş insanlardan daha akıllı çıkar ve yedi ilmi öğrenir, fakat kendi ilminin, herkesinkinden fazla olduğunu sanarak, ustasını da umursamadan bırakıp gider. Hatta [ustası için]; "O okumamış, cahil, tecrübesiz!" diyerek kendine acıyıp yardım eden insana dil uzatır. Öğrencisine karşı sevgisi azalan usta, bu zavallıyla ilişkisini bitirip, ondan yüz çevirir. Eleştirmeyin dese de, hemen her gün aleyhinde konuşan çırağın sözleri kulağına gelir. "Tanrı'ya karşı ne yaptım ki, böyle düşmanlık ediyor?" diye kara kara düşünür, akılı almaz.

Çırak;

-Eğer benim yoluma çıkarsa, onu yok ederim, diye inatlaşmaya ve ustasına karşı hareket etmeye devam eder. Bu durum ustanın öfkesini artırıp, canını sıkar.

Usta;

- Büyü yapmak elimden gelirdi, fakat bundan sonra yapacağım iş değil. Bir insanı öldürüp, bu dünyada günaha giremem! Vebal, sevap

[29] Küy: Ezgi, melodi.

ahiretin işi, diyerek kendini teselli eder. Çırağı gibi, ustasının ayağını çelmek için bir yol bulamaz.

Sabrı tükenen usta;

- Çırağım, bu yaptıklarınla ah aldın! Seni, bir kenarda büzüşüp yatarken buldum ve adam edeyim diye eğittim, kötü mü ettim? Sense, soysuzluğunu gösterdin, bötenliğini[30] ortaya çıkardın. Ey böten, ey! diye ağır sözler söyler. Ustanın ah ederek söylediği son söz "Böten ey", "Böten ey" diye havada yankılanarak, herkes tarafından işitilir.

İşte o sırada olağanüstü bir olay meydana gelir. Küçük bir kuş, pat diye yuvarlanarak ustanın önüne düşer ve sanki ondan yardım istiyormuş gibi durmadan ötmeye başlar. Bu kuş [ah alan] çıraktan başkası değildir ve Allah'ın emriyle bu hale gelmiştir. Kuş, kâh bozkıra, kâh dağa, kâh çöllere doğru uçar ve yine kanat çırparak döner gelir.

Halk;

- Bu kuş, böten gibi yerinde hiç durmadan gezinecek gibi görünüyor, diye düşünür. Ustanın söylediği gibi "Böten ey!", "Böten e!" diye adlandırır. Bu olaydan sonra bu kuşa "Bödene" adı verilir.

Bıldırcının belli bir yerde durmayarak, her yere uçmasını insanlar, ustanın bedduasının bir sonucu olduğunu düşünerek; "Yabancının evi yok, nereye gitse bıtbıldık[31]" der. Sonuçta bıldırcın, bedduaya uğrayan bir kuştur.

[30] Böten: Yabancı, farklı.

[31] Bıtpıldık: Bıldırcın.

23. DOMUZ (KARA GEYİK)

Çok eski zamanda, Donas adlı bir balıkçı vardır. Bir gün Balıkçı Donas, insanoğlunun yardımcısı Hızır İlyas Baba'ya rast gelir. Donas, tutuğu balıkları sırtına alıp, evine dönmeye hazırlanırken, Hızır Baba, Donas'ı sınamak için;

- "Bahadırın üzengisi, balıkçının oltası" denir. Evimde, çoluk çocuğum aç! Bana biraz balık versene, diyerek yardım ister.

Donas;

- Yok, ihtiyar! Heybemde senin düşündüğün gibi balık yok! Başka bir şey var, diye yalan söyler. Baba, balıkçının atası yaşındaki adamı aldattığını anlayarak; arkandaki taş olsun, tattığın haram aş olsun, insanoğlu sana düşman olsun, bastığın yer pislik olsun, üstün başın kir olsun, tiksindiğimiz Donas olsun! İnsan değil hayvan, Donas değil domuz olasın! diye beddua eder ve elleriyle yüzünü sıvazlayıp uzaklaşır.

Koşarak diğer hayvanların arasına karışan bu hayvanı, insanlar donas olarak değil, domuz olarak adlandırır. Müslümanlar, beş nedenden dolayı domuzun etinden iğrenirler. Bu nedenlerden ilki, domuz kendi peşlediği suya girer. İkinci neden, domuz peşlediği bu suyu içer. Üçüncü neden, kendi yavrusunu yer. Dördüncü neden, domuz etini yiyen insanın eti ile derisi arasında kurtçuklar oluşur ve bütün vücudu kaşınır. Beşinci neden ise, domuz etini çiğ olarak yiyen kişi, kötü kokar. Bu kötü kokuyu fark edenler, oradan uzaklaşır. Bu yüzden [domuz etini çiğ olarak yiyen] insan; sarımsak, soğan gibi kötü kokulu bitkileri [de çok yemek zorunda kaldığından, nefesi kötü kokar.]

Sığır gibi yassı burunlu domuz, hem korkaklığıyla insanları ürkütür, hem de insandan korkup kaçar. Bu nedenle domuz "şoşka", domuz yavrusu ise "şoşık, şojık" olarak adlandırılır.[32] Bundan dolayı, güyâ, domuz, şoşga ya da karageyik diye de adlandırılırmış! Bu hayvan, Hızır Baba'nın bedduası nedeniyle çabuk ürer olmuştur.

24. KARA DOMUZ [KARA ŞOŞKA]

Kara domuzun, insandan hayvana dönüştüğünü anlatan bir efsane vardır. Domuz, eskiden bir balıkçıdır.

Bir gün balıkçı avladığı balıkları bir torbaya koyar, torbasını da sırtına atıp [evine dönerken], karşısına Hızır çıkar. [Yaşlı bir adam kılığındaki] Hızır, balıkçıdan biraz balık ister.

Balıkçı;

-Amca, sırtımdaki balık değil, der. Balıkçının [göz göre göre] yalan söylediğini anlayan Hızır, kızgınlıkla;

-Arkandaki balıklar taşa dönsün! Ömrünce sırtında taşı, bataklık yerlerde bağırarak dolaş, diye beddua eder. Bunun üzerine balıkçı kara bir domuza dönüşerek, gölün kıyısındaki [bataklık yerlerde] yaşamaya başlar.

[32] Karakalpak Türkçesindeki "şoş-"fiilinin, Türkiye Türkçesinde karşılığı "kork-"; "ürk-"tir.

25. HEKKE, SAVISKAN (SAKSAĞAN)

Eskiden Savıskan, bir çobanın oğluymuş. Köylüler, koyunları kurttan, kuştan koruma görevini Savıskan'a verirlermiş. Savıskan, sürünün başında bekçilik yapar. Savıskan, çok dikkatli ve avcı sezgilerine sahip olduğu için hayvanları gütmek için daima o gönderilir. En küçük bir sesi dahi duyan Savıskan, yırtıcı hayvanların sürüye yaklaştığını kulak kabartarak hemen anlar.

Savıskan, her gün yerine getirdiği bu görevden sıkılır ve çobanları kandırarak [eğlenmeye] karar verir. Böylece, korkmuş bir şekilde köye doğru dörtnala at sürerken;

- Koyunlara kurt saldırdı! Koyunlara kurt saldırdı! Acele edin, koyunları dağıtıp, peşlerine düştü, diye bağırarak insanları derin uykularından uyandırıp, sabah sabah herkesi telaşa düşürür. Bağıra çağıra dolaşıp herkese haber verir. Onun sözüne aldanan çobanlar derhal harekete geçip, koşturarak sürünün olduğu yere vardıklarında hayvanların sakin sakin durduğunu görürler. Ters tarafa doğru hareket ederek, sakin sakin yayılmakta olan koyunlar her tarafa dağılmıştır, ama sürü tamdır. Savıskan'ın yalan söylemesine çok kızan insanlar, geri dönerler.

Bir süre Savıskan, insanları yine böyle daha kandırarak, boşuna telaşlanır.

Halkın güvenini kaybeden Savıskan, günlerden bir gün, gerçekten sürüye bir kurdun saldırmakta olduğunu görür, canını kurtarmak için kaçarken;

- Koyunlara kurt saldırdı, diye bağırdıysa da kimse onu dinlemez. Ona gider, buna gider, ama kimseyi inandıramaz. En sonunda yorulur ve kurtları kaçırmak için kendisi uğraşır, fakat bunu başaramaz. Pek çok koyunu kurtlar parçalar, bir kısmını yaralı bırakır, bir kısmını ise götürür. Köylüler, başlarına gelen bu felaketi sonradan öğrenince; "Ah sen görürsün!" diyerek dövünürler. Savıskan'ın daha önce söylediği yalanlar karşısına çıkar ve kimse onun yaptıklarından hoşnut olmaz.

Svıskan, bu olaydan sonra da yalan söyleme huyundan vazgeçmeyerek, insanları aldatmaya devam eder. Onun bu huyunu bilmeyenleri kandırır. Savıskan'ın yalancılığı herkes tarafından öğrenilince, ona "Hekki"[33] denmeye başlanır. Onun adı, düzenbaza, dolandırıcıya ve yalancıya çıkar.

En sonuna bedduaya uğrayarak bugünkü şekline, [yani saksağan kuşuna] dönüşür. "Hekki" adı da değişerek "Hekke (Saksağan)" şeklini alır ve bu adla çağrılmaya başlar. "Hekki" adının yanında, saksağanın asıl ismi olan "Savıskan" da kullanılarak, onun kötü davranışlarının unutulmaması sağlanmıştır.

26. İYT (KÖPEK)

Köpek, eskiden bir hocanın oğluymuş. Babasının kulağına ezan okuyarak koyduğu asıl adı "Sak"tır.[34] Sak'ın öz annesi ölünce babası, daha önceden büyücülük yapmış olan güzel ve genç bir kadınla evlenir.

[33] Hakki: Göz boyayıcı, aldatıcı.

[34] Sak: Dikkatli.

Üvey annesi, Sak'a sık sık kızar, ikisinin yıldızı barışmadığı için ve de kendinin doğurmadığı bu çocuğu hiç sevmez. Yeri geldiğinde onu eve sokmaz, daha yaşı küçük olan çocuğa ağır işler yaptırıp, yerine getirmesi zor görevler verir. Böyle davranarak çocuğu insanlara rezil edip, gözlerine kötü göstermek ister, fakat Sak, verilen görevleri aksatmadan yerine getirir. Üvey annesi, Sak'ı geceleyin koyunlara bakması için ağıla göndererek, çocuğu uykusundan eder. Ağılın çevresinde anasından ayrılan küçük kuzulara koruyuculuk ve bakıcılık yaptırır. Gündüz oyundan, gece uykudan ayrı kalarak yorulan Sak, yine böyle bir günde baktığı kuzulardan birini yırtıcı bir kuşa kaptırır. Kuzuların telef olması Sak'ı sıkıntıya sokar. Karısının sözüyle oğlunun çok suçu olduğunu zanneden hoca, bu küçük suçtan dolayı onu kırk kamçı vurdurarak cezalandırır ve tekrar cezalandırma işini karısına bırakır. Üvey anne, çocuğu dövmekle yetinmez. Kendisine karşı çıkan Sak'ın yüzüne üç defa kül atarak, onu bilinmeyen bir yaratığı çevirip, sonsuza kadar hayvan olarak kalması için büyü yapar. Hoca ise, oğlunun, köpeğe dönüşmesinin sebebini anlayarak, yaptıklarına pişman olur; "Ah, vah!" demek yerine "Ay, iy, it!" diyerek üzüntüsünü ifade eder. Bunu duyan halk, Sak'ın babasının söylediği bu sözden dolayı, bu yaratığa "İt" demiştir.

Hilekar karısının tersliklerine ve dayağına katlanan köpeğe, babası da eziyet eder. "İt oldu!", "İt azabı verdi!" sözleri de buradan kalmıştır. Köpek, bütün zorluklara dayanır "Köpek gibi" sözü de bu anlama gelir. O sırada insanlar, koyunun yanı sıra yabani hayvanları evcilleştirip, büyük ve küçükbaş hayvan sürülerini oluşturmaktadır.

Köpek de, eskiden bir insan olduğu için, insanların bakıp büyütmesine çabuk alışarak, insanların koruyucusu olur. Köpeğin halk tarafından sevilmesi, üvey annenin hoşuna gitmez ve kocasını kandırarak, köpeği ıssız bozkıra götürüp bırakmasını sağlar. "Köpek vefa, kadın cefa" sözü de bu olay üzerine söylenmiştir.

Köpek, iyi kötü büyüdüğü yerden ayrıldıktan sonra, köydeki sürülere hırsızlar ve yabani hayvanlar dadanır ve bu nedenle halkın huzuru bozulur.

İnsanoğlundan ayrılan köpek, işsiz bir halde gezerken ormandaki diğer hayvanlarla karşılaşıp, onlarla dost olur. Bir gün hayvanlar bir araya gelerek, kendi aralarında konuşurlar. Amaçları dünyadaki en akıllı, en güçlü, her işin püf noktasını, adabını, usulünü bilen hayvanı tespit etmektir.

Kalabalığın içinde söze başlayan hayvanlar kralı aslanın danışmanı kaplan;

- Bu dünyada en akıllı, en becerikli kimdir, diye sorar. "Nasıl yapıp da hayvanlar kralına yaranmaya çalışsam" diye düşünen hayvanlar, birbiri ardına söz alıp, aslana yaranmak için onun yüceliğini, akıllılığını dile getirip, dalkavukça sözler söylerler.

Toplanmış olan hayvanların ortasına gelen tilki, kuyruğunu sallayarak;

- O, Tanrı'nın herkesten farklı olarak yarattığı, hepimizin lideri, herkesin sevdiği bu âlemde sizin kadar hâmi, akıllı bilge, gönlü zengin, güçlü ve becerikli üstat bir taht sahibi daha yoktur.

Sizi ezelden beri hayvanların krallığına layık gördüğümüz için, bu payeyi de size teklif ediyoruz. Siz; adaletiniz, yüce gönüllülüğünüz ve bilgeliğinizle bize örnek oldunuz. Daima bizim koruyucumuz olun, diyerek aslana dalkavukluk eder ve onun bütün dünyadaki en iyi yönetici olduğunu söyler.

Onun ardından söz alan dalkavuklar da tilkinin "dolup taşarak" söylediği sözleri onaylar ve aslanın faziletlerini sayıp, onun önemini anlatarak hayvanlar kralını överler.

Yalnız bu gösterişli meclisten uzak duran zavallı köpek, kendini uzak tutup, fark edilmeden, sessiz sedasız bir kenarda yatar.

Köpeğin yalnız başına durmasından ve giderek hararetli bir tartışmaya dönüşen meseleye ilgisiz kalmasına kızan aslan;

-Hey Nokay![35] Sen niye herkes gibi fikrini söylemiyorsun? Yoksa onların düşüncelerine katılmıyor musun? der.

Köpek;

- Evet, onların söylediklerine tam olarak katılmıyorum! Çünkü ben bu dünyada yaşayan varlıkların en akıllısının, kendi gücüyle hepimizi idare edebilme becerisine sahip olan insanoğlu olduğunu düşünüyorum, diyerek lafı dolandırmadan, açıkça fikrini söyler.

Köpeğin açık sözlülüğü ve hayvanlar kralının isteğini yerine getirmemesi nedeniyle aslan, onu ormandan kovması için kaplana emir verir.

[35] Nokay: Çobanların köpeği çağırış şeklidir. Bu şekilde seslenince köpeğin daha hızlı geldiğine inanılır.

Bunun üzerine hayvanlarla arası bozulan köpek, insanların arasında döner ve daima insanlara bağlı kalır.

Eskiden, Tanrı'nın kudretiyle huma kuşuyla köpeğe nikâh düşer ve köpek cinslerinin hepsi ikisinden türer. Rüzgâr gibi hızlı, kartal gibi akıllı huma tazıları da buradan türer. Atmaca ise, huma kuşu ve köpeğin kuşlar arasında devam eden soyundandır. Köpeğin büyüdüğü eski memleketindeki halk [oraya] "İteli", [kendisine ise] "İtelli" der, ayrıca "Sak Yurdu" adını da verir

İteli halkının lideri, memleketin sırtı yere gelmeyen yedi pehlivanını suçlu duruma düşürüp, hainlik ederek onları yurttan kovar. Hepsi de birer avcı ve kahraman olan bu yiğitlere, yol boyunca bir çoban köpeği eşlik eder. Yolculuğun sonunda uzaktaki dağlara varan kafile, dik yamaçların arasındaki bir mağaraya yerleşir ve burada üç yüz yıl yaşar.

Pehlivanların yardımcısı olarak yaşayan köpek, onlar için tavşan avlayıp, kuş yakalar.

Yiğitleri düşmandan koruyup, açlıktan ölmekten kurtaran köpeğe karşı insanoğlunun sevgisi biraz artar ve [bu nedenle insanlar] "Köpek yedi hazineden biridir" sözünü evlatlarına vasiyet eder. Köpeğin "On İki Hayvanlı Takvim"e dâhil edilmesi de bu sevginin delilidir. Çobanların, "Sak Kulak" diye çağırılan köpeklerin daha dikkatli olduğuna inanmaları ve onlara kendi taslarından su içirerek hürmet etmelerinin de sebebi budur.

Köpeğin uluması endişe ve kötü haber işareti sayılır. Eğer, bir insan köpek tarafından ısırılırsa, başına istenmeyen olayların geleceğine inanılır.

Eğer, iki âşığın arasından bir köpek geçerse, köpek "muhabbet elçisi" olarak kabul edilir. Demir tasmalı köpeğin vücudunun sihirli sırları olduğuna ve bu özelliklerinden dolayı ahirette tekrar insan şekline döneceğine inanılır. Bazı yerlerde çobanların, köpeği kefene sararak gömmesinin sebebi de budur.

27. JAPALAK (BAYKUŞ)

Eskiden insanken, Allah'ın takdiriyle daha sonra kuşa dönüşen Üki[36] ile iki kardeşi Japal[37] ile Muradhasıl (Beyoğlu),[38] beraberce rahat bir hayat sürerek, kendi nasiplerini kazanarak yaşarmış.

Onların yaşadıkları yerin yakınlarında, şöhreti dört bir yana yayılmış zalim bir padişahın şehri vardır. Bu padişah insanın ayak bastığı her yere haber göndererek, kendisine vergi ödemelerini ister.

-Ben altın kaplamalı, gümüş tahtta oturmaktan, gölgeli bahçelerde yaşamaktan sıkıldım. Fermanım şudur; "Benim için özel ak kemikten, özellikle baş kemiğinden yapılmış sofra, kurumadan düzleştirilmiş baş kemiğinden üç katlı, saltanatlı bir saray yapılsın. Sarayın alt katı yumurtanın kabuğundan, orta katı erkeklerin, en üst katı ise av kuşlarının baş kemiğinden yapılsın. İnsanlar ve av kuşları altı kardeş ise üçünün başı, beş kardeş ise ikisinin başı, üç kardeş ise birinin başı kesilsin!" der. Söylenen söz, atılmış oktur. Padişahın fermnaı uygulanmaya başlar.

[36] Üki: Puhu kuşu.

[37] Japalak: Baykuş.

[38] Muradhasıl (Beyoğlu): Baykuş.

Kötü haber Üki'nin evine ulaşır ve onlara da sıra gelir. Padişahın fermanı üzerine Üki'nin en küçük kardeşi Muradhasıl'ı cellâtlara teslim etmesi gerekir, fakat Üki, bu duruma kızarak padişahın emrine karşı gelir ve kardeşlerini telaşla saklar ve rahat bir şekilde, korkmadan kendi işini yapmaya devam eder.

Her yere gönderilen cellatlardan birinin adı Kırgıy'dır.[39] Kırgıy, padişahın huzurunda oturur ve acımasız görünüşlü "Simurg" kuşuna benzeyen padişahın sağ kolu olur. Kuşları öldürmeye başlayan Kırgıy, Üki'nin evine gelerek seslenir;

- Hey gözü kör olasıca Üki! Ayak tüylerin dökülmüş, tek başına kalmış ve yaşlanmışsın, nasıl utanmadan konuşuyor ve oturuyorsun?

Göğsünü gererek övüneceğine, kendini yiğit gibi gösterip böbürleneceğine padişahın fermanını neden yerine getirmiyorsun? Kulağını kulağını ayırmadan, avurdunu çöktürmeden çabucak Muradhasıl'ın Muradhasıl'ın mezarını bul ve başını da bana getir, diye azarlar.

Kırgıy'ın sözüne sinirlenen Üki'nin kulağı titrer, tüyleri diken diken olur, tekmeleyip, başını kesmeye kalktığında Üki'nin heybetinden korkan Kırgıy;

- Başına gelecek var! Padişahtan payını alırsın, diye söylenir. Arkasına bile bakmadan yanından geçip gider. Üki'nin zorla sakladığı kardeşi Japal'ın saklandığı yerdeki kayanın kıpırdaması dikkatini çeker.

[39] Kırgıy: Bozdoğan.

Japal'ın yakasına yapışan Kırgıy, önce onu korkutup sonra onu kandırmak için lafa tutar;

- Japal, sen iyi birisin, ağabeyin Üki gibi değilsin! O padişahın vereceği ödülden mahrum kaldı. Ödülü artık sen alırsın! Bunun için Muradhasıl'ı bul [ve bana] teslim et! Ondan sonra sarayda gününü gün edersin, yemeğe, içmeye doyarsın! Tabak taşırsın, her türlü keyfi tadarsın, diyerek kandırır. Kırgıy'ın peşinden gelerek, ikisinin arasındaki konuşmayı dinlemekte olan Üki;

- Söyleme, diye işaret ederek Japal'ı ikaz etmeye çalışmaktan ve kardeşinin anlayışsızlığından dolayı kan ter içinde kalır. İsteklerine kavuşacağını düşünerek, Kırgıy'ın sözüne inanan Japal, kendi çıkarı için bir taşın altında saklanmakta olan kardeşi Muradhasıl'ın yerini Kırgıy'a söyler.

Kör boğazını doyurmak için ağabeyinin eziyet çekmesine neden olduğu, kardeşini ölüme gönderdiği ve vefasızlık ettiği için, insanlar ondan uzak durur olmuş ve ona "Japal" değil, "Japalak" demeye başlamış.

Merhametli ve şefkatli Üki, o zamandan sonra insanlar tarafından sevilen bir kuş olur. Onun merhametine, tokgözlülüğüne ve beladan uzak durmasına bağlı olarak Üki kuşunun tüyleri beşikte, bebek başlığında, dutar sapında sevkelede,[40] erkek şapkalarında kullanılır. Üki kuşunun tüyünü çadırın tepesine, kapının üstüne koyma geleneği de atalardan miras olarak kalmıştır.

[40] Sevkele: Karakalpak kadınlarının özel günlerde kullandığı yerel baş giysisi.

Japalak kuşu ise, insanların yaşadığı yerden ayrılıp, yalnız yaşamaya mecbur kalır. İnsanlar, onu kötü haber işareti olarak kabul eder. “Japalak görürsen vur, kötülükten kendini kurtar!” sözü de bunun üzerine söylenmiş, bu olay da, insanlar tarafından ibret alınmıştır.

28. KAPLUMBAĞA

Eskiden açgözlü, cimri bir tüccar vardır. Bu tüccar çok zengin olmasına rağmen, daha çok para kazanmak için insanların hakkını yer.

Bir gün müşterileri, tüccarın terazisinin kefesiyle oynayarak, haksız kazanç sağladığını anlar. Halk, cimrilikten vazgeçmeyen hırsız tüccarın terazisinin kefesini tarttırmak için kadıyı çağırır. Kadı, tüccarı sınamak ister ve dikkat çekmeyecek şekilde sıradan biri gibi giyinerek, tüccardan alış veriş yapar. Kadı dikkat edince, tüccarın tasları değiştirdiğini ve kadının payına düşenlerden birazını kendine ayırdığını görür. Tüccar, kendine ayırdıklarının parasını da kadıdan isteyince, buna çok kızan kadı:

- Hey kurbağa başlı, bir şeyden haberin yokmuş gibi adamın yüzüne gözünü dikip bakacağına, önündeki terazinin tasını düzeltmeyecek misin? Memleketin nasibini keseceğine, kurbağa gibi bağırarak, şu iki tasın altında kalman daha iyi, diyerek beddua eder.

Ansızın, herkesin gözü önünde şaşırtıcı bir olay meydana gelir ve hilekâr tüccarın oturduğu yerde biçimsiz kaplumbağa ortaya çıkar, tüccar yok olur. Tüccarın kaplumbağaya dönüştüğünü anlayan insanlar, hayret verici olayın şahidi oldukları için sevinerek evlerine dönerler.

Bundan sonra, açgözlü tüccar kaplumbağaya dönüşerek, sonsuza kadar bir hayvan olarak kalır, fakat kaplumbağa yine de açgözlülüğü bırakamaz, insanların çoğalmasını kıskandığı için hastaların derdine deva olan ve insanları gençleştiren mergiya[41] otunu dilinin altında saklarmış. Bu otu [dilinin altından] almak için, kaplumbağanın yuvasını bulup girişini çalı çırpıyla kapatmak gerekir. Kaplumbağanın çalı çırpıyı geçememesi gerekir. Çalılar, içeri girmeye çalışan kaplumbağanın ağzına batar. Hayvan, dilini çıkarmak zorunda kalınca, ağzındaki ot, çalılara takılır ve çalıdan yapılan engel kaldırılır. O sırada mergiya otu alınır ve tosbağa aldatılmış olur. Sonunda insanlar, bu yolla kaplumbağanın hakkından gelmeye karar verirler.

29. KEDİLER NEDEN YALANIR?

Eskiden bir kedi, güneşin altında uzanmış yatarken, bir serçe (torgay), kedinin yakında gezinmeye başlar. Kedi, serçeyi görür ve avlamaya hazırlanır. Kediyi görmeyen serçe, bir taneyi yemeğe çalışırken yavaş yavaş kediye yaklaşmaya başlar.

Kedi, yakınına gelen serçeyi yakalar, ancak tam yiyeceği sırada serçe;

- Ben tertemiz bir kuşum. Senin eline düştüm, sen beni hemen yiyebilirsin, ama önce elini yüzünü yıkayıp, temizlensen nasıl olur, der.

[41] Mergiya: Dağlarda yetişen ve ilaç yapımında kullanılan bir bitkidir. Mehirgiya veya Turan Jenşeni adlarıyla da bilinen bu bitki Tükiye'de "Hayat Kökü" , "Çin veya Kore Jenşeni" olarak bilinir ve ömrü uzattığına inanılır.

Bu istek, kediye makul gelir ve temizlenmek için serçeyi bıraktığı anda serçe uçup gider.

Serçeyi kaçıran kedi; "Bundan sonra bir şey yerken temizlenmem!" diye kendi kendine söz verir.

Bu olaydan sonra kediler yemek yedikten sonra yalanarak temizlenir olmuş.

30. KASKALDAK (SU TAVUĞU)

Eskiden, gökteki Tanrı'nın emriyle topraktan yapılan insan suretinin içine, ulu Tanrı can koymayı ister ve [bundan sonra olanlar halk arasında şöyle anlatılır]:

"İnsanın bedenini topraktan yaptı

'Gir içeri!' diye buyurdu cana Tanrı

'Karanlık, korkunç bir yer!' diyen can

İçeri girmemek için bir bahane aradı"

Canın bedenin içine girmek istemeyişine sinirlenen Tanrı, canı kandırmak için saz ve tef çalarak emrinin yerine getirilmesini ister. Ezgileri duyan can, nasıl olduğunu bile anlamadan bedene girer.

"Saz ile söze yalan demeyin;

Onlar Adem Baba yaratıldığında vardı."

şeklindeki ibretli sözü kaynağı budur.

Adem'i topraktan yarattığı için sevinen Tanrı;

- Edem! Edem![42] diye bağırır. Tanrı bu sözü; "Güzel toprak! Kerametli, güzel kızıl toprak!" manasında söyler. Tanrı, can verdiği Âdem Baba'nın kaburga kemiğinden Havva Ana'yı yaratır. İkisinin evlatları çoğalır ve büyür.

Tanrı;

- Onlar birbirine karşı sevgi ve muhabbet duysun, diyerek insanların gelecek ve rızıklarını eşit olarak paylaştırır. Aradan çok zaman geçtikten sonra, zengin ve fakir olarak ayrılan insanlar kendi aralarında pek çok gruba ayrılır.

Kimi fakir, kimi orta halli, kimi ise zengin olur ve hepsi de Tanrı'nın verdiği nasiplerini kazanarak yaşar. Dünyadan, zenginliklerden ayrı, insanlardan uzakta yaşayan, çoluk çocuktan ayrı, dul, yetim ve dilenci kişilere "kaska"[43] denir.

Fakirlerin de aralarına kabul etmediği kaska diye adlandırılan dilencileri, fakir insanlar dahi aralarına kabul etmedikleri için bunlar bir arada yaşarlar. Bu isnsanların aklının azlığı ya da gücünün, kuvvetinin yetersizliği sebebiyle dilendikleri söylenir. O dönemde hiç kimseye faydası olmayan Alda isimli bir adam vardır. Elinden bir iş gelmeyen, kimseye hayrı dokunmayan bu çaresiz dilenciye, herkes Kaska Alda diye seslenir. Gün geçtikçe hali kötüleşen ve gideceği bir yer olmayan Alda, yaşadığı memleketin yardımsever ve zengin yöneticisinin dikkatini çeker. Bu kişi, Alda'yı kendi himayesine alır. Alda, bu adamın yanında karnı

[42] Edem: Yakışıklı erkek.

[43] Kaska: Fakir, çaresiz.

tok, sırtı pek, derdi yok bir şekilde yaşar, fakat Kaska Alda unutulmaz. O devirde, kimsesizleri, yakınları savaşta ölen yalnız kişileri ve isyana karışan kocaları öldürülen kadınları az uruklu bir topluluğa dâhil ederek, onlara yardım etme geleneği vardır. Kaska Alda, kendisine hamilik eden kişiye sevgisinden, onunla kardeş olmak için, süte kan damlatarak ant içer. Kanı süte karıştırıp içmeye "ant" denir. "Anda"[44] ise "bir kanız, bir canız, kardeşiz" anlamına gelmektedir. "Kuda-anda" ya da "Kudamda"nın[45] anlamı ise, kan kardeşliğiyle yani "anda" sözü ile ilgilidir. Kan kardeşlerin, başlarına ne gelirse gelsin birbirine destek olmasının; düşman saldırsa düşmana karşı, kavga çıksa kavgada yardımlaşmasının farz olduğu söylenir. Kan kardeşine ihanet eden kişiyi, ant içerken ettiği yeminin çarpacağına inanılır.

Alda, bu şarta sonuna kadar uymaz ve andını bozar. Kan kardeşine çadır veren, malını paylaşan kardeşinin iyiliğini çekemeyen Alda, onun malına da göz diker.

Bir yağma sırasında kan kardeşinin malının, mülkünün hepsini ele geçirmek için düşman tarafına geçen Alda, kan kardeşine saldırır ve onu düşmana esir olarak verir.

Ummadığı yerden ihanete uğrayan kan kardeşi Alda'nın bu davranışına çok kızar ve intikam almak ister. O, karşısında duran Alda'ya;

[44] Anda: Ant içen kişilerden her biri, kan kardeş.

[45] Kudamda: Dünür.

- Hey hayvan kılıklı! Kaska Alda idin eskiden, artık dilenciliğin kalmadı. Tekrar, Kaska Alda olasın! Gözüme üzüntüden için yanıyormuş gibi göründüğünde, Bozdoğan gibi ateşe düşmeyecek misin, diye bağırır.

Alda, yaptıklarına pişman olsa da, ansızın bir kuşa dönüşür. Olanları izleyenlerin, bu keramet karşısında dilleri tutulur. Kuş kanat çırparak uçtuğunda, şaşkın haldeki insanlar, bu kuşun arkasından; "Kaska Alda! Kaska Alda!" diye seslenirler.

Daha sonra insanlar bu kuşu gördüklerinde ona "Kaskaldak" diye seslenir. Kaskaldak adlı kuş [buradan uzaklaşarak] başka bir yere doğru uçar. Yaptıklarına pişman halde uçup gittiği yerde yuva yapar. Kuş, su içmeden ve uçmadan yattığı için bağrı kapkara olur. Yüreği yandığı için kararıp giden bu küçük kuşu halkın "Karabağır" olarak adlandırması bundan kaynaklanır. Kaskaldak'ın vücudunda kan kardeşinin kanı bulunduğu için insanlar [onun kanından] ilaç yapar. Bedeninde ilaç özelliği olduğunu öğrenen Kaskaldak, duyduğu pişmanlık yüzünden üzülmeyi bıraktığı ve "Kendi düşen ağlamaz sözünün de bu olaya bağlı olarak ortaya çıktığı söylenir.

31. KUMIRI, DALAKEPTER (KUMRU)[46]

Eskiden kumru bir kuş değil, kudretli bir beyin kızıdır ve asıl adı da "Kumar"dır.[47] Kumar, üç yaşında birçok dili iyice öğrenir, beş yaşında ilim öğrenir, yedi yaşında yedi hünerde mahir olur ve

[46] Dalakepter: Kumru (Dala: Bozkır; Kepter: Güvercin).

[47] Kumar: Heves, arzu, istek, merak.

[maharetleri] herkes tarafından anlatılmaya başlanır. Dokuz yaşında dünyanın işlerini düşünmeye başlar. Büyüyüp her şeyi anlayınca Tanrı'dan iyilik dileyerek yaşar.

O memlekette Köken adlı bir avcı vardır. Köken gün boyu bozkırda avlanıp, tuzak ve kapan kurarak, tavşan yakalayıp avcılık yaparak geçimini sağlar. Attığını vuran bu avcı avlanırken kırk kız ile ava çıkmış olan güzel Kumar'ı görür. Avcının okuyla vurulan yabani bir atın yanına, avcıdan önce varan kızların başı Kumar, avcıdan bu ganimeti yolluk olarak kendisine hediye etmesini ister. Köken, avı vermeye razı olur. Kız, avları taşıdığı torbası dolduğu için sevinir. Köken ilk defa kızın kolundan tutar, laf atıp, adını söyler. Kızın isminin Kumar olduğunu öğrenen yiğitle kız birbirine âşık olur.

Kız ile yiğit birbirlerini görmeden duramaz olur. Kumar'ın arzusu, Köken'i aşk ateşine düşürür. Köken'in sevgisi, Kumar'ı mutlu eder. Civardaki bozkırlar âşıkların mekânı haline gelir.

Bu mutluluk uzun sürmez. Kumar, doğduğunda [bir erkek çocuk ile] beşik kertmesi yapılmıştır. Kumar'ın avcıyla sözlendiğini işiten beşik kertmesinin ailesi, büyücülük yapan bir kadına bin altın vererek, âşıkları büyülemesini ister. Kumar da gençken büyücülük hünerini öğrenmiştir. İnsanların dedikodu etmesini engellemek isteyen Kumar, Köken'le buluşmaya giderken büyü yardımıyla güvercin kılığına girer. Bunu anlayan büyücü, Kumar'ı sadece bu sırada büyüleyebileceğini anlayarak, uygun zamanı kollar. Kumar'ı büyülemek isteyen büyücü, bütün gücünü toplayıp müsait zamanı bekler. Kumar her zamanki gibi buluşma yerine güvercin kılığında gelir, o sırada büyücünün yaptığı büyü yanlışlıkla

Köken'e denk gelir [ve onu kuşa çevirir]. Köken, elmas kılıçla büyücünün kafasını keser, fakat Kumar, sonsuza kadar güvercin şeklinde kalır. Kuşa dönen Köken ise, ömrü boyunca "Kumar'ım, Kumar'ım" diye öter. Güvercinin sesini duyanlar bu tuhaf kuşa "Kumru (Kumırı)" adını verir. Kumar, daima kumru kuşunun peşinden uçar. O, Köken'in uçup gelmesini beklediği için daima "guguklayıp" öter. Bozkırlarda uçarak, gamlı gamlı öten bu kuşun ömrünün bu şekilde geçtiği söylenir.

Kumrunun "dalakepter (bozkır güvercini)" olarak da adlandırılmasının sebebi bu olaydır. Sevgililerin birbirine yazdıkları mektupları bozkır güverciniyle göndermelerinin sebebi ise, bu kuşun sevdanın zorluğunu bilmesidir. Kumrunun, güvercinler gibi bir arada, parlayarak, düzen içinde uçmamasının, bozkırda yapayalnız gezmesinin sebebi ise, sevdiğini beklemesidir. Kumru köyün içinde uçarsa, orada mutluluğun artacağına, daima sevinç olacağına inanılır.

32. PIŞIK (KEDİ)

Eskiden yiğitliği ve zenginliğiyle nam salmış bir bahadır vardır. Bu yiğidin bunca şöhretine rağmen yerine gelmeyen bir dileği vardır. Çocuğu olmayan yiğidin bütün istediği, habercilerin "Çocuğun oldu!" haberini getirmesidir. Bir çocuk sahibi olmak için bütün ömrünü harcayan yiğit, çok acı çeker, nice evliyalara gider, ama ne kadar yatır, evliya gezse de ziyaretleri kabul olmaz. Mezar ziyaretleriyle gününü geçirse de isteğine kavuşamaz. Altı dam dolusu değerli taş, altı tane hayvan sürüsünden oluşan servetini bırakacak kimseyi bulamayan yiğit, evlat hasretiyle hep kederlenir. Onun bu halini gören kardeşleri ve

yakınları düzenledikleri bir toplantıda, ona bir çocuk bulup getirmeye karar verirler. Kardeşlerinin fikrini makul bulan yiğit, bu öneriyi kabul eder ve uzak bir akrabasının çocuğunu evlat edinir. Evlat edindiği çocuğun bir dediğini iki etmeden, bolluk içinde büyütür. Çocuk büyüdüğü zaman üvey evlat olduğunu öğrenir ve üvey anne ve babasından uzak bir yerde evini kurar ve babasına yabancı bir kişi gibi davranır. Kendi çıkarını kollayan bir "pısık"[48] olan, ama diğer taraftan da büyüklerinin ve babasının sözünden çıkmıyormuş gibi görünen [bu iki yüzlü] çocuğa, babası lanet eder.

Genç;

- Sonunda beni kendinden uzaklaştırdı, diyerek kendi payına düşen malları almak için ısrar ederek, bunu için akrabalarından yardım ister. Boyundan büyük işlere girişerek, arkasından iş çevirmesi babasını üzer. Yoksullarla alay edip, kimi görse dalga geçmesine ve kendisine hiç toz kondurmamasına rağmen, babasının yanında gayet sakin ve uysal biri gibi davranır.

Kendisini ne kadar "pısık" biri gibi gösterse de, babası ikna olmaz. Üstelik babasının adını kullanarak herkesten yardım dilendiğini öğrendiğinde tüyleri diken diken olmuş bir halde;

- Ey şerefsiz adam! Gözün bunca zenginliği görmedi de, dilenciliğe mi başladın?

İtten türemiş desem, itin ölüsü bile senden kıymetli! Ahmaksın, akılsız! Böyle "pısık" olacağına, bir hayvan olsan daha iyiydi, diye beddua eder.

[48] Pısık: Açıkgöz, kurnaz, uyanık.

Boğazından çığlık gibi bir ses çıkar, yer, gök duman içinde kalır. Duman dağıldıktan sonra tırnakları diken gibi, bıyıkları dikenli ot gibi bir hayvan ortaya çıkar.

"Baba bedduası ok gibidir" sözüne uygun olarak, bu hayvan babasının bir bedduasıyla bu hale gelir. Babasının sözüyle bu hale gelen bu hayvana, insanlar "kedi" ("pısık", "pışık") adını verir. Zamanla "pışık" adı daha az söylenmeye başlanırken, bazı yerlerde "pişek" adı verildiği de görülür. Yeni doğmuş kedi yavrusunun gözü uzun bir süre açılmaz. Bu nedenle "kör" ("sokır") adını alır. Biraz büyüdükten sonra ise "açıkgöz" ("pişigey") adı verilir. "Kedi yavrusunun gözlerinin uzun süre kapalı olmasının nedeni, aldığı baba bedduasıdır ve oğlunun görgüsüz davranışları üzerine, babasının ettiği bedduanın sonucudur." denir.

Kedinin gözlerini kapatarak yemek yemesi ise onun görmemişliğinin belirtisidir. Kedi yaşadığı evdeki insanların hepsinin ölmesini ister; "Eğer herkes ölürse, yemeğin hepsini yalnız ben yerim!" diye düşünür. Kedi, öteki dünyada sorguya tutulup;

-Sahibin sana nasıl baktı, diye sorduklarında;

- Bana yiyecek vermedi, aç bıraktı, sokağa attı, sopayla vurdu, diye kötüler. Köpek ise aç kalsa da, dayaktan ölse de bunların birini bile söylemez, denir. Dahası kendi sözünü yalanlayarak, sahibini över. Kediyi sonsuza kadar cehennemde yanmaktan da köpek kurtarmıştır. Uyuklamakta olan peygamberin boynuna dolanan yılanı, köpeğin haber vermesi üzerine çekip alarak, gözünü oyan kedi, peygamberin dikkatini çekmiş ve peygamber onun sırtını okşamıştır. Kedilerin yüksekten

düştüklerinde, sırtlarının üstüne düşmemelerinin ve daima dört ayaküstüne düşmelerini sebebi peygamberin merhametidir, denir. Peygamber kedinin sırtını okşadığında, hayvan [kötü huylarından kurtularak] düzelmiştir.

Müslümanlar, kedinin açgözlülüğünü öğrendikten sonra çoğunlukla kedileri beslerler, ama evde bakmayı hoş karşılamazlar. Kendi servetini tepen kedinin, hayvana dönüşmesinin sebebi, kendisine yardım eden insanın sözünden çıktığı için babasının bedduasına uğramasıdır, denir.

33. SANDIVGAŞ (BÜLBÜL)

Eskiden Buldırlı Kasap'ın yurdunda yaşayan ikiz kardeşler birbirlerine küstüklerinde, Allah'ın emri ile kuşa dönüşmüşler.

[Bu iki kardeşten] birisi o ülkenin meşhur âlimi Molla Kalpak Torgay adlı dindar bir kişidir. Diğeri ise, "Ay dediğinde ağzı yok, gün dediğinde gözü yok" herkesten farklı yaradılışta Sandıvğaş adlı biricik kardeşidir.

Molla Torgay, eskiden çok okumuş olduğu için çok konuşarak, Tanrı'nın varlığına ve birliğinden şüphe edip Tanrı'ya karşı küfre düşer. Onun kardeşi ise, ukalalık ederek, kendisini dünyada eşi benzeri olmayan güzellikte bir kişi sanır, kimseyi kendine denk görmez ve umursamaz.

Onların böyle asilik etmesi, ulu Tanrı tarafından hoş görülmez. İki kardeşin ayrı gayrı olup kavga etmelerinden sonra, onların kendi aralarında anlaşamayacağını gören Tanrı, ömür boyu birbirlerinden ayrı yaşamaları için iki kardeşi kuşa çevirir.

Kardeşler kuş olduktan sonra da akılları başlarına gelmez, bir araya gelip, bir yerde durmaya razı olmazlar ve yer için kavga ederler. Bunların büyük olanı, şimdi Mola Torgay adlı "Şımşık"[49] imiş.

Bunan sonra Tanrı, onlara;

- İkiniz öterek yarışacaksınız. Hanginiz daha çok şakırsanız, o burada, insanların arasında yaşayacak, diyerek şart koşar. [Yarış başladığında] önce, halk arasında "Molla Torgay", "Torgay Kuşu", Kalpak Torgay" adlarıyla da bilinen "Boz Torgay"'a dönüşen kardeş, bildiği bütün nameleri söyleyerek öter.

Sıra, yarışın başında insandan hayvana dönüşen Sandıvgaş adlı kuşa geldiğinde, onun can yakan ötüşü ve insana nağmenin lezzetini tattıran sihirli sesi tabiatı büyüler.

Bu sırada yarış devam etmektedir. En sonunda Boz Torgay bin nağme söyleyerek durur. Bülbül ise hem bin bir nağme söyler, hem kendi güzel sesiyle herkesi büyüler. Bu olaya şahit olan hayvanlar;

-Bu bin bir nağme bildi! Bu bildi, diyerek bülbülün saray bahçesine alınmasını isterler.

"Bu bildi" sözü, daha sonraları "Bülbül" diye söylenerek kuşun ismi olur, fakat "Sandıvgaş" adı da söylenmeye devam eder. Bu olaydan sonra bülbül kuşu, insanların yaşadığı yerlere yakın yerlerde, bakımlı bahçelerde yaşayıp, aşk ve muhabbet hislerini ve özlemleri anlatan nağmelerini şakır.

[49] Şımşık: Torgaydan (aladoğan) daha küçük yabani bir kuş.

Kıskançlığı daha sonra kızgınlığa dönen Boz Torgay bozkırda, kimsenin yaşamadığı çöllerde durmadan uçarak, insanı hüzünlendiren bir şekilde öterek, toprağa yaptığı yuvada yaşar. "Bülbül" adını alan Sandıvğaş, nağmeler söylemeye devam eder ve kendi acizliği nedeniyle insanların isteklerine mecburen boyun eğer. Çok meşhur sazendelerin çaldığı müzik aletlerinin üstüne konarak, nağmelerini büyük bir dikkatle dinlemeyi âdet edinir.

Halk dilindeki "Dutarın kulağına bülbül konduran sazende" sözünün bülbülü sazın üstünde tutacak kadar marifetli destan anlatıcılarına söylenmesi buradan kalmıştır.

Boz Torgay ise;

- Benim namım "Kalpak Torgay", bana dokunan harap olur, diyerek yine de kötü huyundan vazgeçmediğini gösterir.

Bülbül kuşunun yavrusu
Yüksekte olur yuvası
Yükseğe kadar su çıkarsa
Üzülürmüş annesi

Boz Torgay kuşunun yavrusu
Bozkırda olur yuvası
Bozkırı tamamen su basarsa
Feryat edermiş annesi

34. TAVŞANIN DUDAĞI NİYE YIRTIK?

Bir gün tavşan kendi kendine; “Bu dünyada, benden bahtsız, benden korkak bir hayvan var mı acaba?” diye düşünerek üzülür. Daha sonra; “Ben her şeyden korkarım. Yürürken, kendi gölgemi görünce bile ödüm patlar. Bütün hayvanlar benden daha güçlü ve cesur.” diye hayıflanır. “Kendi kendime kaç zamandır bunları düşündüğümü nerden bilsinler? Bu kadar korkak olacağıma, kendimi suya atıp ölsem daha iyi!” diyerek etrafını kolaçan ettikten sonra [kendini öldürmek üzere] denize doğru yola çıkar. Yolda kendi ölümünü düşünerek üzülürken, karşısına bir tilki kuyruğunu sallamakta olan bir tilki çıkar.

Tilki, kuyruğunu bir kere daha sallayıp, tavşana bakarak;

- Ey tavşan kardeş, nereye gidiyorsun, der.

Tavşan;

- Tilki ağabey, benim nereye gittiğimi öğrenip ne yapacaksın? Ben Allah’ın lanetlediği bir hayvanım. Benden korkağını hiçbir yerden bulamazsın. [Ben de kendimi öldürmeye karar verdim.] Bunun için kendimi suya atmaya gidiyorum, diye cevap verir ve yoluna devam eder. Tilki, arkasından kahkahalarla güler. Onun gülüşü, etrafta uzun süre yankılanır.

Tavşan, bu gülüşün korkunç bir şeye ait olduğunu sanıp, kaçmayı düşünürken tilkiye bakıp donakalır.

Tilki kahkahalarını zorla bastırarak;

- Hey, eşek beyinli tavşanım hey! Bu dünyadan nasıl vazgeçip de kendini öldüreceksin? Bu dünyada senden daha korkak olanlar da var, der.

Çok uzun zaman sonra kendine gelen tavşan, tilkinin sözlerine inanıp kendisinin çok cahil olduğunu düşünür.

Tilki;

-Ey tavşan kardeşim, ben sana asıl korkağın kim olduğunu göstereceğim. Sonra da sen ölüm meselesini aklından çıkarırsın, der.

Tavşana gereken de akıl değil mi? O böbürlenirken kendisinin kandırıldığını anlamaz.

Böylece tilki ve tavşan dünyanın en korkak hayvanını aramak için beraber yola çıkar. İki kafadar, bir süre gittikten sonra dinlenmek için büyük bir derenin kıyısında oturur. Bu sırada yanlarına bir çok koyun ve keçi gelir.

Tilki;

-Tavşan kardeşim, şimdi asıl korkağı göreceksin, der.

Tilki, tavşana arkasından gelmesini söyleyerek, koyunlara doğru ilerler. Büyük bir çalının altına oturan tilki, koyunlar yaklaşınca avazı çıktığı kadar bağırır. Sesin geldiği yeri anlayamayan koyunlar korkup kaçarlar. Onların bu halini gören tilki gülmeye başlar. Tavşan da katıla katıla güler. O kadar çok güler ki, gülmekten dudaklarının yırtıldığını bile anlamaz.

Bundan sonra tavşanın dudağı [sonsuza kadar] yırtık kalır.

IV.2.3. İNSANLAR HAKKINDAKİ EFSANELER

35. ÂDEM ATA VE HAVVA ANA

Eskiden, dünyada hiç canlı yokmuş. Toprak asırlar boyunca üstünde hiçbir canlı olmadan var olmuş.

Sonunda Tanrı;

- Böyle iyi değil, diyerek önce Âdem Ata'yı yaratır. Âdem Ata dünyaya geldikten sonra hiçbir şeyle ilgilenmez.

Tanrı;

- Böyle de iyi olmadı, diyerek Âdem Ata'nın yanına Havva Ana'yı yaratır. Bundan sonra ikisi birbirine eş olup yaşamaya başlar. Kadın, hamile kalır ve bir süre sonra bir oğul, bir de kız doğur. Havva Ana bir göğsünden oğluna, diğerinden kızına süt verir. Bu iki çocuğun evlenmek için birbirlerinden başka seçenekleri yoktur. Evlilik çağına geldiklerinde Havva Ana, sağ göğsü emen oğlu ile sol göğsü emen kızını; "Gidin ve çoğalın!" diyerek gönderir. Bundan sonra yeryüzünde hayat başlar.

36. AMANBAY BATIR

Buhara Emiri Üyseyin'in Amanbay adlı bir oğlu vardır. Çocuk büyüdüğünde, kurnaz ve bencil bir genç olur. Arsız biri haline gelen Amanbay'ı babası yanından kovar.

Amanbay, o gün bir dervişin evine sığınarak, onun için abdest suyu ısıtır ve daha sonra yoluna devam eder. [Bir süre sonra Amanbay,] uzaklarda yaşamakta olan ünlü beylerin sürülerini çalarak dervişin evine

döner. Dervişin bütün yurda nam salmış "Ala At" adlı bir atı vardır. Amanbay, o ata sahip olmak amacıyla ata bakmaya başlar.

Bir gün Amanbay, çaldığı birkaç hayvanla yine dervişin evine gelir. Hayvanların sahipleri onu takip eder. Amanbay, dervişin abdest alması için her zamanki gibi su ısıtır. Derviş sabah namazını kılmak için hazırlanırken, hayvanların sahipleri dervişin evine girer. Namazını tamamlayan derviş, yolculara selam verir.

Yolcular;

- Biz hayvanlarımızı çalan hırsızı arıyoruz, der.

Derviş;

- O kimdir, diye sorar.

Yolcular;

- İşte şurada oturan genç, diyerek Amanbay'ı gösterirler.

Derviş;

- Mümkün değil! Bu benim güvenilir at bakıcım, diyerek onu savunur.

Sonunda dayanamayıp söze karışan Amanbay;

- Beni savunmayın efendim, belki onlarla gitsem iyi olur, der.

Derviş;

- O zaman git evladım, ama giderken "Ala At"ı da al! Senin işine yarar, der.

Böylece yiğitleri arkasında bırakan Amanbay, Ala At'la zenginlerden çaldığı hayvanları kesip yiyerek yaşar.

Bir gün Amanbay'ın babası ölür. Amanbay, [başsağlığına gelen misafirlere] yas yemeği vermek için [yeni] Emir'den bir kaç hayvan ister.

Emir;

-Sana verecek hayvanım yok! Kendin bul, der. Buna kızan Amanbay, Emir'in hayvanlarını çalarak satar ve babası için yemek verir. Bu duruma çok sinirlenen Emir, çok sayıda askerle saldırarak, Amanbay'ın adamlarını öldürür. Sadece Jiyenkul Baksı, Tölegen Şopırık ve Kumlan adlı yiğitler sağ kalır. Emir'in askerleri Jiyenkul'u alarak, Emir'in huzuruna götürürler. Jiyenkul iyi bir şair ve destancıdır.

Emir;

-Adamlarım senin şair ve destancı olduğunu söyledi. Sen beyini bana medhet, diye emir verir. Jiyenkul'un Amanbay için yazdığı medhiye şöyledir;

Alalay ile bulalay
At olur Ala Tay
Yeraltına girdin ay,
Geçmişte kalan Amanbay.

Amanbay'ın Ala At'ı
Sanki vardır kanadı
Amanbay, saldırdığında
Parlar kınından kılıcı.

37. CENGİZ HAN

Çok eskiden bir padişah vardır. Sadece bir kızı olan padişahın, erkek evladı olmaz. Bu nedenle tahtını kızına bırakır, fakat padişahın küçük bir erkek kardeşi vardır ve o, kızın tahta geçmesine razı olmaz. [Tahtın kendi hakkı olduğunu düşünen padişahın erkek kardeşi] Altın Han'a kızı kötüler. Kardeşine inanarak kızına çok kızan padişah, onu öldürmeye karar verir ve kızının bir sandığın içine koyularak, nehre bırakılmasını emreder. Kızı bolca yiyecek ve giysiyle birlikte sandığın içine koyan görevliler geceleyin sandığı suya bırakır. Nehirde yüzerek uzaklaşan sandık, bir süre sonra kıyıya yaklaşır. Nehrin kıyısında avlanmakta olan Tamaul ve Şaban Kör adlı iki avcı sandığı görür. Şaban Kör adlı avcı, sandığa ok atmaya hazırlanan Tamaul'a;

- Dur! Oku sandığın ortasına atma, kenarına at! Ortasına atarsan sandığa zarar verirsin, der.

Avcılar, sandığı nasıl alacaklarını düşünürler. Tamaul sandığın arkasına ok atmayı, Şaban Kör ise kenarına ok atmayı dener. Şaban Kör'ün oku sandığın kenarına saplanır. Oka bağladıkları iple sandığı kıyıya çeken avcılar onu açarlar. İki avcı, sandığın içinde peri kadar güzel bir kızın oturduğunu görür. Kızın güzelliğini gören avcılar neredeyse aklını kaybeder.

Birkaç gün sonra kızın hamile olduğu ve yakında doğuracağı anlaşılır. Vakti gelince doğum yapar ve çocuğa "Cengiz" adını koyarlar. Kız, bir süre sonra Şaban Kör'den iki erkek çocuk doğurur. Birinin adını "Badantay", diğerinin ise "Birgütay" koyarlar.

Badantay yirmi yaşında, Birgütay on beş yaşındayken o memleketin hanı, bunların yaşadığı yere gelir. Hanın beylerinden ikisi

Şaykı Bey ile Maykı Bey, halkı toplar ve içlerinden kırk bir kişiyi elçi olarak seçer. İki bey, halka ve seçtikleri adamlara;

- Şimdiki hanı tahttan indirip, Şaban Kör'ün oğullarından birini han yapalım! Gidip getirelim, derler.

Halkın bu fikri kabul etmesi üzerine, iki bey ve kırk bir adam elçi olarak yola çıkar. Elçiler [evine] geldiklerinde, aslında padişahın kızı olan Şaban Kör'ün karısı;

-Şaban Kör'ün çocuklarının padişah olmasına razı değilim. Eğer onlar padişah olursa, "adam" olamaz. Onların huyu değişir. Eğer adam olursa, halkı yönetemez. Kırk bir yiğit, kırk bir atı yanınıza alıp yola çıkın. Yolda karşınıza, Gazın adlı dumanlı bir dağ çıkacak. Bu dağda bir ev var. Orada Cengiz yaşıyor. Yeni han olarak onu seçmelisiniz, der.

Kırk bir yiğit yola çıkar. Günler boyunca yol gidip aradıkları halde Gazın Dağı'nı bulamazlar. Sonunda yiyecekleri tükenir ve açlıktan atlarını kesip yemeyi düşündükleri sırada Cengiz'in evini bulurlar. Onunla konuşması için iki adamı önden gönderirler. Cengiz, avladığı kaz ve kuğuları sırtlamış halde evine dönerken yolda iki adamla karşılaşır. İki adamı evinde misafir eden Cengiz, misafirleri için kaz etinden yemek hazırlar. Yemeği yirmi bir tabağa bölerek; "Alın, alın!" diyerek ikram eder ve yemek başlar. Karnı doyan adamlar Cengiz'le sohbet eder. İki adam geri döndüğünde Cengiz'in yiğitliğini anlata anlata bitiremez.

Adamlar, Maykı Bey'in huzuruna çıktıklarında birisi;

-Beyim, Cengiz çok kurnaz ve akıllı bir adam, der.

Maykı Bey diğer adama da;

-Cengiz nasıl bir adam, diye sorar.

Adam;

-Cengiz, han olmaya layık bir adam, diye cevap verir.

Bu sözleri işiten insanlar;

-Cengiz'in yanına gidelim, der. Böylece hepsi yayan olarak yola çıkar. Cengiz'in yanına gelince;

-Cengiz, seni tahta çıkarmak için geldik. Seni han yaptık, derler.

Cengiz;

-Han olmam! Ben han olmak istemiyorum, der.

Cengiz'in cevabına rağmen adamlar fikirlerini değiştirmez ve orada Cengiz'i han ilan ederler.

Cengiz;

-Beni han yaptınız, ama ben halkın yanına yayan olarak nasıl giderim, diye sorar.

Bunu duyan adamlar, hemen bir araba yapmak için ormana giderler. Sonunda iki adam arabayı hazırlar. Bu iki kişi Cengiz'in karşısına gelerek bir ricada bulunur.

Birisi;

-Ben sizin için bir araba yaptım. Siz artık han oldunuz. Benim bir dileğim var, bunu yerine getirin, der

Cengiz, ona;

- Sen hanın huzurunda oturan beylerden biri ol! Sen de artık "hanlı" oldun, der.

Böylece “Hanlı” uruğu ortaya çıkmış olur.

38. KAMIŞTAKİ DİŞ İZİ

Eskiden güzel bir han kızı vardır. Kız bir gün yüzmek için Ceyhun Nehri’ne gelir. İyi yüzme bilmeyen kız suya kapılıp ölür, fakat kızın suya girip öldüğünü kimse bilmez. Birisinin kızı kaçırdığını düşünürler, ama hiçbir yerden haber çıkmaz.

Aradan günler, aylar geçer. Bir gün Han, kızını rüyasında görür ve kız olanları babasına anlatır;

- Baba ben şu gün, şu yerde yüzmek için Ceyhun Nehri’ne girdim. Su çok güçlü akıyordu ve beni sürükledi. Ben kıyıdaki bir şeyi sıkıca tuttum, ama kolum yoruldu. En sonunda dişlerimle bir kamışa tutundum ve öylece üç gün bekledim. [Beni aramak için] kimse gelmedi, kendim de kurtulamadım. Sonunda suya kapılıp boğuldum, dediği sırada Han uyanır.

Han hemen askerlerini alarak, rüyada kızın söylediği yere, Ceyhun’un kıyısına geldiğinde kızının giysilerini bulur. Han, kızın giysilerine sarılarak ağlar.

Han’ın gönlünü almak isteyen bir veziri;

- Efendim, kızınız buraya gelmezdi. Gelse de yalnız başına yüzmezdi. Onu bir düşman suya atmış olmalı, der.

Han derhal aklını başına toplayıp ağlamayı bırakır ve suyun kıyısını araştırdığında kızın gerçekten kamışa dişleriyle tutunduğunu anlar. Han’ın kızının ağzında altın dişleri vardır. Bir kamışın yaprağında

üç altın diş izi görür. Böylece kızın öldürülmediğine, yalnız başına yüzmek için geldiğine ve suya kapılıp öldüğüne inanır.

O zamandan beri kamışın yaprağında han kızının altın dişlerinin izi kaldığı söylenir. Gerçekten de, şimdi de kamışların her yaprağında han kızının iki, üç dişinin izi görülür. *Bundan sonra doğru bir işi veya gerçek bir sözü güçlendirerek söylemek isteyen kişiler sözüne* "Kamıştaki diş izi gibi" *diyerek başlar.*

39. KARA MOYUN[50]

Karakalpakların bilinen en eski ataları Jayıl Han, Seyil Han ve Alaş'tır. Seyil Han, Türkmen'in atası; Jayıl Han ise Kongırat'ın atasıdır.

Seyil Han, karısını sekiz sığır vererek alır. Bundan dolayı ["Sekiz tane" anlamına gelen] "Sekiz San", daha sonra "Seyil Han" adını alır. Jayıl Han atamız, hanımını altı tane deve vererek alır. O zaman Karakalpaklar, ata yurdu Türkistan'da yaşarlarmış.

Eskilerin anlattıklarına göre Karakalpaklar, on dört uruk değil, dört urukmuş. Karakalpaklar; Keneges, Kıtay, Kıpçak, Mangıt uruklarına ayrılır. Bunların dördü de Jayıl Han'ın çocuklarıdır. Bu dördünün, Bögenetay ve Börgentay adlı dedelerimizin soyundan geldiği söylenir. Bunlar çocukken oyun oynarken kavga eder. Bundan sonra iki kardeş birbirinden ayrılır.

[50] Karakalpak Türkçesindeki "moyun" kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı "boyun"dur. "Kara Moyun" Karakalpak kavimlerinden birisinin adıdır. Özel isim olması nedeniyle, metinde Türkiye Türkçesindeki karşılığı yerine, Karakalpak Türkçesindeki "Kara Moyun" ifadesi kullanılmıştır.

Türkistan'da yaşayan bir kişinin otuz oğlunun yirmi sekizi, Hive'ye pazara giderler. Bunların geldiğini gören Hiveliler şaşırarak;

- Değişik görünüşlü, iri adamlar geldi, diye Hive Hanı'na haber verirler. Han, onları huzuruna çağırarak, bazılarını öldürür.

Evde kalan iki kardeş, Han'ı görmeye giden kardeşleri dönmeyince, onları aramak için Hive'ye gelir. Bunları da yakalayan Han, onlara eziyet ederek boyun ve bileklerine kara bez bağlatır. Bundan dolayı "Kara Moyun" adını alırlar.

40. KARAKALPAK ŞECERESİ

Karakalpakların atalarının İdil, Yayık ve Dinyeper kıyılarında yaşadığı söylenir. Dinyeper'deki hanlığı Altın Han yönetir. Altın Han'ın sadece bir kızı vardır. Altın Han, [Arıvhan adındaki kıymetli] kızını hiç kimseye göstermez ve penceresi olmayan bir yere kapatır. [Kızın kapatıldığı] bu bina yapılırken, duvarda küçük bir delik kalır ve oradan içeri güneş girer. Kız, güneşe âşık olur ve hamile kalır. Bunu duyan han, kızı altın bir sandığın içine kapatıp nehre attırır. Nehirde yüzerek uzaklaşan sandık kıyıya yaklaştığında ormanda avlanmakta olan Tomağul ile Şaban Köl adlı iki avcı sandığı görür. Avcılar nehrin ortasında yüzmekte olan sandığı almak için, ok atıp kıyıya çekmek isterler. Birisi;

- Sandığın ortasına atma, kıyıya at der.

"Kıyat" uruğunun adı buradan gelir.

Tomağul ile Şaban Köl, kıyıya çektikleri sandığı açmadan önce aralarında bölüşürler. Sandığın içinden ne çıkarsa Tomağul'un, sandık ise

Şaban Köl'ün olur. Sandığı açtıklarında, içinden güzel bir kız çıkar. Başta yapılan anlaşma gereğince kızı Tomağul alır, sandık ise Şaban Köl'e kalır. Kız, ayı ve günü tamam olunca bir oğul doğurur. Kız, gün ışığından hamile kalarak, doğurduğu çocuğun adını "Güneş" koyar. Kızın, Güneş'ten sonra, Tomağul'dan iki oğlu daha olur. Birinin adını "Bögentay", diğerinin ise "Börgentay" koyar. Çocuklar büyüdükten sonra, kadın bir gün Güneş'i ormana avlanmaya gönderir. Tomağul'dan doğan iki çocuk, Arıvhan'ın büyük oğlu Güneş'e kötülük yapmaya karar verir. Onların eziyetlerine dayanamayan Güneş, nehrin kaynağına doğru gitmek için annesinden izin ister. Arıvhan, büyük oğlunu, diğer iki çocuğundan daha çok sever, ama çaresiz izin verir. Güneş, gideceği sırada annesine;

- Benim ölü mü, diri mi olduğumu nehrin kıyısına gidip bakarsan anlarsın. Her gün nehre bir kuş tüyü atacağım. Bu benim hayatta olduğumun işaretidir, der. [Sonra] elindeki yüzüğü annesine vererek;

- [Beni çağırmaya gelecek kişiye bu yüzüğü ver!] Bu yüzüğü görmeden, [kimsenin çağrısına uyup da] yurda geri dönmeyeceğim. Beni arayan kim olursa olsun, ancak bu yüzüğü görürsem ona inanırım, der.

Böylece Güneş, nehrin kaynağına gider ve orada avlanarak yaşar. Her gün avladığı kuşların tüyünü nehre atar. Arıvhan ise, oğlunun hayatta olduğunu bu tüyü görerek anlar.

Bir süre sonra Avcı Tomağul han olur. Onun en yakın adamının adı Maykı Bey'dir. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra Tomağul ölünce yeni bir han seçmek gerekir. Maykı Bey halka öncülük edip Arıvhan'ın yanına gelerek;

-Yurda bir han seçmek gerekir, der.

Arıvhan;

- Eğer içinizde kötü bir niyet yoksa, ben fikrimi söylerim. İçinizde kötü niyet olmadığını göstermek için göğsümden emin. Eğer göğsümden süt gelirse size güvenirim, der.

Maykı Bey'le diğer dokuz bey emer ve süt gelir. Bunun üzerine onlara güvenen Arıvhan, büyük oğlu Güneş'in nerede olduğunu, ne yaptığını adamlara söyler ve daha önce Güneş'in kendisine verdiği yüzüğü onlara verir.

Kırk adamı yanına alan Maykı Bey, Güneş'i aramak için yola çıkar.

Bir gün adamlar, nehrin kaynağında üstü başı perişan**,** Arıvhan'ın anlattığına benzeyen bir avcıya rastlar. Avcı bunları misafir eder, yemek hazırlar. Misafirleri için yirmi bir tabak hazırlar.

- "Bey tabağını iki kişi paylaşır**,** han tabağı tek başınadır**"** diyerek bir tabağı kendisi yer. Sabahleyin avcı, Maykı Bey ve adamlarına haber vermeden ava gider. Avlarla birlikte dönen avcı, misafirlerini her gün aynı şekilde ağırlar. Dört gün avcının misafiri olan Maykı Bey, avcıya yüzüğü gösterir. O zaman avcı, Maykı Bey'in boynuna sarılır.

Maykı Bey, Güneş'le birlikte geri dönmek için bir araba hazırlatır. Arabanın ayrı yerlerine kırk adamı oturur. Karakalpak uruklarının burada bölündüğü ve ad aldığı söylenir.

Maykı Bey'in konur atı vardır. Bu atı arabaya bağlar. Buradan "Kongırat" meydana gelir.

Güneş'i memleketine getirip tahta oturtur. Almalı Körikli'yle evlenen Güneş, uzun bir süre hanlık yapar.

Güneş öldükten sonra Arıvhan'dan doğma, Tomağul'dan olma iki çocuk Bögentay ile Börgentay, Güneş'in karısı Almalı Körikli'yle evlenmek ister. [Kadın bu teklifi kabul etmez] çünkü Güneş, ölmeden evvel Almalı Körükli'ye şunu söylemiştir;

- Bir çocuk doğuracaksın, onun adını Cengiz koy!

[Kadın, Güneş'in söylediği gibi] bir çocuk doğurur ve adını Cengiz koyar.

41. KORKUT ATA

Korkut Ata güzel bir müzik aleti yaparak, onu halka armağan etmek ister. Halkın düşüncelerini, dertlerini dile getirecek güzel bir müzik aletinin nasıl olması gerektiğini uzun yıllar boyunca düşünür. Böyle bir saz yapabilmek için denemeler yapan Korkut Ata, bu sırada, değişik şekillerdeki pek çok müzik aleti yapar, fakat halkın [duygu ve düşüncelerini dile getirecek] bir saz yapamaz. Bir gün aklına kopuz yapmak gelir ve bu fikri hayata geçirebilmek için pek çok ağacı yontarak yorgun düşer. Bu sırada şeytanlar, yorgunluktan bitap düşen Korkut Ata'nın halini görür. [Korkut Ata'nın yanına gelen] şeytanlar, kopuzu kendisine göstermesini isterler, ama Korkut Ata kopuzu şeytanlara göstermez. Bu olaydan sonra Korkut Ata; "Neden şeytanlar kopuzu görmek istediler? Onlara niçin gerekli? Bunun sebebini anlayayım!" diyerek ormandan çıkıp gitmekte olan şeytanı takip ederek, ormanın kıyısında şeytanların bulunduğu yere gelir.

[Bir köşeye gizlenen] Korkut Ata, kendi aralarında konuşmakta olan şeytanları dinler.

Şeytanlardan biri;

- Korkut Ata çok ilginç bir alet yapmaya başlamıştı, fakat bu işten bir sonuç çıkaramadı. Eğer o, kopuzu domuzun sürtündüğü kavruk yabani iğde ağacından yontsa, [önce] tahta bir kâse yapsa, kâseyi devenin baş derisiyle kaplasa, sonra kişneyen atın kuyruğundan aldığı telleri taksa, ondan sonra da çölde ya da dağda yetişen kötü kokulu ince uzun bitkinin özünden sürse, bir de kurutulmuş kabaktan bir köprü yapsa dünyada bulunmayan bir alet yapmış olurdu, der.

Bu sözleri duyan Korkut Ata, şeytanların söylediklerini aynen yerine getirerek bir kopuz yapar. Bu yeni saz, türlü türlü nağmeler çıkaran bir müzik aleti olur. Böylece kopuzu icat eden Korkut Ata, kopuzun piri olur. [Korkut Ata'nın kopuzu icat edene kadar yaptığı] diğer müzik aletlerinin de daha sonra halk arasında yayıldığı anlatılır.

42. KORKUT ATA'NIN MEZARI[51]

Korkut Ata, ölümden çok korkarmış. Ölmemek için bir yol arayan Korkut Ata çare bulamaz. Kendi kendine;

- Ne olursa, ölümsüz olurum? Acaba dağ, taş olursam mı kurtulurum, diye sorar. Bu nedenle yüce dağlara gidip akıl danışır.

Korkut Ata;

[51] Bütün Türk boylarında tanınan Dede Korkut'un adının Karakalpak Türkçesindeki karşılığı "Korkıt"tır, fakat Türkiye Türkçesinde "Korkut" olarak bilinmesi nedeniyle, metinde özel ismin orijinal şekli yerine Türkiye Türkçesindeki şekli kullanılmıştır.

- Sizler sonsuza kadar yaşayabilir misiniz, der.

Zirveleri gökyüzüne değen dağlar;

- Hayır! Bizler de yaşlanacağız, bizler de öleceğiz, diye cevap verir.

Daha sonra uçsuz bucaksız denize varır.

Korkut Ata;

- Sen ölümsüz müsün, diye sorar.

Deniz;

- Hayır! Ben de yaşlanacağım, ben de öleceğim, diye cevap verir.

Korkut Ata; "Bu dünyada ölümsüz olan kimdir?" sorusuna cevap bulmak için dünyanın dört köşesini dolaşır, fakat nereye giderse gitsin, mezar kazmakta olan insanlarla karşılaşır.

Korkut Ata, onlara;

- Ne yapıyorsunuz? Kazdığınız nedir, diye sorduğunda adamlar;

- Korkut'un mezarı, cevabını verirler.

Korkut Ata, bundan korkarak kaçmaya devam eder, fakat karşısına daima mezar kazan adamlar çıkar. Sonunda yorulur, ama ömrü geçip gitmiştir.

Bunu anlayan Korkut Ata;

- Hayatın dünyadan ölüme doğru gitmesi, aslında yaşamın güzelliğidir. İnsan kendi kendine kıymamalı, diyerek kopuzunu çalıp söylemeye başlar.

Korkut Ata suyun üstüne kilimini yayar ve üstüne oturup kopuzunu çalmaya başlar. Onun kopuzunun sesini dünyadaki bütün canlılar işiterek, kopuzun sesine hayran olur. Sonunda Korkut Ata, dünyada ölümsüz olan tek şeyin "kopuz" ile "nağme" olduğu sonucuna varır. Kopuzunu çalarak nehirde ilerleyen Korkut Ata, bir zaman sonra yorulur ve durur. Kopuzu dinlediği için ona dokunmayan suyılanı, ses kesilince Korkut Ata'yı sokar.

Ne kadar kaçarsa kaçsın ölümden kurtulamayan Korkut Ata, ölümsüz kopuz ve nağmeyi insanlara miras olarak bırakır.

43. KORKUT ATA VE JANA NEHRİ[52]

Jana Nehri'nin kıyısında Karakalpakların "Şirin" adlı kalesi vardır. Nehrin, bu kalenin yakınlarındaki kıyısında "Korkut Ata" adlı bir evliyanın türbesi bulunmaktadır.

Eskiden burada, Korkut adlı bir kişi yaşar.

Korkut Ata, Tanrı'ya;

- Benim öleceğim zamanı, kırk yıl önceden bana bildir, der. Tanrı, ölümünü önceden bildirmek konusunda onunla anlaşır. Bir gün Korkut'a kırk yıl sonra öleceği haber edilir. Korkut Ata bundan korkup kaçar. O nereye varırsa, oradaki insanlar;

[52] Karakalpak Türkçesindeki "jana" kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı "yeni"dir. "Jana" bir nehrin adıdır. Özel isim olması nedeniyle, metinde Türkiye Türkçesindeki karşılığı yerine, Karakalpak Türkçesindeki "Jana" ifadesi kullanılmıştır.

- Korkut adlı kişi ölecekmiş! Onun için mezar kazıyoruz, der. Sonunda Korkut, Jana Nehri'ne varır. Artık yorulan Korkut, ölümden kurtulamayacağını anlar.

Oradaki insanlara;

- Beni bir kilimin üstüne oturtup, Jana Nehri'ne bırakın, der.

İnsanlar Korkut'un isteğini yerine getirir. Korkut, nehrin ortasındaki halının üstünde kopuz çalarak uzaklaşır. Korkut'un kopuzunun sesini duyan Şirin Kalesi'ndeki kırk kız, koşuk söyleyerek onu kaleye çağırır.

Fakat Korkut kaçar. Bunun üzerine kızlar, ona beddua eder. Korkut taş olur ve Jana Nehri kıyısına gömülür.

44. MAMAN BEY VE BUHARA HANI

Maman Bey, Amuderya'nın batısında Kara Dağlar'ın Akdağ adlı kısmında yaşar. Daha sonra Akdağ'dan Davkara'ya göçen Maman Bey'i ve halkını, burada yaşamakta olan Kazaklar davet ederek;

-Siz Karakalpak kardeşlerimiz, neden bizim yurdumuza göçtünüz, diye sorarlar.

Karakalpaklar;

- Beyimiz Maman Bey bir rüya görmüştü. Bulunduğumuz yerde bu rüyayı yorumlayabilecek kimseyi bulamadık. Onu size yorumlatmak için geldik, derler. O zaman Kazak beylerinden biri;

- Maman Bey rüyanı anlat, der.

Maman Bey anlatmaya başlar;

- Rüyamda göğsüme kırk kırlangıç yuva yapmıştı. Uyandığımda hepsi evimden çıkıp gitmişti, der. Maman'ın rüyasını dinleyenler;

- Biz bu rüyayı yorumlayamayız. Alim ve Şamen adlı iki kardeşten biri, Sansızbay adıyla nam salmış ünlü bir rüya yorumcusu var. Senin rüyanı ancak o yorumlar, fakat o da Kazak olduğundan beri rüya yorumlamıyor, der.

Maman Bey;

-Sansızbay nerede, diye sorar.

Kazaklar;

- O üç gün sonra buraya gelecek, diye cevap verirler.

Maman Bey, onu bekler. Üç gün sonra Sansızbay gelir ve Maman Bey ona rüyasını anlatır;

- Ben sizin rüyanızı yorumlarım. [Bunun için benim evime gidip beni orada beklemeniz gerekiyor.] Evim, Sirdeya'daki Ak İyrik'te, ben buradan Buhara'ya gideceğim. [Beni evimde bekleyin,] der.

Maman Bey, Sansızbay'ın evine giderek, on gün boyunca Sansızbey'i bekler, ama o gelmez. Maman Bey, Sansızbay'ın karısına gelip gelmeyeceğini sorar, fakat kadın cevap vermez. Yirmi gün bekler, ama Sansızbay yine gelmez. Sonunda Maman Bey, kadına;

- Efendim, ben çok oyalandım. Artık izniniz olsa da, olmasa da gidiyorum, der. Sansızbay'ın karısı, aslında onun neden geldiğini anlamış ve rüyasını yorumlamıştır.

Kadın;

- Ben rüyanı yorumladım, der.

Maman Bey;

- Hani neymiş yorumu? Söyle bakalım, der.

Kadın;

- Göğsüne kırk kırlangıç yuva yapsa, çadırının keçesinde kırk delik var demektir. Bu deliklerden içeri güneş girer. Ben senin için yirmi tane geniş keçe hazırlayıp deveye yükledim bile. Onları al ve çadırını tamir et, benim söyleyeceğim bu kadar, der.

Maman Bey yola çıktıktan sonra Sansızbay gelir.

Sansızbay;

- Karakalpak kardeşlerimizin meşhur beyi Maman adlı kişinin evimize gelmesi gerekirdi. O geldi mi, der.

Karısı;

- Evet, geldi. Rüyasını yorumlatmak için gelmiş. Seni bekledi, çok gecikince gitti. Rüyasını kendimce yordum. Çadırı eskimiş, yirmi geniş keçe verip gönderdim, der.

Sansızbay;

- Sen onun rüyasını, doğru yormamışsın. Onun rüyasında göğsüne yuva yapmış kırk kırlangıç görmesi ve uyandığında hepsinin uçup gitmesi, onun bütün Karakalpakları bir araya toplayarak, birlik oluşturma niyetini gösterir, fakat bu niyeti yerine gelmeyecek, üzülecek. [Rüyanın böyle yorumlanması gerekirdi,] sen bu rüyayı doğru yormamışsın, der.

Sansızbay, Maman Bey'in gönlünü almak için beş yüz koyunla birlikte Maman Bey'in memleketine doğru yola çıkar. Sansızbay, Maman Bey'in ardından yetişerek;

- Bir keçe ev ne olur, bu koyunları size vermek için alıp geldim ata, der. Maman Bey, onu affeder.

Maman Bey, koyunları alıp, Janaderya'ya göçer, fakat bu bölgede su bulamaz. Çünkü Buhara Hanı, Janaderya'nın suyunu kesmiştir. Maman Bey bu seti yıktırır ve Janaderya'ya suyun gelmesini sağlar, fakat Beydulla adlı bir kişi Buhara Hanı'na giderek;

- Maman Bey sizin kurduğunuz seti yıktı, Sirderya'ya su geldi, diye haber verir. Bunu duyan Buhara Hanı, Maman Bey'i kırk yiğidiyle birlikte huzuruna çağırır. Kırk yiğidi serbest bırakır, ama Maman Bey'i asmaya karar verir. Darağacındaki kemendin altına geldiklerinde han;

- Benim dört sorum var, onlara doğru cevaplar verirsen seni azat ederim. Suyun kaynağı nedir? Sözün kaynağı nedir? Yolun kaynağı nedir? Yalanla doğrunun arası ne kadardır, diye sorar.

Bunun üzerine Maman Bey ayağa kalkarak;

- Suyun kaynağı pınar, sözün kaynağı kulak, yolun kaynağı toynak, yalanla doğrunun arası ise dört parmaktır, der.

Buhara Hanı bunu duyunca, elini kulağı ile gözü arasına getirir ve dört parmak olduğunu görür. Bunun üzerine Maman Bey;

- Gözünle gördüğün gerçektir, kulağınla duyduğun ise yalandır, der. Han, Maman Bey'i affeder. Maman Bey, Janaderya'ya yerleşerek yaşar.

45. MUSA VE AKIMBET

[Musa, düğünlerde saz çalıp, koşuk söyleyen bir gençtir.] Musa, yine bir düğünde saz çalıp, koşuk söylerken yaşlının biri;

- [Koşuk söyleyen bu gencin] sazı var, ama sözü yok, der.

Bu söz üzerine çok utanan Musa, kendi kendine; "Ne yapıp edip güzel koşuk söylemeyi öğrenmeliyim!" diye düşünür ve Fakir Pirlepes[53] adlı bir sazendeden dutar[54] çalmayı öğrenir. Jiyen Jırav'ın[55] zamanında yaşamış olan Fakir Pirlepes çok meşhur bir sazendedir. Fakir Pirlepes o kadar güzel dutar çalar ki o, kara evde[56] dutar çalarken şanaraktan[57] içeri giren bir bülbülün dutarın sapına konup onu dinlediğini anlatan bir efsane dahi vardır. Genç Musa, Fakir Pirlepes'in bildiği bütün ezgileri öğrenir. Sonra da kendisine güzel koşuk söylemeyi öğretecek birini aramaya başlar. Yöredeki yaşlılar ona, Akımbet Baksı'ya[58] gitmesini söyler.

Musa, Şorahan'ın yakınlarındaki Ak Kamış adlı yerde yaşayan Karakalpaklardandır. [Akımbet Baksı'yı bulmak için] gemicilere katılan Musa, memleketini terk ederek Şımbay'a[59] gelir.

Şımbay Kalesi'nin arkasındaki Bakanlı[60] adlı yerde yaşamakta olan Akımbet Baksı, ünü Karakalpakistan'ın her yerine yayılmış meşhur bir destan anlatıcısıdır. Kimsenin kimseye karşılıksız yardım etmeyeceğini düşünen Musa, Akımbet'in büyük karısına giderek

---

[53] Pirlepes: Türkiye Türkçesindeki karşılığı "Sözün Pîri"dir. Özel isim olduğu için metinde orijinal şekli korunmuştur.

[54] Dutar: Bir tür telli çalgı.

[55] Jiyen Jırav: Karakalpakların en ünlü jıravı (destan anlatıcısı).

[56] Kara ev: Otağ, çadır.

[57] Şanarak: Çadırın tepesindeki açıklık.

[58] Baksı: Karakalpak destan anlatıcısı.

[59] Şımbay: Katakalpakistan'ın bir şehri.

[60] Bakan: Ucu çatal sopa, çadırlarda kullanılan direk.

durumunu anlatır ve onun evinde hizmet etmeye başlar. Kısa bir süre sonra ikisi ana-oğul gibi olurlar. Akımbet'in büyük karısından çocuğu yoktur ve büyük hanım, Musa'yı evladı gibi görmeye başlar.

Bir gün büyük hanım, Musa'yı da yanına alarak Akımbet'in karşısına geçer;

- Akımbet, bu çocuk seni bulmak için Şorahan'dan geldi. Üç aydır bize hizmet ediyor. Ona isteğinin ne olduğunu sorar mısın, diyerek çocuğu eşine tanıtır. Daha sonra da Musa'yı çırağı olarak kabul etmesini ister.

Karısının isteğini kabul eden Akımbet, Musa'ya binmesi için bir at, çalması için eski bir dutar vererek, çıraklığa kabul eder, fakat onu hiç sevmez. Musa, gittikleri her yerde Akımbet'in ve çırakların atlarına bakar, onlara hizmet eder. Ahırlarda yatan Musa'yı yazın ahırdaki sinekler sokar, kışın soğuktan donar. Böylece Musa, tanınmış bir at bakıcısı olur çıkar. Diğer çıraklar onunla alay eder.

Çıraklar;

- Sen de mi baksı olmak istiyorsun? Senden at bakıcısı bile olmaz, diyerek Musa'nın başındaki takkesini alıp, ona eziyet ederler, fakat Musa, bütün bu eziyetlere sesini çıkartmadan katlanır. Musa düğünlerde atlarla ilgilenir, ahırda yatar, ama buradan Akımbet'in söylediği destan ve koşukları dinler ve hepsini öğrenir. Böylece beş yıl boyunca Akımbet'e çıraklık eder. Akımbet, ancak son yıllarda Musa'yı sevmeye başlar. Son zamanda karşısına oturtup Musa'yı dinleyen Akımbet, onun güzel sesini fark eder ve çok yetenekli bir sazende olduğunu anlar.

Bir gün Akımbet, büyük bir toy verir. Akımbet, toya gelen misafirlere seslenerek;

- Ben artık yaşlandım, ama arkamdan yetiştirdiğim altı çırağım var. Bu toyda onları sınayalım, der ve sırayla çıraklarını sınamaya başlar. En zor dört nağmeyi söyleyip, her çırağından bu nağmelere karşılık vererek kendisiyle atışmalarını ister. Sonunda bütün çıraklarını alt eden Akımbet, Musa'ya;

- Musa, ben seni yenemedim. Sonunda sen benden daha iyi bir baksı oldun. Bundan sora dört tarafın da Kıble olsun! Sen kara kuru ağaçlara bile hem sözünü hem de sazını dinletirsin, diyerek hayır dua eder.

Böylece at bakıcılığı yapan çırak, bundan sonra, ömrü boyunca usta bir baksı olarak nam salar.

46. ÜÇ BAŞ YİĞİT

Karakalpakların uruklara ayrıldığı dönemde, Aşamaylı uruğundan Kudaynazar ve Baynazar adlı iki kardeş vardır. Kudaynazar ve Baynazar'ın babaları genç yaşta ölür. İki kardeş, babalarından kalan mirası, geleneklere göre paylaşarak, evlerini ayırmaya karar verirler, fakat babalarından kalan miras çok azdır. Bütün miras; bir et kazanı, bir hamur kazanı, bakır kazan ve bir de kara kazandan ibarettir. Köyün yaşlıları, Kudaynazar'a, yaşı büyük olduğu için hamur kazanı ile kara kazanın; Baynazar'a ise, küçük olduğu için et kazanı ile bakır kazanın verilmesini kararlaştırırlar. İki kardeşe kalan mirasta bunların yanında

biraz meş,[61] biraz buğday ve biraz da mısır vardır. Onlar da babalarının "yedisi"nde harcanır ve iki kardeşe hiçbir şey kalmaz. Sürülerindeki hayvanların da bereketi olmaz ve yarı aç, yarı tok yaşamaya başlarlar.

Kudaynazar ile kardeşi Baynazar evlerini ayırdıktan sonra, yakınlarının desteğiyle çiftçilik yapmaya başlar. "Yaman oğul, yurt sahibi olur." sözündeki gibi Baynazar, çiftçilikten çok kazanır ve zengin olur. Baynazar, iki oğul, çok sayıda at, sığır, koyun ve keçi sahibi olur. Baynazar son derece zengin ve itibar sahibi olmasına rağmen, kardeşi Kudaynazar'ın ektiği tahıllar büyümez, her yıl ümit etmesine rağmen çocuğu olmaz. Kudaynazar, Baynazar'ın ineklerini sağıp yağ ve ayran yaparak yaşamını sürdürür ve kazandıklarını insanlara yardım etmek için harcar.

Kudaynazar, bir adamın yanında canını dişine takarak çalışır ve sonunda kazandıklarıyla bir keçi alır. Böylece yaşadıkları kara günler ve çektikleri zorluklar karı kocayı yaşlandırır. Kudaynazar yetmiş, yaşlı karısı altmış dört taşına gelmesine rağmen, Baynazar'ın yanında bir kulübede yaşarlar. Baynazar'ın karısı, gün geçtikçe güç, kuvvetten düşen yaşlı karı kocanın yakında öleceğini düşünür. Baynazar, o yıl otlaklar daraldığı ve hayvanların otlayacağı otlar azaldığı için başka bir yere göçer. Baynazar, göç kafilesinin önünden gider ve ağabeyinin yanına gelerek;

- Kudaynazar Ağa, sana üç gün sonra bir araba göndereceğim. O zamana kadar hazırlanın, der. Çabucak geleceği söylenen araba üç gün

[61] Meş: Bir tür tahıl.

geçse de, on gün geçse de gelmez. Kudaynazar, göç edemediği için duyduğu utançtan dolayı seccadeden başını kaldırmadan ağlayarak;

-Eğer benim çocuklarım olsaydı, arabam olmasa da, başkasının arabasını alır ve onların yardımıyla göçerdik. Allah'ım, böylece Baynazar'a inandığım için verimsiz otlaklarda kalmamış olurdum, der. Bu sırada bir ihtiyar, çadırın ottan yapılmış kapısını açarak içeri girer.

İhtiyar;

- Esselamı aleyküm, diyerek selam verir.

- Ve aleyküm selam, diyerek selamı alan Kudaynazar, onu baş köşeye buyur eder.

İhtiyar;

- Eğer beni bugünlük Tanrı misafiri olarak kabul edersen, baş köşeye geçeyim, der. Bu ricayı kabul eden Kudaynazar, hemen eşini çağırarak;

- Hey kocakarı, tek keçiden mal olmaz, göçsek göçe yetişmez. Bu Tanrı misafiridir! Keçiyi kesip, pişirip onun duasını alalım, der. Eşi de buna karşı çıkmaz. Yemeği yiyen ihtiyar misafir Kudaynazar'ın eşine;

-Yavrum, evlat ile devletin erkeni geçi olmaz. Senin üç oğlun olacak büyüğünün adı Hocanazar, ortancasının adı Kosnazar, küçüğünün adı ise Töles olsun. Üçü de birbirinden kuvvetli olsun, diyerek gözden kaybolur. Kadın, bu misafirin aslında Hızır olduğunu anlayarak;

- Dilek dileyemedik, diyerek hayıflanır.

Kudaynazar;

- Yaşlılığımızda bize çocuk verirse, diğer dileklerimizi de yerine getirir, diye düşünerek ferahlar ve ümidini yitirmez. Ertesi gün namaz vaktinde kadın kendini on yedi yaşındaki halindeki gibi hissederek;

- Bey, benim canım aygırın kafasını yemek istiyor, der. Kocası kasaptan aygır başı alıp gelir ve eşine verir. Kocakarı, aygır başını alelacele pişirir, yer. Kısa bir süre sonra hamile kalan yaşlı kadın, bir çocuk dünyaya getirir. Bir yıl sonra yaşlı kadın boğanın başına aşerer. [Kocası] onun bu isteğini de yerine getirir. Kasaptan alınan boğa başını yiyen kadının, aşermesi geçer. İlk oğlu bir yaşındayken, ikinci çocuğunu dünyaya getirir. Bir süre sonra yaşlı kadın koç başı yemek ister. Ortanca oğlu bir yaşındayken en küçük oğlu Töles'i dünyaya getirir. [Yaşlı misafirin dediği gibi] üç oğlunun adını Hocanazar, Kosnazar ve Töles koyar. Kudaynazar'ın çocukları daha dünyaya gelmeden önce, kardeşi Baynazar gelerek, göç etmesi için kardeşine yardım etmeyi teklif eder. Kudaynazar ise "Yerinde oturan kız, yer sahibi olur" diyerek kardeşine kırgınlığını belli eder ve göç etmez. Kudaynazar'ın çadırını kurmuş olduğu yer Pazar yolu üzerinde olduğu için, gelip geçene çay ve su satarak yaşamını sürdürür. En büyük oğlu dört, ortancası üç, en küçüğü iki yaşına geldiğinde, çocuklar gelip geçen yolcular haraca kesmeye, vermek istemeyenleri dövmeye başlar. Buradan gelip geçen yolcular, çocukları hana şikâyet ederler. [Han, çocukları huzuruna getirmeleri için askerlerini gönderir]. Çocuklar kendilerini Han'a götürmek için gelen askerleri dövüp, atlarının kuyruklarını keserek geri gönderir. Bu olay iki defa tekrarlanır. Çocukların yanına üçüncü defa gelen askerler, Kudaynazar'la görüşerek, çocuklarla anlaşmaya varırlar.

Kudaynazar;

- Han, halkın babasıdır. Benim sizden isteğim, onun yanına giderek, ne suç işlediğinizi öğrenmenizdir, diyerek Han'ın huzuruna çıkmaları için oğullarına izin verir. Çocuklar askerleri yaya bırakırlar, kendileri ise atlarına binerek yola çıkar, Han'ın huzuruna varırlar.

Han, çocukları huzuruna getiremeyen askerleri fil, ayı ve kaplan gibi yırtıcı hayvanlara parçalatarak cezalandırırken, [Han'ın huzuruna varan] çocuklar da seyreder. [Kudaynazar'ın ortanca oğlu] Kosnazar, geceleyin tek başına dolaşırken, Han'ın serbest bırakmış olduğu filin, kendisine saldırmak için beklediğini fark eder. Kosnazar eğilerek yerden eline aldığı bir nesneyle, filin gözünün alt tarafına, alnına ve kafasına vurarak, fili öldürür. Ertesi gün hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi kardeşleriyle birlikte Han'ın sarayına misafir gider. [Saraya giderken] ezan vaktinde yerde yatan ölü fil ve onun yanında duran köpeği görür. Gece ne olduğunu anlamayan Han'ın, uluyan köpeğiyle file vurarak, filin gözlerini çıkarır. Bundan sonra "Vurabilen yiğit için köpek bile silah olur." sözü halk arasında yayılır ve atasözü haline gelir.

Han, halkı kabul ettiği gün, kapının girişine bir kaplan bağlatır, kendisi ise baş köşeye oturur. Üç çocuk, kazlar gibi sıraya girerek, Han'ın huzuruna doğru yürürler. O sırada zincirini koparmış olan kaplan, bunları görünce başını arka ayaklarının arasına sokarak bir kenara saklanır ve korkudan ödü patlayarak ölür. Hâsılı Han, bu çocukları öldürmek için bir yol bulamaz ve atalarından beri düşmanı olan Kalmuk Hanı'na gönderir. Çünkü Kalmuk Hanı, ondan kızını, kızını vermezse hazinesinin yarısını vermesini ister. Çocuklar, Kalmuk Hanı'nın

huzuruna varmak için yola çıktıklarında en büyüğü dokuz, ortancası sekiz, en küçüğü ise yedi yaşındadır. Hilekâr Han, henüz kemikleri bile sertleşmemiş olan çocukları, Kalmuk Hanı tarafından öldürülmeleri ve bu şekilde çocuklara haraç vermekten kurtulmak amacıyla uzak memlekete yollar.

Düşmanın karışışına çıkacak olan üç çocuk;

- Biz düşmanı yenip gelsek bile, sözümüze inanmazsın; mallarını alıp gelsek, çaldınız diye iftira atarsın! Gerçekleri görüp, sana iletmeleri için yanımıza kırk yiğit ver, der. Kısacası, çocuklar Kalmuk Hanı'nı da tahtını da mahveder. Bunun üzerine, üç çocuğun soyunu merak eden halka, [çocukların annesine kelle satan] kasaplar;

- Bunların annesi üç hayvan başına aşerdi. Kadın üç başı yedikten sonra bu çocukları dünyaya getirdi, diyerek olanları anlatır. Böylece, üç çocuk "Üç Baş Yiğit" diye adlandırılır.

47. TURIM BEY VE AV KUŞU

Komşu halkların yöneticileri arasındaki münakaşa sebebiyle, Hive Hanı'nın adamları Karakalpakların yöneticilerini öldürür.

Hive Hanı'nın Turım Bey'e karşı davranışları, Begis ile Mırjık, Aydos Bey ve oğlu Mırza Seyit'in ölümünden sonra değişir. Esengeldi'nin damadı olduğu için Aydos ve kardeşleriyle akraba sayılan Turım Bey, onları öldürünce yalnız kalır. Bu nedenle gücü azalmaya başlar.

Halkın, "Kazın rahatı Aydın Göl'de, erin rahatı payitaht eliyle" demesi boşuna değildir; Han, artık Turım Bey'le ilgilenmez ve onunla iş

yapmaz. Bu duruma çok üzülen Turım Bey, evinden dışarı çıkmaz olur. Turım Bey, hanın huzurundaki eski itibarından hiç iz kalmayınca, başına gelenlerin sebebinin kendisi olduğunu ve şöhretinin Begis, Mırjık ve Aydos'un desteğine bağlı olduğunu anlar.

Maalesef olan olmuştur ve üzülmek fayda etmez. Olanları kabullenen Turım Bey yurdunda yaşamaya devam eder.

Bir gün Han, adamlarıyla sohbet ederken kuşla ava çıkmayı düşünür. Hanın vezirlerinden biri;

-Ey ulu hanım, Karakalpak Turım Bey kuşla avlanmakta çok iyiydi. O bizimle birlikte birkaç defa kuşla avlanmıştı. Onun bir süredir işsiz güçsüz yaşadığını duydum Ava giderken Turım Bey'i de götürsek, eğer iyi kuşu ve atı varsa bizimle beraber avlanır, yoksa da maskara ederek eğleniriz, diye rica eder. Bu fikri beğenen Han, [Turım Bey'in de ava gelmesine] izin verir.

Ava çıkmadan önce Turım Bey'e haber verilir, fakat iyi bir atı ve alıcı kuşu olmayan Turım Bey, bu davete sevineceği yerde üzülür. Bu duruma bir çare bulan Turım Bey, Han'dan haber geldiği gün hemen bir saksağan alır ve gece gündüz çalışarak ona avlanmayı öğretir.

Han'ın ava çıkacağı gün Turım Bey de kötü bir ata binip saksağanı koluna alarak Han'ın kuşçularıyla birlikte [huzura] gelir. Han ve maiyeti Turım Bey'in bu haline güler.

Han ve maiyeti sabah ezanından, akşama kadar avlanır. Hanın kuşçuları birkaç defa kuşlarını ava gönderse de, kuşlar avın olduğu yere değil, başka tarafa uçar ya da avın yakınına vardığında yere konar. Buna

şaşıran kuşçuların aklına Turım Bey gelir. Hep beraber Turım Bey'in yanına gelen kuşçular;

- Hey Turım Bey, sen niye kuşunu avlanması için uçurmuyorsun, diye sorarlar.

Turım Bey;

-Yüce padişahımız izin verirse, kuşu avlanmaya göndeririz elbette, der. Bunun üzerine Han kuşu uçurması için izin verir. Turım Bey, koluna kondurduğu saksağanla adamların karşısına geçer ve av aramaya başlar. Bir tavşanın kaçtığını gören Turım Bey, kolundaki saksağan kuşunu uçurur. Saksağan, tavşana hemen yetişerek, onu yakalar ve [iyi eğitimli alıcı bir kuş gibi] sahibini beklemeye başlar. Herkes olanları şaşkınlıkla izler.

Turım Bey, koşarak gider ve saksağanın pençesinden aldığı tavşanın derisini yüzer. Sonra da tavşanı ayaklarından bağlayıp kendisini izleyenlerin yanına gelir.

Han;

- Hey Turım Bey, sen kuşu niye yeniden uçurmadın, diye sorduğunda Turım Bey;

-Efendim, saksağanın bir tavşanlık hali var, der. Ne cevap verceğini bilemeyen Han, adamlarını alarak uzaklaşır, fakat Hive Hanı, Turım Bey'in bir daha beylik yapmasına izin vermez ve o ömrünün sonunda beyliği kaybederek, zor günler geçirir ve üzüntüden ölür.

Yöneticileri öldüren zalim Hive Hanı, bu şekilde Karakalpaklara çok zarar verir.

48. TURIM BEY VE EREJEP TENTEK

Erejep Tentek,[62] Han'a karşı bir suç işler. Han onu deveye bağlayarak götürür. Pek çok insan Han'a giderek Erejep Tentek'i salıvermesini ister, ama Han bunu kabul etmez. Sonunda Turım Bey, Han'ın peşinden Kongırat'a gider. Han, huzuruna gelen Turım Bey'i dinlemez. Han'ın huzurundan çekilen Turım Bey, ikinci defa hanın karşısına çıkar;

- Efendimiz, Erejep Tentek'i serbest bırakmanızı istemek için gelmedim. Bir Karakalpak ölür, yerine başkası doğar. Benim dileğim; "Medireyim'e benzeyen bir han varmış. Onun Turım'a benzeyen bir peltek adamı varmış. Han onu darağacına asacakken, iplerini çözmüş, [boğazındaki] halatı kesmiş, diye bir rivayet gelecekte anlatılır mı acaba", diye soracaktım, der. Bunun üzerine Han, Erejep'i affeder.

[62] Erejep Tentek; "Aptal Erejep", Karakalpak mizah tiplerinden biridir.

IV.2.4. ATASÖZLERİ VE DEYİMLER HAKKINDAKİ EFSANELER

49. AK DEVEYİ GÖRDÜN MÜ?

Biruni, Törtkül ve Ellik Kala[63] civarında yaşayan insanlar arasında, "Ak deveyi gördün mü?" sözünün ortaya çıkışı hakkında şöyle bir efsane anlatılır:

Eskiden, Karadağ'ı kendine mesken tutmuş Köklen isimli bir eşkıya varmış. Köklen, Karadağ'ın ak devesi kılığına girer ve bu nedenle de yaz ve kış beyaz bir postun tersini giyerek gezermiş. Köklen, bazen dağın eteğindeki köylere inerek kendine giyecek, atına da örtü diktirirmiş. Daha sonra da kendine yardım eden köylüyü kör edermiş. Bu nedenle kimse onun neye benzediğini bilmezmiş.

Bir gün dağda gezen bir adam, ak deve kılığındaki Köklen'i uzaktan görür. Bunu fark eden Köklen, kınından kılıcını sıyırarak onun karşısına dikilir ve:

- Ak deveyi gördün mü, görmedin mi?" diye sorar. Adamcağız, onun ne dediğini bile anlamaz, ama Köklen;

- Ak deve, benim! Eğer onu gördüm dersen ölürsün, görmedim dersen kurtulursun, diye uyarır. Bunun üzerine adamcağız bu sırrı gizler ve kimseye söylemez.

[63] Birunu, Törtkül ve Ellik Kala, Karakalpakistan'da bulunan şehirlerdir.

Halk arasındaki “Ak deveyi gördün mü, gördüğüm yok!” sözü, bu olayın ardından söylenmiştir.

50. HELAK OLMAYIN, BIRAKIN EVLATLARIM

Han ile arası bozulan Ernazar Alaköz,[64] Hive’den kaçıp gider. On, on beş atlı Ernazar’ın peşine düşer.

Nehrin kıyısına gelen Ernazar, peşine düşenlerden önce, gemiye binerek nehirden karşıya geçer. Onu takip edenler nehrin kıyısına gelerek gemiciye Ernazar’ı sorar. Gemici, bir süre önce bir yiğidi karşıya geçirdiğini hatırlar.

Takip edenlerin hepsi gemiye binip, nehrin diğer kıyısına geçmeye niyetlenir. Gemiye binen adamlara şöyle bir bakan gemici;

- Evlatlarım, peşinden gidip de helak olmayın, bırakın, der.

Atlılar, gemiciye neden böyle dediğini sorduklarında;

-Karşıya geçen yiğit bir tek kişi olduğu halde su geminin ucuna kadar yükselmişti. Siz gemiye bu kadar kişi binmenize rağmen, gemiye sadece biraz kabak yüklenmiş gibi oldu, diye cevap verir ve atlıları Ernazar’ı yenemeyeceklerine ikna eder. Bu olaydan sonra atlılar Ernazar’ın peşinden gitmeye korkarak geri dönerler.

[“Helak olmayın, bırakın!” sözünün buradan kaldığı söylenir.]

51. MURALI-ŞER VE SULTAN SÜYİN PADİŞAH

[64] Ernazar Alaköz: Karakalpakların Hive Hanı’na karşı gerçekleştirdiği isyanın başkahramanı.

Sultan Süyin Padişah, söz söylemekte usta olan akıllı veziri Muralı-Şer'i nereye giderse gitsin yanından ayırmaz. Vezir Muralı-Şer çok akıllı ve dili çevik bir adamdır. Padişah, veziri ile sohbet etmeyi, tartışmayı ve karşılıklı mânâlı sözler ve beyitler söylemeyi sever. Muralı-Şer dar geçitlerde, kaygan yerlerde aklıyla yol bularak padişahın geçmesini sağlar, [zor durumlardan onu kurtarır.] Bu nedenle padişah, en çok Muralı-Şer'i sever, diğer vezirleri ise onun kadar sevmez.

Bir gün padişah ve veziri askerlerle birlikte halkın arasında yürürken, padişahın gözü bir kalenin [penceresindeki] güzel bir kıza takılır.

Padişah;

-Muralı-Şer vezirim, şu kızın kim olduğunu hemen öğren, der.

Bu kız aslında, Muralı-Şer'in sevdiği ve yakında evlenmeyi düşündüğü kızdır, fakat yine de vezir, padişahın dileğini geri çevirmeyi uygun görmez. Kızın evine at sürüp gider ve kısa bir süre sonra döner;

- Efendim, gördüğünüz güzel kız, Pelenşe adlı bir tüccarın kızıymış, der ve başka bir şey söylemez. Sultan Süyin saraya döndükten sonra, altın kadehten şarap içip otururlarken Muralı-Şer'e;

- Vezirim sen biliyor musun, ben o tüccarın kızına âşık oldum galiba, diye fısıldar. Bu sözleri duyan Muralı-şer'in başından aşağı kaynar sular dökülmüş gibi olur, fakat yine de sırrını padişaha söylemez. Aceleyle atına binen vezir, haber vermeden kızın evine giderek kıza;

- Padişah sana âşık olmuş. Hadi, çabuk giyin, der. Kız önce ona inanmaz, ama [söylenenlerin] doğru olduğunu öğrendikten sonra;

-Ölsem de ona varmam. Ben bir tek seni sevdim, der.

Kızın sözlerini duyan vezir;

- Padişahın sana âşık olduğu doğru, fakat ben seni denemek için padişahla evlenmen gerektiğini söyledim, der. Ben seni padişaha vermem, kendim de saraya dönmem! Başımıza ne gelirse, birlikte gelsin, der.

Bir süre sonra aklı başına gelen kız, eğer vezirin dediğini yaparsa sevdiği adamın başına felaket geleceğini, kendisi için de kötü olacağını düşünür. Sultan Süyin'in vezire söylediklerinin şarap sarhoşluyla söylenmediğini ve asla sözünden dönmeyeceğini anlar. Bu nedenle Muralı-Şer'e;

- Sen saraya dön ve padişaha, kız gelmedi; "Padişahın kendisi gelsin, ben köpek gibi onun ayağına gitmem! Nasıl olsa sonunda biriyle evlenirim." dediğimi söyle. Bu sözleri duyunca kendisi buraya gelir ve ben de ona cevabı kendim veririm, der.

Muralı-Şer, kızın cevabını padişaha iletir ve o günden sonra bir daha evinden çıkmaz. Padişah ertesi gün kimseye haber vermeden atına biner, yolcu kılığında kızın evine gelir. Eve vardığında, kızın kendini bıçakladığını ve kardeşlerinin karalar giyerek, yas tuttuğunu görür.

Padişah;

-Kızınız neden böyle bir bahtsızlığa uğradı, diye ev sahibine sorar.

Ev sahibi;

- Ey beyim, bütün bunlar padişahın adaletsizliği yüzünden oldu. Padişahın Muralı-Şer adlı iyi bir veziri var. Kızım o vezirin nişanlısıydı. Muralı-Şer, padişahın kadim dostuydu, ama padişah kızımı görünce, aralarındaki dostluğu bozarak, vezirine ihanet etmeye kalktı. Bu acıya dayanamayan kızım intihar etti, der.

Bunu duyunca keyfi kaçan padişah;

-Lanet olsun onun gibi padişaha! Nefsi için kadim bir dostluğu bozmuş, der. Kendinden utanan padişah, o gece kimseye haber vermeden saraya döner. En yakın dostunun, candan yakın vezirinin artık kendisinden nefret ettiğini anlar. Bu dertten kurtulmanın yolu yoktur. Bu nedenle padişah şarap içtikten sonra tahtına çıkıp sakin bir şekilde oturur.

Kızın intihar ettiği haberi, çok geçmeden Murali-Şer'e ve diğer saray erkanına ulaşır. Muralı-Şer çok üzülür. Diğer vezirler ise, bu haberi padişaha nasıl bildireceklerini düşünüp telaşlanarak;

- Bu haberi padişahı öfkelendirmeden söyleyebilecek tek kişi Muralı-Şer'dir, diyerek Muralı-Şer'den padişaha haber vermesini isterler.

Bunun üzerine Muralı-Şer, tahtında oturmakta olan Sultan Süyin'in huzuruna gelerek;

- Servinin gölgesinde soldu bir gül, ne yapmak gerekir, diye bir beyit söyler. Sözün nereye varacağını anlayan padişah, utanarak başını öne eğer. Yerden başını biraz kaldıran Sultan Süyin;

- Serviden tabut yapmak, gülü gelin etmek gerekir, diye cevap verir.

Bunlar, zaman içinde efsaneye dönüşen, ama yaşanmış bir hakikati bildiren beyiti anlatır. Muralı-Şer; "Padişahın gölgesi güneş ışığına izin vermedi. Bu yüzden bir gül soldu. Şimdi onu ne yapmak gerekir?" der. Bunu ne zamandır düşünen padişah ise; "Ben hatalıyım. Benim kemiğimden tabut yapın, kızı ise gülle süsleyip gömün!" diyerek, işlediği günahtan pişman olduğunu anlatır.

52. TİYEKLİ[65]

Halk arasında "Tiyekli gibi adın değişmesin!" ya da "Tiyekli gibi değişme!" diye bir söz vardır, fakat bu söz halk arasında az kullanılmaktadır. Bu sözün ortaya çıkışına şu olay sebep olmuştur:

Hive hanlarından biri Hive'ye bir müze kurmak ister. O yönetimi altındaki bütün halklara "Memlekette üretilen ne kadar el sanatı varsa bir örneğini müzeye verilsin!" diye emir verir. Küçük kaşık ve kaplardan arabaya kadar [pek çok ürün] müzeye getirilir. Müze tamamlanınca Han'ın görevlendirdiği bir ekip tarafından denetlenir ve hiçbir eksiği olmadığına, Hive Hanlığı'nın yönetimindeki bütün halkların ürettiği el sanatı ürünlerinin tamamının müzede yer aldığına karar verilir.

Müzeyi öncelikle ağaların ve beylerin görmesini isteyen Hive Hanı;

- Bu müzenin eksikliğini bulan kişiye kızımı vereceğim, fakat söylenen eksikliğin doğru olması gerekir. Aksi halde bu sözü söyleyeni cezalandıracağım, der. Diğer beylerle birlikte Karakalpak beyleri de

[65] Tiyek: Telli çalgılarda bulunan köprü.

müzeye girer. Beyler sergilenen malzemelere bakarak ilerlerken, Karakalpak beylerinden Adil Bey'in gözü bir dutara ilişir. Her tarafı altından yapılmış olan dutarın sadece köprüsü çirkin sarı renkli bir kabaktan yapılmıştır. Tamamen altından işlenmiş olan dutara bu köprünün yakışmadığını düşünür, fakat kimseye bir şey söylemez.

Han müzenin çıkışında onları beklemektedir. Müzeden çıkan beylere sırayla;

- Nasıl, bir eksiği yok mu, diye sorar.

Beyler;

- Yok! Çok güzel olmuş. Bizler bir eksiğini göremedik, diye cevap verir. Bir süre sonra Karakalpak Adil Bey;

- Efendim, müze çok güzel yapılmış. Bu kadar malzeme dünyada az bulunur, fakat ben bir eksiklik gördüm. Eğer bu da olmasa müze eksiksiz olurdu, der.

Han, Adil Bey'e bakarak;

- Söyle, söyle, der.

Adil Bey;

- Efendim, bu müzede bir dutar gördüm. Onun her yeri saf altından yapılmış, ama onun köprüsü kötü büyük bir kabaktan yapılmış. O kadar güzel yapılmış dutar, o kadar altın kullanılmış, ama köprüsüne bakılınca çok kötü görünüyor. Eğer onun için de biraz altın kullanılmış olsa, gerçekten eksiksiz olurdu, der.

Han müzeyi kontrol eden ekipten birisine;

- Şu dutarı getirin, bir görelim, der.

Müzedeki yerinden alınıp getirilen dutarın son derece güzel yapılmış olduğunu, altın kaplandığını, ama eski sarı kabaktan yapılmış köprünün, dutarın güzelliğini bozduğunu herkes görür.

Han'ın kendisi de;

- Söylediğin doğruymuş, diyerek ona hak verir.

Han, verdiği söze uygun olarak Karakalpak Adil Bey'e kızını verir. Bu olay halk arasında yıldırım hızıyla yayılır ve Adil Bey bundan sonra "Tiyekli (köprülü)" diyerek anılır.

Adil Bey'in evlatları da Tiyekli adını alır ve "Tiyekli" sözü bu uruğun adı haline gelir. Aslında Adil Bey, Karakalpakların Kongırat'a bağlı Kıyat uruğundandır, ama Adil Bey ve akrabaları "Tiyekli" adını alınca Kıyat uruğu bölünmüş olur.. Bundan sonra Kongıratlar; "Birliği bozdu, değişti!" dedikleri ya da beğenmedikleri bir durum olduğunda "Tiyekli gibi değişme!" demeye başlar. "Tiyekli gibi değişme!" sözünün daha sonra halk arasında yayıldığı anlatılır.

53. YAPMASINI BİLENE GÖREVİN KÜÇÜĞÜ OLMAZ

Han, Ernazar Alaköz'ü[66] kendisine hoş görünmeye çalışmadığı için "ak evli"[67] ilan ederek cezalandırır. Bu nedenle Ernazar'ın hayatı zorlaşır ve kötü günler geçirmeye başlar.

[66] Ernazar Alaköz: Karakalpakların Hive Hanı'na karşı gerçekleştirdiği isyanın başkahramanı.

[67] "Ak evli": Yönetici tarafından cezalandırılan kişiler, ceza alameti olarak ak çadırda ve insanlardan uzakta yaşar.

Böylesi bir aşağılanmaya dayanamayan Ernazar, hanın huzuruna çıkıp kendisine bir görev vermesini ve bu şekilde cezasının kalkmasını ister.

[Ernazar'ı aşağılamak isteyen Han, ona lüzumsuz bir görev vererek;]

- Tamam, senin görevin rüzgarı tutmak olsun, der.

Ernazar;

- Pekala efendim, diyerek Han'ın huzurundan ayrılır.

Bu dönemde buğdaylar olgunlaştığı için her yerde harman yapılmaktadır. Pazardan iki, üç örtü satın alan Ernazar, nerede buğday harmanı yapan bir çiftçi görse, hemen örtüleri açıp harmanın rüzgârını engeller.

Bunun sebebini soran çiftçilere;

- Han, beni rüzgarın sorumlusu yaptı, diye cevap verir.

Bundan sonra çiftiler Ernazar'ı Han'a şikâyet etmeye başlar.

Han, Ernazar'ı huzuruna çağırarak, [yine lüzumsuz bir iş vererek;]

- Bundan sonra, seni tütünden sorumlu kişi yaptım, der. Ernazar, bunu da kabul edip, Han'ın huzurundan çekilir.

Şehre varan Ernazar, kıyıda köşede oturup tütün saran ya da içen kimi görse elinden alır. Bununla da yetinmeyerek tütünün parasını da ister. Kendisine karşı çıkanları ise;

-Hanın hükmüdür, diyerek öldürmeye kalkar. Ernazar, kısa sürede yeni göreviyle de bütün şehri bezdirir.

Bunun üzerine insanlar Ernazar'ı yine Han'a şikâyet eder. Bu duruma çare bulamayan Han, sonunda Ernazar'ı huzuruna çağırarak, onun istediği görevi verir.

"Yapmasını bilene görevin küçüğü olmaz" sözünün bundan sonra ortaya çıktığı söylenir.

54. YİĞİT OLANA KUŞ DA, İT DE SİLAHTIR

Bir gün Han, Ernazar Alaköz'le[68] sohbet ederken;

- Er olan yiğidin silahı ne olur, diye sorar.

Ernazar;

- Er olan yiğide it de, kuş da silah olur, diye cevap verir.

Han, bunun nasıl olacağını bir görelim, diye düşünür ve görevlilere; "Bugün şehirdeki hiç kimse kapıdan dışarı adım atmasın! Dışarı çıkanların sonu ölümdür, malları da hanlığa kalır." diye emir verir. Han'ın emri bu, yerine getirilmez mi? Kimse dışarı çıkamadığı için şehrin sokakları kısa sürede ıssızlaşır.

Han, cellâtlara kalenin kapısını kapattırır, karanlık yerde bağlı duran azgın bir devenin serbest bırakılmasını emreder ve sadece Ernazar'ın dışarı çıkmasına izni verir.

Kapatıldığı yerde hiç ışık görmediği için çok saldırgan olan deve, etrafta hareket eden, saldıracak kimseyi bulamaz. O sırada saraydan çıkan Ernazar'ı görür.

---

[68] Ernazar Alaköz: Karakalpakların Hive Hanı'na karşı gerçekleştirdiği isyanın başkahramanı.

Devenin saldırgan bir şekilde kendisine doğru geldiğini gören Ernazar, çevresine bakınır, fakat etrafta hiçbir silah yoktur. Deve, Ernazar'a doğru yaklaşmaya devam eder. O sırada, yanından bir köpeğin geçtiğini gören Ernazar, köpeğin arka ayaklarından tutarak devenin başına vurur. Köpek paramparça olur, devenin ise boynu kırılır ve orada ölür. Ernazar, hiçbir şeyden habersizmiş gibi yoluna devam eder.

Vezirleriyle birlikte olanları izleyen Han, "Er olan yiğide, kuş da, it de silahtır" sözünün manasını anlar.

IV.2.5. DİĞER KONULARDAKİ EFSANELER

55. AĞIZ KOPUZU [ŞINKOBIZ] VE ŞAMURAT USTA

Şımbay[69] bölgesinde yaşayan Karakalpakların Müyten[70] uruğunda Arıvhan adlı marifetli bir kız varmış. Bu kız, çok güzel nakışlı kilimler dokurmuş.

Bir gün Arıvhan, geç saatlere kadar kilim dokuyup yorulur ve düşüncelere dalar. Bu sırada kilimin iplerini kesmek için kullandığı bıçak yere düşer ve yıllardır kullandığı çelik bıçağın sapı kırılır. Bıçak yere düşerken ipe takılınca çok güzel bir ses çıkarır. Kız hemen bıçağını alır ve şaşkınlıkla inceler. Bıçağın kırılan sap kısmının; bizin ucu kadar sivri ve kıymık kadar ince olduğunu görür. Parmağı ile biraz çekip, bıraktığında bıçağın kırık kısmından çınlayan bir ses çıkar. Yorulmuş olan kız, dinlenirken kırık bıçakla türlü sesler çıkarmaya çalışır. En sonunda bıçağın kırık yerini bir iple bağlayarak dudağına götürür ve böyle çalmayı dener. Ağzını biraz açarak, bıçağın incelmiş sapını iki dişi arasına sıkıştırarak çaldığında, daha güzel ve yüksek bir ses çıktığını fark eder. Kırık bıçağın bu özelliğini keşfeden kız, Şımbay'ın en meşhur demircisi Karakalpakların Manjivli tiyresine[71] mensup olan Şamurat Usta'ya gider.

Arıvhan, başına gelenleri Şamurat Usta'ya anlatır. Hünerli ve meşhur Şamurat Usta, kırık bıçağı bir saz haline getirir ve adına "Ağız

[69] Şımbay: Karakalpakistan'ın şehirlerinden birisi.

[70] Müyten: Karakalpak uruklarından biri.

[71] Tiyre: Uruğun alt bölümü.

kopuzu (Şınkobız)" der. Arıvhan'ın ağız kopuzunun dili, bıçağın kırık sapından yapılmış olduğu için müzik aletinin bir tarafı bıçak olarak kalır. Böylece kız, kilim dokurken bu bıçak ile ipleri keser, dinlenirken de bıçağın sapındaki ağız kopuzunu çalar.

Arıvhan'ın değişik bir kopuz yaptırdığı haberini, düğünlerde dutar çalıp koşuk söyleyen Kongırat'ın Kazayaklı uruğundan Turımbet'in kızı Ziybagül adlı güzel sesiyle meşhur kız da duyar. Ziybagül, Arıvhan'ın yanına gelip, kızın [ağız kopuzu] çalışını dinleyerek, bu sazın sesine hayran olur. Şamurat Usta'ya giden Ziybagül;

- Kilim dokuyan kızın kopuzu gibi bir kopuz yapar mısın? Hakkın neyse veririm, ama [bana bıçak gerekmez] benim ağız kopuzum bıçaksız olsun, der ve ustanın karşısına oturup beklemeye başlar.

Şamurat Usta;

- Şimdi yapamam, yarın gel, derse de kopuzu çok beğenen Ziybagül, ustanın karşısından kalkmaz. Boylu poslu, güzel sesli kız ustaya yalvararak;

- Can ağam ne olur yapıver, deyince Şamurat Usta;

- Kızım isteğini reddetmeyeyim! Buraya kadar gelmişsin, yapıvereyim, ama körüğü kendin basacaksın, der.

Ziybagül;

-Körük basmak, kız işi değil, ama napalım! Körük nasıl basılır, der. Şamurat Usta da bu işin Ziybagül'e göre olmadığını düşünerek;

-Sana bu işi yaptırmazdım, ama körük basan çırağımı bir yere kadar göndermiştim, der. İşinin çabuk yapılmasını isteyen Ziybagül, zor

da olsa körüğe basmaya razı olur. *Ne yapsın,* ağız kopuzunu çok beğenen Ziybagül, demircinin körüğüne basarak, ağız kopuzunu istediği gibi yaptırır.

Ağız kopuzunu meşhur eden, onu bir saz haline getirenlerin hünerli kilimci kız Arıvhan ile Kongıratlı kız Ziybagül olduğu söylenir.

Düğün ve eğlencelere sazende olarak çağırılan Ziybagül, dutar çalan baksıya,[72] ağız kopuzuyla eşlik etmeye başlamış. Ziybagül'ün, "Atşök",[73] "Yetim Kızın Ağlaması", "Kara Yorga" gibi Karakalpakların meşhur nağmelerini ağız kopuzuyla çalabilirmiş.

Düğün ve eğlencelere katılan baksılara düğün evi tarafından verilen hediyelerin aynısı Ziybagül'e de verilirmiş. Bazı durumlarda kadınlar ve kızlar, erkek baksılardan daha çok Ziybagül'ü dinlemek istermiş. Baksının yanında Ziybagül'ün de katıldığı düğüne halk, özellikle kadın ve kızlar daha çok gelirmiş. Kadınlar rahatça oturarak onu dinlermiş.

Ziybagül, düğünlere giderken ağız kopuzunun yanında dutarını da götürür, dinleyicilerin isteğine göre hem dutar, hem ağız kopuzu çalar, hem de koşuk söylermiş. Ziybagül, eski ve meşhur nağmelerin yanında kendisinin ürettiği yeni nağmeleri de söylermiş. Bugün "Şımbay Nağmesi" diye bilinen nağmenin de Ziybagül'ün nağmelerinden birisi olduğu söylenir.

[72] Baksı: Destan anlatıcısı.

[73] Atşök: Guguk kuşu.

"Şamurat Usta'dan ağız kopuzun yapılışını öğrenelim" diyerek Hocaeli'den, Kongırat'tan, Kıpçak'tan[74] ve daha başka şehirlerden gelen genç demirciler, ağız kopuzu yapımını öğrenerek, kendi memleketlerindeki hevesli kızlara, ağız kopuzu yapıp satmaya başlamış.

56. ÇÖL AŞAN

Satemirhan'ın askerleri uzaktaki bir çölde susuz kalır ve çok ıstırap çekerler. Askerlerin arasındaki bir jırav, askerlerin çektiği ıstırabı kopuzla çalıp söylediğinde bu nağme ortaya çıkar. Daha sonra bu nağme "Çöl Aşan" olarak adlandırılır. Jıravın söylediği bu nağmenin askerlerin çölü sağ salim geçmesine [olağanüstü bir şekilde] yardım ettiği, onlara güç, kuvvet verdiği anlatılır.

57. DAĞDAN AŞIRAN

Bütün Karakalpakların göçebe olarak yaşadıkları devirde, Karakalpaklar göçerlerken yaşlılar hızlı yürüyemedikleri için göçe yetişemez, yüksek dağları gençler kadar hızlı aşamazlar. Göç eden kalabalığın gerisinde kalan, yorulup yarı yolda kalan yaşlıların korku ve üzüntülerini gidermek ve derman bulmalarını sağlamak için yaşlılardan biri dutar ile bir nağme çalmaya başlar. Bugün "Dağ Aşıran" adı verilen bu nağmeyi duyan yaşlılar, olağanüstü bir şekilde hızlı yürümeye başla ve dağları, tepeleri aşarak göçe yetişirler. [Bugün bu nağmenin insanı iyileştiren, derman veren bir etkisi olduğuna inanılır]

[74] Hocaeli, Konırat ve Kıpçak Karakalpakistan'da bulunan şehirlerdir.

58. DEVE SAĞDIRAN

Karakalpakların tamamının göçebe olarak yaşadıkları devirde, bir kız, yavrusu ölmüş bir deveyi sağmaya çalışmaktadır. Oysa yavrusu ölen hayvanın sütü kesilir. Çaresizlik içinde deveyi sağmaya çalışan kızın acınacak halini bir bahşı görür. Kızın karşısına geçip oturan bahşı, dutar ile bir nağme çalmaya başlar. Bahşı bu nağmeyi çalmayı başladığında, [olağanüstü bir şekilde] devenin sütü gelmeye başlar. Bugün adı sanı unutulan bu bahşının söylediği nağmeye "Deve Sağdıran Nağmesi" denir ve [bu nağmenin olağanüstü etkileri olduğuna inanılır.]

59. KOŞIM PEHLİVAN

Eskiden Koşım Pehlivan adında meşhur bir pehlivan vardır. Halk arasında "Çift Parmaklı Koşım Pehlivan" diye tanınır. Kosım Pehlivan her güreşten önce mutlaka en sevdiği nağmeyi çalar. Kosım Pehlivan bu nağmeyi dutarla çaldıktan sonra, kiminle güreşirse güreşsin mutlaka yener. [Bu nağmenin olağanüstü bir güç ve kuvvet kaynağı olduğuna inanılır.] Böylece Koşım Pehlivan'ın güreşe başlamadan önce söylediği nağme "Koşım Pehlivan Nağmesi" diye anılmaya başlar.

60. TUZ

Eskiden, etraflarında tuz olmasına rağmen, insanlar tuzun faydasını bilmezler, yemeklerini tuzsuz yerlermiş. Tuzun keşfedilmesi hakkında halk arasında şöyle bir efsane anlatılır.

Bir gün, avcının biri ava çıkar. Bir hayvan avlar. Bir yerde ateş yakar ve av etini şişe geçirdikten sonra pişirir. Eti yerken bir parçasını yere düşürür. Bu parçayı yerden alarak yiyen avcı, etin lezzetinin güzelleştiğini anlar. Bir parça eti daha oturduğu yerdeki toprağa batırdıktan sonra yer. Yine etin lezzetinin farklı olduğunu görür.

Avcı, o yerdeki toprakta bir farklılık olduğunu anlayarak, kalan eti toprağa batırarak yer. Etlerin daha lezzetli olduğunu görür ve bunun topraktan geldiğini anlar Avcı eti yedikten sonra, bulunduğu yerden bir parça toprak alıp torbasına koyar ve evine götürür.

Evde daha önce tadını denediği topraktan bir tutamı, yemek pişirilen kazana atar. Yemek de daha lezzetli olur. Avcının yemeğe koyduğu bu toprak (tuz) daha sonra halk arasında duyulur, herkes tarafından yemeklerde kullanılmaya başlanır ve yemekler de daha lezzetli hale gelir.

61. YIL İÇİN TARTIŞMA

Eskiden, yeni yıl yaklaştığında bütün hayvanlar toplanıp yeni yılı görmek için beklermiş.

Yeni yıl gelmek üzereyken bütün hayvanlar yeni yılın geleceği tarafa doğru koşar. Sadece deve yerinden kıpırdamaz. Tavşan, devenin yanında geçip giderken;

- Hey, sen ne duruyorsun? [Yeni yılı] ilk gören olmak istemiyor musun, der.

Deve;

- Siz gidin! Benim boyum uzun, buradan da görürüm, der. Deve, büyüklüğüne güvenip yerinden kıpırdamaz. Sıçan, küçük olduğundan bir şey göremeyeceğini anlar ve derhal devenin üstüne çıkıp, kulağına kadar tırmanır. Böylece yeni yılı herkesten önce görür ve o yıl "Sıçan yılı" olur.

Böylece, sıçan, sığır, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it ve domuzun yılı olur. Büyüklüğüne güvenen devenin ise yılı olmaz.

62. AĞAYUNUSPERİ VE KÜNİS BEY

Karakalpak şeceresine göre, Karakalpaklar bir zamanlar Ciydeli Baysın'da yaşamışlar. O zamanlar Karakalpakların padişahı Adilhan'dır. Uzun süre çocuğu olmayan Adilhan'ın yaşlandığında bir kız çocuğu olur. Kıza Ağayunusperi adını verirler. Ağayunusperi biraz büyüdüğünde onun için ayrı bir otağ kurulur ve Ağayunusperi kırk hizmetçisiyle birlikte orada yaşar. Aradan yıllar geçer, zamanla eskiyen otağın deliklerinden içeri güneşin ışıkları girmeye başlar. Ağayunusperi güneşe aşık olur ve güneşten hamile kalır. Adilhan halkın diline düşüp rezil olmamak için bir sandık yaptırır, kızını bu sandığın içine koyarak nehre bırakır.

Nehirde yüzerek gitmekte olan sandığı yabani at ve ceylan avlamakta olan Şabankör ile Tamagül adında iki kardeş görür. Şabankör çok uzaktaki nesneleri görebilme yeteneğine sahip biridir ve nehrin üstünde yüzmekte olan sandığı hemen görür. Tamagül ise, avcılıkta eşi benzeri olmayan biridir. Tamagül ok atarak sandığını nehrin kıyısına çeker. Kardeşlerin büyüğü olan Şabankör sandığı, küçük olan Tamagül ise sandığın içinde ne varsa onu almak ister. Kardeşler sandığı açıp içine

baktıklarında Ağayunus ile oğlunu görür. Tamagül, Ağayunus ile evlenerek çocuğa güneşin oğlu anlamına gelen Künis adını verir. Künis Bey aradan uzun süre geçtikten sonra padişah olur ve muradına erer.

63. AĞAYUNUS PERİ VE MAYKABİY

Karakalpaklar bir zamanlar Ciydeli Baysun'da yaşamışlardır. O zamanlar Karakalpakların padişahı Adilhan'dır. Uzun süre çocuğu olmayan Adilhan'ın yaşlandığında bir kızı olur. Kıza Ağayunusperi adını verirler. Ağayunus için ayrı bir otağ kurarak, ona hizmet etmeleri için kırk kız verirler. Aradan yıllar geçer, zamanla eskiyen otağın deliklerinden içeri güneşin ışıkları girmeye başlar. Ağayunusperi güneşe aşık olur ve güneşten hamile kalır. Adilhan halkın diline düşüp rezil olmamak için bir sandık yaptırır, kızını bu sandığın içine koyarak nehre bırakır.

Nehirde yüzerek gitmekte olan sandığı yabani at ve ceylan avlamakta olan Şabankör ile Tamagül adında iki kardeş görür. Şabankör çok uzaktaki nesneleri görebilme yeteneğine sahip biridir ve nehrin üstünde yüzmekte olan sandığı hemen görür. Tamagül ise, avcılıkta eşi benzeri olmayan biridir. Tamagül ok atarak sandığı nehrin kıyısına çeker. Kardeşlerin büyüğü olan Şabankör sandığı, küçük olan Tamagül ise sandığın içinde ne varsa onu almak ister. Kardeşler sandığı açıp içine baktıklarında Ağayunus ile oğlunu görür. Tamagül, Ağayunus ile evlenerek çocuğa güneşin oğlu anlamına gelen Künis adını verir. Ağayunusperi ile Tamagül'ün başka çocukları da olur, fakat kardeşleri Künisbey'i göremez. Künisbey annesinden izin alarak sefere çıkmak

ister. Anası "Senin ölü mü yoksa diri mi olduğunu nasıl bileceğim?" diye sorduğunda, Künisbey "Nehre gidip bakarsın eğer nehirde kızıl köpükler olursa benim öldüğümü, ak köpükler olursa diri olduğumu anlarsın" diye cevap verir ve yola çıkar.

O dönemde Badentay ve Bulgantay adlı kişiler padişahtır ve halka çok eziyet etmektedirler. Halk bu kişilerden memnun değildir, bu nedenle onları tahttan indirmek ister. Künisbey'i padişah yapmak niyetiyle onu aramak isterler. Anası nehre bakıp, nehirde ak köpükler olduğu görünce, onu arayıp bulmaları için izin verir. Oğlunun onlara inanması için kendisinden bir nişane verir. Künisbey'i aramak için otuz atlı yola çıkar. Atlılar yolda yirmi dokuz atı yer. Bir akşamüzeri ayı ve kaplan kükremeleri duyarlar. Gidip baktıklarında bu sesleri çıkaranın Künisbey olduğunu görürler. Künisbey'i yurda götürmek için büyük bir araba yaparlar. Seksen yaşındaki Maykabiy, Künisbey isminin yerine Çingishan adını verir. Böylece, adamlar Çingishan ve Maykabiy'i arabaya bindirerek yurtlarına götürürler. Bundan sonra;

"Türkmen Özbek tübi bir, tüp atası Maykabiy."

(Türkmen, Özbek kökü bir, esas atası Maykabiy.)

şeklindeki atasözü halk arasında yayılır.

64. ALTIN OTAĞ

Canıbek, Kadarbiy'in kızıyla evlenmek ister. Kız evlenmek için Canıbek'in kendisi için altından bir otağ yaptırmasını şart koşar. Altın otağ hazırlandıktan sonra Hızır gelir ve kız için dua eder. Kaderbiy'in kızı ile Canibek'in düğününe, Ormambet ve Esan Bey adlı iki

Karakalpak beyi katılmaz. [Bunu kendisine yapılmış bir hakaret olarak kabul eden] Canıbek, Ormambet'i öldürür. Esan Bey ve akrabaları ise Aral boyuna ve Cideli Baysun bölgesine kaçar. [Arallı Karakalpakların Esan Bey'in soyu olduğuna inanılır.]

65. CENGİZ HAN'IN BABASI BUZANCİR

Alankova bir otağda uyuduğunda güneş ışığı otağa girer ve bir kurt şeklinde çıkıp gider. Alankova çok korkar ve bundan hiç kimseye bahsetmez. O güneş ışığından hamile kalır. Kardeşleri ona çok kızar ve öldürmek isterler. Alankova başına gelenleri olduğu gibi anlatır. Kardeşleri başta ona inanmasa da gece olayın şahidi olurlar. Alankova üç tane erkek çocuk doğurur. Çocuklardan birincisinin adı Buzkun-kiki'dir ve bu çocuktan Katağan ve Kıyat urukları türemiştir. İkincisinin adı Bucali'dir ve ondan da Salciutlar türemiştir. Üçüncü çocuğun adı Buzancir'dir ve bu çocuktan da Cengiz Han'ın evladı türemiştir. Buzancir Moğolca kurt anlamına gelmektedir.

66. CENGİZ HAN VE KANGLI URUĞU

Çok eskiden Akdeniz'in ortasında Malisli adlı bir şehir bulunmaktadır. Bu şehrin hanı Adilhan'dır. Onun Almalıkörikli adında bir kızı vardır ve kızı kırk kulaç yüksekliğinde taştan yapılmış bir korganda, kırk hizmetçisi ile birlikte yaşamaktadır. Almalıkörikli bir gün güneşin ışığından hamile kalır ve yüzünde bir leke oluşur. Adilhan hanımının tavsiyesiyle bir sandık yaptırarak kızını bu sandığın içine koyar. Sandığı Tur dağının yanından akan Kuu nehrine bırakır.

Burmentay'ın Tamaul adlı oğlu kırk yiğidiyle birlikte avlanırken, Türkmen yiğitlerinin serdarı Şabakür ile birlikte nehirden sandığı alır. Şabakür sandığı, Tamaul ise sandığın içindekini almak ister. Şabakür sandığı, Tamaul sandığın içindeki kadını ve oğlunu alır ve Tamaul ile Almalıkörikli evlenir. Çocuğa Diyinbeyan adını verirler. Tamaul ile Almalıkörikli'nin daha sonra Badenatay ve Bargultay adlarını verdikleri iki oğlu daha olur. Tamaul; çocuklar arasında sürtüşme çıkmasın diye, küçük oğullarını Kalmuk yurduna gönderir. Diyinbeyan'ı, Altınhan'ın ağabeyinin kızı Olonho ile evlendirir. Diyinbeyan ile Alankova'nun iki oğlu olur. Çocuklar büyüdüklerinde akrabalarını aramaya başlarlar. Badenatay ve Bargultay'ı Çin'de bulur ve memleketlerine getirirler. Çocuklar bir süre sonra memleketlerinden tekrar giderler.

Alankova'nın Badencar ve Calcut adlı oğulları halka eziyet etmeye başlayınca, halk Alankova'nın huzuruna gelir. Alankova ölen eşinin kendisine güneş ışığı şeklinde gelip, kurt şeklinde gideceğine dair söz verdiğini ve bu olaydan sonra doğacak çocuğun yurtta hüküm süreceğini söyler.

Adamlar Alankova'nın bu sözlerine çok şaşırırlar ve onun otağının etrafına nöbetçiler dikerler. Nöbetçiler tan vakti bir ışık görerek kendilerinden geçer. Kendilerine geldiklerinde ise, Alankova'nın otağından çıkan bir kurdun insan dilinde üç defa Cengiz dediğini duyarlar. Alankova bu olaydan sonra Cengiz'i doğurur. Cengiz'i göremeyen ağabeyleri malları paylaşmaya başlar ve bir yay dışında bütün malları kendi aralarında paylaşırlar. O zaman anaları onlara "Kim kayışı ile güneş ışığını çekebilirse yayım sahibi o olacak" der. Çocuklar

arasında sadece Cengiz bunu yapmayı başarır ve yayı alır, fakat ağabeyleri Cengiz'i görmek istemez ve onu evden kovarlar.

Cengiz evden çıkıp gider ve ormanda yaşamaya başlar. Cengiz'i tahta geçirmek isteyen adamlar ormana gittiklerinde onun başında altından bir börk, elinde de altından bir yay olduğunu görürler. Kanglı uruğu büyük bir araba yapar ve arabaya bindirerek Cengiz'i memleketine getirirler.

67. ERSARIBİY VE KIZI MAMA

Balkanlarda yaşayan Ersarıbiy adlı beyin, Mama adlı bir kızı vardır. Horasan valisi Kamambek bu kızla evlenmek ister, fakat kız onunla evlenmek istemez ve teklifini reddeder. Bunu duyan Kamambek kızın bütün uruğunu öldürerek onu evlenmeye mecbur eder. Kamambek'in Mama'dan çocuğu olmaz. Kamambek uzun yıllar geçtikten sonra Mama'ya izin verir, Mama akrabaları ve hizmetçileri ile Aral boyuna gider ve buraya yerleşir. [Karakalpakların bir kısmının Mama ve akrabalarından türemiş olduğuna inanılır.]

68. KIRIM KARAKALPAKLARI ve TÖBİTBİY

Eskiden Karakalpaklar Kırım'da yaşamışlardır. Ormambetbey'in yönetici olduğu dönemde Karakalpaklar, Volga ve Ural kıyılarına yerleşmişler. Moskova Kinezi, Kırım'a geldikten sonra Karakalpaklarla savaşmış ve Karakalpaklar bu bölgeden Türkistan'a göç etmek zorunda kalmışlar. Moskova Kinezliği ile yapılan savaşta Töbitbiy Karakalpaklara kumandanlık yapmış ve kırk yiğidiyle birlikte çok büyük kahramanlıklar göstermiştir. Mert bir şekilde savaşan Karakalpakların

çoğu ölmüştür. Karakalpaklar arasında, kahraman Töbitbiy hakkında söylenmiş olan ve koşuklardan birisi şöyledir:

Kırımda Karakalpak halkının
Kırk bahadırdı ağası.
Kayıştandı yuları
Kırk bahadır at sürse düşmana,
Ölülerle dolardı arası.
Kırk bahadırından ayrılıp,
Perişan oldu yavrusu.

[Bu koşukta sözü edilen Töbitbiy'in, Kırım'dan göçen ve Türkistan'da yaşayan Karakalpakların atası olduğuna inanılır.]

69. MÜYTEN VE AKÇOLPAN URUĞU

Maykabiy'in Akçolpan adlı bir kızı vardır ve o Müyten (kıllı ten) adlı yiğitle evlenir, fakat Karakalpaklar bu yiğidi öldürürler ve Akçolpan dul kalır. Akçolpan eşi öldürüldüğünde hamiledir. Karakalpaklar Akçolpan'ı da öldürmek isterler, fakat kızın babasından korktukları için ona dokunamazlar. Vakti dolduğunda Akçolpan'ın ikiz çocukları olur. Çocuklar büyür ve sokakta oynamaya başlarlar. Bir gün çocuklar annelerine "Bütün çocukların uruğu var, cengâver namı var, bizimki nedir?" diye sorarlar. Anaları çocuklarına "Siz Müytensiniz, fakat bunu dışarıda söylerseniz sizi de babanız gibi öldürürler. Bu nedenle, biz Akçolpan uruğundanız deyin. Sizin cengâver uruğunuzun adı Akçolpan'dır" diye cevap verir. Böylece Müyten ve Akçolpan'dan türeyenlerin uruğunun adı Akçolpan olmuştur.

70. NOGAY HANI VE KARAKALPAKLAR

Çok önceleri Karakalpakların Kırım'da yaşadıkları dönemlerde, Nogay Hanı Canibek'in yönetimi altındadırlar. Onun vezirleri Esan Kayki ve Ormambet'tir. Kadarbiy adlı bir bey şenlik yaparak başta Canıbek Han olmak üzere bütün beyleri çağırır. Canıbek Han şenliğe gitmez ve onun yerine veziri gider. Şenlikte ulak ve köpkari oyunları düzenlenir, oyunları onsekiz yaşında bir genç kazanır. Bazıları bu gencin Kadarbiy'in kızı olduğunu, bazıları ise oğlu olduğunu söyler. Vezir bu konuyu açıklığa kavuşturmak üzere Kadarbiy'in yanına gittiğinde, Kadarbiy vezire, uzun süre çocuğu olmadığı için yıllar sonra doğan kızını erkek gibi gördüğünü ve ona erkek adı verdiğini söyler. Canıbek Han bu kızla evlenmek ister ve dünürcü gönderir. Canıbek'in niyetini anlayan kız, Han'ın teklifini kabul etek için kalını kendisinin belirlemesini şart koşar. Kız, Han ile evlenmek için hanın kendisi için bir altın otağ ve altın orda yaptırmasını ister. Canıbek Han kızın evlenmek için koyduğu şartları yerine getirir ve kızla evlenir. [Karakalpaklar için han, bey, komutan gibi üst düzey yöneticilerin ve zenginliğin sembolü olarak ancak bu konuma sahip kişilerin düğünleri için hazırlanan] Altın otağ bu şekilde ortaya çıkmıştır.

71. İBİBİK KUŞU

"Peygamberimizin çok güzel bir kızı varmış. Onu çok sevdiğinden şımartmış. Şımarık, edepsi kız, bir gün babası bir yerden döndüğü sırada kapıda oturup saç taramaktaymış. Babası gelmesine rağmen o, halini bozmadan saçını taramaya devam etmiş. O zamanlarda

kadınlar, örtüsüz dolaşmaz; başlarını örterlermiş. Bu yüzden peygamber, ona çok kızmış ve:

-O altın tarağın başına yapışıp kalsın, diye onu kargışlamış. Kız, hemen o an ibibik kuşuna dönmüş ve pırr diye uçup gitmiş. 'Baba kargışı oktur' derler. Sonra peygamber çok pişman olmuş, ama hiçbir faydası olmamış.

O tarağı, ibibiklerin başında bugün de görmek mümkündür. Tam tepesinde güzel bir şekilde süs gibi durmaktadır."

72. KARADAĞ HAKKINDA

"Hazreti Ali'nin zamanında onun atı Düldül, Harezm bölgesindeki bugünkü Karadağ'a gelip otlatırmış. Hazreti Ali çağırınca da, hemen gidip önünde hazır olurmuş. Düldül, her zaman bugünkü Karadağ'a gelip otlarmış. O zamanlarda Karadağ, başka bir adla adlandırılırmış. O dağın başında, o zamanlarda her çeşit ot bitermiş.

Günlerde bir gün Hazreti Ali, binmek için atını çağırmış. Bir çağırmış, iki çağırmış. İyice kızıp üçüncü kez çağırmış. Düldül, üçüncü kez çağırınca zar zor yetişebilmiş. Hazreti Ali, atı Düldül'ün bir defa çağırmasıyla gelmemesine kızmış ve:

- Otlayıp geldiğin yer, hiç ot bitmeyen kara bir taşa dönsün, diye kargışlamış.

Hemen o anda, otu çöpü bol olan o dağ, birden bire ot, çöp bitmeyen kara bir taşa sonra Da Karadağ'a dönüvermiş."

73. ÜLKER İLE YEDİGEN

“Eskiden gök âleminde Ülker adlı bir yiğit varmış. Onun bir de ya gibi güzel bir kız kardeşi varmış.

Günlerden bir gün Ülker’in kardeşini altı hırsız gelip kaçırmış. Bunu gece duyan Ülker, şafakla birlikte o altı hısızı yakalamak için yola çıkmış.

İşte o zamandan beri tan atar atmaz gökyüzünde Ülker yıldızı doğarmış. Yedigen yıldızının altısı hırsızlar, biri ise Ülker’in kız kardeşiymiş derler.”

IV.3. KAYNAKLAR LİSTESİ

1. **Akşa Göl:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 108-111.
2. **Akşa Göl ve Sultan Saray:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 107-108.
3. **Adak Kale:** *Karakalpak AñızlarıEpsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 108-111.
4. **Bağdat:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 105-106.
5. **Barak'ın Damı:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 123.
6. **Döner Kümbet:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 103-105.
7. **Güldirsin Kalesi:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 101-103.
8. **Jupar Korusu:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 121.
9. **Kanlı Göl:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 125.
10. **Karabaylı:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 122.

11. **Ketenler Kalesi:** K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995. ss. 96-97.
12. **Kırk Kız Kale:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri*. Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 120-121.
13. **Şımbay Kalesi:** K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları.* Nökis-Semerkand: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1962. ss. 100-104.
14. **Şomanay Kanalı:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri*. Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 124-125.
15. **Taş Kale:** *Karakalpak AñızlarıEpsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 116-119.
16. **Tahiyataşı ve Vakım Kale:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992.
17. **Tök [Dök] Dağı:** K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995. s. 94.
18. **Atşakökek - Atşök (Guguk Kuşu):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 12-13.
19. **Baykuş [Muradhasıl]:** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 8-9.
20. **Kuşlar Padişahı:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri*. Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 10.

21. **Baykuş ve Süleyman Padişah:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 9-10

22. **Bödene (Bıldırcın):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 23-25.

23. **Domuz (Kara Geyik):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 17-18.

24. **Kara Domuz [Kara Şoşka]:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 10.

25. **Hekke, Savıskan (Saksağan):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 31-33.

26. **İyt (Köpek):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 19-22.

27. **Japalak (Baykuş):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 25-27.

28. **Kaplumbağa:** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. s. 10.

29. **Kediler Neden Yalanır?:** K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995. ss. 100-101.

30. **Kaskaldak (Su Tavuğu):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 28-30.

31. **Kumırı, Dalakepter (Kumru):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 36-37.

32. **Pışık (Kedi):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 33-35.

33. **Sandıvgaş (Bülbül):** *Karakalpak Halık Epsanaları.* Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000. ss. 14-15.

34. **Tavşanın Dudağı Niye Yırtık:** K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995. ss. 98-100

35. **Adem Ata ve Havva Ana:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 16-17.

36. **Amanbay Batır:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 93.

37. **Cengiz Han:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 41-43.

38. **Kamıştaki Diş İzi:** A. PAhratdinov. *Menili Gepler Hem Halık Epsanaları*. Nökis. Karakalpakistan, 1989. ss. 65-66.

39. **Kara Moyun:** *Karakalpak AñızlarıEpsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 45-46.

40. **Karakalpak Şeceresi:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 43-45.

41. **Korkut Ata:** A. Pahratdinov. *Menili Gepler Hem Halık Epsanaları*. Nökis. Karakalpakistan, 1989. ss. 55-56.

42. **Korkut Ata'nın Mezarı:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 46-47.

43. **Korkut Ata ve Jana Nehri:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 46.

44. **Maman Bey ve Buhara Hanı:** Karakalpak AñızlarıEpsanaları Hem Şeşenlik Sözleri. Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 47-50.

45. **Musa ve Akımbet:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 96-97.

46. **Üç Baş Yiğit.** K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları.* Nökis-Semerkand: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1962. ss. 88-91.

47. **Turım Bey ve Av Kuşu:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 60-62.

48. **Turım Bey ve Erejep Tentek:** *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 75.

49. **Muralı-Şer ve Sultan Süyin Padişah:** *Karakalpak AñızlarıEpsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 41-43.

50. Tiyekli: A. Pahratdinov. *Menili Gepler Hem Halık Epsanaları*. Nökis. Karakalpakistan, 1989. ss. 57-58.

51. Ak Deveyi Gördün Mü: A. Pahratdinov. *Menili Gepler Hem Halık Epsanaları*. Nökis. Karakalpakistan, 1989. s. 29.

52. Helak Olmayın, Bırakın Evlatlarım: *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 81.

53. Yapmasını Bilene Görevin Küçüğü Olmaz: *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 78.

54. Yiğit Olana Kuş da, İt de Silahtır: *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. s. 79.

55. Ağız Kopuzu [Şınkobız] ve Şamurat Usta: *Karakalpak Añızları Epsanaları Hem Şeşenlik Sözleri.* Hzl. Z. İşmanava. Nökis: Karakalpakistan, 1992. ss. 100-101.

56. Çöl Aşan: Kallı Ayımbetov. *Halık Danalığı (Halk Bilgeliği).* Nökis: Karakalpakistan, 1988. s. 214.

57. Dağdan Aşıran: Kallı Ayımbetov. *Halık Danalığı (Halk Bilgeliği).* Nökis: Karakalpakistan, 1988. s. 219.

58. Deve Sağdıran: Kallı Ayımbetov. *Halık Danalığı (Halk Bilgeliği).* Nökis: Karakalpakistan, 1988. s. 218.

59. Koşım Pehlivan: Kallı Ayımbetov. *Halık Danalığı (Halk Bilgeliği).* Nökis: Karakalpakistan, 1988. s. 217.

60. Tuz: K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995. s. 97.

61. Yıl İçin Tartışma: K. Maksetov, N. Kamalov, K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları.* Nökis: Karakalpakistan, 1995. s. 98.

62. Ağayunusperi ve Künis Bey, 63. Ağayunus Peri ve Maykabiy, 64. Altın Otağ, 65. Cengiz Han'ın Babası Buzancir, 66. Cengiz Han ve Kanglı Uruğu, 67. Ersarıbiy ve Kızı Mama, 68. Kırım Karakalpakları ve Töbitbiy, 69. Müyten ve Akçolpan Uruğu, 70. Nogay Hanı ve Karakalpaklar adlı efsaneler, aşağıda künyeleri verilen Rusça kaynaklardan Cabbar İşankul tarafında tercüme edilmiştir: T. Jdanko. *Kırk Kız kak istoçnik.* Kratkoe Soobşeniya İsnt. Etnogr. AN SSSR, Vip - XXX, 1958, ss. 110-120**;** D. Aytmuratov. *Tyurskie etnonim.* Nukus, 1986; Y. A. Zuev. *Drevnetyurskie geneologiçeskie predaniya kak istoçnik.* AKD. 1967; *Etniçeskaya kultura i folklor.* Moskova, 1977; İ. A. Belyaev. "Rodoslavnaya Karakalpakov." *Protokol zasedaniy i soobşeniya çlenov Zakaspiyskogo krujka lyuiteley arhialogii i istorii Vostoka.* Vip – 3, 1917; Muhammed Yusup Munşi. *Mukimhanskaya istoriya.* Taşkent, 1956; L. S. Tolstova. *İstoriçeskie predaniya yujnogo priaralya.* Moskova, 1984; O. Bekbaulov. "Otnoşeniya predaniya ob Ayazhane k istorii." Amuderya, No: 10, 1971; L. S. Tolstova-A. Utemisov. "İstoriçeskie folklor Svera vostoçnih karakalpakov." Soobşeniya vtoroe, Vestnik Karakalpakskogo filala AN Uz SSR, No: 4, 1963.

a. İbibik Kuşu: Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. II. Ankara: TDK, 1997. s. 766. (Metnin transkripsiyon ve aktarması bu kaynaktan aynen alınmıştır.)

b. Karadağ Hakkında: Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* C. II. Ankara: TDK, 1997. s. 764. (Metnin transkripsiyon ve aktarması bu kaynaktan aynen alınmıştır.)

c. Ülker ile Yedigen: Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. II. Ankara: TDK, 1997. s. 767. (Metnin transkripsiyon ve aktarması bu kaynaktan aynen alınmıştır.)

SONUÇ

Aral Gölü'nün güneyinde, Karakum ve Kızılkum Çölleri arasında yer alan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan'a bağlı özerk bir cumhuriyettir. Daha önce SSCB'ye bağlı olan bölge uzun zamandır coğrafi özellikler, iklim, siyasi ve ekonomik yapı bakımından büyük sıkıntı içindedir. Yaşanan pek çok sıkıntıya rağmen Karakalpaklar, Türk kültürünü yaşamaya ve yaşatmaya devam etmektedir.

Başlarına taktıkları kara kalpaklara bağlı olarak "Karakalpak" adını aldığı düşünülen Karakalpak Türklerinin kökeni ve 16. asırdan önceki Karakalpak tarihi hakkında bilgiler temel olarak arkeolojik eserlere ve sözlü kaynaklara dayanmaktadır. Karakalpaklar hakkındaki ilk yazılı belge ise, 16. yüzyılın sonlarına aittir. Bu yüzyıldan önceki Karakalpak tarihine ait bilgiler ise arkeolojik kazılarda elde edilen malzemeler ve sözlü kaynaklara dayanmaktadır.

Karakalpak Türklerinin sözlü kültür ürünleri hakkındaki araştırmalar, Karakalpak folklor çalışmalarına paralel olarak gelişmiştir. 18. yüzyılın ortasında başlayan Karakalpak folklor çalışmalarının başlangıcı ise siyasi ve ekonomik çıkarlarla sıkı sıkıya ilişkilidir. Bu çalışmalar, Rus Çarlığı'nın ve Avrupa'nın, Orta Asya üzerindeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını sağlayacak politikalar geliştirmek amacıyla bölgeyi tanıma çabalarının bir parçasıdır.

Karakalpak efsaneleri üzerinde yapılan çalışmalar da Karakalpak folklor çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Karakalpak efsaneleri üzerinde yapılmış derleme ve inceleme çalışmaları da nitelik ve nicelik

bakımından yeterli değildir. Bu çalışmalar, dünyadaki efsane çalışmaları ile mukayese edilince yok denecek kadar azdır. Sovyetler Birliği döneminde yapılmış olan efsane çalışmalarında yer alan efsane tanımlarını incelediğimizde Karakalpak bilim adamlarının Rus bilim adamlarının görüşlerini benimsedikleri görülür. Karakalpak folklor çalışmalarında efsane türü için, "epsana/epsane/halık epsanaları", "legenda", "mif", "añız /añız-engime", "mit", "rivayat/revayat", "bolmış" terimleri kullanılmaktadır. Bu terimlerden "epsana", "legenda", "añız" ve "rivayet" terimleri ayrı türleri ifade etmezler. Efsane türüne bağlı alt türlerdir. "Epsana" ve "legenda" terimleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Karakalpak folklor çalışmalarının terim, tanım, derleme ve inceleme metotları vb. gibi teorik alt yapısı Rus folklor çalışmalarından etkilenerek, Karakalpak folkloru konusunda ilk araştırmaları yapan Rus araştırmacılar tarafından bizzat oluşturulmuştur. Efsane tanımı konusunda ise, bütün dünyada olduğu gibi, Karakalpak efsaneleri üzerinde çalışan bilim adamları arasında da görüş birliğine ulaşılamamıştır. Bu nedenle dini anlatmaları, tarihi anlatmaları, olağanüstü motifleri içeren anlatmalar kimi zaman efsane türü içinde değerlendirmekte, kimi zaman da masal, menkıbe, fabl vb. gibi farklı türlere ait olduğu savunulmaktadır.

Karakalpak efsane tanımlarında olduğu gibi, tasniflerinde de sorunlar bulunmaktadır. Karakalpak efsane tasnifleri üzerinde nerdeyse hiçbir çalışma yapılmamış, var olan birkaç tasnif de Rusların tasniflerinin Karakalpak efsanelerine uygulanmasından ibaret kalmıştır. Karakalpak efsanelerini yukarıdaki tasnifler ve elimizdeki efsane metinlerini göz

önünde bulundurarak “içerik”, “kahramanlar” ve “yapı" bakımından tasnif ettik. Efsanelerin “işlev” ve “icra (performans), “anlatıcı” ve “dinleyici” bakımından da tasnif edilmesinin, bu türe ait çalışmalarda büyük yarar sağlayacağı görüşündeyiz. Elimizdeki efsane konuları tarandığında ise konuların şu başlıklara ayrıldığı tespit edilmiştir:

1. Mekânlarla ilgili efsaneler
2. Hayvanlarla ilgili efsaneler
3. İnsanlarla ilgili efsaneler
4. Atasözleri ve deyimlerle ilgili efsaneler
5. Diğer konulardaki efsaneler

Karakalpak efsanelerinin tanım ve tasniflerini değerlendirdiğimizde efsaneleri diğer sözlü yaratmalardan ayıran iki temel özellik dikkati çekmektedir: Karakalpak efsaneler tarihi bilgileri içerir ve anlatmaların gerçek olduğuna inanılır.

Karakalpak efsanelerinin de gerçekliği, sonuçta verilen öğüdün faydasının gerçekliği veya anlatma bitiminde gösterilen kanıtın gerçekliğidir. Örneğin “Güldirsin”, “Ketenler”, “Şımbay” gibi kalelerle ilgili Karakalpak efsanelerinde anlatmaya konu olan kalenin bugün kalıntılarının bulunduğu yer hakkında bilgi verilir. “Tahiya Taş”, “Jupar Korusu” gibi efsanelerde ise anlatma konusu olan coğrafi mekânın yeri ayrıntılı olarak tarif edilir.

Efsaneler tarihi gerçekleri ise hayal gücünün zenginlikleri içinde saklar ve sanatsal ifadeyle süsler. Bu nedenle efsaneler, tarihi gerçekle kurmacayı bir arada barındıran ve gerçek olduğuna inanılan anlatmalardır. Karakalpak efsaneleri arasında tarihi kaynaklarla örtüşen

anlatmalar bulunmaktadır. Karakalpak Türklerinin tarihinde önemli yeri bulunan olay ve kişiler çevresinde oluşan bu anlatmaları, tarihi kaynaklarda yer alan bilgilerle karşılaştırdığımızda, efsanelerin özellikle yakın tarihe ait bilgileri neredeyse aynen koruduklarını, fakat tarihi gerçeklere çeşitli işlevlere sahip bazı olağanüstü unsurların eklendiğini gördük.

Karakalpak efsanelerinin tarihi bilgi içermeleri ve inanç unsuru taşımaları dışındaki konu, yapı, işlev gibi özelliklerini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde şu tespitlere ulaşılmıştır: yapı bakımından masal veya destanlar gibi sabit bir şekle sahip olmayan Karakalpak efsaneleri, hacim bakımından kısadır, bir veya iki epizottan oluşur. Efsaneleri sade bir anlatımı vardır ve günlük dil kullanılır. Ayrıca, başlangıç ve bitiş formelleri ile atasözleri ve deyimler gibi formel ifadelere de sık sık yer verilir.

Geniş bir konu yelpazesi bulunan Karakalpak efsanelerinde temel olarak Karakalpak sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili konular; Karakalpak toplumunun kurum ve kurallarını korumak amacıyla örnek verilen cezalandırmalar ve başa gelen kötü olaylar; Karakalpakistan'daki coğrafi mekânlar; din ve inançlar; tarihi şahıs ve olaylar; olağanüstü varlıklar; hayvanlar, dönüşüm ve oluşumla ilgili konular işlenmektedir.

Karakalpak efsanelerinin temel işlevleri ise, Karakalpakların yaşadığı coğrafyayı ve tabiatı, Kaakalpakların hayatında önemli olan varlık ve nesneleri yerelleştirmek ve millileştirmek; Karakalpak toplumundaki yasak ve kuralların ihlali sonucunda oluşabilecek tabiatüstü sonuçlar hakkında öğüt vermek, Karakalpak kültürü, toplumsal

yapısı, ahlaki kuralları konusunda ve milli kökeni hakkında yeni nesilleri eğitmek; Karakalpak kültüründe etkili olan olay, durum, varlıklar, sosyal kurumlar, davranışlar ve âdetlerin köken ve nedenini açıklamak ve Karakalpakların yasak ve kuralları ihlal ettiğinde başına gelebilecekleri, ceza ve felaketleri korkutucu şekilde örneklendirmektir.

Yukarıda temel özelliklerine değindiğimiz Karakalpak efsanelerinde sıklıkla tekrar edilen motiflerin de Karakalpak Türklerinin yaşadığı coğrafya, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatıyla yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Avcı ve balıkçı bir toplum olan Karakalpak Türklerinin temel besin kaynağı olan hayvanlar, sosyal yapının kurallarına uyulmasını şiddetle tavsiye eden ve aksi davranışların nasıl cezalandırılacağını gösteren korkunç değişmeler, sosyal yapının yansıması olan meslekler, Karakalpak toplumun inanç yapısıyla yakından ilişkili olağanüstü varlıklar ve sayılar efsanelerde en çok rastlanan motiflerdir.

Karakalpak efsanelerinin içerdiği semboller, dinleyiciye aktarmak istediği anlamlar, vermek istediği öğütleri ve işlevlerini tespit edebilmek ve bu unsurların kültürel yapıyla ilişkilisini ortaya koyabilmek için aşağıdaki konularda sorulacak soruların cevaplanması gerektiğini düşünmekteyiz. Efsanelerin anlamlarını ve kültürel yapıyla ilişkisini tespit etmek için önerdiğimiz; efsanenin konusu; olay örgüsü; efsanelerdeki semboller; efsanenin mantık, inanma ve kültürel boyutları; motifleri; türü; alt anlamlarıyla birlikte yeniden okunması ve işlevi hakkındaki sorular cevaplandırıldığında, Karakalpak efsanelerinde yer alan unsurların, tıpkı motifler gibi kültürel, sosyal ve ekonomik hayatla

sıkı ilişki içinde bulundukları ve Karakalpak toplumunun âdeta bir yansımasını oluşturdukları tespit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Acıpayamlı, Orhan; *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü.* Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.

Açа, Mehmet; "Kazak ve Kırgız Türklerinde Defin Sonrası Bazı Uygulamalar ve Aş Verme (Aş Toyu)" Milli Folklor, S. 43, Güz-1999, ss. 24-33.

..... "Kültür Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Aletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler." Milli Folklor, S. 45, Bahar-2000, ss. 43-51.

Ahmetov, S.-S. Bahadırova; "Karakalpak Türkleri Destan ve Özetleri." Aktaran: Ali Abbas Çınar, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, Bahar-1998, ss. 140-171.

Aka, İsmail; *Timur ve Devleti.* Ankara: TTK, 1991.

Alkaya, Ercan; *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007.

Allambergenov, Embergen; "Traditional Family Holidays and Ritual Folklore Of Karakalpak People." (Karakalpak Halkının Ritüel Folkloru ve Geleneksel Aile Tatilleri). Milli Folklor, S. 35, Güz-1997, ss. 17-22.

Allambergenov, K.; *Karakalpak Halık Destanı Edige.* Nökis: Bilim Baspası, 1995.

Alpamıs-Koblan. Hzl. S. K. Kamalov vd. *Karakalpak Folkloru.* C. 1, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1995.

Alptekin, Ali Berat; *Taşeli Platosu Masallarında Motif ve Tip Araştırması.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1982.

.....*Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı.* Ankara: Akçağ, 1997.

....."Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri." *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul: Kuşak Ofset, 1988, ss. 34-39.

Anekdotı Ömirbeka (Ömirbek Fıkraları). Hzl. Sabir Kamalov. Nukus: Karakalpakistan Baspası, 1977.

Arat, Reşit Rahmeti; "Karakalpaklar." *İslam Ansiklopedisi*. C. 6, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1967, ss. 184-188.

Arda, Zeki Cemil; "Edebiyatta Motif Araştırmaları." Fikir ve Sanatta Hareket, S. 50, Temmuz-1970.

Assmann, Jan; *Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik.* İstanbul: Ayrıntı, 2001.

Ay, Arif; "Efsane-Menkıbe Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi." http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/medergi/20.htm

Ayımbetov, Kallı-G. Esemuratov-A. Karimov; *Karakalpak Halk Ertekleri (Karakalpak Halk Masalları)*. Nökis: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1956.

.....*Halık Danalığı (Halk Bilgeliği)*. Nökis: Karakalpakistan, 1988.

Aytmuratov, Davlen; *Turkskie Etnonim: Karakalpak, Çernie Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Tyurk, Peçeneg, Sak, Massaget, Skif (Türk Etnonimi).* Nökis: Karakalpakistan, 1986.

Azerbaycan Halk Efsaneleri. Hzl. Sednik Paşayev, Bakü: Yazıcı, 1995.

Bahadırova, Sarıgül; "Dede Korkut Kitabı ve Alpamış Destanı'nın Karakalpak Varyantı." Karakalpak Türkçesinden Aktaran: Pınar Dönmez-Fedakar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 5/1, İzmir 2005, ss. 113-121.

Bahadırova, Sarıgül-S. Ahmedov; *Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları*. Akaran: Ali Abbas Çınar. Muğla: Karaca Matbaası, 2004.

Barthold, W.; "Karakalpak." *The Encyclopaedia of Islam.* Ed. Evandonzel, B. Lewis Chpellat, Volume IV, Leiden: bu E. J. Bill, 1990, ss. 610- 611.

Bascom, William; "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar." Çev. R. Nur Aktaş vd. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003, ss. 468-505.

.....“Folklorun Dört İşlevi.” Çev. Ferya Çalış. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Geleneksel, 2005, ss. 125-152.

Baskakov, N. A.; “Kara-kalpakskaya ASSR.” (Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti).*Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya.* C. 31, Hzl. O. Yu. Şmidt, Moskova: Rosudarstvennıy İnstitut, 1937, ss. 437-438.

.....“Uzarın (Oğuzların) Mikroetnonimleri-Rus Vakayinamelerindeki Kara Kalpaklar.” Çev. F. Sema Barutçu, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 2, 1988, ss. 19-28.

Baymıradov, A.; *Türkmen Folklor Prozasının Taihi Evolitsiyası (Türkmen Folklor Nesrinin Tarihî Gelişimi).* Aşgabat: Ilım, 1982.

Baymuradov, Bayrammurat; *Türkmen Galaları Hakkındaki Rovayatlar. (Türkmen Kaleleri Hakkındaki Rivayetler).* Aşgabat: Miras, 2004.

Bekbaulov, O.; “Otnoşeniya predaniya ob Ayazhane k istorii.” Amuderya, No: 10, 1971.

Belyaev, İ. A.; “Rodoslavnaya Karakalpakov.” (Karakalpakların Şeceresi). *Protokol zasedaniy i soobşeniya çlenov Zakaspiyskogo krujka lyuiteley arhialogii i istorii Vostoka.* Vip – 3, 1917.

Bennigsen, A.-C. Lemercier-Quelquejay; *Sûfi ve Komiser-Rusya'da İslâm Tarikatları*. Çev. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.

Berdak; *Şejire (Şecere)*. Nökis: Karakalpakstan, 1993.

Berdiev, Jemiyet; *Otrajenie v Legendah i Narodnıh Predaniyah İstorii Karakalpakov XIII-XVII vv. (13-17. Yüzyıllardaki Karakalpak Tarihinin Efsane ve Rivayetlerdeki Yansımaları) Nökis:* Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Ham Etnografiya İnsitutı, 1996. (Yayımlanmamış Doktora Tezi.)

....."Ğulpak hem Kalpak Terminleri Hakkında." (Gulpak ve Kalpak Terimleri Hakkında) Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı, S. 3, Nökis, 1993, ss. 119-121.

....."Tursın Han Hakkındağı Añızdağı Mağlıvmatlar." (Tursun Han Hakkındaki Efsanedeki Bilgiler). Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı, S. 3, Nökis, 1993, ss. 119-121.

....."Ernazar Alaköz Hakkında Halık Avızındağı Añız Engimeler (Ernazar Alaköz Hakkında Halk Arasında Anlatılan añız Anlatmaları)" Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Böliminin Habarşısı, S. 153-154. Nökis, 1998, ss. 146-149.

Boratav, Pertev Naili; *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul: Gerçek, 1995.

.....*Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği.* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2002.

Bozkurt, Fuat; *Türklerin Dili*. İstanbul: Cem Yayınları, 1992.

Buch, Willfried; "Masal ve Efsane Üzerine." Çev. Ali Osman Öztürk. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003, ss. 304-314.

Carr, Edward Hallet; *Tarih Nedir?* Çev. Miskez Gizem Göktürk, (9. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları, Ekim- 2006.

"Cengiz Han." *İslam Ansiklopedisi.* C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, ss. 367-369.

Cemiloğlu, Mustafa; *Halk Hikâyelerinde Doğum Motifi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.

Cohen, Anthony P. *Topluluğun Simgesel Kuruluşu.* Çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost, 1985.

Corayev, Memetkul; *Özbek Halk Samoviy Afsonalari*. (*Özbek Halk Semavi Efsaneleri)*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1995.

Cumanazarov, U. A.; *Halk Prozası ve İctimaiy-Tarihiy Hayat*. (*Halk Nesri ve Sosyal-Tarihi Hayat)*. Cizzah: Sangzar, 2006.

Çetin, Ayşe Yücel; "Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri." Millî Folklor, S. 39, Güz-1998, ss. 38-45.

Çetin, İsmet. *Türk Edebiyatında Hazreti Ali Cenknâmeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

Çınar, Ali Abbas; *Türklerde At ve Atçılık.* Ankara: Feryal Matbaası, 1993.

Çobanoğlu, Özkul; *Âşık TarzıKültür Geleneği ve Destan Türü.* Ankara: Akçağ, 2000.

.....*Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Dégh, Linda; *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre (Efsane ve İnanç: Folklor Türlerinin Diyalektiği).* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001.

....."The Belief Legend in Modern Society: Form, Function, and Relationship to Other Genres (Modern Toplumda İnanç Efsanesi: Şekil, İşlev ve Diğer Türlerle İlişkisi)" *American Folk Legend A Symposium (Amerikan Efsane Sempozyumu).* Editör: Wayland D. Hand, California: University of California Press, 1971, ss. 47-55.

....."What Is A Belief Legend? (İnanç Efsanesi Nedir?)" Folklore, S. 107, 1996, ss. 33-46

....."Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı." *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005, ss. 342-354.

Devlet, Nadir; *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.

Diykanbaeva, Aygerim; *Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin*). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

.....*Kırgız Ulamıştarı. (Kırgız Efsaneleri).* Bişkek: Carı, 2005.

Dönmez-Fedakâr, Pınar; *Türk Mitolojisi Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınların Bibliyografyası ve Bu Yayınların Analizi.* İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

....."Karakalpak Halk Kültürü Üzerinde Siyasal Etkiler ve Karakalpak Efsanelerinde Değişim." *Halk Kültüründe Değişim Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. (Kocaeli, 17-18-19 Aralık 2004), Kocaeli: Motif Vakfı Yayınları, 2005, ss. 146-156.

....."Karakalpak Türklerinin Sözlü Halk Edebiyatında Bazı Şekil ve Türler Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* Hzl. G. Gülsevin, vd. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 197-206.

....."Karakalpak Türklerinin Sözlü Halk Edebiyatında Bazı Şekil ve Türler Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 197-206.

Dundes, Alan; “On the Psychology of Legend (Efsanenin Psikolojisi Hakkında)” *American Folk Legend A Symposium (Amerikan Efsane Sempozyumu).* Editör: Wayland D. Hand, California: University of California Press, 1971, ss. 21-37.

Duranlı, Muvaffak; *Yakut Efsaneleri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Duymaz, Ali; *Bingöl Efsaneleri (İnceleme-Metinler*). Elazığ, 1989. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

.....*Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2001.

Dündar, Selahattin-Haydar Çetinkaya; *Terekemeler (Karapapak Türkleri).* Ankara: Dündar Yayınları, 2004.

Edige (Karakalpak Halık Destanı). Hzl. S. Bahadırova-K. Mambetnazarov-J. Nizamatdnov. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 2001.

Eker, Gülin Öğüt; “Gelenekten Geleceğe Halk Edebiyatı.” *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004, ss. 315-329.

Ekici, Metin; *Türk Dünyasında Köroğlu: İlk Kol (İnceleme ve Metinler).* Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

.....*Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. (Genişletilmiş 2. Baskı), Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2007.

.....“Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar İlişkisinin Önemi.” Milli Folklor, S. 39, Ankara: 1998, ss. 25-34.

.....“Halk, Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme.” E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 3, İzmir: 1999, ss. 183-191.

.....“Araştırma Yöntemleri.” *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004, ss. 69-112.

.....“Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış.” *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 2006, ss. 83-89.

Elçin, Şükrü; *Halk Edebiyatına Giriş.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

.....“Türk Destan, Masal ve Halk Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar.” *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. C. 2. (2. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, ss. 525-528;

Eliade, Mircea; *Kutsal ve Dindışı.* Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1991.

Ercilasun, Ahmet Bican; *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Erdoğan, Kenan; "Şiir-Efsane-Menkıb İlişkisi ve Niyâzî-i Mısrî'nin Menkıbelerine Göre Bazı Şiirlerinin Hikâyesi." Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, S. 1, 2003, ss. 37-52.

Ergin, Muharrem; *Dede Korkut Kitabı-I. (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: TDK Yayını, 1997.

Ergun, Metin; *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 1-2, Ankara: TDK Yayını, 1997.

....."Karakalpak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar I." Türk Kültürü, 397, Mayıs 1996, ss. 275-289.

....."Karakalpak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar II." Milli Folklor, S. 35, Güz-1997, ss. 10-16.

....."Karakalpak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerine Araştırmalar III." Milli Folklor, S. 38, Yaz-1998, ss. 29-35.

....."Karakalpak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerine İncelemeler IV." Milli Folklor, S. 55, Kış-2003, ss. 200-210.

Erol, Mehmet S.; "Özbekistan Cumhuriyeti." *Türkler*. C 19. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. s. 700.

Ersoy, Ruhi; "Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller." Milli Folklor, S. 54, Yaz-2002, ss. 86-101.

....."Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler" Millî Folklor, S. 61, 2004, ss. 102-110

Esbergenov, H.-J. Hoşniyazov; *Etnografiçeskie Motivı v Karakalpakskom Folklore (Karakalpak Folklorunun Etnoğrafik Motifleri),* Taşkent: Fan, 1988.

Esin, Emel; *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.

Fedakâr, Selami; *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Folklore, An Ancyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music And Art. (İnançlar, Gelenekler, Anlatmalar, Müzik ve Sanat Hakkında Bir Ansiklopedi). C. II, Editör: Thomas A. Green California, 1997.

Georges, Robert A.; "The General Concept of Legend: Some Assumptions to be Reexamined and Reassessed (Efsane Kavramının Geneli: Bazı Varsayımların Yeniden Değerlendirmesi ve Şüphelerin Yeniden Giderilmesi)" *American Folk Legend A Symposium (Amerikan Efsane Sempozyumu).* Editör: Wayland D. Hand, California: University of California Press, 1971, ss. 1-21.

Goldstein, Kenneth S.; *Sahada Folklor Derleme Metotları*. Çev. Ahmet E. Uysal, Ankara: Kültür Bakanlığı Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1977.

Gökalp, Ziya; *Türk Töresi*. Hzl. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Gökyay, Orhan Şaik; *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: MEB Yayını, 2000.

Gömeç, Saadettin; *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

Görkem, İsmail; *Halk Hikâyeleri Araştırmaları/Çukorovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı.* Ankara: Akçağ, 2000.

.....*Elazığ Efsaneleri, İnceleme-Metinler*. Elazığ: Manas Yayınları, 2006.

Güngördü, Erol; *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ğabdullin, M.; *Kazak Folkloristikası (Kazak Folkloru).* Almatı: Ğılım, 1972.

Halk Ağız Edebiyatindin Sual-Cavaplar. Hzl. Ablimit Mühemmet, Kaşkar: Kaşkar Uygur Neşriyatı, 2001.

Hatamov, N.-B. Sarımsakov; *Edebiyatşunaslık Terminlarining Rusça-Özbekça Lugati*. *(Edebiyat Terimlerinin Rusça-Özbekçe Sözlüğü).* Taşkent, 1979.

Hayıt, Baymirza; *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: TTK, 1975.

Hojaniyazov, Ğ.-J. Hekimniyazov; *Karakalpakistan'ın Ejayıp Jeti Esteliği (Karakalpakistan'ın Muhteşem Yedi Eseri).* Nökis: Bilim Baspası, 2004.

"Hüseyin Baykara." *İslam Ansiklopedisi.* C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1998, ss. 530-532.

Işık, Nilüfer Avcı; "Özbekistan Cumhuriyeti." *Türkler.* C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 643.

İbrayev, Şakir; *Kazaktıñ Mifik Eñgimeleri (Mitik Kazak Anlatmaları).* Almatı: Ğılım, 2002.

İmamov, Kamilcan; *Özbek Halk Prozası (Özbek Halk Nesri).* Taşkent: Fan Neşriyatı, 1981.

....."Afsona va Rivoyatlar (Efsane ve Rivayetler)." *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı (Özbek Halk Sözlü Poetik Yaratmaları)*. Yay. Hzl. H. Razzakov-T. Mirzayev-B. Sarımsakov-K. İmamov, Taşkent: Okıtuvçı, 1980, ss. 167-175.

....."Afsonalar (Efsaneler)." *Özbek Folklori Oçerklari (Özbek Folkloru Özetleri).* C. 2, Taşkent: Fan Neşriyatı, 1989, ss. 3-29.

....."Afsona, Rivoyat va Nakllar (Efsane, Rivayet ve Nakıllar)." *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcad*ı (*Özbek Halk Sözlü Poetik Yaratmaları*). Ö. Yay. Hzl. K. İmamov-T. Mirzayev-B. Sarımsakov-O. Safarov, Taşkent: Okıtuvçı, 1990, ss. 174-186.

İnan, Abdülkadir; *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

....."Alruhu Hakkında." *Makaleler ve İncelemeler.* C. 1, Ankara: TTK Yayını, 1987, (2. Baskı), ss. 259-267.

.....“Karakalpaklılar.” *Makaleler ve İncelemeler.* C. 1, Ankara: TTK, 1987, (2. Baskı), ss. 45-49.

.....“Türkler-Karakalpaklar.” Bozkurt (Yeni Bozkurt), S. 12, 1941, s. 265.

İnayet, Aliman; *Yalmavuz-Celmoğuz / Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2007.

İşniyazova, Şahnaza Aşurovna; *Hezirgi Zaman Özbek va Kırgız Nasrida Afsana ve Rivayatlarıñ Kiyesiy-Tipologik Tahlili (Günümüz Özbek ve Kırgız Nesrinde Efsane ve Rivayetlerin Mukayeseli Tipolojik İncelemesi).* Semerkand: Ali Şir Nevayi Namındaki Semerkand Davlat Ünversiteti, 1996. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

İvanov, P. P.; “Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller.” Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 65, 1938, ss. 29-41.

.....“Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller.” Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 65, 1938, ss. 417-424.

.....“Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller.” Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 65, 1938, ss. 539-544.

Jason, Heda; “Concerning the ‘Historical’ and the ‘Local’ Legends and Their Relatives (Tarihî ve Yerel Efsanelere ve Onların Akrabalarına Dair)” The Journal of American Folklore, S. 84, No. 331, (Toward New Perspectives in Folklore), Ocak-Mart 1971, ss. 134 -144. http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/medergi/20.htm

Jdanko, T. A.; *Oçerki İstoriçeskoy Etnografii Karakalpakov-Rodo-Plemennaya Struktura i Rasselenie v XIX-Naçale XX Veka (Karakalpak Halkının Etnografik Tarihi Yazıları–19. Asrın Sonu 20. Asrın Başına Kadar Yerleşim ve Şecere Yapısı). Akademiya Nauk SSSR Trudı İnstituta Etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaya Novaya Seriya, Tom IX*. Moskva-Leningrad: İzdatel'ctvo Akademi Nauk SSSR, 1950.

.....*Kırk Kız Kak İstoçni (Kırk Kız'ın Kaynakları).* Kratkoe Soobşeniya İnst. Etnogr. AN SSSR, Vip - XXX, 1958, ss. 110-120.

Jırav Namaları (Jırav Nağmeleri). Hzl. T. Adambaeva, Nökis: 1991.

"Kara-kalpakskaya ASSR" (Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti). *Sovetskaya Entsiklopediya.* C. 20, Hzl. B. A. Vedenskiy, Moskova: Rosudarstvennıy İnstitut, 1953, ss. 118-119.

"Karakalpaklar." *Meydan Larousse Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: Meydan Yayınları, 1973.

"Karakalpaklar." *Türk Ansiklopedisi*. C. 21, Ankara: MEB, 1974.

"Karakalpaklar." *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. C. 5, İstanbul, 1982.

"Karakalpak Özerk Cumhuriyeti." *Türkler*. C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.

Kaipbergenov, Tulepbergen; *Karakalpak Kızı*. Çev. Kayhan Yükseler, İstanbul: Evrensel Basım Yayın-Roman Dizisi, 2006.

Kalafat, Yaşar; *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları (Hazara, Karakalpak, Karapapağ, Dağıstan, Nogay, Kabartay, Karaçay, Karay, Ahıska, Bulgar, Gagauz, Başkurt, Çuvaş, Altay, Kazak, Tatar Türkleri*). C.1, Ankara: Sosyal Antropoloji Araştırmaları, 2002.

....."Karapapak Türklerinde Halk İnançları." Türk Kültürü, Mart-1999, S. 431, ss. 160-170.

....."Türk Halk İnançlarında Kara." Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ağustos-1999, S. 152, ss. 17-21.

....."Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları." Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Haziran-2000, S. 126, ss. 167-181.

Kallimci, Hasan; *Kırk Kahraman Kız*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2003.

Kamalov, Sabır; "Karakalpaklarda Nevruz." *Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: 1996, ss. 255-260.

..... "Karakalpaklardıñ Halık Bolıp Käliplesivi Häm Onıñ Mämleketliginiñ Tariyhınan." (Karakalpakların Halk Olarak Ortaya Çıkışı ve Onun Memleket Haline Gelmesi Tarihinden). Nökis: Özbekistan Respublikası İlimler

Akademiyası Karakalpakistan Bölim Tariyh, Arheologiya Ham Etnografiya İnsitutı "Habarşısı Jurnalı" (N. 3 sanına kosımşa), 2001, ss. 8-12.

Kamalov, Sabır-E. Koşanov; *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Bilim, 1993.

Kanar, Mehmet; *Farsça-Türkçe Sözlük.* İstanbul: Deniz Kitabevi, 2000.

Karakalpak Añızları, Apsaneleri ham Şeşendik Sözleri. (Karakalpak Añızları, Efsaneleri ve Beliğ Sözleri). hzl. Z. İşmanava, Nökis: Karakalpakstan Baspası, 1992.

Karakalpak Edebiyatı. Hzl. Pirmat Şermuhammedulı-Tahir Kahhar, Aktaran: Vedat C. Uygur. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Başlangıcından Günümüze Kadar*. C. 23, Redaktör. Nevzat Köseoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2003.

Karakalpak Halık Epsanaları. (Karakalpak Halk Efsaneleri). Hzl. T. Kanaatov. Nökis: Karakalpakistan, 2000.

Karakalpak Halk Legendaları Ham Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları). Hzl. Kabıl Maksetov-Nasreddin Kamalov-K. Mambetnazarov. Nukus: Karakalpak Memleket Yayını, 1962.

Karakalpak Halk Ozanı Berdak. Hzl. İ. Ü. Nasrattınoğlu, Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

Karakalpak Tilinin İmla Kağıydaları (Karakalpak Dilinin İmla Kuralları). Nökis: Bilim, 1994.

Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü). Hzl. Mamut Kalenderov, C. 1, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1982.

Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü). Hzl. Mamut Kalenderov, C. 2, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1984.

Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü). Hzl. Mamut Kalenderov, C. 3, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1988.

Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü). Hzl. Mamut Kalenderov, C. 4, Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1992.

Kaskabasov, Seyit; K*azaktıñ Halık Prozası (Kazak Halk Nesri).* Almatı: Ğılım, 1984.

Kırık Kız. Hzl. K. Maksetov. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1993.

Koçak, Aynur; "Sözlü Kültür Ortamından Elektronik Kültür Ortamına Menkıbeler: Mehmed Emin Tokadi Örneği." Hacı Bektaş Veli, S. 35, 2005, ss. 273-284.

Köseyev, M.-B. Şamıradov-O. Yazımov-N. Çarıyev; *Edebiyat.* Aşgabat: Magarif, 1985.

Krohn; Julius-Kaarle Krohn; *Halk Bilimi Yöntemi*. Çev. Günsel İçöz, Yayına Hzl. Fikret Türkmen, Ankara: TDK Yayınları, 1995.

Kurat, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK, 2000.

Kurbabaev, İsmail; *Karakalpak Balalar Edebiyatı Tariyhının Öçerki (Karakakpak Çocuk Edebiyatı Tarihi Yazıları).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1974.

Kurter, Ziya; *Karakalpak (Türkleri).* Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1974.

Kutlu, M. M.; "Geleneksel Çoban Bayramları ve Fırat Havzasında Yaşayan İzleri." *Fırat Havzası II. Folklor ve Etnografya Sempozyumu (5-7 Kasım 1987) Bildirileri*. Elazığ, 1989, s. 199-206.

"Lenin." *Azerbaycan Sovet Ansiklopedisi*. C. 7, Bakü, 1982, ss. 186-194.

Luthi, Max; "Masalın Efsane, Menkıbe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı." Çev. Sevengül Sönmez, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor, 2003, ss. 315-319.

Maksetov, Kabıl; *Karakalpak Kaharmanlık Destanı Kırık Kız.* Nökis: Karakalpak Baspası, 1962.

.....*Karakalpak Kaharmanlık Destanlarının Poetikası.* Takent: İlim Baspası, 1965.

.....*Oçerki Po İstorii Karakalpakskogo Folklora (Karakalpak Folklor Tarihi Yazıları).* Taşkent: Fan Neşriyatı, 1977.

.....*Karakalpak Folkloı* (Üniversitetiñ Karakalpak Tili hem Edebiyatı Kenigeligi Uşın Okıv Programması). Nökis: Nökis Memleketlik Üniversiteti, 1982.

.....*Karakalpak Folkloristikası*. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1989.

.....*Destanlar, Jıravlar, Baskılar.* Nökis: Karakalpakistan, 1992.

.....*Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpeleri (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları).* Nökis: Bilim, 1996.

Maksetov, Kabıl-E. Tejimuratov. *Karakalpak Folkloı. Nökis*: Karakalpakistan Baspası, 1979.

Maksetov, Kabıl-E. Tejimuratov. *Karakalpak Folkloı*. Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1979.

Maksetov, Kabıl-K. Palımbetov. *Karakalpak Jañıltpaşları (Karakalpak Tekerlemeleri).* Nökis: Bilim, 1993.

Maksetov, Kabıl-K. Palımbetov. *Karakalpak Destur Kosıkları (Karakalpak Gelenek Koşukları).* Nökis: Bilim, 1997.

Maksetov, Kabıl-N. Kamalov-K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Legendaları Hem Anekdotları (Karakalpak Halk Efsaneleri ve Fıkraları).* Nökis-Semerkand: Karakalpakistan Memleket Baspası, 1962.

Maksetov, Kabıl-N. Kamalov-K. Mamnetnazarov. *Karakalpak Halık Añızları Hem Anekdotları. (Karakalpak Halk Añızları ve Fıkraları).* Nökis: Karakalpakistan, 1995.

Mambetov, Kamal; *Karakalpak Tarihi.* Nökis: Karakalpakistan, 1993.

.....*Karakalpaklar Şejiresi (Karakalpaklar Şeceresi).* Nökis: Bilim, 1993.

.....*Karakalpaklar Tariyhı -İlimiy İzertlev (Karakalpaklar Tarihi-İlmi İnceleme).* Nökis: Karakalpakstan, 1993.

.....*Karakalpaktıñ Etnografiyalık Tariyhı (Karakalpak'ın Etnografik Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 1995.

Maspatşa: Karakalpak Halık Eposi (Maspatşa: Karakalpak Halk Destanı). Taşkent: Gafur Gulam Neşriyatı, 1985.

Membetnazarov, Kalbay; *Karakalpak Ertekleri Hakkında (Karakalpak Masalları Hakkında).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1981.

Muhammed Yusup Munşi. *Mukimhanskaya istoriya.* Taşkent, 1956.

Mustafayev, E. M.-V. G. Şerbinin; *Büyük Rusça- Türkçe Sözlük.* (Moskova: Russkia Yazık), İstanbul: Engin Matbaacılık, 1996.

N. Davkaraev Şığarmalarının Tolık Jıynağı (N. Davkaraev'in Çalışmalarının Toplamı). C. 2, Nökis: 1977.

Nahmedov, Ahmet; "Eski Bir Türk Boyu Müytenler ve Menşe Efsaneleri." *Türkler.* C 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 580-583.

Nevruz ve Renkler. Hzl. Sadık Tural, Elmas Kılıç. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Yayını, 1996.

Nurmuhammedov, Marat; *Berdak-Karakalpak Halkınıñ Ulı Şayırı (Berdak-Karakalpak Halkının Büyük Şairi).* Nökis: Karakalpak Baspası, 1979.

....."Karakalpaklarda Âşık (Kemik) Oyunları." *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. C. 3-Halk Müziği Oyun Tiyatro Eğlence, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, MİFAD Yayınları, 1987, ss.173-183.

Ocak, Ahmet Yaşar; *Kültür Tarihî Kaynağı Olarak Menâkıb-Nameler (Metodolojik Bir Yaklaşım).* Ankara: TTK, 1997.

Oinas, Felix J.; "Rusya'da Folklor Faaliyetleri." Çev. Umay Günay, Millî Folklor, S. 20, Kış-1993, ss. 3-12.

Ong, Walter; *Sözlü ve Yazılı Kültür; Sözün Teknolojileşmesi.* Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis, 2003.

Oğuz, M. Öcal; *Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000

Oğuz, M. Öcal-Ayşe Yavuz; (Editör) *Çorum'dan Derlenen Efsaneler*. Çorum*:* G.Ü. Çorum Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Topluluğu Yay., 2005.

Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi*. Cilt: I, Ankara: TTK Yayınları, 1998.

.....*Türk Mitolojisi*. Cilt: II, Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Ömirbektin Anekdotları (Ömirbek Fıkraları). Hzl. K. Maksetov-N. Kamalov-K. Mambetnazarov-S. Bahadırova. Nökis: Karakalpakistan, 1990.

Önal, Mehmet Naci; *Muğla Efsaneleri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2003.

Öner, Mustafa; *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: AKM Yayını, 1998.

Örnek, Sedat Veyis; *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.

Özarslan, Metin; *Ferhat ile Şirin. Mukayeseli Bir Araştırma.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.

Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı (Özbek Halk Sözlü Manzum Yaratmaları). Yay. Hzl. K. İmamov-T. Mirzayev-B. Sarımsakov-O. Safarov, Taşkent: Okıtuvçı, 1990.

Özbek Sovyet Ansiklopedisi. C. 1. Taşkent, 1971.

Özdemir, Hasan; "Etiyolojik Türk Halk Efsaneleri." *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri.* C. 2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, ss. 305-310.

Özkan, Nevzat; *Türk Dünyası-Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*. Kayseri: Geçit Yayınları, 1997.

Pahratdinov, Yunıs; *Hezrgi Zaman Karakalpak Prozasındağı Satira (Günümüz Kararakalpak Nesrinde Mizah).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1988.

.....*Menili Gepler Hem Halık Epsanaları (Manalı Sözler ve Halk Efsaneleri).* Nökis: Karakalpakistan, 1989.

.....*Adam Jemiyet Satira (İnsan, Toplum, Mizah).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1991.

.....*Karakalpak Satirası (Karakalpak Mizahı).* Nökis: Karakalpakistan, 1992.

Pahratdiynov, Adisayit; *Halık Şayırlarının Şayırşılıktın Kelip Şığıv Tariyhınan (Halk Şairlerinin Şairliğinin Teşekkül Tarihinden).* Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1980.

.....*Berdak Şayırdıñ Destanlık Şığarmaları (Berdak Şairin Destan Türündeki Anlatmaları).* Nökis: Karakalpakstan, 1987.

.....*Berdak Şayır Tvorçestvosınıñ Jıynalıv, Basıp Şığatılıv Ham İzerleniv Tariyhınan. (Berdak Şair Anlatmalarının Derlenmesi, Basılması ve İncelenmesi Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 1990.

Petikainen, Juha; "Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu." Çev. İsmail Görkem, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor, 2003, ss. 223-240.

Propp, Vladimir; *Masalların Yapısı ve İncelenmesi.* Çev. Hüseyin Gümüş, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Rasovski, D. A.; "Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü." Çev. H. Ortekin, Ülkü Dergisi, S. 57, 1937, ss. 248-258.

Reichl, Karl; *Karakalpakische Märchen (Karakalpak Masalları).* Bochum: Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, 1985.

Rivayatlar hem Legendalar (Rivayetler ve Efsaneler). Redaktör. F. Urmançeyev-C. H. Kelimullin, Kazan: Megarif, 2001.

Roux, Jean-Paul; *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm.* Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

Saç Kitabı. Editör: Emine-Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2004.

Sadık, Mehemmetcan; *Uygur Halk Agız Edebiyatı Hakkıda (Uygur Sözlü Halk Edebiyatı Hakkında)*. Şincan: Şincan Halk Neşriyatı, 1995.

Sadık, Osman; *Halk Ağız Edebiyatı Hakkıda Umumi Beyan (Uygur Halk Sözlü Edebiyatı Hakkında Genel Bilgi)*. Şincan: Şincan Halk Neşriyatı, 1998.

Sağitov, İ. T.; *Karakalpak Halkının Kaharmanlık Eposı (Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı).* Nökis: Memleket Basması, 1963.

Sakaoğlu, Saim; *Gümüşhane Masalları. Metin Toplama ve Tahlil.* Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.

.....*Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu*. Kültür Bakanlığı, MİFAD Yayınları, Ankara 1980.

.....*Efsane Araştırmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992.

.....*101 Türk Efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

....."Nasreddin Hoca'mızın Türk Dünyasındaki Arkadaşları." Türk Edebiyatı, C. 23, S. 255, Ocak 1995, ss. 13-15.

....."Türk Dünyası Mahallî Fıkra Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellikler." Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 9-10, 1995, ss. 267-288.

....."Efsane-Menkıbe Bağı." *V. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1997, ss. 241-246.

....."Türk Edebiyatında Ortak Fıkra Tipleri." *İkinci Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı Bildirileri*. (8-10 Aralık 1994, Ankara) Ankara: 1998, ss. 317-322.

Sanders, Barry; *Öküzün A'sı. Çev. Şehnaz Tahir.* İstanbul: Ayrıntı, 1999.

Sarıbaev, K.; *Karakalpakstan da Jer-Suv Katnasları Tariyhınan (Karakalpakistan'daki Yer-su İlişkileri Tarihinden).* Nökis: Karakalpakstan Baspası, 1965.

Sarımsakov, B. "Özbek Folklorining Janrlar Sostavı" (Özbek Folklorunun Tür Yapısı). *Özbek Folkloru Oçerkleri*. Cilt: I, Taşkent: Fan Neşriyatı, 1988, ss. 64-85.

Schimel, Annemaria; *Sayıların Gizemi.* Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

Seyidoğlu, Bilge; *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*. Ankara: Sevinç Matbaası 1975.

.....*Erzurum Efsaneleri.* İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1997.

Süleyman, Olcas; *Az i Ya.* Çev. Natık Seferoğlu, Hzl. Kamil Veli Nerimanoğlu-Fikret Türkmen-Mustafa Öner, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.

Şavk, Ülkü Çelik; "Karakalpak Kişi Adları Üzerine Bir İnceleme." Milli Folklor, S. 54, Yaz-2002, ss. 62-67.

Taşağıl, Ahmet; "Karakalpaklar." *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 426-427.

Thompson, Stith; *The Motif Index of Folk Literature (Halk Edebiyatı Motif Dizini).* Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1955-1958.

Tlevmuratov, M. - J. T. Berdiev - Z. M. Tlevmuratova; *Karakalpakstan Tariyhı (Karakalpakistan Tarihi).* Nökis: Karakalpakstan, 2004.

Togan, Zeki Velidi; *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Tolstova, L. S.; *İstoriçeskie Predaniya Yujnogo Priaralya (Güney Aral Tarihi Efsaneleri).* Moskova, 1984.

Tolstova, L. S.-A. Utemisov; "İstoriçeskie Folklor Svera Vostoçnih Karakalpakov." (Aşağı Doğu Karakalpakların Tarihi Folkloru) Soobşeniya Vtoroe, Vestnik Karakalpakskogo filala AN Uz SSR, No: 4, 1963.

Turdimov, Şamirza; "Türk Dünyasında Albastı." Aktaran: Selami Fedakar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 3, İzmir, 1999, ss. 263-264

Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu. (24. Baskı), Ankara: TDK Yayınları, 2005.

Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi. C. 7, Ankara: AKM Yayınları, 2001-2006.

Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. C. 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002.

Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. C. 7, Ankara: AKM Yayınları, 2002-2006.

Türk Dünyası El Kitabı. C. 3 (Edebiyat-Türkiye), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998.

Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. Editör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004.

Türkmen Folkloru Hezirki Zamanda (Türkmen Folkloru Şimdiki Zamanda). Hzl. K. Seyitmuradov-Ş. Halmuhammedov, Aşgabat: Ilım, 1976.

Türkmen, Fikret. *Âşık Garip Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Baylan Matbaası, 1974

.....*Tahir ile Zühre*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.

.....*Sahada Folklor Derleme Teknikleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992-1993.

.....“Garaoğlu Destanı.” Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. I, 1982, ss. 47–59.

.....“Türk Destanları ve Halk Hikâyelerinde Ölümden Sonra Dirilişin İfade Ediliş Şekilleri.” Türk Dünyası Kültür, Sanat, Haber ve Araştırma Dergisi, Ankara: Türksoy Yayınları, S. 2, 2001, ss. 15-19.

.....“Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayi ile İlgili Yaratmalar.” Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 4, S. 1, Afyon, 2002, ss. 25–35.

.....“Karakalpakistan’da Destan Çalışmaları.” *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi-Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Seksiyon Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2002, s. 269-275.

Uygur, Ceyhun Vedat; *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

.....*Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer, Yazılı Edebiyat, Destanlar*). Denizli: Özcan Ofset, 1999.

.....*Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks).* Denizli: Bilal Ofset, 2001.

.....“Kırk Kız.” Millî Folklor, S. 34, 1997, ss. 30-47.

.....“Karakalpak Edebiyatı.” *Türk Dünyası El Kitabı*. C. 5, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1999, s. 399-421.

.....“Karakalpak Türkçesi Gramer Terimleri Sözlüğü.” Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. S. 11, 2001, ss. 51-69.

.....“Tolğav Edebî Türü ve Karakalpak Tolğavları.” *IV. Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*. (Mersin, 26-28 Mayıs 2000). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 2002, ss. 677-687.

.....“Karakalpak Edebiyatında Kadın.” Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, S. 13, Bahar-2003, ss. 251- 280.

.....“Karakalpak Şairi Ajiniyaz ve Karışık Dili Üzerine.” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK, 2004, ss. 3249-3268.

.....“Karakalpaklarda Nevruz.” *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004, ss. 279-285.

.....“Karakalpak Türkleri Arasındaki Mizahi Tipler ve Nasreddin Hoca.” *I. Uluslararası Akşehir Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri*. (6-7 Temmuz 2005). Niğde: Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları 6, 2005, ss.443-453.

.....“Karakalpak Türkçesi.” *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.* C. 1-Fiil- Basit Çekim, Ankara: TDK, 2006.

Uysal, Faruk-Ömer Kocaman; “Umutlar Ülkesi Karakalpakistan.” TİKA Avrasya Bülteni, S. 39, Ekim 2005, ss. 16-22.

Üçüncü, Kemal; “Sözlü Kültür/Tarih Bağlamında Edebî Bir Metin Olarak Otman Baba Vilâyetnâmesi.” Bilig, S. 28, Kış/2004, ss. 1-29.

Yavuz, Muhsine Helimoğlu; *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma-İnceleme.* Ankara: Doruk Yayınları, 1993.

Yıldırım, Dursun; *Türk Bitiği.* Ankara: Akçağ, 1998.

.....“Sözel Tarih Belgesi: Sözel Tarih Metinleri [Kamanlı Mendoğ’un Sözel Tarihine Bağlı Sözel Belge Üzerine Bir Deneme].” Türkbilig, S. 8, 2004, ss. 131-154.

Yılmaz, Salih; *Karakalpak Türkleri ve Karakalpak Tarihi (1873-2003).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. (Yayınlanmamış Doktora Tezi.)

.....*XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2006.

.....“Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan.” Yeni Türkiye Dergisi, S. 16. Temmuz-Ağustos 1997, ss. 1320-1330.

.....“Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya.” Avrasya Etüdleri, S. 18, Ankara: TİKA Yayınları, 2000, ss. 93-110.

.....“Karakalpak Türkleri.” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 137, Mart-Nisan 2002, ss. 215-226.

.....“Mûnis ve Agehi’nin ‘Firdevs-ü’l İkbâl’ Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak – Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar.” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 145, Temmuz- Ağustos 2003, ss. 151-180.

.....“Agehi'nin ‘Riyazu-D-Dovle’ Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar.” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 146, Eylül-Ekim 2003, ss. 231-238.

.....“Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde Dil ve Gelişimi.” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK, 2004, ss. 3249-3268.

.....“Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti’nde Misyonerlik Faaliyetleri.” Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S. 207, Mart-2004, ss.59-64.

.....“Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti’nde Yalnız Kalmış Bir Çevre Örgütü: Udasa.” Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S. 217, Ocak-2005, ss. 22-27.

Y*urdumuzun Efsaneleri*. Hzl. Sednik Paşayev, Bakü: Gençlik, 1976.

Yüce, Kemal; *Saltuk-name'de Tarihi, Dini ve Efsanevi Unsurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

.....“Türk Masallarında Şekil Değiştirme Üzerine.” Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, S. 7, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993, ss. 115-127.

Yüksel, H. Avni; “Türk Folklorunda Sayılar.” Milli Kültür, C: 3, S: 4, Ankara, Eylül-1981, ss. 46-49.

.....“Türk Folklorunda Yedi Sayısı.” Milli Kültür, C: 3, S: 5, Ankara, Ekim-1981, ss. 48-51.

.....“Türk Folklorunda Dokuz Sayısı.” Milli Kültür, C: 3, S: 6, Ankara, Kasım-1981, ss. 32-35.

Zuev, Y. A.; *Drevnetyurskie geneologiçeskie predaniya kak istoçnik (Kadim Jeneolojik Efsanelerin Kaynakları)* AKD. 1967; Etniçeskaya Kultura i Folklor. Moskova, 1977.

DİZİN

A

Acıpayamlı, O. 199, 4
Açа, M. 15, 4
Adak Kale 210, 216, 217, 223, 246, 250, 259, 260, 263, 271, 273, 274, 360, 361, 4
Adisayit Pahratdiynov 26,
Afganistan 3
Ahmedov, S. 39, 40, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 4
Aka, İ. 169, 4
Akçolpan 249, 256, 447, 4
Akşa Göl 169, 201, 205, 206, 215, 217, 218, 220, 223, 224, 249, 250, 257, 258,
Aktaş, R. N. 146, 4
Ali Şir Nevayi 107, 171, 469, 4
Alkaya, E. 45,
Allambergenov, K. 52, 4
Alpamıs 49, 60, 61, 62, 64, 4
Alptekin, A. B. 127, 128, 191, 192, 195, 196, 4
Altay 15, 17, 44, 64, 89, 197, 232, 470, 4
Altın Orda 4
Amuderya 9, 19, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 166, 173, 174, 205, 212, 232, 233,
Aral 9, 11, 18, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 48, 53, 60, 193, 200, 221, 241, 246, 258, 259, 2
Arat, R. R. 9, 17, 18, 45, 4
Arda, C. Z. 191, 4
Assmann, J. 144, 4
Atalay, B. 49, 194, 4
Ay, A. 134, 156, 252, 308, 321, 392, 404, 4
Aydın Göl 246, 258, 279, 4
Aydos Bey 34, 165, 173, 254, 4
Aydosbiy ve Devletyarbek 4
Ayımbetov, K. 64, 65, 112, 113, 139, 154, 453, 4

Aytmuratov, D. 14,
Azerbaycan 18, 51, 53, 67, 89, 104, 105, 134, 176, 460, 4

B

Bağdat Kalesi....259, 3
Bahadırova, S……..39, 40, 53, 56, 63, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 112, 113, 116, 117, 1
Barthold, W. 10, 4
Bascom, W....146, 151, 152, 153, 185, 187, 4
Baskakov, N. A.....9, 51, 65, 4
Başkurt....14, 16, 25, 44, 64, 89, 460, 4
Baymıradov, A.....135, 4
Baymuradov, B. 134, 135, 4
Begimov, A.....
Belyaev, İ. A. 28, 453, 4
Bennigsen, A. 12, 4
Berdak....17, 23, 26, 27, 38, 48, 62, 461, 471, 474, 4
Berdiev, J. 14, 21, 461, 4
Biruni 10, 247, 4
Boratav, P. N. 95, 99, 100, 124, 125, 129, 138, 141, 156, 157, 171, 182, 4
Bozkurt, F. 44, 50, 462, 4
Brown, R.....
Buch, W. 93, 4
Buhara.....13, 32, 33, 166, 173, 201, 205, 212, 214, 227, 245, 248, 252, 253, 261, 366, 408, 420, 421, 4

C

Carr, E. H.....163, 164, 4
Cemiloğlu, M.....192, 4
Cengiz Han……..19, 25, 31, 165, 166, 167, 168, 197, 200, 207, 215, 223, 227, 230, 2
Ceyhun Vedat Uygur 11, 39, 41, 44, 45, 46, 52, 53, 54, 55,
Christensen, A. ....
Ciydeli Baysın 249, 262, 4
Cohen, A. P.....87, 144, 4
Corayev, M. 133, 134, 4
Cumanazarov, U. A. 107, 133, 4

Ç

Çernıe Klobuki 13, 18,
Çetin, A. Y. 48, 49, 199,
Çınar, A. A. 40, 53, 194, 459,
Çistov, K. V. 131,
Çobanoğlu, Ö. 117, 144, 160, 161,
Çuvaş 44,

D

Dağıstan 44,
Davkaraev, N. 139,
Dede Korkut 15, 56, 168, 194, 195, 245, 417, 460,
Dégh, L. 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 119, 121, 148, 160, 161, 162, 164, 180,
Devlet, N. 10, 42, 43,
Dinyeper 19, 33, 166, 253, 257,
Divaev, A. A. 64,
Diykanbaeva, A. 90, 103, 107, 108, 130, 131, 135, 138, 152, 153, 183, 186, 190,
Dizdaroğlu, H. 98,
Dundes, A. 96,
Duranlı, M. 90, 103, 110, 111,
Duymaz, A. 128, 192,

E

Edige 49, 60, 61, 62, 63, 459,
Ejiniyaz Şayır ....
Eker, G. Ö. 92, 93, 121, 145, 146, 181, 185, 460, 461, 462, 463, 465, 472,
Ekici, M. 58, 101, 150, 151, 190, 191, 192, 195,
Elçin, Ş. 99, 156, 157, 195,
Eliade, M. 94,
Er Şora ....
Er Ziyvar ....
Ercilasun, A. B. 12, 46, 54, 466,
Erdoğan, K. 97,
Erejep Bey ....
Ergin, M. 195,

Ergun, M. 43, 44, 51, 90, 111, 191, 197, 198, 240, 353, 454, 4
Ernazar Alaköz 34, 165, 171, 173, 186, 214, 245, 255, 261, 367, 430, 435, 436, 4
Erol, M. S. 11, 47, 466, 4
Ersoy, R. 15, 144, 163, 164, 4
Esbergenov, H. 15, 16, 4
Esemuratov, G. 65, 154, 4
Esengeldi Bey 34, 1
Esin, E. 195, 4
Estemez Göl 205, 258, 358, 359, 3

F

Fleming, A. 1

G

Gagauz 44, 51, 4
Georges, R. A. 96, 97, 4
Gerip Aşık 1
Goldstein, K. S. 58, 4
Gökalp, Z. 98, 99, 4
Gökyay, O. Ş. 168, 192, 196, 4
Gömeç, S. 44, 4
Görkem, İ. 90, 128, 129, 145, 181, 467, 4
Gusev, V. E. 1
Gülayım…….63, 206, 207, 210, 213, 215, 226, 251, 259, 264, 266, 272, 273, 275, 291,
Güldirsin 163, 167, 168, 186, 205, 215, 216, 223, 229, 231, 247, 250, 259, 260, 287, 364, 365, 449, 4
Günay, U. 178, 4

Ğ

Ğabdullin, M. 109, 4

H

Hakas 90, 1
Halpert, H. 1
Harezm 29, 31, 37, 169, 247, 260, 364, 4
Hatamov, N. 132, 4
Hayıt, B. 42, 4
Hazreti Ali 448, 4

Hekimniyazov, J. 30, 4
Hızır ...126, 128, 138, 162, 198, 208, 213, 217, 219, 220, 225, 238, 239, 251, 264, 266, 389, 390, 425, 4
Hive…….32, 33, 34, 35, 36, 37, 67, 165, 171, 172, 173, 174, 215, 220, 221, 247, 254, 2
Hive Hanı....32, 34, 171, 172, 173, 174, 1
Hocaeli.... 10, 11, 34, 36, 171, 173, 224, 247, 249, 260, 261, 358, 368, 4
Hojambergenov, R. ....
Hojaniyazov, Ğ. 30, 63, 4
Honko, L. 148, 149, 1
Hoşniyazov, J. 15, 16, 4
Hurlika-Hemra ....
Hüseyin Baykara....165, 169, 171, 174, 245, 358, 4

I

Işık, N. A. 10, 168, 4

İ

İbrayev, Ş. 109, 4
İdil....14, 19, 31, 32, 33, 166, 246, 257, 374, 4
İmamov, K. 106, 107, 132, 133, 468, 4
İnan, A. 15, 50, 171, 199, 4
İnayet, A. 199, 4
İran....31, 1
İşankul, C. ....VIII, 352, 4
İşniyazova, Ş. A. 107, 4
İvanov, P. P. 50, 4

J

Jason, H. 91, 4
Jdanko, T. A....21, 29, 453, 4
Jiyemurat Bekmuhammedov ....

K

Kabartay....44, 4
Kafesoğlu, İ. 22, 43, 194, 4
Kahhar, T. 29, 45, 4
Kaipbergenov, T. 41, 4
Kalafat, Y....15, 18, 44, 53, 4

Kalenderov, M. 15, 16, 21, 25, 60, 470, 471, 4
Kallimci, H. 41, 4
Kalmuk 226, 246, 248, 275, 362, 371, 372, 426, 427, 4
Kamalov, S……..13, 19, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 52, 64, 66, 67, 114, 166, 171, 173
Kanaatov, T. 113, 450, 451, 4
Kanar, M. 89, 4
Kanglı 167, 215, 227, 256, 257, 262, 271, 272, 273, 276, 446, 4
Kanlı Göl 200, 205, 217, 223, 246, 247, 250, 257, 258, 260, 274, 368, 4
Karabaylı 14, 201, 206, 220, 222, 226, 227, 247, 251, 260, 270, 368, 380, 4
Karaçay 44, 198, 4
Karimov, A. 64, 65, 154, 4
Kaskabasov, S. 108, 109, 135, 4
Kazak……..10, 11, 15, 16, 18, 22, 24, 25, 27, 33, 34, 35, 36, 44, 46, 47, 51, 53, 56
Kazan 51, 89, 105, 175, 197, 241, 4
Keneges 22, 23, 24, 28, 30, 248, 327, 4
Ketenler 163, 174, 200, 206, 213, 218, 220, 221, 224, 251, 259, 266, 271, 273, 275, 290, 369, 449, 4
Kılıçbay, M. A. 94, 4
Kıpçak..... 11, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 44, 248, 262, 413, 440, 4
Kırgız.....14, 15, 16, 22, 46, 47, 90, 103, 107, 131, 135, 138, 183, 197, 198, 459, 460, 464, 467, 469, 4
Kırım..... 33, 51, 89, 249, 256, 257, 262, 373, 446, 447, 4
Kırk Kız……29, 41, 42, 49, 52, 53, 60, 61, 62, 63, 155, 200, 201, 206, 207, 210, 213, 215,
Kıtay 22, 23, 24, 28, 34, 71, 173, 248, 4
Kıyat 28, 167, 249, 254, 256, 414, 435, 4
Kızıl Kale..... 205, 220, 246, 249, 257, 258, 259, 358, 3
Kızılkum 9, 193, 241, 4
Koblan 49, 61, 62, 64, 4
Koçak, A. 144, 145, 4
Koldavlı 34, 171, 173, 246, 247, 3
Kongırat……..9, 10, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 34, 71, 165, 171, 173, 246, 247, 248, 249, 254
Korganşa Kalesi 259, 3
Korkut Ata 187, 198, 201, 209, 212, 219, 226, 227, 245, 253, 257, 260, 263, 267, 416, 417, 418, 4
Koşanov, A. 13, 36, 4
Köroğlu 195, 245, 4
Köseoğlu, N. 29, 45, 4

Kulımbet Şayır.....
Kurat, A. N. 44, 4
Kurbanbay Tejibaev.....
Kurter, Z. 38, 4
Kutlu, M. M. 241, 4

L

Lenin.....36, 165, 175, 176, 177, 178, 179, 4
Levinton, G. A. .....
Luthi, M. 90, 91, 92, 181, 189, 4

M

Maksetov, K.…….55, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 114
Maman Bey..... 34, 201, 212, 214, 227, 248, 253, 261, 419, 420, 421, 4
Mambetnazarov, K. 63, 65, 66, 67, 176, 465, 471, 4
Mambetov, K. 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 167, 4
Mangıt.....21, 22, 23, 24, 25, 28, 246, 248, 4
Maspatşa 61, 62, 63, 4
Mirzayev, T. 107, 132, 133, 468, 4
Moğol 13, 14, 16, 19, 31, 165, 166, 167, 168, 230, 2
Morohin, V. N. .....
Moskova 9, 11, 64, 104, 119, 262, 446, 453, 461, 470, 474, 478, 4
Moynak.....10, 11, 36, 247, 3
Muhammed Fenanı .....
Muralı-Şer..... 170, 210, 217, 220, 254, 271, 273, 275, 343, 344, 431, 432, 433, 4
Mustafayev, E. M. 19, 4
Mühemmet, A. 109, 4
Müyten.....22, 23, 24, 28, 30, 246, 249, 251, 255, 256, 258, 261, 290, 349, 370, 438, 447, 4

N

Nahmedov, A. 18, 4
Nasreddin Hoca 51, 55, 67, 477, 4
Nayman.....221, 248, 299, 3
Nazlımhan Sulıv 170, 224, 249, 250, 263, 274, 358, 3
Nogay 32, 44, 197, 245, 249, 256, 262, 271, 272, 273, 276, 447, 453, 4
Nökis, (Nukus)……9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 30, 32, 35,

Nurmuhammedov, M. 26, 4

O

Ocak, A. Y. 26, 36, 38, 51, 55, 67, 91, 155, 157, 469, 471, 474, 477, 4
Oğuz 18, 24, 25, 58, 145, 168, 185, 191, 465, 475, 4
Oinas, F. J. 178, 4
Ong, W. 143, 144, 166, 4
Ortekin, H. 50, 469, 4

Ö

Ögel, B. 98, 99, 199, 232, 4
Ögiz Jırav .....
Ömirbek 51, 66, 67, 460, 4
Önal, M. N. 90, 4
Öner, M. 19, 44, 475, 4
Öteş Şayır .....
Özarslan, M. 189, 4
Özbek…… 11, 23, 24, 27, 32, 35, 52, 60, 61, 64, 89, 106, 107, 112, 116, 117, 132, 133, 134,
Özbekistan 9, 10, 11, 14, 19, 21, 28, 30, 37, 42, 46, 47, 57, 66, 106, 166, 455, 461, 462, 466, 468, 4
Özdemir, H. 125, 126, 4
Özkan, N. 44, 4
Öztürk, A. O. 93, 4

P

Pahratdinov, Y. 66, 67, 452, 4
Paşayev, S. 104, 105, 134, 460, 4
Petikainen, J. 181, 185, 4
Propp, W. 90, 189, 191, 4

R

Rasovsi 50, 4
Reichl, K. 65, 154, 4
Roux, J. P. 15, 17, 4
Röhrich, L. .....

S

Sadık, M. 15, 109, 110, 134, 474, 4
Sagitov, İ. .....

Sakaoğlu, S. 43, 51, 53, 67, 89, 100, 103, 122, 125, 126, 155, 158, 189, 191, 4
Sanders, B. 144, 4
Sarı Göl 246, 2
Sarıbaev, K. 35, 174, 4
Sarımsakov, B. 107, 132, 133, 468, 475, 4
Sayathan .....
Schimel, A. 202, 4
Sedat Veyis Örnek .....
Seyidoğlu, B. 44, 100, 126, 127, 191, 4
Simonsuuri, L. 97, 98, 102, 1
Sirderya 9, 32, 33, 63, 65, 172, 247, 4
Sönmez, S. 92, 181, 4
Sultan Süyin…… 169, 170, 210, 217, 220, 245, 249, 250, 254, 259, 271, 273, 275, 281, 35
Süleyman, O. 19, 199, 206, 213, 214, 251, 264, 271, 275, 304, 305, 386, 387, 450, 4

Ş

Şavk, Ü. Ç. 54, 4
Şerbinin, V. G. 19, 4
Şermuhammedulı, P. 29, 45, 4
Şımbay……..31, 34, 36, 163, 173, 195, 199, 207, 210, 211, 221, 247, 249, 251, 254, 255, 259, 260,
Şımbay Kalesi.....34, 173, 195, 199, 207, 211, 221, 251, 254, 259, 260, 263, 264, 267, 269, 270, 422, 4

T

Taşağıl, A. 10, 12, 45, 4
Tatar 44, 64, 89, 105, 166, 4
Tejimuratov, E. 64, 65, 115, 117, 140, 153, 154, 4
Termiz .....
Thompson, S. 58, 59, 183, 189, 190, 191, 192, 204, 233, 4
Tiyekli 174, 182, 215, 222, 246, 248, 249, 254, 261, 270, 277, 279, 433, 435, 4
Tlevmuratov, M. 16, 18, 28, 32, 33, 173, 4
Tlevmuratova, Z. M. 16, 18, 28, 32, 173, 4
Togan, Z. V. 22, 42, 4
Tolstov, S. P. .....
Tolstova, L. S. 453, 4
Topırak Kale 205, 220, 258, 358, 3

Törtkül 10, 36, 247, 342, 4
Turdimov, Ş. 199, 4
Tuva .....
Türkistan 22, 36, 40, 42, 44, 71, 206, 247, 248, 261, 262, 374, 375, 413, 446, 447, 468, 470, 4
Türkiye…….. 10, 11, 12, 18, 29, 31, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 60, 63, 64, 67
Türkmen……. 11, 12, 15, 18, 19, 20, 28, 36, 41, 51, 53, 56, 58, 60, 61, 63, 89, 106, 134, 135, 150, 15
Türkmen, F. 58,
Türkmenistan 9, 31, 51,

U

Uygur, C. V. 14, 16, 29, 42, 45, 51, 53, 90, 109, 110, 134, 460, 467, 471, 477, 4

Ü

Ürgenç 206, 222, 251, 258, 270, 368,

V

Vakım Kale 198, 200, 221, 248, 257, 260, 267, 381, 4
Valehoğlu, F. .....
Vesselovskiy, T. .....

Y

Yakut 90, 103, 110, 111, 4
Yavuz, M. H. 90, 475, 4
Yıldırım, D. 144, 145, 156, 164, 4
Yılmaz, S. 10, 29, 40, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 4
Yusuf-Ahmet .....
Yüce, K. 428, 4
Yüksel, H. A. 202, 4

Z

Zuev, Y. A. 453, 4